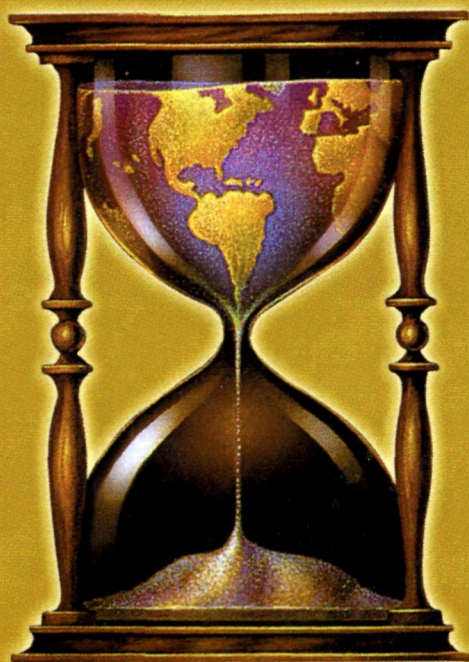

В. Д. Бородінов

ЕТНОПОЛІТОЛОГІЯ

В. Д. Бородінов

ЕТНОПОЛІТОЛОГІЯ

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

Рекомендовано
Вченою Радою
Донецького національного
університета

Донецьк
«Каштан»
2008

УДК 323.1 (075.8)

Б 833

ББК 541.14 я 73

Рецензенти: А. А. Саржан, д-р істор. наук, проф.
Р. А. Додонов, д-р філософ. наук, проф.
Ю. Г. Беловолов, д-р істор. наук, проф.

Рекомендовано Вченою Радою
Донецького національного університету.
Протокол № 3 від 29.02.08.

Бородінов В.Д.

Б833 Етнополітологія: Навчальний посібник. — Донецьк:
Каштан, 2008. — 396 с.

ISBN 978-966-427-066-0

Даний навчальний посібник є одним із перших вітчизняних видань із дисципліни «Етнополітологія». Він присвячений дослідженню місця та ролі етнічного фактору в політичному житті суспільства. При підготовці навчального посібника використовувались найновіші дослідження, матеріали та теоретичні розробки провідних українських і зарубіжних вчених, а також власні авторські розробки. Автор прагнув висвітлити сучасні підходи до розгляду основних понять і концептів етнополітології. Посібник організаційно та методично адаптований до сучасного навчального процесу у вищих навчальних закладах.

Пропонується студентам, викладачам та аспірантам вузів, а також науковим працівникам, які займаються дослідженням етнополітичних проблем.

ББК 541.14 я 73

ISBN 978-966-427-066-0

© В. Д. Бородінов, 2008

ЗМІСТ

Передмова	7
ТЕМА 1. Етнополітологія як наука та навчальна дисципліна	9
1.1. Актуальність, сутність та особливості етнополітології.....	10
1.2. Становлення і розвиток етнополітології як науки і навчальної дисципліни	14
1.3. Основні методологічні підходи та методи етнополітології.....	17
ТЕМА 2. Становлення та розвиток етнополітичної думки в історії людської цивілізації	29
2.1. Генеза етнополітичних вчень Стародавнього світу	30
2.2. Епохи Відродження та Просвітництва і їх значущість для розвитку етнополітичної думки.....	33
2.3. Подальший розвиток етнополітичних ідей у XIX столітті	40
ТЕМА 3. Етнонаціональні спільноти як об'єкти та суб'єкти політики	48
3.1. Генеза наукових поглядів на проблему етносу	49
3.2. Сутність, основні елементи та способи формування етносу.....	52
3.3. Сутність нації, її основні теорії та способи формування	55

3.4. Перетворення етнонаціональних спільнот із об'єктів у суб'єкти політики	70
--	----

ТЕМА 4. Психологічна характеристика етнонаціональних спільнот 75

4.1. Психологічна основа нації	76
4.2. Специфіка міжнаціональних відносин людей	81
4.3. Психологічні передумови цілісності нації.....	84
4.4. Структура національної психології	86

ТЕМА 5. Національно-психологічні особливості представників різних народів планети 91

5.1. Національно-психологічні особливості українців	92
5.2. Порівняльна характеристика народів близького зарубіжжя	95
5.3. Своєрідність психології деяких народів далекого зарубіжжя.....	105

ТЕМА 6. Основні елементи етнополітичного та етнодемографічного розвитку народів 118

6.1. Етнічна картина світу	119
6.2. Етнополітичний розвиток етносів в поліетнічних державах.....	129

ТЕМА 7. Національні меншини в сучасному світі 144

7.1. Сутність, причини виникнення та типологія національних меншин	145
7.2. Становлення та розвиток світової практики захисту прав національних меншин	155
7.3. Захист прав національних меншин в українському законодавстві	172

ТЕМА 8. Націоналізм як суспільно-політичний феномен	181
8.1. Сутність націоналізму, найбільш важливі підходи до його вивчення та основні форми	182
8.2. Основні етапи еволюції, типологія і джерела націоналізму	193
8.3. Різновиди націоналізму як ідеології	199
ТЕМА 9. Етнополітичні конфлікти в сучасному світі	212
9.1. Сутність, характерні риси, типологія та історія етнічних конфліктів	213
9.2. Етнополітична конфліктологія: проблеми становлення та розвитку	220
9.3. Причини загострення етнополітичних конфліктів у сучасному світі	226
9.4. Основні етнічні конфлікти в сучасному світі та їх етнополітологічний прогноз	230
9.5. Форми та способи врегулювання етнополітичних конфліктів	238
ТЕМА 10. Національні фактори в контексті глобалізації	249
10.1. Глобалізація: процес і його осмислення	250
10.2. Глобалізація в сучасному світі: проблеми, тенденції і перспективи національної держави	256
10.3. Глобалізація і національні інтереси	273
ТЕМА 11. Генеза ідеї національного відродження та національної самосвідомості в Україні	279
11.1. Становлення і розвиток поглядів на проблему національного відродження України	280
11.2. Сутність, основні етапи, рівні і фактори росту національної самосвідомості в Україні	290

ТЕМА 12. Етнонаціональні спільноти в Україні, їх становлення та розвиток.....	297
12.1. Становлення української народності та нації.....	298
12.2. Основні етнонаціональні спільноти в Україні.....	305
12.3. Кількісна та якісна динаміка розвитку етнічних груп у незалежній Україні	317
ТЕМА 13. Українська діаспора як об'єкт етнополітологічного дослідження.....	334
13.1. Поняття, основні ознаки, функції й типологія діаспори.....	335
13.2. Українська діаспора в сучасному світі	341
13.2.1. Українська діаспора в США	346
13.2.2. Українська діаспора в Канаді.....	351
13.2.3. Українці в Латинській Америці.....	354
13.2.4. Українці в Австралії.....	356
ТЕМА 14. Етнонаціональна політика в Україні.....	361
14.1. Сутність, основні типи та функції етнонаціональної політики.....	362
14.2. Найважливіші принципи та динаміка етнонаціональної політики в Україні	368
14.3. Основні задачі та напрямки формування нової концепції етнонаціональної політики в Україні.....	372
14.4. Роль політичних інститутів у формуванні етнонаціональної політики в Україні	377
14.5. Етнонаціональна політика в Донбасі: особливості і тенденції.....	384

ПЕРЕДМОВА

Початок третього тисячоліття все чіткіше демонструє вплив етнополітики, етнонаціональних процесів на долі окремих людей та цілих народів.

Це означає, що поступальний розвиток будь-якого соціуму передбачає облік, узгодження і реалізацію на практиці потреб усіх соціальних і етнічних груп даного суспільства. Можна з повною впевненістю стверджувати, що соціальна трансформація будь-якого суспільства не може бути зрозумілою поза контекстом етнічних відносин. Мова йде про найважливіші соціальні процеси, вивчення яких залишається першорядною задачею етнополітології.

Етнополітологія — порівняно нова наукова дисципліна, значення якої в обґрунтуванні та поясненні багатьох суспільних процесів, особливо в поліетнічних державах, важко перебільшити. Як самостійна дисципліна сформувалася в 70-ті роки ХХ ст. завдяки зусиллям Дж. Ротшильда, П. Ван ден Берге, Б. Андерсона, Е. Геллнера, Л. Снайдера, Е. Хобсбаума.

Історичний досвід людства однозначно свідчить, що етнічність не зникла і не зникне в доступному для огляду майбутньому, а це значить, що потреба в осмисленні її ролі в суспільному житті, політиці буде відчуватися постійно. Більш того, історичний досвід показав, що спрощені теоретичні моделі типу радянської « нової історичної спільності людей » і американського « плавильного казана » не дають можливості оцінити всю складність механізмів взаємодії між етнічністю і політикою. Дану взаємодію необхідно розглядати більш предметно і детально для того, щоб на наявному практичному матеріалі спробувати побудувати систему поглядів і уявлень щодо ролі етнічності в політиці і ролі політики в етнічних процесах. Саме це є метою даного навчального посібника.

Щоб досягти поставленої мети, етнополітологія як наука й навчальна дисципліна покликає вирішувати наступні завдання:

- ♦ вивчати світову й вітчизняну етнополітологічну думку;
- ♦ показати роль етнонаціональних спільнот у житті суспільства;
- ♦ виділити й обґрунтувати основні принципи демократичної етнонаціональної політики;

- ♦ вивчати теорію і практику вітчизняної етнонаціональної політики;
- ♦ виявити роль національної ідеї і націоналізму, показати позитивні й негативні сторони останнього;
- ♦ вести пошук ефективних методів і шляхів урегулювання етнополітичних конфліктів;
- ♦ сприяти підвищенню у студентів рівня етнополітичної культури;
- ♦ прищепити студентам навички та вміння самостійно мислити, брати участь у дискусіях, диспутах, відстоювати власну точку зору;
- ♦ розробляти етнополітичні прогнози, моделі й рекомендації.

Варто також підкреслити, що даний навчальний посібник не тільки орієнтований на підготовку студентів, але і розрахований одночасно на потреби підготовки і перепідготовки управлінських кадрів в галузі національних відносин. Немає жодних сумнівів, що в такій поліетнічній і поліконфесійній країні, якою є Україна, сучасний політичний менеджер повинен мати знання в області політології, етнології та етнополітології, щоб кваліфіковано орієнтуватись у складних соціальних явищах і приймати правильні управлінські рішення.

Навчальний матеріал, що покладений в основу цієї книги, сформований на базі значної кількості закордонних та вітчизняних підручників, монографій та статей, крім того, тут відображені розробки, виконані особисто автором.

Пропонуючи свою працю читачеві, автор усвідомлює, що даний посібник не є вичерпним, позбавленим будь-яких недоліків. Тому він із вдячністю прийме різні конструктивні зауваження і поради, висловлені в доброзичливій формі. При цьому автор звертає увагу своїх критиків на ту обставину, що дискусійність окремих проблем і положень повинна сприйматися не просто як суб'єктивна точка зору автора, а як природний стан нової навчальної дисципліни, що знаходиться в стадії становлення, пошуку свого змісту і структури.

Із метою розвинення і поглиблення процесу самостійної роботи студентів розділи навчального посібника завершують контрольні питання, теми рефератів та доповідей, список літератури для опрацювання.

Автор висловлює особливу подяку дочці, **Бородіновій Валерії Валеріївні** — магістру права і магістру політології за вагому допомогу при підготовці навчального посібника.

ТЕМА

1

Етнополітологія як наука та навчальна дисципліна

КЛЮЧОВІ ПОНЯТТЯ ТА ТЕРМІНИ:

• етнополітологія	• об'єкт етнополітики
• етносоціологія	• системний метод
• етнопсихологія	• історичний метод
• етноконфліктологія	• порівняльний метод
• інтеграційні процеси	• метод діалектики
• етнографія	• примордіалізм
• функція моделювання	• інструменталізм
• прогностична функція	• конструктивізм
• етнополітичні дезінтеграційні процеси	• еволюційно-історичний напрямок примордіалістського підходу
• предмет етнополітики	• соціобіологічний напрям примордіалістського підходу

1.1. Актуальність, сутність та особливості етнополітології

Місце і роль етнонаціональних спільнот у політиці визначається складністю й актуальністю проблем у етнонаціональній сфері, які особливо загострилися в останнє десятиріччя ХХ століття.

Складність, актуальність і практична значимість етнонаціональних проблем обумовлена **наступними факторами**:

1. *Поліетнічний склад населення планети й окремих держав*. За даними ЮНЕСКО, на Землі проживає більш 4 тис. етносів. У світі абсолютна більшість держав поліетнічні, деякі країни, у тому числі Україна, — суперполіетнічні (де проживає більше 100 етносів). У цих державах існують місця компактного проживання різних етносів: у західній частині України — поляки, молдаване, болгари, у східній частині — греки, росіяни, у Криму — кримські татари, росіяни. У Росії така компактність одержала територіальне оформлення (автономні республіки й області). В Україні — Автономна Республіка Крим. Моноетнічних держав у світі небагато. Як приклад можна привести такі країни, як Норвегія (98,8% норвежців) і Японія (99% — японці). Щодо Японії, то це пов'язано з такими причинами: 1) Японія протягом кількох століть вела політику ізоляціонізму; 2) спосіб життя японців досить специфічний і непростий для сприйняття його європейцями; 3) у цій країні вкрай непроста процедура одержання громадянства.

У поліетнічних державах етноси, будучи різними за чисельністю, економічним становищем і державним статусом, нерідко входять у суперечність один із одним, після чого з'являються вимоги один до одного, виникають етнічні конфлікти і навіть війни між різними етнонаціональними спільнотами, між автономією і центром (Росія — Чечня; Іспанія — Каталонія; Грузія — Абхазія; Наддністрянщина) і серйозні етнічні конфлікти (Канада — Квебек; Індія — Пенджаб) і т. д.

2. *Політизація етнічності* — вихід етнонаціональних спільнот на арену політичного життя і зростання їх ролі в суспільно-політичній життєдіяльності суспільства. У першій половині ХХ століття вчені, які займаються етнонаціональною проблематикою, вважали, що до кінця

нашого століття етнонаціональні проблеми будуть згладжені, що не буде етнічних війн, але життя внесло свої корективи. З початку 60-х років, за виразом етнополітологів, у світі спостерігається «вибух етнічності», тобто різке загострення етнонаціональних проблем і протиріч, що в останнє десятиріччя ХХ століття ще більш загострилися.

3. *Перемога у світі в 90-ті роки ХХ століття дезінтеграційних процесів*, які привели до розпаду Радянського Союзу, Югославії, розділу Чехословаччини й утворення більш 20 незалежних самостійних держав, багато країн захлиснула хвиля етнічного сепаратизму (Канада (Квебек), Іспанія (баски, Каталонія), Грузія (Абхазія, Південна Осетія). Все це сприяло виникненню проблем національних кордонів, біженців, етнічних конфліктів і війн.

4. *Посилення інтеграційних процесів у Західній Європі* (збільшення кількості країн-членів ЄС, Шенгенська зона, єдина валюта і т. д.)

5. *Загострення етнічних конфліктів і їх інтернаціоналізація*. Дезінтеграційні процеси, націоналізм як ідеологія багато в чому сприяли останнім часом загостренню етнічних конфліктів, що виникли раніше, і появи нових. У світі мають місце *три найбільш конфліктні регіони*: Близький Схід (більш, ніж 50 років), нові, що виникли наприкінці 80-х — початку 90-х років — Кавказ і колишня Югославія. В даний час у світі відбувається більш, ніж 30 етнічних війн і конфліктів: Вірменія — Азербайджан (Нагорний Карабах), Боснія і Герцеговина, Косово, Чечня, Грузія, Абхазія, Канада (Квебек), Іспанія (баски), Індія (Пенджаб, Кашмір, Джамму), Молдова (Наддністрянщина), Прибалтика (російськомовне населення), Північна Ірландія, курдська проблема (Туреччина, Іран, Ірак). Ці етнічні війни і конфлікти принесли горе і страждання багатьом етнонаціональним спільнотам (десятки тисяч убитих, сотні тисяч біженців).

6. *Величезні, всесвітньо-історичного значення геополітичні зміни* на міжнародній арені, унаслідок яких на зміну глобальному конфлікту між двома світовими системами, між Радянським Союзом і США, між Варшавським договором і НАТО прийшли локальні конфлікти, які були заморожені всередині обох систем зовнішньою загрозою.

7. *Необхідність об'єктивного дослідження етнонаціональних проблем*. Будь-яка поліетнічна держава має потребу у виробленні продуманої й ефективної етнополітики з урахуванням уроків і негативних тенденцій, що мали місце в минулому. Етнонаціональна сфера в Радянському Союзі була закритою для критики, а, отже, не могла бути об'єктивно досліджена в суспільствознавчих науках. І тільки в даний час з'явилася унікальна можливість в українських етнополітологів

об'єктивно досліджувати цю складну, але надзвичайно актуальну проблему, яка наразі має безсумнівну значимість.

Етнонаціональні процеси в політичному житті суспільства розглядає спеціальна наука — етнополітологія.

❖ ***Етнополітологія** — це наука, що вивчає генезу, сутність і загальні закономірності розвитку етнонаціональних спільнот, їх взаємини між собою, а також із державою, роль і місце етнонаціональних відносин у політичному житті суспільства.*

Уже з самої назви «етнопітологія» видно, що це синтез, діалектична єдність двох таких важливих актуальних наук, як ***етнологія*** (наука про етнонаціональні спільноти) і ***політологія*** (наука про політику). Тобто етнополітологія особливу увагу приділяє вивченню механізмів взаємозв'язку й взаємовпливу етнонаціональних і політичних процесів у сучасному світі.

Етнополітологія також тісно пов'язана з ***етнографією*** — наукою про народи (етноси) світу, яка концентрує увагу на розробці проблем етно- і націогенезу, етнічної історії, традиційно-побутової культури, народних знань, побуту, народного мистецтва; ***етноархеологією*** — наукою, покликаною вивчати матеріальну культуру народів; ***етнічною демографією*** — наукою, котра досліджує проблеми відтворення етносів, — етнічної специфіки народжуваності, смертності, сім'ї тощо; ***етнічною психологією*** — наукою, зосередженою на вивченні етнічної особливості психіки людей, етнічного характеру, закономірностей формування та функціонування етнічної самосвідомості, етнічних установок, стереотипів; ***етносоціологією*** — наукою, що здійснює порівняльний аналіз різних етнічних груп та їх класифікацію, прослідковує вагомі явища культури різних етносів, вземообумовленість змін у культурі, зокрема мові, побуті, етнічних орієнтаціях, закономірності й особливості між-етнічних відносин; ***етнічною історією*** — наукою, яка розглядає розвиток етносу від часів виникнення до нинішнього стану (етногенез); ***етнолінгвістикою*** — наукою, що осмислює взаємовідносини етносів і мови, вплив мови на етнічний розвиток. Слід зазначити, що на Заході цю науку й навчальний предмет називають ***етнопітолікою***, а у нас і в більшості країн СНД — ***етнопітологією***. Це пов'язано з особливостями романо-германської групи мов та із західними традиціями. У нашому науковому середовищі вважається, що етнополітологія — це наука й навчальна дисципліна, а етнополітика — практична діяльність держави в етнонаціональній сфері.

Основні функції етнополітології

Теоретико-пізнавальна функція, під якою розуміється аналіз, систематизація, узагальнення й роз'яснення основних законів і закономірностей функціонування та розвитку етнополітичного життя, а також різних теорій і концепцій етнополітичних процесів.

Методологічна функція, що припускає визначення засобів, методів і принципів пізнання й впливів на етнополітичні процеси, розробку й уточнення поняттєво-категоріального апарату етнополітології як науки та з їхньою допомогою формулювання «законів» і тенденцій етнополітичного життя.

Критична функція, суть якої полягає в критичному аналізі теоретичних тез і практики етнонаціональної політики.

Світоглядна, котра спрямована на формування етнополітичної свідомості й культури, а також етнополітичної орієнтації й поведінки окремих осіб, партій, спільнот, еліт і т. д.

Інтеграційна функція, що особливо притаманна етнополітології та передбачає інтеграцію знань, отриманих іншими загальними науками й, насамперед, «етнонауками» (етноконфліктологією, етнологією і т. д.).

Прикладна функція, головним завданням якої є проведення соціологічних досліджень із основних проблем етнополітології.

Прогностична функція, основними завданнями якої є передбачення наслідків тих чи інших рішень, виконання планів, втілення в життя різних теорій і концепцій, підготовка середньо- і короткострокових прогнозів імовірного розвитку етнополітичних процесів і явищ.

Функція моделювання, під якою розуміється розробка моделей етнополітичних процесів. Пошуки в цьому напрямку ведуть і закордонні, і вітчизняні вчені.

Слід особливо наголосити на тому, що виникнення та становлення етнополітології є об'єктивним і природним процесом, оскільки її можна вважати наукою про політику виживання та самореалізації людини, етнонаціональних спільнот і людства.

Етнополітологія має власні предмет і об'єкт дослідження. **Предметом** етнополітології є аналіз етнополітичної царини людського буття, виявлення закономірностей і тенденцій розвитку етнополітичних процесів, виходу та діяльності етнонаціональних спільнот на політичній арені, їх суперництва й боротьби, співжиття та співпраці між собою та з державою тощо.

Об'єктом етнополітології є людина, етнонаціональні спільноти (етноси, нації, корінні народи, національні та етнічні меншини); їхні

утворення (партії, організації, рухи тощо); націоналізм, який є однією з рушійних сил суспільного розвитку, та етнополітична культура, яка визначає ціннісні орієнтації і поведінку широких народних мас, а також держава та її політика в етнопатриалістичній сфері.

Таким чином, етнополітологія — це не просто сукупність певних частин двох наук — етнології та політології, а їх природний сплав, унаслідок якого виникла нова, самостійна, загальна наука, дослідницька концепція та потенційна навчальна дисципліна з власним предметом і об'єктом дослідження, методологічною базою та методами.

1.2. Становлення і розвиток етнополітології як науки і навчальної дисципліни

Джерела сучасної етнополітології чималі. Платон і Аристотель виходили з ідеї нерівності народів, протиставляючи еллінів варварам, слідуючи в цьому від Есхіла й Еврипіда. «Всі елліни — близькі один одному люди, — писав Платон у роботі «Держава», — і перебувають між собою в спорідненні, а для варварів вони й чужоземці й вороги».

Важливим джерелом для становлення етнополітології як науки й навчальної дисципліни стала етнографія і її класики: М. М. Міклухо-Маклай, М. М. Пржевальський, М. М. Ковалевський, Л. Я. Штенберг, Г. Спенсер, Е. Дюркгейм, Л. Морган, Е. Баховен та інші.

Певний внесок у розвиток етнополітології здійснили провідні теоретики соціал-демократизму — К. Каутський, О. Бауер, Г. В. Плеханов, а також вожді й ідеологи національних рухів — Дж. Мадзіні, М. Ганді, Сунь Ятсен.

Що стосується власне етнополітології, то її становлення пов'язане із двома іменами. «Хрещеним батьком» нової науки, а також самого терміна «етнопатриалістика» (увів уперше в науковий обіг) виступає шведський політолог Р. Челлен (20-ті роки ХХ століття). Німецький політолог, професор Берлінської Вищої політичної школи М. Бем також зіграв видатну роль у становленні етнополітології. На сторінках журналу «Етнополітичний альманах», що почав виходити в Берліні після Першої світової війни, а також у численних наукових працях він відстоював точку зору, що етнополітологія повинна займатися дослідженням питань боротьби народів і народностей за своє виживання.

Друга світова війна не зупинила розвиток етнополітології, свідченням чого є монографія англійського вченого Ф. Гертца «Національ-

ність в історії та політиці», що була видана в Лондоні у 1944 році. Подальший розвиток етнополітології пов'язаний із вибухом етнічного ренесансу й політизацією етнічності (кінець 50-х — 60-ті роки) у США, а потім і в Західній Європі. Головним її завданням, на думку американських етнополітологів **Н. Глейзера** й **Д. Майнихена**, стало вивчення місця й ролі етнічних груп у політичному житті суспільства. Їхній колега **М. Паренті** вважав, що сфера етнополітології — це, насамперед, взаємодія між етносами й політикою, а також вплив етнічних спільнот на політичну поведінку людей і сферу політики в цілому. Тобто, під етнополітологією він розумів аналіз взаємозв'язку етнічної ідентифікації й політичного вибору.

У самостійну науку й навчальну дисципліну етнополітологія виділилася на Заході на початку 70-х років. Велика роль у цьому належить одному з найвизначніших західних етнополітологів, професорові Колумбійського університету **Дж. Ротшильду**. Наприкінці 70-х років він випустив свою фундаментальну монографію *«Етнополітика: концептуальні рамки»*, яка, за одностайною думкою вчених (що буває вкрай рідко), вважається етапною роботою в розвитку етнополітології. Він стверджував, що її об'єкт, мета й завдання — це аналіз процесів етнополітичного ренесансу й ролі політизованих етнічностей у політичному житті, як окремих держав, так і у світі в цілому.

Заслуговує на увагу точка зору професора етносоціології й антропології Вашингтонського університету **П. Ван ден Берга**, який акцентував, що головне питання етнополітології — взаємовідносини держави з етнічними групами. Він спирався при цьому на політичні феномени етнічної природи або етнічного забарвлення, що зустрічаються в політичних системах різних країн світу: етнічні рухи, партії, державні структури, що спеціалізуються на вирішенні етнічних проблем.

Професор кафедри історії Лондонського університету **Г. Сетон-Уотсон**, автор роботи *«Нації й держава»*, вважає головним завданням етнополітології дослідження відносин між державою й націями.

Є цінними й погляди професора політології університету в Глазго **Дж. Келласа**, який переконливо довів, що етнополітологія повинна займатися в першу чергу визначенням місця й ролі націоналізму й етнічності в політичному житті суспільства.

Однією з найпоширеніших точок зору етнополітології виступає та, відповідно до якої головним об'єктом всіх етнополітичних досліджень повинен стати такий складний і вкрай суперечливий феномен як *націоналізм*, зокрема, причини його вибуху, як в окремих країнах, так і в цілому світі в другій половині ХХ століття. Серед прихильників

цієї точки зору можна виділити таких учених, як Е. Геллнер, Е. Сміт, Л. Снайдер, Б. Шейфер, Е. Хобсбаум, Б. Андерсон, К. Хейес, Д. Армстронг, Л. Грінфельд, У. Коннор. Особливий внесок у розвиток етнополітології внесли англійські вчені Е. Сміт і Е. Геллнер.

Евтоні Сміт — професор Лондонської школи економіки й політики, фахівець в області теорії націоналізму й національних рухів. У своїх роботах «Теорія націоналізму», «Націоналізм у двадцятому сторіччі», «Етнічне походження нації», «Національна ідентичність» розвиває етнічну концепцію націй, сутність якої полягає в тому, що етнокультурні фактори (мова, релігія, історична пам'ять) домінують у житті націй. Він розкрив історичні способи формування нації, дав характеристику типів націоналізму.

Ернст Геллнер — професор філософії в Лондонській школі економіки й політики, фахівець в області соціології міжнародних відносин у своїх відомих роботах «Нації й націоналізм», «Культура, ідентичність і політика» розкрив проблему взаємозалежності між соціальним статусом і етнополітичною активністю людей, досліджував механізм утворення етнічного конфлікту внаслідок протиріч, які виникають на ґрунті поділу праці між етнічними групами, а також розкрив сутність націоналізму і його роль в етнонаціональних процесах.

Що стосується українських учених, то одним із перших, хто ще в 30-ті рр. звернувся безпосередньо до етнополітології, були **О. Бочковський, Н. Григор'єв, В. Левинський, В. Старосольський** та ін. Спираючись на досягнення світової та вітчизняної етнополітологічної думки, вони, перебуваючи у вимушеній еміграції, підготували, видали ряд цікавих і корисних наукових публікацій, розробили й прочитали кілька цікавих курсів лекцій по проблематиці, що і сьогодні розглядається сучасною політологією. Так, **О. Бочковський** у 1934 році опублікував у Чехословаччині роботу «*Введення до націології: Курс лекцій*», яка в 1992 році була перевидана в Німеччині (Мюнхен).

Кардинальних змін у своєму розвитку етнополітична думка зазнала з часу проголошення незалежності України. Поступово серед вчених утверджується об'єктивний підхід до аналізу історичного минулого та сучасного стану етнонаціональної сфери України.

Важливе значення для осмислення перспектив розвитку етнополітичних процесів у контексті світового досвіду захисту прав національних меншин, вироблених міжнародними організаціями (ООН, ОБСЄ, Радою Європи, іншими регіональними організаціями).

Найважливіші етнополітологічні проблеми розглядаються у ґрунтовних працях **В. Андрушенка, В. Антоненка, О. Бабкіної, В. Бе-**

бика, І. Варзара, М. Головатого, В. Горбатенка, В. Євтуха, В. Кременя, І. Кураса, О. Майбороди, О. Маруховської, Ю. Римаренка, М. Мокляра, В. Наулка, В. Панібудьласки, М. Панчука, В. Ребкала, Ф. Рудича, В. Солдатенка, М. Степики, П. Толочка, В. Трошинського, І. Усенка, М. Шульги та ін.

Ці проблеми стали предметом дослідження у докторських дисертаціях О. Антонюка, В. Вівчарика, В. Ігнатова, О. Картунова, І. Кресіної, М. Обушного, І. Онищенко, Т. Рудницької, В. Скуратівського, Л. Шкляра та ін. Важливим науковим доробком у цій теоретичній сфері став також ряд захищених кандидатських дисертацій.

Стан та перспективи етнонаціонального розвитку широко обговорюються на міжнародних конференціях, круглих столах тощо, які систематично проводяться в Україні. Публікація цих матеріалів визначально впливає на формування етнополітики в Україні.

Великий внесок у розробку понятійно-термінологічного інструментарію, що відображав би потребу осмислення державотворчих процесів в Україні у контексті історичного етнонаціонального розвитку, як невід'ємної складової світової та вітчизняної історії, зробили українські вчені. На особливу увагу, з огляду на це, заслуговують енциклопедичні видання, що побачили світ у роки незалежності. Започатковано новий напрям у політології — *етнодержавознавство*, що дістав підтримку широкого кола і українських, і зарубіжних вчених.

Піднесенню теоретичного рівня праць українських суспільствознавців сприяє критично-конструктивне осмислення ними зарубіжних концепцій міжетнічних і етнополітичних відносин. Ґрунтовний аналіз сучасних поглядів західних дослідників із цих питань подається у працях О. Картунова й О. Майбороди.

Російські вчені А. Абашидзе, Р. Абдулатіпов, С. Арутюнов, Ю. Арутюнян, М. Губогло, А. Доронченков, А. Дробіжев, А. Здравомислов, В. Михайлов, Е. Паін, О. Сусоклов, В. Тішков також зробили значний внесок у розробку, аналіз, прогнозування й моделювання етносоціальних проблем.

1.3. Основні методологічні підходи та методи етнополітології

У процесі становлення етнополітології як науки склалися такі теоретичні підходи, в основі яких лежать різні методологічні принципи.

Усі існуючі теорії й концепції етнічності на Заході можуть бути зведені до трьох основних методологічних підходів: *примордіалізм*, *інструменталізм* (відомий ще під назвою *ситуаціонізм*) і *конструктивізм*.

Важливо звернути увагу передусім на ту обставину, що у теоріях примордіалістського підходу виокремлюють два напрями: *соціобіологічний та еволюційно-історичний*. Прихильники першого розглядають етнічність як об'єктивну визначальну (примордіальну, тобто споконвічну) характеристику людства. Цей феномен вони пояснюють за допомогою еволюційних ідей як явище, детерміноване генетичними і географічними факторами, трактуючи етнічність як «розширену родинну групу» або як «розширену форму родинного відбору і зв'язку».

Теоретики другого — *еволюційно-історичного* — напряму примордіалістського підходу бачать етноси як соціальні, а не біологічні спільноти, глибинно пов'язані із соціально-історичним контекстом. Це реально існуючі групи з притаманними їм рисами — мовою, культурою, ідентичністю, які відрізняють їх від інших груп.

До 60–70-х років ХХ ст. у світовій науці примордіалістський підхід, головним чином його другий напрям, домінував, а в радянському суспільствознавстві був фактично єдиним до початку 90-х років.

Найбільш наукового обґрунтування у радянській науці набула теорія етносу, розроблена багатьма вченими. Головним здобутком радянської методології у вивченні людського суспільства, у тому числі етногенезису, є історизм, тобто осмислення соціальних явищ у їх тривалому розвитку.

Чільне місце у цих дослідженнях посідають праці П. Кушнера. Зокрема, у його монографії «Етнічні території та етнічні кордони» акцентується на значенні територіальної взаємодії етнічних спільнот для процесів їх формування та розвитку, а також визначається роль національної (етнічної) самосвідомості як етнічного визначника. Для розрізнення народів він пропонував звертати увагу на мову, а також форми житла, одяг, кулінарію та інші елементи матеріальної культури. На думку вченого, значно складніше використовувати для цієї мети відмінності у сфері соціального ладу і явища духовної культури.

Загалом П. Кушнер стояв на тому, що об'єктивні елементи культури і суб'єктивна етнічна самосвідомість виступають рівнозначними індикаторами належності людей до етнічної спільноти, а місце кожного з них у визначенні етнічної належності населення залежить від конкретних обставин. Дослідник виступав проти єдиного, придатного для будь-яких умов рецепта визначення етнічної належності людей.

Серед засновників теорії етносу варто назвати С. Токарева, який у праці «*Проблемы типологии этнических общностей*» зауважує, що жодна з ознак етносу, а саме: мова, територія, спільне походження, економічні зв'язки, політичні об'єднання, культурні особливості, релігія не обов'язково мають бути притаманні кожному етносу.

У розробці теорії етносу провідна роль належить Ю. Бромлею, який визначав етноси як усталені сукупності людей, що характеризуються певними власними етнічними властивостями (мовою, культурою, етнічною самосвідомістю, закріпленою у самоназві). Ці властивості формуються лише за відповідних умов — територіальних, природних, соціально-економічних, державно-правових.

Соціобіологічний напрям примордіалістського підходу в російській суспільствознавчій літературі представлено концепцією, сформульованою Л. Гумільовим. Автор розглядав етнос як природний, біологічний феномен, джерелом розвитку якого є пасіонарний поштовх. Якщо у ранніх працях Л. Гумільов трактував етнос як біологічну одиницю, то у 80-х роках ХХ ст. запропонував вважати визначальними у його формуванні і розвитку такі чинники, як ландшафт, клімат тощо. При зміні ландшафту, зазначав Л. Гумільов, етнос втрачає свою природу й зникає.

До примордіалістського напрямку належать і відомі українські вчені В. Наулко, А. Пономарьов та ін., автори ґрунтовних праць з актуальних проблем етнонаціонального розвитку українського суспільства.

У середині 70-х років ХХ ст. як реакція на неспроможність примордіалізму обґрунтувати причини зростання національних рухів у сучасному світі в західній науці виникає інша інтерпретація етнічності, у відповідності з якою вона розглядається як інструмент, що використовується політиками у досягненні своїх інтересів. Такий підхід отримав назву **інструменталізму**, або **ситуаціонізму**.

Подібне розуміння етнічності характерне переважно для політологічних досліджень міжетнічних відносин, і сформувалось воно в основному в межах політології та соціології. На відміну від примордіалістів, творці інструменталістського підходу (Олзак, Нейгел, Дж. Бентілі та ін.) орієнтуються не на пошук об'єктивних основ етнічності (вони приймають існування етносу як факт, данину), а на виявлення тих функцій, які виконують етнічні спільноти. Ґрунтуючись на функціоналізмі і прагматизмі, прихильники інструменталізму вважають етнічність породженням етнічних міфів, які створюються для досягнення певного зиску і отримання влади. З огляду на викладене етнічність розуміється як ідеологія, яку формує еліта з метою мобілізації мас на боротьбу за владу.

Значне поширення у сучасній науці отримав третій — *конструктивістський* — підхід до розуміння етнічної спільності, який визначає нації, етноси як певні інтелектуальні конструкції вчених, політиків, яким завдяки поширенню системи освіти, розгалуженої мережі засобів масової інформації вдається передавати власні ідеї масам, активно впливати на них.

Творці конструктивістської парадигми етнічності (Ф. Барт, Б. Андерсон, Р. Бурдє, Е. Геллнер, Е. Хобсбаум та ін.) виступають проти історико-культурної реальності етносу, який, за їх твердженням, є якоюсь науковою абстракцією. Вони не визнають примордіалістську складову у теорії етносу, тобто, на думку конструктивістів, етнічні ознаки (мова, традиційна культура, етнічна самосвідомість), що виступають у примордіалістів ідентифікаторами етносу як структури, не мають виключно етнічної належності, їм властивий загальносоціальний характер і вони залежать від політичної, соціально-економічної ситуації, у якій опиняється людина.

Етнічність, за конструктивістами, — це процес конструювання уявних спільностей, який ґрунтується на вірі в те, що вони пов'язані природними зв'язками, єдиним типом культури, ідеєю про спільне походження та спільне історичне минуле.

Представником конструктивістського підходу в Росії є відомий вчений **В. Тишков**, на переконання якого «нація — це внутрішньогрупова дефініція», і «їй неможливо надати чіткої наукової чи конституційної форми». Це саме стосується ще більш містичної категорії «етнос». Інший дослідник, **Д. Драгунський** також вважає етнос фізично не існуючим і розуміє під ним довільний вибір особою референтної групи.

У конструктивістському підході необхідно звернути увагу на те, що його прихильники, незважаючи на інтерпретацію етнонації як соціального конструкту, визнають її існування в реальності, яка здатна впливати на поведінку людей, мобілізувати їх на досягнення певних цілей. У процесі залучення членів етнічної групи до колективних дій на вирішення політичних, соціально-економічних завдань ключову роль вони відводять еліті, лідерам, які нерідко переслідують власні цілі, не завжди відстоюють інтереси народу.

Кожен з розглянутих методологічних підходів щодо розуміння етнічності має як сильні позиції, так і слабкі. Проте все очевиднішим стає те, що осмислення такої складної і різнобічної наукової проблеми, якою є природа етнічного феномену, в межах однієї методологічної моделі неможливе. У зв'язку з цим російський вчений **А. Садохін** відзначає, що існуючі підходи до етнічності не мають взаємовиключного харак-

теру, тому перспективним способом дослідження проблеми етнічності найближчим часом напевне буде інтеграція їх найбільш важливих аспектів та створення *когерентної теорії етнічності*. Далі автор підкреслює, що, на думку багатьох етнологів, ядром такого синтезу може стати конструктивістський підхід, оскільки у нього є ряд важливих переваг: по-перше, у теоріях цього підходу фокусується увага на відносному характері і ситуативній залежності етнічності, що дозволяє вивчати зазначений феномен на різних «рівнях» і «зрізах»; по-друге, усі теорії конструктивістського підходу практично однаково трактують проблему ролі спорідненості у формуванні етнічної ідентичності, що може бути використано як вихідну основу при створенні різних теорій; по-третє, за період посткомуністичного розвитку світу виявлено досить багато фактів зміни етнічності, що само по собі дає унікальну можливість для інтеграції поглядів конструктивістів та інструменталістів.

На думку одного відомого українського етнополітолога **О. В. Антонюка**, варто підкреслити ту обставину, що, враховуючи специфіку дослідження етнополітичних процесів у суспільстві, які ґрунтуються на тісному взаємозв'язку етнічних і політичних явищ, а центральне місце посідає етнічний фактор, для вчених у методологічному контексті важливе значення у примордіалізмі, інструменталізмі та конструктивізмі мають такі теоретичні засади:

- ♦ визнання прихильниками усіх підходів вирішальної ролі етнічної ідентичності з метою самовиділення групи і виокремлення її іншими;
- ♦ обґрунтування примордіалістами існування етнічності як об'єктивної данини, одвічної характеристики людства, реальності етнічної сфери; застосування історичного підходу, зокрема фундатором радянської теорії етносу Ю. Бромлеем, у з'ясуванні генезису і розвитку етносу в цілому;
- ♦ впровадженню теоретиками інструменталістської концепції підходів різних соціально-психологічних теорій у поясненні феномену етнічності як ефективного засобу в подоланні відчуження між людьми, характерного для сучасного суспільства масової культури, споживацьких цінностей і прагматизму, відтворенні етнічної рівноправності;
- ♦ обґрунтування конструктивістами ролі ідеологічної діяльності, політичної еліти у формуванні етнічної солідарності.

Саме врахування цих аспектів у методологічних підходах до розуміння етнічного феномену, які сформувались у західній науці, вважається визначальним в об'єктивному і комплексному осмисленні процесу фор-

мування етнополітики в Україні, яка має базуватися на широкому використанні теоретичних доробків як вітчизняних, так і зарубіжних вчених.

До того ж необхідно підкреслити, що переважна більшість українських дослідників у трактуванні природи етнічності належить до примордіалістської парадигми.

Методи етнополітологічних досліджень. Етнополітологія як наукова теорія ґрунтується на певній методиці, під якою розуміють арсенал наукових методів вивчення й аналізу функціонування етнополітичної сфери суспільства.

Сам метод як категорія у широкому розумінні слова означає спосіб пізнання, а «науковий метод» являє собою теоретично обґрунтований нормативний пізнавальний засіб.

У вузькому значенні поняття «метод науки» розглядається як сукупність підходів і принципів, правил і норм, інструментів і процедур, які забезпечують взаємодію суб'єкта (тобто вченого) з об'єктом, що пізнається для вирішення дослідницьких цілей та завдань.

Науковці, що осмислюють етнополітичні явища і процеси, активно використовують весь широкий арсенал методів з інших суспільних наук. Умовно методи етнополітології можна поділити на такі групи:

Загальнологічні: аналіз і синтез, індукція і дедукція, діагноз і прогноз, визначення і класифікація, порівняння і аналогія, абстрагування, моделювання, спостереження і експеримент, статистичний аналіз, логіко-математичне моделювання. Вони виступають універсальним інструментарієм осмислення етнополітичних явищ і процесів, суб'єктів і об'єктів етнополітики.

Теоретичні: системний, історичний, порівняльний (компаративний), діалектичний, структурно-функціональний.

Емпіричні (біхевіористичні): безпосередній нагляд, контент-аналіз документів та інформаційних потоків, експеримент, анкетне опитування, інтерв'ю тощо.

Розглянемо особливості використання деяких з цих методів у сучасних етнополітичних дослідженнях, у тому числі й етнополітики в Україні.

Серед об'єктивно-методологічних принципів дослідження етнополітичних явищ найважливіше місце посідає *системний підхід*. Як загальнонауковий метод дослідження, він особливого поширення набув у другій половині ХХ ст. і посів чільне місце в науковому пізнанні. Передумовою його проникнення в науку став перехід до нового типу наукових завдань. Передусім у ряді галузей науки, у тому числі й гуманітарної, центральне місце належить проблемам організації та функ-

ціювання складних об'єктів. По-друге, сучасне наукове пізнання висунуло в центр вивчення такі системи, межі і склад яких не завжди чітко прослідковуються й вимагають спеціальних досліджень у кожному окремому випадку.

Головним поняттям системного підходу виступає певний ідеальний об'єкт, що розглядається як складне цілісне утворення. Позаяк одну й ту саму систему можна досліджувати з різних точок зору, системний підхід передбачає виділення насамперед певного системоутворюючого параметра, що обумовлює пошук сукупності елементів, мережу зв'язків і відношень між ними — її структуру. З огляду на те, що система завжди міститься в певному середовищі, системний підхід має фіксувати її зв'язки і відносини з оточенням. Тому другою вимогою цього підходу є потреба врахування того фактора, що будь-яка система є підсистемою іншої, більшої системи, і навпаки — виділяти в ній менші підсистеми (елементи), які в іншому дослідницькому контексті розглядають як системи.

Застосування системного підходу дає змогу розглянути процес формування етнополітичної доктрини в Україні як цілісної складно-організованої системи заходів держави, спрямованих на забезпечення рівноправних відносин та тісної взаємодії представників різних етносів, підтримання атмосфери толерантності, довіри й поваги у відносинах між ними.

З позицій методологічних принципів системного підходу етнополітика виступає як структурний механізм, що охоплює політику держави щодо української нації; національних меншин, складових українського суспільства; української діаспори, яка перебуває за межами України та пов'язана з ядром українського етносу; осіб, депортованих за національною ознакою, котрі повертаються в Україну; адаптації репатріантів в український соціум.

Завдяки системному підходу процес формування державної політики України щодо регулювання міжетнічних і міжнаціональних відносин можна розглядати як невід'ємну складову (підсистему) усієї державотворчої парадигми, тісно пов'язаної з її іншими галузями.

За допомогою системного підходу дослідження пріоритетів та основних параметрів етнополітичного процесу в Україні виходить за межі політичної сфери й розкриває можливість розглянути цей процес у ширшому контексті з активним використанням матеріалів інших наук — історії, правознавства, філософії, соціології.

Ключова роль в осмисленні етнополітичної сфери суспільства належить *історичному підходу*, який передбачає вивчення етнополі-

тичних явищ у їх послідовно-часовому розвитку, а також виявлення взаємозв'язку минулого, сьогодення й майбутнього. Цей підхід набув поширення і застосування у західній та вітчизняній етнополітологічній науці. Він є одним із найвідоміших і «найстаріших» в етнології. Як принцип підходу до дійсності, що змінюється у часі та розвивається, він був висунутий і розроблявся у філософських системах **Ф. Вольтера, Ж. Ж. Руссо, Д. Дідро, Й. Фіхте, Г. Гегеля, К. Сен-Сімона, О. Герцена** та ін.

Саме на цьому підході створена примордіалістська концепція етнічності, а також теорія етносу. Визначаючи роль історичного методу в етнографії, **Ю. Бромлей** писав, що він необхідний не тільки для розгляду змін, які відбуваються з окремими компонентами її об'єкта, а й для з'ясування генезису і розвитку етносу в цілому. З цим дослідницьким аспектом пов'язаний один з найважливіших напрямів етнографічної науки — етнічна історія; в межах цього напрямку вивчення окремих компонентів етносу зрештою підпорядковане з'ясуванню його динаміки як цілісної системи. Головне завдання розробки проблем етнічної історії — дослідження усіх видів етнічних процесів, у тому числі етносоціальних.

Історичний підхід до аналізу етнічних та етнополітичних процесів передбачає врахування двох аспектів: по-перше, розгляд цих процесів протягом усієї історії людства та окремих його етносів; по-друге, вивчення їх на конкретно-історичному етапі власного розвитку.

У сучасних умовах, коли особливості актуалізації набули проблеми осмислення етнічного контексту у людській культурі і колективній психології, націобудівництва, причин етнонаціоналізму, взаємозв'язку етногенезису і державного будівництва, значення історичного підходу як методологічного методу значно зросло.

Необхідність застосування цього підходу у вивченні концептуальних засад формування етнополітики в Україні пояснюється насамперед тим, що у власній історії України, особливо починаючи з другої половини XIX ст., криється великий історичний досвід (позитивний і негативний), який неможливо обминати не лише з теоретичної точки зору, а й з практичної. Також важливо звернути увагу на те, що вивчення цього досвіду набуває надзвичайної цінності у контексті його зіставлення з міжнародним досвідом вирішення етнополітичних проблем, нагромадженого передусім західним світом.

У межах такого зіставлення відкривається широка можливість осмислення ступеня взаємопроникнення і взаємозв'язку вітчизняного історичного досвіду з досвідом, нагромадженим світовим співтовариством.

За допомогою історичного підходу етнополітика в Україні розглядається як у ретроспективі, так і в різні конкретно-історичні періоди існування українського суспільства, а також простежується еволюційний шлях становлення поліетнічного складу населення, виникнення і розвиток на території держави української нації як титульної національних меншин. Цей підхід дає змогу виявити проблеми й основні пріоритети в етнополітичному процесі на різних історичних етапах, прослідити внутрішні тенденції і системні зв'язки між етнокомпонентами українського суспільства в нових історичних умовах.

Застосування історичного методу сприяє осмисленню процесу становлення полікультурного українського соціуму; специфіку культурної взаємодії на різних історичних етапах між українцями як титульним етносом та іноетнічним населенням; чинників збереження етнічними групами в умовах глобальної універсалізації та стандартизації самобутньої матриці етнокультурного розвитку; проблем державної етнологічної політики та політико-правових колізій у галузі етнокультурних відносин і шляхів їх подолання.

Провідне місце у етнополітичних дослідженнях належить *порівняльному (компаративному) методу*. Його важливість пояснюється насамперед тим, що він дозволяє звільнитися від етноцентризму — світоглядного принципу, представники якого вважають той етнос, до якого вони належать, таким, що має певні переваги перед усіма (чи багатьма) іншими. По-друге, завдяки цьому методу є можливість максимально використати багатоманітність етнополітичного досвіду з метою знаходження оптимальних моделей для порівняння з реальним станом українського поліетнічного суспільства, що потребує власної концепції етнополітики.

Серед політологів цей метод цінується як перспективний за багатство методологічного інструментарію порівняльного аналізу політичних, у тому числі й етнополітичних явищ, які ґрунтуються на принципах подібності й відмінності, дедуктивних теоретичних моделях політичних інститутів й індуктивних методах їх верифікації за допомогою діахронно-історичного та синхронно-емпіричного способів нагромадження даних.

В Україні порівняльний метод набуває дедалі більшої популярності в рамках становлення вітчизняної школи порівняльної політології. На сучасному етапі цю школу найповніше репрезентують наукові студії, започатковані українським вченим Ф. Рудичем та іншими дослідниками на базі Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. Завдяки цьому методу їм вдалося досягнути політичну

систему України в її цілісності, розглянути її складові: державні структури, механізм взаємодії гілок влади, основні засади функціонування органів місцевого самоврядування, тенденції становлення партійної та виборчої систем, формування інститутів правової держави і громадянського суспільства. На основі порівняльного аналізу, виявлення загальних рис і відмінностей показана трансформація політичних систем у країнах СНД і Балтії, Центральної та Східної Європи.

Застосування у дослідженні етнополітики у зазначеному ракурсі порівняльного методу забезпечує: по-перше, можливість здійснити компаративний аналіз відповідності законодавства України в етнополітичній сфері міжнародно-правовим нормам; по-друге, вироблення пропозицій щодо шляхів гармонізації вітчизняного правового поля з міжнародним механізмом захисту прав національних меншин та прискореного процесу входження України до єдиного міжнародного правового простору; по-третє, з'ясування загального і особливого в конституційно-правовому статусі етнічних груп як в Україні, так і в інших європейських державах; по-четверте, осмислення власного шляху етнополітичного розвитку на основі збереження традиційних цінностей та вибору найприйнятніших для нинішнього державотворчого етапу елементів існуючих у сучасному світі структур, систем, підходів у вирішенні етнонаціональних проблем.

Вагоме значення в осмисленні етнополітичних процесів належить *діалектичному методу*, який дозволяє визначити внутрішні суперечності етнополітики як джерела її саморозвитку та рушійної сили етнополітичних змін в українському поліетнічному соціумі.

Власне визначений підхід дозволяє здійснити аналіз етнічного, національного та державотворчого процесів в Україні у їхній діалектичній єдності і взаємообумовленості, виявити основні тенденції, пріоритети в етнополітиці, розглянути їх у динамічному розвитку, органічному зв'язку з соціально-економічною, політичною, духовно-культурною та іншими сферами.

Таким чином, етнополітологія пройшла довгий і досить складний шлях зародження й розвитку. Проте, пропри всі перешкоди й труднощі, на Заході вона вже давно стала, а в Україні стає окремою самостійною наукою й навчальною дисципліною. Будучи наукою про взаємовідносини етнонаціональних спільнот (етносів, націй та етнічних груп) та політики, етнополітологія має власний поняттєво-категоріальний апарат, власні предмет та об'єкт дослідження, а також методологічну базу та методи.

ПЛАН СЕМІНАРУ

1. Актуальність, сутність, функції етнополітології.
2. Становлення та розвиток етнополітології як науки і навчальної дисципліни.
3. Основні методологічні підходи та методи етнополітології.

ТЕМАТИКА КОНТРОЛЬНИХ РОБІТ, РЕФЕРАТИВ ТА ДОПОВІДЕЙ

1. Основні фактори, що свідчать про актуальність та практичну значущість етнополітології.
2. Становлення та розвиток етнополітології як науки і навчальної дисципліни.
3. Сутність та особливості основних методологічних підходів: примордіалізм, інструменталізм і конструктивізм.
4. Основні методи етнополітології та їх роль у вивченні етнонаціональних процесів.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Які фактори свідчать про актуальність і практичну значущість етнополітології?
2. У чому сутність політизації етнічності?
3. Які тенденції візьмуть гору в світі: інтеграційні або дезінтеграційні?
4. З чого складається предмет і об'єкт етнополітології?
5. Яка роль прогностичної, інтеграційної функцій та функції моделювання в етнонаціональних процесах?
6. У чому прикладне значення етнополітології?
7. Які ви знаєте джерела сучасної етнополітології?
8. Коли етнополітологія виокремилась у самостійну науку і навчальну дисципліну?
9. Хто з українських і зарубіжних етнополітологів зробив найбільший внесок в розвиток етнополітології?
10. Які ви знаєте основні методологічні підходи у вивченні етнонаціональних проблем?
11. У чому сутність конструктивістської парадигми етнічності?
12. Які ви знаєте основні методи етнополітичних досліджень?

ЛІТЕРАТУРА

1. Абдулатипов Р.Г. Этнополитология: учебное пособие. — СПб., 2004.
2. Антонюк О. В. Формування етнополітики в Україні: історичні та теоретико-методологічні засади. — К., 1999.
3. Бебик В. М. Базові засади політології: історія, теорія, методологія, практика: Монографія. — 2-ге вид., стереотип. — К., 2001.
4. Бородин В.Д. Политология: учебное пособие. — Донецк, 2006.
5. Гарфинкель Г. Исследования по этнометодологии. — СПб., 2007
6. Гнатенко П. И. Национальная психология: Монография. — Днепропетровск, 2000.
7. Головатий М. Ф. Мистецтво політичної діяльності: Навч. посіб. — К., 2002.
8. Дехтярев А. А. Методы политологических исследований // Вест. Моск. ун-та. Сер. 12. Политические науки. — 1996. — № 6.
9. Євтух В. Концептуальні засади вирішення етнонаціональних проблем // Політичний менеджмент. — 2007. — № 1.
10. Картунов О. В. Вступ до етнополітології: Наук.-навч. посіб. — К., 1999.
11. Картунов О.В. Західні теорії етнічності, нації та націоналізму: навчальний посібник. — К., 2007.
12. Кресіна І. О. Українська національна ідея і сучасні політичні процеси: Етнополітологічний аналіз: Монографія. — К., 1998.
13. Курас І.Ф. Етнополітологія. Перші кроки становлення. — К., 2004.
14. Майборода А. Н. Теория этнополитики в западном обществоведении. — К., 1993.
15. Малий етнополітологічний словник / О. В. Антонюк, В. І. Волобуєв, М. Ф. Головатий та ін. — К., 2005.
16. Марченко Г. И. Методологические подходы к исследованию этнополитических явлений // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 12. Политические науки. — 1995. — № 1, 2.
17. Марченко Г.И. Этнополитология как наука // Социально-политический журнал. — 1994. — № 3-6.
18. Основи етнодержавознавства. Підручник / за ред. Ю. І. Ремаценка. — К., 1997.
19. Сміт Е. Національна ідентичність. — К., 1998.
20. Тавадов Г.Т. Этнология. — М., 2002.
21. Шабаев Ю.П., Садохин А.П. Этнополитология: учебное пособие. — М., 2005.
22. Этносоциология: учебное пособие для вузов / Ю. А. Арутюнян, Л. М. Дробизева, А. А. Сусолоков. — М., 1999.

ТЕМА

2

Становлення та розвиток етнополітичної думки в історії людської цивілізації

КЛЮЧОВІ ПОНЯТТЯ ТА ТЕРМІНИ:

• етнополітичні знання	• суверенітет держави
• етнополітична думка	• епоха Відродження
• генеза етнополітичних вчень	• епоха Просвітництва
• історія етнополітичних вчень	• Конституція США
• «осьовий час»	• Велика французька революція
• географічний детермінізм	• Декларація прав людини та громадянина

2.1. Генеза етнополітичних вчень Стародавнього світу

Важливе значення для розуміння сутності сучасних етнополітичних процесів має знання історії виникнення і розвитку етнополітичної думки, права, основних політичних інститутів, а особливо — держави. Знання обставин, пов'язаних з їх виникненням, може бути початком глибокого аналізу етнополітичних процесів, що відбуваються в сучасному світі, щоб сформувані у тих, хто вивчає етнополітологію, бачення тенденцій і закономірностей, які мають місце в розвитку етнополітичної сфери людської цивілізації.

Сучасна етнополітична сфера життя людини вимагає професійного й оперативного застосування етнополітичних знань, вироблених і осмислених найвизначнішими філософами, політичними мислителями людства. Включивши ці етнополітичні знання у свій арсенал, етнополітологія повинна постійно звертатися до них, щоб не допускати політичних прорахунків і помилок минулого.

❖ *Історія етнополітичних вчень — це історія виникнення, розвитку, відновлення і зміни безлічі етнополітичних вчень, розроблених представниками різних країн і народів.*

В історії людської цивілізації був такий найважливіший період, коли людина усвідомила себе як особистість, вона також відкрила, що в неї є *власні інтереси і потреби*, що відрізняються від інтересів і потреб інших людей. Людина повірила в силу свого розуму. Людство зробило в цей період якісний стрибок, різкий поворот в історії, що дало підставу видатному філософу-гуманісту XX століття **Карлу Ясперсу** назвати цей період «Осьовим часом», від якого бере свій початок сучасне людство. Хронологічно цей період мав місце між VII—III ст. до Р. Х. У цей час жили і діяли в Китаї — **Конфуцій** і **Лао Цзи**, в Індії — **Будда**, в Ірані — **Заратустра**, у Греції — **Геракліт**, **Демокріт**, софісти, **Сократ**, **Платон**, **Аристотель**. У Палестині з'явилися пророки — **Лія**, **Ісая**, **Ієремія**. Завдяки цим великим мислителям людська цивілізація зробила інтелектуальний прорив, піднялась на якісно нову ступінь у своєму розвитку.

У цей час настає кінець міфологічної ери і бере свій початок новий теоретичний етап розвитку політичної, у тому числі і етнополітичної думки. Окрім цього, розвиваючись у надрах самобутніх і незалежних цивілізацій, етнополітична думка набула різноманітного, плюралістичного характеру.

Етнополітичні ідеї зародилися в *античний період* (Стародавні Греція і Рим), коли політичні теорії виокремилися у самостійну галузь, у якій розробляються принципи індивідуальної свободи людини, її громадянського обов'язку, питання сутності й форм держави, приватної власності та права.

У цей період значний інтерес становлять праці стародавніх істориків **Геродота**, **Плутарха**, **Полібія**, **Страбона** та ін., у яких започатковані базисні підвалини не тільки історії, а й етнографії, етнології, які мають важливе значення для розвитку етнополітичних концепцій.

У Стародавній Греції і Стародавньому Римі спробували узагальнити численні знання і викласти їх у певну систему, що зумовило народження первісних етнографічних описів. Характерною їх ознакою був *етноцентризм*, тобто поділ народів за рівнем їх культурного розвитку на цивілізовані й дикі (варварські), де еталоном була власна культура мислителів. У своїх працях мислителі Стародавніх Греції та Риму активно осмислюють проблеми відносин між етносами, між ними і державою, їх нерівноправного становища у суспільствах.

Відомий давньогрецький мислитель **Платон** (427–347 рр. до н. е.) та його учень **Аристотель** (384–322 рр. до н. е.) виходили з ідеї нерівності народів, протиставляючи еллінів варварам, наслідуючи в цьому Есхіла ті Еврипіда. «Усі елліни близькі один до одного люди, — писав Платон у роботі «Держава», — і перебувають між собою у спорідненні, та для варварів вони — чужинці і вороги». Вони відкрито висловлювали негативне ставлення до інших народів, закликали до їх поневолення та відокремленого розвитку, відстоювали ідею створення держави за етнічним принципом. У своїй праці «Закони» Платон зазначав, що до громадян не відносять рабів та іноземців, які мусять займатися землеробством, ремеслом і торгівлею, але без наживи. Передбачалося, що громадяни будуть забезпечені достатньою кількістю рабів. За Аристотелем, людина за своєю природою — істота політична, і в державі (політичному об'єднанні) завершується генезис цієї політичної природи людини. Однак не всі люди, не всі народності досягли такого рівня розвитку. Варвари, за твердженням Аристотеля, — люди з нерозвиненою людською природою, які не досягли висот політичного спілкування вільних і рівних. Варвар і раб за своєю природою — по-

няття тотожні. Відносини пана і раба є, за Аристотелем, елементами сім'ї, а не держави.

Ці етнополітичні ідеї знаходили втілення у політико-правових системах стародавніх державних утворень. Наприклад, у структурі населення Стародавньої Греції виділялись три основні класи, які різнилися між собою з політичної та правової точок зору. Найнижчим у суспільній ієрархії класом були раби. В Афінах вони становили третину всього населення, однак у полісі не мали ніякої політичної ваги, їх соціальний стан був жалюгідний — до них ставились виключно як до живого знаряддя праці, яке берегли настільки, наскільки потребує догляду інструмент. Поруч з рабами значний прошарок населення грецького міста становили осілі тут чужоземці (метеки). З огляду на викладене, виокремимо Афіни, де відсоток метеків був більший, аніж будь-де. Оскільки в той період не існувало форм законної натуралізації, то й чужоземець не міг набути громадянства міста-держави і, як і раб, не брав участі у політичному житті міста, хоча й був вільною людиною.

На думку українських політологів, це був один з перших проявів ксенофобії та етноцентризму. Мислителів античності — **Гіппократа, Страбона, Платона, Геофраста, Ксенофонта** тощо, особливо цікавила проблема етнічних відмінностей, їх вплив на побут і культуру народів, що було обумовлено виникненням етнічної самосвідомості. Гіппократ, наприклад, у своїй праці *«Про повітря, води, місцевості»* розглядав цю проблему з позицій географічного детермінізму, обґрунтовуючи, що різниця між народами зумовлена розташуванням країни, кліматом та іншими природними факторами. Такий підхід у подальшому підтримали і розвинули інші вчені, при цьому було сформульовано цілу теорію — **географічний детермінізм**, сутністю якої стало пояснення залежності специфіки певного народу від географічного середовища.

Загалом з часів існування Стародавніх Греції та Риму, де зароджуються етнополітичні ідеї, виникають два основні напрями у підходах до вирішення етнополітичних проблем. **Перший, консервативний напрям**, теоретиками якого варто вважати **Платона, Аристотеля, Геракліта** та багатьох інших філософів та істориків, представлений ідеями месіанізму, насильницької асиміляції, переселенням народів, унітарної держави, колоніальної імперії тощо. **Другий напрям, ліберально-демократичний**, який репрезентують **Демокріт, Перікл, Сенека** та ін., проповідував ідеї вільного розвитку культур і народів, їх мирного співіснування та взаємозбагачення, федералізму, конфедералізму тощо. З початку нашої ери перемагає і залишається панівною протягом майже півтори тисячі років консервативна тенденція. Цей період позначений створенням

та існуванням величезних унітарних авторитарних наднаціональних імперій, які проводили жорстку політику асиміляції, переміщення і переселення народів тощо. У цей період сповільнюється розвиток етнополітичної думки.

2.2. Епохи Відродження та Просвітництва і їх значущість для розвитку етнополітичної думки

Прийшовши на зміну багатовіковому пануванню схоластики, етнополітична думка епохи *Відродження* (XVI–XVII ст.) здійснила прорив першого етапу середніх віків (V–XIII ст.) і стала ґрунтом, на якому був зведений будинок епохи *Просвітництва*. Епоха Відродження знаменує собою розрив із середньовічною традицією і перехід до Нового часу. Більшість вчених називають цю епоху «найбільшим прогресивним переворотом». Досить назвати імена Данте Аліґ'єрі, Франческо Петрарки, Марсілія Падуанського, Миколи Коперника, Джордано Бруно, Ніколо Макіавеллі, щоб уявити собі глибину, багатство і розмаїття поетико-філософської і етнополітичної думки XV–XVIII ст. Ці великі представники людської цивілізації виступили проти засилля католицької церкви та її релігійних догматів, з ідеями захисту прав особистості.

Католицькому світоглядові, що проповідував зречення від земних радостей, була протиставлена віра в могутність розуму і досвіду, у творчі сили людини. Проблема людини, співвідношення особистості і держави займає важливе місце в етнополітичних вченнях епохи Відродження.

Зростають обсяги знань, актуалізується їх змістовна сторона, з ви-
найденням книгодрукування підвищується попит на книги, тиражу-
ються праці мислителів, поширюються знання серед широких верств
населення, формуються в межах країни спільні погляди, цінності, ін-
тереси тощо. Також активно розвиваються етнополітичні ідеї спочатку
в Італії, потім цей процес поширюється на всю Західну Європу, а в XVII
ст. він перекинувся і на Північноамериканський континент.

Етнічний ренесанс, який охопив Європу у початковий період ін-
дустріального розвитку, свідчив, що її народи вступили в етап, харак-
теризований такими рисами, як початок формування націй, зарод-
ження національних ідей та націоналізму, створення національних
держав тощо.

У цей час з'явилася плеяда мислителів, чії ідеї не вписувались в
загальне русло теологічного політичного вчення. Саме в цей період,

незважаючи на всю сірість духовного життя середньовіччя, етнополітична думка людства була істотно збагачена новими ідеями, що згодом лягли в основу сучасної етнополітичної науки.

Важливий внесок у розвиток етнополітичної думки зробив видатний мислитель епохи Відродження Ніколо Макіавеллі (1469–1527 р.). Його перу належать такі роботи, як *«Государ»*, *«Міркування з приводу перших десяти книг Тита Лівія»*, *«Історія Флоренції»*, в яких Макіавеллі виявив внутрішні принципи розвитку держав і державної влади. Він охарактеризував політику як науку, що пояснює минуле, керує сьогоденням і може прогнозувати майбутнє.

Історія, — на думку Макіавеллі, — залежить від двох факторів. Перший він назвав *«fortuna»* (доля), другий — *«virtu»* (воля, талант, енергія людини). Так було поставлене питання про необхідність враховувати в політиці як об'єктивні умови, так і роль людського фактора. За теорією вченого, держава означає політичний стан суспільства, у якому присутні взаємозв'язок владарюючих і підвладних; відповідно налаштовані й організовані політична влада та устрій, повноваження вищих органів влади (глава держави, сенат, трибуни, консули, збори тощо) та інших магістратів; важливими є юстиція, право, засновані й оформлені закони. Н. Макіавеллі трактує державу не як застиглу, нерухому структуру в її ієрархічній статистиці, що було характерним для Середньовіччя, а в русі, як змінний і динамічний стан, який залежить від співвідношення сил, що змагаються між собою. На відміну від середньовічних уявлень про державу і політичну владу як таких, що надані Богом, вчений розглядав ці категорії як справу рук людських. Він обґрунтовує наукові принципи політичного мистецтва не з позицій релігійних канонів, а на основі дослідження реальних якостей людей, розкладу суспільних сил, інтересів і пристрастей. Могутність держави, стверджував Н. Макіавеллі, залежить від рівня згуртованості суспільства на таких *етнокультурних* характеристиках, як ступінь розвитку *єдиної мови, спільних традицій і звичаїв, загального дотримання законів і права*. Об'єднують суспільство також єдина релігія, школа та національна армія. Якщо ці чинники діють у суспільстві, тоді в ньому формуються громадянська доброчесність, політична свідомість та загальнодержавні цінності. Аналізуючи ситуацію у роздробленій, деморалізованій Італії, Н. Макіавеллі порушує питання етновизвольної боротьби, збирання та об'єднання роздрібнених, але споріднених історією і долею, а часом й *етнічно близьких земель*. У цих умовах, на думку вченого, є два підходи щодо розуміння характерних рис і функціональних обов'язків верховного правителя — державця. Перший —

важливість провідної для суспільства ролі законодавця. Перспективна держава має бути заснована однією людиною, а закони і тип правління, створені засновником, формують **національний характер народу**. Другий підхід, за Н. Макіавеллі, — це необхідність в умовах здеморалізованого італійського суспільства у такому правителі, який завдяки своєму політичному генію зумів би створити військову силу, спроможну тримати в покорі всі бунтівні верстви і райони держави. Його **пріоритетами мають бути загальнодержавні інтереси, національні цілі, що домінують над регіональними**. Н. Макіавеллі допускав аморальність правителя лише у разі смертельної небезпеки для вітчизни, за інших умов він має бути чесним і справедливим.

Важливу роль у розвитку етнополітичної думки в період Ренесансу відіграв відомий французький філософ і політичний діяч **Жан Боден** (1530—1596). У праці *«Шість книг про республіку»*, якій він у першу чергу завдячує своїм авторитетом політичного теоретика, автор сформулював поняття суверенітету як істотної характеристики держави. **Під суверенітетом держави мислитель розумів єдину, неподільну, вільну від обмежень і законів владу над громадянами і підданими, основними ознаками якого виступають: самостійність влади; постійність і безперервність; незв'язаність її законами; невідчуженість і неподільність**.

Надзвичайно цінним для розвитку етнополітичних концепцій є обґрунтування Ж. Боденом взаємозалежності розвитку політичних процесів у державі, змін історичного ладу від характеру народів, географічного положення і клімату. Завдання полягає в тому, щоб «пристосувати державні справи до природи місць проживання, а людинолюбні приписи — до природних законів».

Вжите тут поняття природного закону дає змогу згадати про закономірності природничих наук, адже національний характер є плодом тривалого впливу географії та історії. Ж. Боден, зокрема, описує вплив кліматичних умов на своєрідне формування народів Півночі та Півдня, Заходу та Сходу, гір та рівнин, акцентуючи увагу на тому, що намагання правителів підкорити природу часто призводили до руйнації великих держав. Але клімат, місце й історія не детермінують людину, вони можуть коригуватися через звичаї та закони. Фактично французький мислитель виступає засновником наук, які нині називаються **«етногеографією»**, **«етнопсихологією»**. Держава Ж. Бодена постійно перебуває в русі, оскільки оновлює свій правовий устрій через те, що загальний стан держав пристосовується до розмаїття народів і природних реалій географії, історії, народи знаходять свої норми у загальних принципах упорядкованої держави.

Велике значення у формуванні етнополітичних знань має *епоха Просвітництва*, яка характеризується, з одного боку, активним розвитком соціально-політичних, філософських, природничих наук, культури, створенням величезних колоніальних імперій, а з другого — подальшим переходом людства, особливо його європейської частини, до індустріального суспільства та швидкої модернізації усіх сфер суспільного життя.

Вперше в науковий обіг термін «Просвітництво» увів **Вольтер**. Сутність епохи міститься у широкому використанні людського розуму задля реалізації соціального прогресу. В епоху Просвітництва настав реальний розквіт ліберальної католицької думки і політичного мислення, в основі яких міститься свобода.

Серед видатних вчених і мислителів цього періоду варто виокремити англійського філософа і державного діяча **Френсіса Бекона** (1561–1626), який зробив вагомий внесок у розробку методологічних засад політології та етнополітології.

До плеяди мислителів просвітництва, творців етнополітичних концепцій належить голландець **Г. Гроцій** (1583–1645), засновник політичної теорії науки, який одним з перших виклав ідею «природного права» і «суспільного договору», що стали підґрунтям права народу на революцію, хоча й у виняткових випадках. Роль держави, утвореної внаслідок укладення суспільного договору, він вбачав у забезпеченні миру і злагоди, захисту угод між суб'єктами права тощо.

У своїй роботі «Про право війни та миру» Г. Гроцій звертається до зовнішньополітичної сфери етнополітики. Він високо цінував мир, поділяв війни на справедливі й несправедливі. Справедливою причиною початку війни, на його думку, може бути не щось інше, як правопорушення. Такими є війни задля захисту держави та збереження майна. Несправедливі війни — загарбницькі, що ведуться з метою заволодіння чужим майном чи задля підкорення інших народів. Ось вже кілька століть гуманістичні ідеї Г. Гроція в царині міжнародного права не втрачають своєї цінності та актуальності.

Завдячуючи своїх відомим трактатам «Про громадянина» і «Левіафан» визначний англійський філософ **Томас Гоббс** (1588–1679) посідає помітне місце в історії етнополітичної думки. У політичному вченні Т. Гоббса окреслено ряд важливих етнополітичних ідей, які отримали подальший розвиток у працях західноєвропейських мислителів. Він розмежовує такі два поняття, як «народ» та «маса людей»: «Маса людей не становить певної єдності, а являє собою багатьох людей, кожен з яких має власну волю і власне судження з усіх питань, а народ є дещо

єдине, він має єдину волю, йому може бути продиктована єдина дія. Нічого подібного не можна сказати про масу». Англійський вчений започатковує психологічний підхід до аналізу такого феномену, як народ, який пізніше буде застосований у дослідженні нації. Т. Гоббс особливу увагу приділяє розробці концепції національної держави — політичного утворення, характерними ознаками якого виступають єдина територія, єдиний законодавчий режим, єдине громадянство.

Значний внесок у становлення та розвиток етнополітичної думки в епоху Просвітництва здійснили французькі мислителі **Шарль Монтеск'є** (1689–1775) та **Жан Жак Руссо** (1712–1778). Так, **Ш. Монтеск'є** у видатній праці *«Про дух законів»*, що належить до числа тих літературних документів, важливість яких у період створення є незаперечною не тільки для епохи, а й для творчого індивіда у майбутньому, виклав власні основні етнополітичні положення. Він дотримується тієї точки зору, що суспільний розвиток відбувається згідно з певними законами і закономірностями. У 1 розділі першої книги французький вчений пише: «Законои у найширшому значенні — це необхідні зв'язки, які випливають з природи речей; у цьому значенні всі істоти мають свої закони, божество має свої закони, матеріальний світ має свої закони, а також тварини і людина». Його вважають одним з перших засновників такого визначального методологічного принципу, як метод порівняльного аналізу, який широко застосовується в осмисленні етнополітичних явищ. **Ш. Монтеск'є**, розвиваючи вчення **Дж. Локка**, виділив три види влади: законодавчу, виконавчу і судову. Принцип поділу влади передбачав, що вона належить різним органам влади, і закон встановлює прерогативи для кожної з гілок влади, кожна гілка влади взаємно обмежує і стримує одна одну (тобто існує механізм стримувань і противаг). Французький мислитель надає безпрецедентної ваги дополітичним чинникам формування суспільства (клімат, релігія, закони, принципи правління, приклади минулого, звичаї), внаслідок чого «утворюється спільний дух народу». Тобто **Ш. Монтеск'є**, висловлюючи думки про національний характер і дух народів, формує чітку концепцію духу нації, його обумовленість природно-кліматичними та географічними факторами.

Для розвитку етнополітичної думки цінність мають теоретичні положення французького філософа **Ж. Ж. Руссо**, найвідоміші праці якого *«Міркування про погодження і засади нерівності між людьми»* та *«Про суспільний договір, або Принципи політичного права»*. В них вчений висунув ряд величних ідей, серед яких ідея свободи й рівності людей. Вчені зараховують його до одного із засновників науково-критичного

мислення та цивілізаційного принципу. За Ж. Ж. Руссо, від початку люди природно були вільними і рівними істотами, які керувалися інстинктами самозбереження та співчуття, а різниця в соціальному становищі, багатстві і політичній владі була спричинена історичними перетвореннями «природної» людини (яка була «доброю», не маючи ні раціональності, ні чеснот) на амбітну та егоїстичну «суспільну людину», здатну зумисне завдавати шкоди іншим. Далі французький мислитель у цьому контексті розвиває думки і обґрунтовує ідею походження нерівності між людьми, що має важливе значення для сучасної конфліктології та етноконфліктології. При цьому головну її причину він вбачав у встановленні власності на землю, розподілі та фіксації меж і кордонів. Значним також є положення, висловлене Ж. Ж. Руссо щодо ідеї народного суверенітету. Для мислителя народний суверенітет принципово необмежений і такий, що не може бути обмежений жодним посередництвом — ані конституцій, ані основних прав, ані корпоративних свобод груп. Вчений визнавав зміст суверенітету виключно як законодавство, що визнається за народом як цілим, під яким малися на увазі всі громадяни республіки незалежно від їх соціального та етнічного походження.

Особлива роль у формуванні етнополітичних ідей, концепцій належить американським просвітникам, які стали ідейним натхненням першої Американської революції 1775–1783 рр. і батьками-засновниками США, авторами конституцій окремих штатів, Декларації незалежності 1776 р., Статей конфедерації 1777 р., Конституції США 1787 р. та ін. документів.

На політичні погляди **Б. Франкліна** (1706–1790), **Т. Пейна** (1737–1809), **Дж. Вашингтона** (1732–1799), **Д. Адамса** (1735–1826), **Т. Джефферсона** (1743–1826), **Дж. Медісона** (1751–1836), **О. Гамільтона** (1757–1804) та інших американських мислителів справили величезний вплив ідеї античних, англійських і французьких вчених. Цікаві етнополітичні ідеї висунули представники республікансько-демократичної течії: **Б. Франклін** (обмеженого національного суверенітету), **Т. Пейн** (права народів на повстання; лише освічений народ дає підстави для демократичного управління ним, а тому одне з головних завдань уряду — підвищення освітнього рівня нації), **Т. Джефферсон** (децентралізованої федерації; намагання поширити права людини на рабів, але це завдання не вдалося виконати). У найвідоміших політологічних працях **Б. Франкліна** — «*Історичний нарис конституції й уряду Пенсильванії*», **Т. Пейна** — «*Здоровий глузд*» і «*Права людини*», **Т. Джефферсона** — «*Нотатки про Вірджінію*» знайшли обґрунтування основи американського

конституціоналізму; політична доктрина незалежності північноамериканських колоній, власне розуміння процесу політичної історії; принципи демократичної етнополітики (самовизначення, суверенітету, етнічного плюралізму, рівності прав людини незалежно від расового походження тощо); засади миролюбної зовнішньої політики; пріоритет людини над громадянським суспільством, а громадянського суспільства над державою; верховенство закону, правової держави.

Американські федералісти Д. Адамс, Дж. Медісон, О. Гамільтон та ін. дотримувались дещо інших етнополітичних поглядів. Вони допускали існування демократичної республіки лише як етап до встановлення конституційної монархії; обґрунтовували доктрини політичного ізоляціонізму; зневажливо ставились до прав людини, віддаючи перевагу інтересам держави. Утім, значною заслугою федералістів є боротьба зі становим поділом суспільства і становими привілеями. Авторитет Дж. Медісона великий завдяки реалізації ним принципу «розподілу влади» Монтеск'є. На відміну від французького мислителя, в теорії якого немає рівноваги гілок влади, тому що він підкреслював верховенство законодавчої влади, Дж. Медісон винайшов таку систему *стримування* і противаг, згідно з якою кожна з трьох гілок влади є відносно рівною. Завдяки майстерному володінню мистецтвом пошуку засобів політичного компромісу Дж. Медісон вважається батьком другої і останньої Конституції США, який знаходив компромісні варіанти не лише у відповідних формулюваннях Основного закону, а й у досить великому процесі його ратифікації Штатами.

Етнополітичні ідеї, думки, сформульовані американськими мислителями в період підготовки до *Американської революції* (1775–1783), з одного боку, сприяли піднесенню національно-визвольної боротьби англійських колоній і успішному її завершенню. А з другого — теоретично обґрунтовували процес, який розпочався в цей час, а саме: формування з поліетнічного складу населення англійських колоній нової динамічної американської політичної нації, об'єднаної спільністю економічних інтересів та єдиною національною ідеєю.

Революційні етнополітичні ідеї американських мислителів і «батьків-засновників» США, досвід національно-визвольної боротьби американського народу мали надзвичайний вплив на *Велику французьку революцію* (1789–1794) та пов'язані з нею документи конституціоналістів-фельянів — Декларацію прав людини і громадянина 1789 р. та Конституцію Франції 1791 р., документи жирондистів про проголошення Франції республікою 1792 р., документи якобінців — Декларацію прав людини і громадянина 1793 р. та Конституцію

Франції 1793 р., переворот 9 термідора та документи термідоріанців — Декларацію прав і обов'язків людини і громадянина 1795 р. та Конституцію Франції 1795 р.

Утім, варто підкреслити, що Велика французька революція мала об'єктивні і суб'єктивні причини й теоретичне підґрунтя, розроблене французькими та іншими мислителями. Це численні праці, промови і статті видатних політичних діячів Франції кінця XVIII ст. — конституціоналістів М. Ж. Лафайєта, О. Мірабо, Є. Ж. Сійєса, жирондистів Ж. П. Бріссо, Ж. М. Дантона, Л. Сен-Жюста, К. Демулена, П. Г. Шомета, Ж. Ебера, Ж. Варле, провідника Таємної повстанської дирекції Г. Бабефа та інших бабефістів.

Серед етнополітичних ідей і концепцій, що стали надбанням Великої французької революції, варто виокремити *«Декларацію прав людини і громадянина»*, в якій проголошено правову державу, обґрунтовано пріоритет прав людини, зафіксовано гарантію цих прав, закріплено принципи розподілу влади, законності, відповідальності і підзвітності посадових осіб. На увагу заслуговує досвід Франції у національно-державному будівництві: встановлення республіки в державі з поліетнічним складом населення і досить великій територіально не за федеративним, а за унітарним принципом побудови. В ході революції теорія досучасного націоналізму трансформувалась у теорію сучасного націоналізму, збагатившись усім тим, що міститься у такому об'єднаному понятті, як «братерство». *Усучасній західній політологічній літературі цей ранній націоналізм дістав назву «гуманного націоналізму»*. В цей період парадигма націоналізму ділиться на кілька типів: «якобінський», або «революційний», «ліберальний», «інтегральний» тощо, які у подальшому стали проповідувати недовіру і підозру до інших народів та демонструвати нетерпимість до будь-якої внутрішньої опозиції. Наприклад, під час наполеонівських війн якобінський революційний націоналізм остаточно перетворився на шовінізм. У роки революції нація була офіційно визнана як найвища цінність, а служіння їй — найпочеснішим обов'язком.

2.3. Подальший розвиток етнополітичних ідей у XIX столітті

Вагома роль у розвитку етнополітичних концепцій епохи Просвітництва належить плеяді німецьких мислителів. Найвідомішим серед них є філософ і правознавець Іммануїл Кант (1724—1804), який

в основних працях *«Критика чистого розуму»*, *«Критика практичного розуму»*, *«Критика здібності судження»*, *«Антропологія з прагматичної точки зору»*, *«Ідеї загальної історії з космополітичної точки зору»* сформулював ряд положень, що мають велике теоретичне значення. Вчений одним із перших ввів такі поняття, як *«народ»* і *«нація»* дав їм термінологічне визначення. «Під словом “народ”, — писав І. Кант, — розуміють об'єднану в тій чи іншій місцевості масу людей, оскільки вони становлять одне ціле. Ця маса або частина її, яка з огляду на спільне походження визнає себе об'єднаною в одне громадянське ціле, називається нацією...». І. Кант вважав, що *кожному народові притаманний власний національний характер, основними проявами якого є ставлення до інших народів, гордість за свою державну та суспільну свободу*. Основою характеру він визначав ті риси предків, які закріплені генетично і передаються з покоління в покоління. Пояснення цього вчений бачив у тому, що при зміні місця проживання та форм правління характер народу, як правило, не змінюється — зберігається мова, рід занять, костюми. Проте І. Кант визнавав вплив географічного фактора на національний характер, але при цьому стверджував, що клімат і ґрунт, так само як і спосіб правління, не є основою характеру народу. Вчений здійснив порівняльний аналіз національних характерів європейських народів — німців, французів, англійців, іспанців, італійців із визначенням як позитивних, так і негативних рис, властивих кожному з них. І. Кант висунув цікаве положення щодо «права всесвітнього громадянства», під яким розумів право кожної людини на відвідування, перебування й проживання у будь-якому куточку земної кулі, а також право на гостинність з боку місцевого уряду і народу. Німецький мислитель обґрунтовує концепцію всесвітньої федерації незалежних і вільних держав на підґрунті спочатку прелімінарного договору між ними, а потім кінцевої міжнародної згоди щодо федерації, кожен член якої має мати вже не монархічний, а республіканський устрій. І. Кант у зовнішньополітичному напрямі етнополітики відстоював принципи недоторканності кордонів, територіальної цілісності, невтручання у внутрішні справи інших держав, правомірності виключно оборонних війн. Керуючись положенням права народів на «вічний мир», мислитель висунув ідею нейтралітету, обґрунтував право коаліцій, право гарантій у міжнародних відносинах.

Помітне місце в історії етнополітичної думки посідають праці Йоганна Готфріда Гердера (1744—1803). До найбільш самобутніх належать *«Трактат про походження мови»*, *«Ще одна філософія історії»*, *«Ідеї до філософії історії»*. В них автор відкинув просвітницький ідеал єдиної

науки, що охоплює всю реальність, й одним із перших обґрунтував відмінність між методами дослідження фізичної природи і методами осягнення саморозвиненого духу людини.

Заслужують на увагу ідеї Й. Г. Гердера щодо належності людини до певної групи (етнічної, релігійної, соціальної, професійної тощо), серед яких, на його думку, найбільш, природною для будь-якої особи є *етнічна група, народ або нація*. До того ж варто зазначити, що ідея належності людини до етнічної групи чи нації, висловлена німецьким ученим, стала визначальною складовою етнополітичної парадигми.

Й. Г. Гердер розробив послідовну концепцію культури як унікальної саморозвиненої цілісності, в якій особливо цінними є такі основні положення: про різноманітність і рівноправність культур; про цінність і значимість кожної з них; про можливість і потребу їх мирного співіснування; про культурне самовизначення народів. Він негативно оцінював завойовницькі походи **Александра Македонського, Юлія Цезаря, Карла Великого** та ін., які руйнували й нищили самобутні культури поневолених народів; пристрасно обстоював тезу, що не існує «вищого» народу — жодного (вибраного народу), який має історичне право нав'язувати свій шлях розвитку «нижчим» народам; заперечував імперську форму державного устрою, яка перешкоджала збереженню і вільному розвитку культур належних до неї народів.

Значна роль німецького мислителя у подальшій розробці концепцій нації та національної держави. *Визначальними ознаками нації вчений вважав мову, оскільки саме в ній «сконцентовано розум певного народу та його характер»; спільність етнічного походження та території*.

У праці *«Ідеї до філософії історії людства»* він висунув і обґрунтував концепцію *«природних кордонів»*. Згідно з нею кордони держави мають збігатися з так званими етнічними кордонами, тобто охоплювати територію, заселену представниками «своєї нації». У цій самій праці вчений аналізує характери різних народів і висловлює припущення, що вони формуються під впливом єдності зовнішнього та внутрішнього. До зовнішніх чинників Гердер зараховує кліматичні умови, а до внутрішніх — органічні, зокрема генетичні особливості, яким вчений надає вирішальну роль в етнічній історії. Змальовуючи національний характер слов'янських народів, Й. Г. Гердер розкриває важливість їх ролі в історичному процесі, виділяє такі характерні риси, як працелюбність, миролюбство, милосердя та гостинність. Він підкреслює, що слов'яни скрізь на освоєних землях вирощували хліб, розводили худобу, намагалися не пригноблювати інші народи. В той самий час історично й географічно склалося так, що впродовж

багатьох сторіч вони були об'єктом агресії з боку татаро-монголів та інших племен. Не прагнучи до світового панування, слов'яни, за твердженням Й. Г. Гердера, не мали войовничих царів і готові були платити данину, аби тільки мирно співіснували. Чимало ж народів, а найчастіше — німці, коїли проти них злочини. Проте слов'яни, демонструючи мужність та героїзм, не мирилися зі своїм становищем, повставали проти своїх поневолювачів. Вчений, спираючись на особливості національного характеру слов'ян, оптимістично оцінював перспективи розвитку цих етносів.

У праці *«Про походження мови»* мислитель уперше ввів у науковий обіг термін *«націоналізм»*, за що його вважають ідеологічним батьком доктрини націоналізму, яка зародилася в Німеччині, поширилася на слов'янський світ і нині стала дуже поширеною в Африці та Азії.

Помітне місце у становленні етнополітичних ідей посідає ще один представник німецької класичної філософії — **Йоганн Готліб Фіхте** (1762—1814). На його теоретичний доробок наклали відбиток ті історичні події, сучасником яких він був. Перші твори вченого побачили світ в роки Американської та Французької революцій, і в них знайшли обґрунтування ідеї консерватизму, реформізму і космополітизму. Друга частина праць — пізніша, яка писалася в період наполеонівських війн, загарбання французькою армією Німеччини та боротьби німецького народу за своє визволення і об'єднання, пронизана духом консерватизму, радикалізму й націоналізму.

Етнополітичні погляди Й. Г. Фіхте найповніше викладені в кількох працях: *«Основи природного права відповідно до принципів науковчення»*, *«Вимоги до правителів Європи повернути назад свободу думки, яку вони досі пригноблювали»*, *«Замкнена торгова держава»*, *«Звернення до німецької нації»* та ін.

Найціннішими положеннями німецького вченого, які мають певні етнополітичні тональності, є такі. Насамперед він обґрунтував і висвітлює *ідею національної держави*, взявши за приклад територію Пруссії, одного з тодішніх німецьких князівств. Як соціально-політичний експеримент саме тут мала би бути створена централізована замкнена держава з обов'язковим залученням до роботи всього працездатного населення, із регульованою самодостатньою економікою, незалежною від економік інших країн. Згодом подібне державне політичне утворення знайшло б поширення на всю Німеччину.

У своїх *«Зверненнях до німецької нації»*, посилаючись на вражену перемогою Наполеона німецьку гордість, Й. Г. Фіхте подає класичний виклад тогочасного націоналізму, обґрунтовуючи думку, що німець-

ка нація характеризується передусім мовою та своїм «природженням» колективістським характером, і це дає їй можливість змобілізувати свої нерозтрачені духовні сили і виконати покладену на неї цивілізаторську місію. Саме завдяки цим теоретичним поглядам західні вчені вважають його одним із засновників теорії націоналізму, зокрема — німецького.

У пізніх роботах «*Макіавеллі*» (1807) та «*Політичні фрагменти 1807 і 1813 років*» Й. Г. Фіхте висвітлює доктрини *пангерманізму*, відвертого прагматизму і примусового підкорення особистості вищому баченню лідера, починає пропагувати консервативний націоналізм, заснований на німецькій мові та культурі, спрямований проти багатьох народів, зокрема слов'янських.

У міжнародних відносинах, на відміну від Канта, німецький вчений вважав ідею світової держави утопічною, але виступав за налагодження рівноправних міждержавних відносин, за створення міжнародної організації, міжнародного суду для вирішення міждержавних суперечок.

На формування етнополітичних ідей особливий вплив мали праці німецького вченого Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля (1770–1831). До основних його праць належать «*Феноменологія духу*», «*Наука логіки*», «*Енциклопедія філософських наук*», «*Філософія права*» тощо, які створювались автором під впливом як ідей Платона, Аристотеля, Канта, Фіхте та інших західноєвропейських мислителів, так і Великої французької революції, перемог і поразок Наполеона. Цим і пояснюється складність та суперечливість творчого доробку вченого, який виступив засновником *психолого-історичної теорії нації*. Автор розглядає націю як сукупність людей, об'єднаних спільністю походження, духу, душі, волі, самосвідомості, товарищескості, яка виявляється в часи національної небезпеки та існування наявного або уявного ворога тощо. Перед кожною нацією стоять завдання виходу на «сцену історії» та боротьба з іншими націями за світове панування. Г. Гегель ґрунтовно розробляє ідею національної держави. Природа суспільного буття має, згідно з Гегелем, три «царини», що повністю охоплюють багатоаспектну природу людського життя. Це родина, громадянське суспільство і держава. Діалектичний зв'язок між цими царинами надає розмаїттю людського життя повноцінного змісту. Особа, позбавлена будь-якого з цих трьох різновидів відносин, є гранично скаліченою як людська істота. Найвищу природну єдність індивідів, що примирює і знімає усі суперечності, втілює держава. Г. Гегель вбачає в державі утворення, що ґрунтується на загальному альтруїзмі і є синтезом конститутивних складників ро-

дини і громадянського суспільства. Німецький мислитель вважав, що народ, який не створив власної держави, є позаісторичною людністю. Цим він започатковує *концепцію історичних і неісторичних народів/націй*. До перших він зараховував північноамериканські та західноєвропейські народи, а німецький народ ним розглядається як «всесвітньо історичний», за англійським народом закріплювалась роль «місіонера цивілізації в усьому світі», США характеризувались як «країна майбутнього». На думку Г. Гегеля, неісторичними народами була абсолютна більшість тогочасних народів Азії і Латинської Америки, а Африка проголошувалась вченим як «неісторична частина світу». Стосовно Польщі, Росії та інших слов'янських країн і народів, то вони, за Г. Гегелем, лише «вступають до лав історичних держав». Вчений обґрунтовував тезу, що громадянське суспільство поділяється на стани (корпорації), враховуючи поліцію і судові установи. Його члени рівні в юридичному розумінні, але не рівні від природи, у соціальних відносинах, у настроях, думках, духовних даруваннях, набутих знаннях тощо. *За національністю і віросповіданням громадяни зберігають рівність*. Г. Гегель пише: «Людина має силу тому, що вона є людиною, а не тому, що вона єврей, католик, протестант, німець, італієць та ін.». Г. Гегель, як і інші мислителі XIX ст., поряд з аналізом національного характеру того чи іншого народу формує поняття «дух народу», яке отримало в подальшому всебічне поширення. У праці «Філософія духу» він відзначає, що національний характер — це прояв суб'єктивного духу в різних природних умовах, які, по суті, визначають специфіку духовного світу націй, рас, особливий дух народу.

Загалом виникнення та розвиток етнополітичних ідей, концепцій в історичній ретроспективі являють собою динамічний процес, що відбувався під впливом боротьби різних суспільних сил, зіткнення різноманітних політичних утворень і етнокультур.

ПЛАН СЕМІНАРУ

1. Становлення та розвиток вчень Давнього світу.
2. Сутність епохи Відродження та її внесок у розвиток етнополітичної думки.
3. Епоха Просвітництва та її значущість для розвитку етнополітичної думки.
4. Подальший розвиток етнополітичних ідей у XIX столітті.

ТЕМАТИКА КОНТРОЛЬНИХ РОБІТ, РЕФЕРАТИВ ТА ДОПОВІДЕЙ

1. Виникнення та еволюція етнополітичних вчень Стародавніх Греції та Риму.
2. Епохи Відродження та Просвітництва і їх значущість для розвитку етнополітичної думки.
3. Внесок Н. Макіавеллі та Ж. Бодена в розвиток етнополітичних ідей.
4. Погляди французьких мислителів епохи Просвітництва Ш. Л. Монтеск'є та Ж. Ж. Руссо на етонаціональні проблеми.
5. Представники північноамериканського Просвітництва про принципи демократичної етнополітики.
6. Внесок німецьких мислителів (І. Кант, Й. Г. Гердер, Й. Фіхте, Г. В. Гегель) у формування етнополітичних вчень.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. У чому сутність «осьового часу»?
2. Чому етнополітична думка зародилася в Давній Греції?
3. Для чого необхідно вивчати історію виникнення та розвитку етнополітичної думки?
4. У чому сутність і різниця консервативного та ліберально-демократичного напрямку у підходах до вирішення етнополітичних проблем в Давній Греції та Давньому Римі?
5. Чому епоха Відродження така значуща для подальшого розвитку людської цивілізації?
6. Чому Жана Бодена називають одним із засновників таких наук, як «етнографія» та «етнопсихологія»?
7. Хто вперше увів в науковий обіг термін «Просвітництво»?
8. У чому значущість епохи Просвітництва для розвитку етнополітичних ідей і теорій?
9. Що нового внесли у розробку етнополітичної думки Ш. Л. Монтеск'є та Ж. Ж. Руссо?
10. У чому відмінність поглядів представників республікансько-демократичної течії та федералістів в північноамериканському Просвітництві?
11. Які прогресивні ідеї містяться в «Декларації прав людини і громадянина»?
12. Які загальні та специфічні погляди на проблему «нація» ви можете виділити у І. Канта, Й. Г. Гердера, Й. Г. Фіхте та Г. Гегеля?

ЛІТЕРАТУРА

1. Алексеев А.С. Макиавелли как политический мыслитель. — М., 1980.
2. Аристотель. Политика. Соч. в 4-х т. — Т.4. — М., 1983.
3. Асмус В.И. Платон. — М., 1975.
4. Бердяев Н.А. Смысл истории. — М., 1990.
5. Блинников А.В. Великие философы. — М., 1988.
6. Бородин В.Д. Политология. Учебное пособие. — Донецк, 2006.
7. Виндельбанд В. Платон. — К., 1993.
8. Гоббс Т. Левиафан. Соч. в 2-х т. Т.2. — М., 1990.
9. Гоббс Т. Соч. в 2-х т. — М., 1998.
10. Дегтярева М.И. Разработка понятия суверенитета Жаном Боденом // Нова політика. — 2000. — №1.
11. Длугач Т.Б. Подвиг здравого смысла (Гольбах, Гельвеций, Руссо). — М., 1998.
12. Дворцов А.Т. Ж. Ж. Руссо. — М., 1990.
13. История политических и правовых учений / Под ред. В.С. Нерсисянца. — М., 2001.
14. Кто есть кто в античном мире. Справочник. — М., 1993.
15. Макиавелли Н. Государь: Сочинения. — М., 1998.
16. Малий етнополітичний словник / О. В. Антонюк, В. І. Волобуєв, М. Ф. Головатий та ін. — К., 2005.
17. Надточаев А.С. Философия и наука в эпоху античности. — М., 1990.
18. Нерсисянц В.С. Сократ. — М., 1984.
19. Разумович И.Н. Политическая и правовая культура, идеи и интересы Древней Греции. — М., 1989.
20. Себайн Дж., Горсон Т. История политической мысли. — К., 1997.
21. Согрин В.В. Джефферсон. Человек, мыслитель, политик. — М., 1989.
22. Утченко С.Л. Политические учения Древнего Рима. — М., 1977.
23. Эбенштайн В. Государь, государство, общество. Макиавелли и Локк // Знание — сила. — 1990. — №8, 9.
24. Философия Канта и современный идеализм. — М., 1987.
25. Шульженко Ф.П. Історія політичних та правових вчень: Навч. посіб. — 3 вид. — К., 2002.
26. Юсин М.М. Этика Макиавелли. — М., 1990.

ТЕМА

3

Етнонаціональні спільноти як об'єкти та суб'єкти політики

КЛЮЧОВІ ПОНЯТТЯ ТА ТЕРМІНИ:

• род	• мезоетнос
• плем'я	• макроетнос
• народність	• історична пам'ять
• етнос	• політична теорія нації
• нація	• психологічна теорія нації
• принцип	• культурологічна теорія нації
• компліментарності	• історико-економічна теорія нації
• пасіонарність	• етнічна теорія нації
• етногенез	• русифікація
• мікроетнос	• депортація народів

3.1. Генеза наукових поглядів на проблему етносу

Вивчення етнонаціональних процесів вимагає визначення й аналізу основних етнонаціональних спільнот: етносів і націй. Ці категорії (особливо «нації») досить складні за змістом й багатогранні за конкретними проявами.

До 90-х років у радянському суспільствознавстві генезу етнонаціональних спільнот учені уявляли в такий спосіб: *рід—плем'я—народність—нація—соціалістична нація*. Що стосується такої категорії, як етнос, то вона або взагалі не згадувалася, або не робилося ніяких розрізнень між етносом і нацією.

Останнім часом у закордонній і вітчизняній етнополітології найпоширеніша наступна точка зору: всі етнонаціональні спільноти (рід, плем'я, народності) виступають історичними типами етносу, а нації є вищою еволюційною точкою розвитку етносу на сучасному етапі людської цивілізації. Схематично це має такий вигляд:

Етнос: рід — плем'я — народність — нація. Між нижчою точкою (рід) і вищою (нація) пройшло близько півтора мільйонів років еволюції, цілеспрямованої, стійкої соціалізації людини й перетворення її на сучасну людину. Далеко не всі етноси пройшли через весь еволюційний ряд. Це підтверджують дані ЮНЕСКО, згідно яким у світі налічується більше 4 тисяч етносів, з них тільки 800 є націями.

Що ж таке *етнос*? Які його сутність, місце і роль в історичному процесі?

Наведемо кілька найбільш типових відповідей західних вчених на ці надзвичайно складні та важливі питання. Видатний німецький соціолог **Макс Вебер** писав: «Ми будемо називати “етнічними групами” (етносами) ті людські групи, які підтримують суб'єктивну віру у своє спільне походження... Ця віра має важливе значення для розростання групи... Не має значення, існують чи не існують реальні кровні зв'язки».

Канадський етносоціолог **Деніель Жуто-Лі** відзначив, що етнічні групи, тобто етноси, є «сумою всіх тих осіб, які мають спільну етнічність, тобто спільні атрибути» або «данності», зокрема такі, як «біоло-

гічна раса та родові зв'язки або елементи матеріальної культури, способи дій та поведінки».

На думку авторів популярної на Заході колективної монографії *«Етнічні конфлікти у сучасному світі»*, етнічна група або етнос — «це така група, члени якої відрізняються від членів інших груп одним або кількома характерними рисами (раса, мова або релігія) і звичайно мають почуття солідарності з іншими членами своєї групи та почуття відмінності від членів інших груп (почуття «ми — вони»)».

Видатний англійський етносоціолог і етнополітолог **Ентоні Сміт** стверджував, що етнос — це спільнота, яка має:

- 1) спільну назву;
- 2) низку міфів про спільне походження;
- 3) певну спільну історичну пам'ять;
- 4) спільну «історичну територію» або батьківщину, або зв'язок із однією з них;
- 5) один або кілька елементів спільної культури — мова, звичаї або релігія;
- 6) почуття солідарності між членами спільноти.

Звичайно, є чимало інших визначень, але й з наведених можна зробити деякі узагальнення.

По-перше, при визначенні етносів (етнічних груп) західні вчені користуються майже одним і тим же набором чинників або «індикаторів», головними серед яких є: а) біологічні — раса та/чи спільне походження; б) культурні — мова, релігія, звичаї, традиції; в) історичні — спільність історії, історичної долі; г) психологічні — родова свідомість, спільні почуття тощо.

По-друге, постійним і головним індикатором визначення етносів є спільне етнічне походження людей, котре вважається не стільки реальним, скільки міфічним. По-третє, і це головне, західні вчені розглядають етнічні групи та/чи етноси як суто етнічні спільноти або, перш за все, як етнічні, а потім вже соціальні спільноти.

У колишній радянській, а подекуди і в сучасній вітчизняній науці етноси та/чи етнічні групи оголошуються соціальними спільнотами, в кращому разі етносоціальними спільнотами. Отже, тут в обох випадках увага концентрується переважно на спільному соціальному походженні членів спільноти, їх соціально-класовій приналежності, соціальних зв'язках, класовій свідомості, інтернаціональних почуттях і таке інше.

Звичайно, завжди були вчені, які вважали етноси не суто соціальними, а головним чином історичними, культурними, географічними

ми, біофізичними, біосоціальними або етнобіологічними спільнотами. Це, перш за все, М. О. Бердяєв, В. І. Вернадський, Л. М. Гумільов та деякі інші.

Відомий російський філософ М. Бердяєв, зокрема, ще в 1918 р. писав: «Національність є проблема історична, а не соціальна, проблема конкретної культури, а не абстрактної спільноти».

Як етнобіологічну спільноту, як явище самостійне, а не вторинне, розглядав етнос інший російський вчений С. М. Широкогоров. У роботі «Етнос», виданій ще в 1923 р. в Шанхаї, він підкреслював: «Етнос — це група людей, котрі розмовляють однією мовою, визнають своє спільне походження, мають комплекс звичаїв, спосіб життя, збережені й освячені традиції і відрізняються від інших таких груп».

Також інтерес становлять багато в чому дискусійні, але надзвичайно цікаві, оригінальні й конструктивні ідеї відомого російського вченого Л. М. Гумільова. На його думку, «етнос — це колектив, який відрізняється від інших етносів стереотипом поведінки і який протиставляє себе всім іншим». При цьому він зосереджує увагу і неодноразово підкреслює кілька надзвичайно важливих характерних рис і особливостей етносу.

Перше. «Етнос — це система людських організмів».

Друге. «Етнос — явище географічне» та «біофізичне», яке завжди прибране в ту чи іншу соціальну оболонку». Отже, — підсумовував він, — етнос не біологічне явище, так само як і не соціальне. Ось чому пропоную етнос вважати явищем географічним, завжди пов'язаним з ландшафтом, в якому він перебуває, котрий годує адаптований етнос. А оскільки ландшафти Землі різноманітні, різноманітні й етноси».

Третє. Етноси утворюються головним чином з осіб спільного походження. Але етноси можуть складатись і з людей різного походження, різного рівня культури, специфічних особливостей тощо. «Вони об'єднуються за принципом компліментарності». І саме «на компліментарності будуються підвалини в етнічній системі». (Нагадаємо, що *компліментарність* — це неусвідомлена симпатія до одних людей і антипатія до інших. Вона може бути могутнім фактором як об'єднання, так і роз'єднання людей. Цю обставину варто враховувати при аналізі всіх етнополітичних процесів).

Четверте. Кожний етнос має так зване «етнічне поле», або «пасіонарне поле», або просто «*пасіонарність*» (від лат. *passio* — пристрасть). Під пасіонарністю Л. М. Гумільов мав на увазі біогеохімічну енергію, яка є «двигуном подій». Пояснюючи її походження, він нагадував, що «кожна людина має енергетичне поле, яке впливає на її поведінку».

Пасіонарність об'єднує людей однієї (позитивної) компліментарності в «колектив пасіонаріїв», «перетворює їх на етнос». Внаслідок різних обставин, і перш за все географічних, кліматичних та етнокультурних, етноси отримують різний за силою і характером заряд енергії, що й відрізняє їх один від одного та визначає їхню поведінку і діяльність. Ці поведінка і діяльність можуть бути пасивними і активними, миролюбними і агресивними, творчими і руйнівними тощо. (Знання і врахування цих особливостей етносів має надзвичайно важливе значення, особливо при аналізі причин виникнення, сутності й характеру націоналізму, етніцизму та етнополітичних конфліктів).

П'яте. Отримавши певний заряд енергії, етноси поступово втрачають її, а потім переходять або до рівноваги із середовищем, або «розпадаються на частини, на уламки, на порошинки, тобто окремих людей», котрі потім можуть інтегруватись в нові етноси.

Етногенез — процес розвитку етносів від їх виникнення до розпаду — може тривати біля 1200–1500 років, тобто протягом життя приблизно 40 поколінь. Це, як правило, чотириохфазний процес: виникнення, піднесення, занепад та вмирання етносу або окремих його одиниць.

Шосте. Часто, але далеко не завжди «етнос створює соціально-політичну і державну систему» або націю-державу, яка забезпечує йому сприятливі умови існування.

3.2. Сутність, основні елементи та способи формування етносу

❖ *Етнос — це історично сформована на певній території стійка спільнота людей, що володіє загальними рисами й особливостями культури, мови, релігії, психологічного складу, самосвідомості й етнізмом (назвою).*

До ознак, які відображають системні властивості етносу, відносять: спільність походження, народне мистецтво, звичаї, обряди, традиції, норми поведінки, звички. Причому жодна з перелічених ознак не є самодостатньою. Саме в сукупності вони утворюють певну **етнічну культуру**.

Важливою **ознакою, елементом** етносу є спільна історична територія, де відбувався процес його становлення й розвитку. Для етнічної ідентифікації більше значення має символічний зв'язок з територією,

ніж реальний факт проживання на ній. У свідомості членів етносу вона сприймається, насамперед, як священна земля предків, видатних релігійних і політичних діячів. Якщо навіть члени етносу перебувають у діаспорі, то довго зберігають у пам'яті символічні образи цієї землі.

До *основних елементів* етносу також відносять такі психологічні й культурні явища, як *історична пам'ять, мова, релігія й держава*. *Історична пам'ять* включає реальні факти, а також міфи, насамперед, про загальне походження етносу. Наприклад, сучасні греки вважають себе нащадками античної Еллади, а українці — Київської Русі, хоча в обох народах відбулися глибокі етнічні зміни й вони якісно відрізняються від своїх попередників. Багато народів зберігають в історичній пам'яті міф про золотий час, що в критичні періоди історії дає йому силу перебороти негоди і вистояти.

За допомогою *мови*, що постійно оновлюється, змінюючи свою структуру, етнос передає з покоління в покоління свій історичний досвід, зберігає самотутність і безперервність.

Релігія, надаючи нормам загального життя етносу священний зміст, закладає культурну основу етнічної ідентичності. Світова релігія, хоч і виходить за межі етнічного, однак обрядовим колоритом забезпечує основну функцію етнічної інтеграції.

Таку ж об'єднуючу функцію виконує й *державне утворення*, яке завдяки війнам мобілізує різні групи в єдиний етнос. Основним способом мобілізації етносу для військових дій був страх перед чужоземцями. Він мав найбільший ефект на рівні етносвідомості, оскільки проводив різку межу між «ми» і «вони».

Існує *два способи формування етносу*: об'єднання і роз'єднання. З одного боку, етнос формується шляхом об'єднання племен, міст-держав, з іншого боку — утворюється в результаті сектантського розколу або етнічного розпаду, де одна з етнічних груп відколюється від основної і стає новою етнічною спільнотою.

Етнос може *змінюватися, зникати або оновлюватися*. Повне зникнення етносу можливе лише в умовах геноциду чи етноциду. Основними причинами оновлення етносу є: релігійна реформа, культурні запозичення, рухи народних мас, міф про етнічну обраність. Релігійні реформи сприяють відновленню етносу, пристосуванню його до нових історичних умов. Так, революційні рухи в Європі привели до консолідації багатьох європейських етносів. Етнічному виживанню сприяють не ізоляціонізм, а широкий культурний обмін. Японія, наприклад, почала швидкими темпами розвиватися саме завдяки подоланню своєї замкнутості.

Етнічне самовідновлення часто відбувається завдяки руху низів, які прагнуть зберегти свої етнічні цінності. В Україні до таких рухів можна віднести братерства, які не тільки протистояли колонізації, а й сприяли культурному оновленню українців. Міф про етнічну обраність надає народу сили в боротьбі за виживання завдяки вірі у власне виняткове історичне призначення, а також викликає прагнення змінити себе, щоб виконати це призначення. Прикладом цього може бути історія розвитку єврейського етносу.

В сучасній етнополітології існує й інший підхід до визначення форм існування етносу:

- ♦ **мікроетнос** (людина) — наприклад українець або особа українського походження;
- ♦ **мезоетнос** (частина етносу, що перебуває в певній окремій країні) — українці в Україні або люди українського походження в інших країнах — українська діаспора (США, Канада, Аргентина, Австралія, Німеччина й т. д.);
- ♦ **макроетнос** (етнос у цілому) — весь український етнос в усьому світі;
- ♦ **мегаетнос** (сукупність декількох споріднених етносів) — весь український етнос разом з російським, білоруським, болгарським, польським, сербським та іншими спорідненими етносами становлять слов'янський мегаетнос.

Таким чином, спираючись на думки західних і вітчизняних вчених, спробуємо підвести підсумки.

По-перше, етноси є найдавнішими природними людськими спільнотами, котрі виникли задовго до появи класів і держав.

По-друге, етноси є індивідуальним, унікальним, неповторним феноменом. Вони відрізняються один від одного не лише за своєю формою, а й за своїм змістом, сутністю і характером. І саме ця неповторність і оригінальність форм та змісту етносів робить людство таким різноманітним і мозаїчним.

По-третє, більшість західних і деякі вітчизняні вчені розглядають етнос як окрему, самостійну спільноту, одну із головних людських спільнот, не суто соціальну, але і не виключно біологічну і навіть не етносоціальну.

По-четверте, основними елементами етносу вважаються: історична територія, історична пам'ять, мова, релігія, державне утворення.

По-п'яте, протягом писаної історії етноси розвивалися в кількох формах, головними із яких вважаються: *рід — плем'я — народ — нація*.

Сьогодні вони існують у формі нації, народу, етнічної, національної та етнографічної груп, а подекуди і окремих племен.

3.3. Сутність нації, її основні теорії та способи формування

Складна та водночас парадоксальна ситуація склалась у науці з визначенням нації. З одного боку, багато відомих західних вчених скаржитись, що такого визначення взагалі дати неможливо, а з іншого — постійно зростає кількість цих визначень та бажаючих їх розробляти.

Одним із перших, хто відкрито заявив про неможливість дати визначення нації, був відомий теоретик німецької соціал-демократії **Карл Каутський**. «Нація — писав він ще на початку ХХ ст., — це якийсь Протей, який вмиє вислизає у нас з рук, як тільки ми хочемо його схопити, і який все ж таки продовжує існувати і справляти на нас могутній вплив». Багато пізніше, вже наприкінці 70-х років, професор історії Лондонського університету **Гью Сетон-Уотсон**, так само нарікав: «Я приходжу до висновку, що неможливо дати жодного наукового визначення нації».

І, однак, на сьогодні існує близько сотні різних визначень нації. Проте варто прислухатися до слів професора Техаського університету (Остін, США) **Філіпа Уайта**, який писав: «Легіони авторів визначали націю, але жоден з них ніколи не зробив це задовільно».

Чому? На одну причину ще в 20-х роках вказував французький етнограф **Арнольд Женнер**: «Нація настільки складна за формою й змістом і настільки різноманітна в часі й просторі, що ніколи й нікому не вдається дати визначення, що не буде заплутаним і незрозумілим».

І все ж спробуємо пробитися крізь «термінологічні та дефініційні джунглі» і хоча б трохи наблизитися до розуміння цього вкрай складного і мінливого феномена.

Перш за все відзначимо, що корінь терміна «**нація**» лежить у латинському дієслові «**nasci**» — народитися, з якого і виник іменник «**natio**», що означав порода, рід або раса. Тут варто нагадати, що в давні часи люди спочатку згуртовувалися за етнічними ознаками, зокрема спільним походженням та культурою. То були етнічні, а точніше — культурно-родові спільноти. Але вже тоді вони починають розмежовуватись і об'єднуватись за політично-територіальними ознаками. Підтвердження тому — виникнення міст-держав у Шумерії та Давній Греції і протоміст

в Україні часу трипільської культури хліборобів. Шумери, незважаючи на своє спільне походження та культуру, розкололися на міста-держави, які не тільки співробітничали, а й ворогували між собою. Те ж саме відбувалось і в давніх греків. Отже, то були політично-територіальні, але «етнічно чисті» спільноти, оскільки належність до них визнавали винятково за людьми одного походження чи культури.

Давні римляни теж об'єднувались у політично-територіальні групи, але, на відміну від шумерів і греків, не на моноетнічних (однотнічних), а на поліетнічних (багатоетнічних) засадах. Римляни вітали і запрошували до своєї республіки представників інших етнічних спільнот. Для них головними критеріями тоді були не стільки етнічне походження людини, скільки її «високий соціальний статус» (у всякому разі не раб) та політична лояльність. Таким чином давня римська єдність і солідарність базувалися не на етнічності, а на громадянстві.

Назву «нація» римляни давали групам «чужинців» або «іноземців», які за своїм статусом були нижчими за них. Досить часто їх також називали «варварами». Щодо іноземних груп «високого статусу», то їм давали назву «gens», тобто «клан» або «плем'я». В ті часи слово «нація» вживалося також і в значенні території або місця виробництва якихось товарів і продуктів. Загалом, десь до XII–XIII ст. термін «нація» застосовувався переважно до етнічних спільнот.

Проте вже перші кроки на шляху переходу Західної Європи від аграрного до індустріального суспільства почали вносити певні зміни. Зокрема, все більше занепадає племінна свідомість, а племінні вожді перетворюються на територіальних правителів. Королі також стають правителями певної території та всього її населення, а не якоїсь окремої етнічної спільноти. Відповідно змінюється, розширюється і значення терміна «нація». Не втрачаючи свого етнічного значення, він поступово набуває значення *політико-територіального*. Термін «нація» починає вживатися як означення: *по-перше*, місцевості, де народилася людина, а, *по-друге*, певної групи чи організації студентів. Як відомо, середньовічні університети запрошували і приймали у студенти молодих людей із інших країн. Студенти тієї чи іншої країни об'єднувались в окремі групи, окремо мешкали і харчувались, відпочивали. І саме такі студентські групи і об'єднання називалися «націями» (це щось на зразок сучасного терміна «земляцтва»).

Протягом XVI–XVII ст. термін «нація» все більше набуває *політичного* змісту. Нація дедалі більше ототожнюється із державою, її територією й усім населенням, яке на ній проживає незалежно від етнічного походження, культури, віросповідання тощо.

Це пов'язане з тим, що слово «**нація**» знаходило більше розуміння і підтримки серед народу, ніж слово «**держав**а». Уряд, щоб отримати більшу підтримку в масах, схилили їх краще служити своїй державі і навіть вмирати за неї, сприяв ідентифікації і навіть підміні понять «нація» і «держава». Для утворення нації необхідно, щоб люди не просто входили до складу єдиної держави, не просто складали її населення, але визнавали б її своєю *вітчиною*, а себе розглядали як *співвітчизників*. Особливої підтримки отримало поняття «нація» під час Великої французької революції. Антифеодальний політичний рух виступив як національний, чому під час Великої французької революції сприяли спроби іноземних держав шляхом інтервенції відновити старий лад. «Батьківщина в небезпеці» — це гасло піднімало людей на боротьбу. Поняття «революціонер» і «патріот» у ті часи були тотожними. Національна ідея домінувала в годину Французької революції із самого початку. Досить згадати такі назви, як «Національні збори» і «Національна гвардія». У цей час остаточно затвердилася ідея батьківщини, сформувалась національна самосвідомість і тим самим завершився процес формування нації. І, починаючи з того часу, термін «нація» вживається переважно як політична спільнота, а не етнічна, і стає синонімом слова «держава».

Проте, тут слід зробити щонайменше чотири зауваження. **По-перше**, у всіх тогочасних визначеннях нації, хай різною мірою, але завжди були присутні якісь елементи етнічності (у її вузькому розумінні), зокрема, мова, культура, характер, звичаї тощо. **По-друге**, термін «нація» в політичному розумінні не сприйняла Німеччина та Східна Європа. Тут все більшого поширення набувало розуміння нації як етнічної спільноти. **По-третє**, вже тоді народились і почали поширюватись ідеї про те, що кожна етнічна група має отримати політичну незалежність та/чи створити свою власну державу. **По-четверте**, термін «нація» у політичному значенні не прийняли і не могли прийняти так звані діаспорні народи, тобто ті, які жили розсіяно, і перш за все євреї.

Отже, відавна існують два основних підходи до нації: 1) як до етнічної спільноти; 2) як до політичної спільноти; також близько десятка проміжних підходів, що з часом оформились у відповідні теорії, і кожна з них заслуговує окремого розгляду. З'ясувати всі тонкощі цих теорій потрібно і тому, що, як відзначав ще наприкінці XIX ст. Е. Ренан, «цілком ясна на перший погляд ідея нації» в дійсності «викликає небезпечні непорозуміння».

В сучасній етнополітології виокремлюють *п'ять основних теорій націй*:

- 1) політична;
- 2) психологічна;
- 3) культурологічна;
- 4) історико-економічна;
- 5) етнічна.

Політична теорія нації стала історично першою серед цілої низки подібних теорій. Вона почала складатися десь на початку XVII ст. Одним із засновників цієї теорії можна вважати голландського вченого **Гуго Гроція** (1583–1645), який виклав деякі її положення у своїй роботі **«Закон війни і миру»** (1625 р.)

Політична теорія нації почала швидко поширюватися в інших країнах Західної Європи. Про це свідчить перевидання робіт Гроція англійською, французькою та іншими європейськими мовами і довідково-енциклопедична література тих часів. Так, «Оксфордські словники» середини XVII ст. тлумачили націю водночас і як політично-територіальну, і як етнічну спільноту. З подібних позицій трактувалася нація і в XVIII ст. Двотомний **«Словник англійської мови»** (1755 р.) давав таке визначення: «Строго кажучи, нація — це велика кількість родин, однієї й тієї ж крові, які народилися в одній і тій же країні і живуть під одним і тим же урядом».

Подібна тенденція намітилась і у Франції. Ось як, приміром, визначав націю словник Французької Академії наук, виданий 1694 р.: «Нація — це всі мешканці однієї і тієї ж держави або одного і того ж регіону, які живуть за одними і тими ж законами і вживають одну і ту ж мову». Приблизно таке ж трактування давала французька енциклопедія 1765 р.: «Нація — це збірне слово, що вживається для визначення значної кількості людей, котрі живуть у певному регіоні, перебувають у межах визначених кордонів, коряться одному і тому ж урядові і відрізняються від інших націй своїм певним характером».

Тоді ж політична теорія нації потрапила і на північноамериканський континент. Однак тут вона набула більш політичного характеру, оскільки американська нація формувалася за політично-територіальним принципом, і етнічні ознаки людини (за винятком расових) мало що означали. Можна припускати, що США в цьому відношенні копіювали (певною мірою, звичайно) досвід Давньої Римської імперії.

Наступні покоління західних вчених внесли чимало доповнень і уточнень до політичної теорії нації. Показово, що багато з них уникали спроб дати власне визначення нації. Так, зокрема, зробили і члени

згадуваної вже спеціальної комісії Британської Академії наук. Однак їх ідеї і сьогодні заслуговують на особливу увагу.

За твердженням британських вчених, основними характерними рисами нації є наступні:

- ♦ підпорядкування всіх її членів єдиному урядові;
- ♦ проживання на одній території;
- ♦ спільні мова, література, звичаї;
- ♦ спільне походження та історія;
- ♦ окремий національний характер;
- ♦ спільна релігія;
- ♦ спільні інтереси;
- ♦ «спільні почуття або воля, яка повинна бути специфічно “національною” за своїм характером»;
- ♦ шанобливі стосунки між людьми, котрі належать до однієї нації;
- ♦ відданість єдиному цілому;
- ♦ почуття гордості щодо досягнень та смутку щодо невдач національної політики;
- ♦ зневага або ворожість до інших національностей тощо.

Не будемо вступати у дискусію із британськими вченими, навіть відносно останнього пункту наведених ними характерних рис нації, адже їх дослідження готувалося до друку напередодні Другої світової війни (1939 р.) і багатьом націям тоді дійсно були притаманні такі риси, як зневага і ворожість до інших. Та й сьогодні, на початку ХХІ ст. далеко не всі політики позбулися цих небезпечних рис.

Британським вченим робить честь те, що вони тут же сформулювали свої уявлення про ідеальну націю: «Здається, ідеальною нацією може бути спільнота, яка: а) має характерні риси, що чітко відрізняють її від інших; б) вільна від зовнішнього контролю і достатньо сильна, щоб забезпечувати цю свободу. Одна з головних цілей, для яких потрібна свобода — це необмежена насолода характерними рисами, зазначеними вище (пункт «а»), оскільки це необхідне для її щастя і процвітання; в) діє як єдине ціле, яке має інтереси і проводить політику, спрямовану на забезпечення тих інтересів».

У повоєнні роки політична теорія нації майже не зазнала змін. Щоправда, починаючи із 60-х років у ній дещо збільшилася вага етнічних факторів. Це добре видно із визначення, що дає *«Американська енциклопедія»* (1980 р.): «Нація — велика кількість людей, котрі вважають себе спільнотою або групою і які загалом ставлять лояльність до групи понад будь-які інші конфліктуючі лояльності. Вони часто мають

одну або більше наступних ознак: мову, культуру, релігію, політичні або інші інституції, історію, з якою вони себе ідентифікують, віру у спільну долю. Вони, як правило, займають визначену територію. Часто, хоч і не завжди, група міститься в політичному організмі, відомому як нація-держава або просто держава, або нація, але інколи група, котра вважає себе нацією, поділена політичними кордонами».

Проте головною особливістю політичної теорії нації було і лишається те, що вона трактує націю, перш за все, як політичну спільноту, котра має власну державу або прагне реалізувати своє право на самовизначення і змагається за її утворення чи відродження. Показово, що довгий час західні вчені вважали націями лише ті людські спільноти, які вже мали власні держави. Проте останнім часом до націй почали відносити і ті народи, які вели і ведуть боротьбу за створення власної держави. «Політична нація, — писав Г. Сетон-Уотсон, — це спільнота, яка на додаток до культурних ознак має також правову державну структуру». Такої ж думки був і К. Дойч, стверджуючи, що «нація — це народ, який володіє державою». На думку ж відомого німецького дослідника Ернеста Гааза, «нація — це група людей, які бажають здійснити самовизначення» або «намагаються створити чи зберегти свою власну державу».

Варто також відзначити, що сьогодні більшість західних вчених є прихильниками політичної теорії нації. Їх часто називають «статистами» (від *франц.* — держава) або стейтистами (від *англ.* — держава), «оскільки вони визначають націю як територіально-політичне утворення».

Отже, згідно політичної теорії, нація — це, перш за все, політична (соціальна) спільнота, яка об'єднує всіх громадян якоїсь однієї держави незалежно від їх етнічного та соціального походження, культурно-мовних та інших особливостей. Недарма таку спільноту західні вчені давно називають «соціальною нацією», «нацією-державою» та/чи «політичною нацією». Але, і це добре видно із вищенаведеного, *політична нація — це не просто населення якоїсь країни і не просто співгромадянство, а дійсно спільнота, об'єднана (часто, але не завжди) спільною мовою, спільними символами, спільною лояльністю до держави та її законів, спільною волею, спільними інтересами, спільними надіями на майбутнє тощо.*

Психологічна теорія нації. Нагадаємо, що окремі положення психологічної теорії нації були сформульовані ще десь у першій половині XIX ст. головним чином представниками інтелігенції в країнах Західної Європи. А її справжнім засновником був французький філософ і

історик **Ернест Ренан** (1823—1892). Про це свідчить аналіз лекцій, прочитаних ним у Сорбонні навесні 1882 р. Пізніше ці лекції (під назвою *«Що таке нація?»*) увійшли до його шеститомного видання «Зібраних творів», перевиданих 1902 р. у Києві.

Досить цікавими і оригінальними були не лише його думки, а й їхня аргументація та форма подачі студентам. Тому краще не переповідати їх, а навести цитату. *«Нація, — стверджував Е. Ренан, — це душа, духовний принцип. Дві речі, що, по суті, є однією, складають цю душу, цей духовний принцип. Одна — в минулому, інша — в майбутньому. Одна — це володіння багатою спадщиною спогадів, інша — спільна згода, бажання жити разом, продовжувати спільно користуватися неподільною спадщиною, що дісталась»*. *Нація — це велика солідарність, що встановлюється почуттям жертв, які вже зроблені і які мають бути зроблені у майбутньому*. Нація передбачає минуле, але у сучасному вона резюмується цілком помітним фактом: це ясно висловлене бажання продовжувати спільне життя. Існування нації — це (якщо можна так висловитися) повсякденний плебісцит, як існування індивідуума — одвічне утвердження життя». А заключним акордом лекції були його слова: «Велике скупчення людей із здоровим глуздом і палаючим серцем створюють моральну свідомість, що називається нацією».

Отже, за твердженням Е. Ренана, *нація — це, перш за все, велика група людей, об'єднаних духовним принципом, великою солідарністю та моральною свідомістю*.

Подальший розвиток психологічна теорія нації отримала в роботах **О. Бауера**. Щоправда, при цьому вона набула дещо іншого забарвлення. «Нація, — писав теоретик австромарксизму, — завжди є нічим іншим як культурною спільнотою». Але при цьому під культурою мався на увазі головним чином *національний характер*. У свою чергу, національний характер трактувався як «комплекс притаманних нації фізичних і психічних ознак, що об'єднують всіх членів даної нації і відрізняють їх від інших націй». У національний характер вчений включав також «те чи інше спрямування волі, а нація визначалась ним і як «спільність долі». Ці та інші міркування О. Бауер підсумував таким чином: «Тепер ми прийшли нарешті до повного визначення нації. Нація є сукупність людей, спільністю долі з'єднаних у спільність характеру».

Слід відзначити, що О. Бауер був не в захваті від власної теорії, бачив її вади і вразливі місця і навіть піддавав критиці. Зокрема, він вважав її незадовільною, оскільки вона не давала відповіді на запитання, звідки і як виникає свідомість при належності до тих, а не інших

людей. Врешті-решт він дійшов висновку, що національна свідомість породжується національним почуттям, тобто почуттям власної самобутності й відмінності від інших націй. Отже, і тут нація зображувалася переважно як психологічний феномен.

Активними прихильниками психологічної теорії нації були і залишаються також такі відомі західні вчені, як **Уолтер Сульцбах**, **Рупер Емерсон**, **Уолкер Коннор** та чимало інших. Для У. Сульцбаха, зокрема, нацією була велика група людей, об'єднаних перш за все спільністю національного характеру та національною свідомістю. Професор Гарвардського університету **Р. Емерсон** вважав нацією групу людей, які «відчувають, що вони є нацією». «Все, що ми можемо сказати про націю, — писав він, — це те, що нація існує тоді, коли активна і досить багаточисельна частина її членів переконана, що вона існує. Не зовнішні об'єктивні риси, а суб'єктивне переконання є вирішальним фактором». При цьому Р. Емерсон стверджував, що «нації можуть виникати швидко і легко», оскільки кожна з них є «сплячою красунею, приспаною злим духом» і якій для повернення до активного життя досить «належного поцілунку».

Серед сучасних прибічників психологічної теорії нації найбільш відомим є американський вчений **Уолкер Коннор**. Він теж вважає націю, «перш за все, психологічним феноменом, оскільки її головною рисою (при важливості інших рис) є “інтуїтивні почуття спорідненості та унікальності”».

Таким чином, прихильники психологічної теорії *вважають нацією велику групу людей, об'єднаних спільною національною психологією, національним характером, національною солідарністю, національною волею, національною свідомістю та іншими рисами суто психологічного характеру.*

Культурологічна теорія нації. Досить цікавою і поширеною є культурологічна теорія нації. Її засновником цілком слушно вважається один із відомих теоретиків австромарксизму **Карл Реннер**. Заради справедливості зазначимо, що у нього були досить талановиті попередники в особі **Й.-Г. Гердера** та **Мозеса Гесса**. Перший у своїх численних працях доводив, що нація базується на засадах спільної культури і особливості мови. Другий у своїй праці «Рим та Ієрусалим» (1862 р.) визначав націю, як значну групу людей, об'єднаних спільною культурою та/чи культурними цінностями.

Розвиваючи ці ідеї, К. Реннер досить переконливо доводив, що «нація — це культурне співтовариство». Для її виникнення потрібні спільна літературна мова, розвинута національна література та

національно-духовна культура. На думку К. Реннера, бажано, щоб у державі існувала одна мова. Проте, застерігав він, спроби ввести одну державну мову в багатонаціональній країні буде «проявом панування, а не рівності» і може викликати в суспільстві ворожнечу та сепаратистські настрої. Підсумовуючи свої міркування, К. Реннер писав: *«Нація — це спілка, однаково мислячих і однаково розмовляючих осіб. Це культурна спільнота...»*

Загалом найбільшого поширення культурологічна теорія нації набула в німецькомовній літературі, де віддавна і по сьогоднішній день вживається спеціальний термін «культурна нація».

Прихильниками культурологічної теорії нації були і деякі британські та американські вчені **Ф. Гертц**, **К. Хейес**, **Г. Сетон-Уотсон** та ін. **Карлтон Хейес**, наприклад, вважав нацією велику групу людей із спільною культурою, які об'єднуються для «взаємозахисту і процвітання». Щоправда, таку групу людей він, як правило, називав не «культурною нацією», а «культурною національністю». Пояснюючи свій вибір, він відзначав, що вживання терміна «культурна національність» усуває можливість ототожнення цієї групи з державою. **Гью Сетон-Уотсон**, навпаки, вживав термін «культурна нація». «Культурна нація, — стверджував він, — це спільнота, об'єднана мовою або релігією, або історичною міфологією, або іншими культурними узами».

Таким чином, розглянута культурологічна теорія в основу розуміння і трактування нації покладає головним чином культурну сферу її життя, різноманітність і особливості її культурного розвитку.

Історико-економічна теорія нації. Вперше її обґрунтував німецький соціал-демократ **Карл Каутський**, виокремлюючи у своїй роботі *«Риси нації»* чотири ознаки нації — загальна територія, мова, економічне життя та традиції. У колишньому радянському суспільствознавстві історико-економічна теорія нації пов'язувалася винятково із прізвищами класиків марксизму-ленінізму, зокрема **К. Маркса**, **Ф. Енгельса**, **В. Леніна** та **Й. Сталіна**. Це і так, і не зовсім так. За свідченням більшості західних вчених, класики марксизму-ленінізму проблемами теорії нації спеціально не займалися. Для них, заклопотаних проблемами класів, класової боротьби та світової пролетарської революції, питання нації завжди, за винятком окремих поодиноких випадків (під тиском якихось обставин), були справою другорядною, зайвою. Хоча окремі думки з національної проблематики вони висловлювали і часом досить слушні. Але стрункої завершеної теорії нації основоположники наукового комунізму так і не виробили. Для **К. Маркса** і особливо **Ф. Енгельса** нація була історичною категорією, яка виникає

внаслідок розвитку капіталізму. Головною умовою формування нації, її основними ознаками вважалися спільні економічні зв'язки та спільні класові інтереси. До ознак нації вони також відносили територіальну цілісність та спільну літературну мову. Для основоположників марксизму нація була не загальнонаціональною спільнотою, а національною класовою спільнотою. Якщо ж до цього додати їхні сумнозвісні й помилкові твердження про існування т. зв. «історичних» та «неісторичних» націй, а також вкрай некоректний поділ націй на «революційні» та «реакційні», то стане зрозумілим, чому західна етнополітологія так скептико-іронічно ставиться до марксистської історико-економічної теорії нації.

На Заході більшого поширення набула історико-економічна теорія нації, розроблена відомим німецьким соціал-демократом **Карлом Каутським**. Згідно цієї теорії, нація — це «дуже рухоме суспільне утворення», «продукт суспільного розвитку», «один із найбільш могутніх факторів суспільного прогресу». Націю утворює група людей, які, по-перше, розмовляють однією мовою «незалежно від свого характеру і соціального становища». По-друге, проживають на одній території. І, по-третє, мають міцні, «повсякденні економічні стосунки».

Показово, що конспектуючи праці К. Каутського, **В. Ленін** в одному із своїх рефератів записав: «Каутський. Мова і територія. Головне. (Економічна ознака). Історичний характер». Пізніше колишні радянські суспільствознавці викинуть із цього запису ім'я К. Каутського, а решту слів почнуть приписувати В. Леніну, доводячи при цьому, що він «всебічно розвинув історико-економічну теорію нації К. Маркса та Ф. Енгельса». Однак то були думки не основоположників марксизму, а К. Каутського. До того ж вони були далеко не ідентичні думкам К. Маркса і Ф. Енгельса. Принаймні К. Каутський не характеризував націю як соціально-класову спільноту, не вважав пролетаріат єдиним творцем нації, не абсолютизував жодної із ознак нації і не намагався довести, що в разі відсутності однієї із них нація не виникне чи припинить своє існування.

Першим плагіат здійснив **Й. Сталін**. Своє визначення нації він будував на засадах, запропонованих К. Каутським, додавши до них одне із положень **О. Бауера** та **К. Реннера**. Характерно, що він не зробив при цьому посилань на джерела. Більше того, К. Каутського було оголошено «дилетантом у національному питанні». «*Нація, — писав Й. Сталін 1913 р., — є усталена спільнота людей, яка склалась історично, виникла на базі спільності мови, території, економічного життя та психічного складу, що виявляється в спільності культури*». При цьому

він особливо підкреслював: «Лише наявність усіх ознак, взятих разом, дає нам націю». Пізніше, вже 1929 р., Й. Сталін повторить всі ці міркування (із незначними змінами), назве їх «російською (русской) марксистською теорією нації» і оголосить її «єдино вірною теорією». Тим самим буде накладено «вето» на будь-які дискусії щодо проблем теорії нації на цілі десятиріччя.

Отже, розроблена К. Каутським історико-економічна теорія нації, яка, на думку багатьох вчених, мала деякі «раціональні зерна», була певною мірою спотворена Й. Сталіним і покладена в основу т. зв. марксистсько-ленінської теорії нації. Звичайно, були в ній і нові «перли», зокрема твердження про існування двох культур у «кожній національній культурі», розподіл націй на «буржуазні» та «соціалістичні», вищість останніх над першими тощо. Водночас, як це парадоксально не звучить, але зазначена теорія вибрала в себе чимало положень етнічної теорії націй. І саме у такому комбінованому вигляді вона проіснувала до середини 1980-х років, спричинивши певною мірою дезінтеграцію колишнього СРСР та виникнення цілої низки етнополітичних конфліктів. Тому розгляд етнічної теорії нації становить не лише теоретичний, а й практичний інтерес.

Етнічна теорія нації. Коріння етнічної теорії нації сягають у далеку давнину, коли народжувалися й існували перші державні утворення та держави, що базувалися на спільному етнічному походженні та культурі. Сама теорія почала складатися десь наприкінці XVIII ст. шляхом поєднання деяких положень психологічної та культурологічної теорій нації. У Західній Європі та Північній Америці їй не вдалося скласти конкуренцію пануючій політичній теорії нації. Але вона швидко поширилась на Німеччину та країни Східної Європи. У Німеччині, можливо, цьому сприяли її запізнення із переходом до індустріального суспільства, а також поява робіт таких вчених, як Гердер, Фіхте та Гегель, які романтизували родоплемянний дух давніх часів із його культом крові й ґрунту. Щодо країн Східної Європи, в тому числі й Росії, то їх ще майже не торкнувся процес переходу до індустріального суспільства, тобто там ще не склалися відповідні умови для розуміння і сприйняття нації як політичної спільноти.

Пізніше, вже в 1920–30-х роках у Німеччині ця концепція була спотворена лідерами націонал-соціалізму і використана для підготовки до Другої світової війни. В колишньому СРСР у теоретичній царині з нею повели рішучу боротьбу, а в повсякденному житті взяли на озброєння, створивши низку союзних та автономних республік на етнічних засадах.

З кінця 1950-х років етнічна теорія нації почала швидко набирати популярності в США та Канаді, потім перекинулася на Західну Європу та решту світу. Почався так званий етнічний ренесанс та політизація етнічностей.

Найбільший внесок у розвиток етнічної теорії нації зробили такі вчені, як **Г. Нільсон**, **М. Новак**, **Е. Сміт** та багато інших, кого сьогодні називають «етніцистами». «Останніми роками, — пише **Е. Сміт** у праці «Етнічні походження націй», — все більше етнічностей поза Західною Європою стали домагатися статусу нації, почали виходити на арену політичного життя і повели боротьбу за створення або відродження своїх власних держав». Так роблять всі етнічності, незважаючи на свою чисельність, рівень економічного розвитку, запаси природних ресурсів тощо. Це відбувається тому, підкреслює **Е. Сміт**, що «для того, щоб вижити, етнічність має набути деяких атрибутів нації».

І саме ці етнічності отримали в західній етнополітології назву «нація-група», «етнічна нація» або просто «етнонація». «“Нація-група”, — пише професор Південно-Каліфорнійського університету **Гуннар Нільсон**, — це етнічна група, яка стала політично мобілізованою на засадах етнічних групових цінностей. Ми прийняли термін “нація-група” для того, щоб підкреслити відмінність між нашою (етнічною) концепцією нації та поширеною серед вчених і політиків практикою вживати термін “нація” або “нація-держава” як синоніми терміна “держава”».

Такої ж думки і професор політології університету в Глазго **Джеймс Келлас**. «У багатьох роботах, — свідчить він, — термін “етнонація” вживається для того, щоб відрізнити етнічну націю від “нації” в розумінні “держава”... «Етнічна нація» як термін вживається там, де нація складається із однієї етнічної групи, “соціальна нація” — там, де кілька етнічних груп становлять одну націю».

Отже, визнає **Е. Сміт**, етніцисти, тобто прихильники етнічної теорії, «розглядають націю як велику політизовану етнічну групу, котра характеризується спільною культурою та спільним уявним походженням». **К. Дойч** з певною долею гумору й іронії писав: «Нація, — це група людей, об'єднаних спільною помилкою щодо свого походження та спільною нелюбов'ю до своїх сусідів».

Як би там не було, але введення у науковий обіг терміна «етнічна нація», розподіл націй на етнічні та політичні (соціальні) стали загальноновизнаним і зручним підходом. Він дає можливість більш чітко зрозуміти, про що конкретно йдеться, а це надзвичайно важливо для запобігання зайвих непорозумінь і конфліктів».

Цей підхід може бути досить корисним і для пострадянських країн, де теж панує «термінологічний хаос». Термін «етнічна нація» вже почав вживатися замість понять «корінна» чи «автохтонна нація».

Так, наприклад, українці в Україні, латвійці в Латвії, литовці в Литві становлять відповідно українську, латвійську та литовську етнічні нації і водночас є ядрами своїх відповідних етносів. Щодо всього населення кожної з цих країн, то його краще називати українська, латвійська та литовська політичні нації. Однак при цьому слід виходити з того, що згадані тут етнічні нації вже склалися, а політичні нації — лише формуються.

Варто також враховувати, що прикметники «етнічна» та «політична» часом можуть бути зайвими і недоречними. Це стосується країн із моноетнічним складом населення, таких як Ісландія, Японія та ін., бо тут поняття «етнічна» та «політична» нація збігаються. Крім того, термін «політична нація» може бути не зовсім коректним, а для декого і образливим. Це стосується багатонаціональних держав, і зокрема Росії. На думку відомого російського вченого Е. Баграмова, термін «російська політична нація» і тим більш просто «російська нація» не повинен вживатися стосовно всього населення Росії, оскільки: 1) Росія — це «народи з глибокими коріннями, національно-етнічними та історичними, прив'язаністю до певної території, які в деяких випадках мають традиції самостійного державного розвитку»; 2) такий підхід «логічно веде до вимог скасування існуючих національно-державних утворень у Росії».

Таким чином, у сучасній західній етнополітології існує кілька різних підходів до визначення поняття «нація». Узагальнюючи ці підходи, Г. Айзекс писав: «У кожного автора свій перелік частин, які складають націю. Однією ознакою більше, однією ознакою менше, але всі вони *включають спільну культуру, історію, традицію, мову, релігію, деякі додають «расу», а також територію, політику і економіку — елементи, що тією чи іншою мірою входять до складу того, що зветься «нацією»*. При більш уважному вивченні створюється враження, що жодну частину окремо не можна розглядати як єдино необхідну або обов'язкову для статусу нації, за винятком, мабуть, того чи іншого різновиду ідеї спільного минулого і спільної волі».

Не претендуючи на повне і всеохоплююче визначення нації, можна спробувати окреслити її основні контури. *Нація — це велике, історичне, динамічне, цивілізоване співтовариство громадян, часто поліетнічне, але об'єднане навколо якогось одного етносу, із національною мовою внутрішнього державного спілкування (та, можливо, однією чи*

кількома локальними офіційними мовами), як правило, із власною територією, спільними інтересами, спільною волею бути єдиним цілим, спільною національною культурою (як синтезом кількох етнічних культур), усвідомленням спільності минулого, сучасного і особливо майбутнього і водночас власної самобутності, об'єднане спільною назвою.

Однак це означення потребує двох доповнень. По-перше, хоча до нього включено чимало елементів багатьох теорій і визначень націй, воно, по суті, виходить із політичної теорії нації, що зовсім не означає заперечення інших теорій і, перш за все, етнічної. По-друге, найважливішою видовою ознакою сформованої сучасної нації, виявом прогресивності її соціальної природи виступає цивілізованість, що розуміється як залучення того чи іншого народу до економічних та духовних джерел суспільного поступу та інше. Шлях нації до справжнього розвитку є важливим, звивистим, часом непередбачуваним.

До недавнього часу українські, як і інші суспільствознавці з колишніх республік СРСР, були позбавлені можливості вільно дискутувати і тим більш розробляти теорію нації. Цим, поряд із західними вченими, займалися українські емігранти та науковці українського походження. Вони внесли посильний і помітний вклад у розвиток багатьох теорій нації, що має стати об'єктом окремого дослідження.

У плані хронології більшість етнополітологів вважає, що нації виникають у період побудови цивілізованої держави і зародження капіталістичних відносин, коли юрисдикція державної влади і загальний ринок створюють загальні юридичні, політичні, економічні і культурні ознаки на всій території проживання етносу або декількох етносів.

Розглядаючи процес походження націй, вчені виділяють кілька способів їхнього формування:

1. Державно-централізована інкорпорація (від лат. *incorporatio* — включення у свій склад, приєднання).
2. Перетворення імперії в національну державу.
3. Відділення колоній від імперії і створення нації за територіальним принципом як об'єднання різних груп.
4. Відділення колонії від імперії і формування нації за етнічним принципом шляхом інтеграції різних етнічних груп навколо цінностей корінного етносу;
5. Відділення етносу від національної держави і формування нації на етнічній основі.

Перший спосіб формування нації ґрунтується на тому, що централізована держава, ядро якої складає аристократичний етнічний прошарок, поєднує в собі інші регіони, етнічні групи, поширюючи на них

єдину державну юрисдикцію, цінності, формуючи єдиний національний ринок. Цей шлях у XIII–XVIII ст. пройшли такі європейські країни, як Англія, Франція, Іспанія, Швеція, а в XIX ст. — Німеччина.

Другий спосіб формування нації був характерний для тих країн, у яких національна держава формувалася на основі колишньої імперії. Там правляча еліта на території колишньої метрополії, відмовившись від колоніальних претензій, прагнула об'єднати етнічні групи навколо цінностей територіального патріотизму. Таким шляхом були створені *японська і турецька* національні держави на основі Японської й Османської імперій, а в сучасних умовах триває процес утворення *російської національної держави*.

Третій спосіб формування націй характерний для *колоніальних народів*, що одержували незалежність від імперії. Оскільки там не було корінного етносу або він був знищений колонізаторами раніше, процес формування нації відбувався за територіальним принципом на поліетнічній основі. У такий спосіб формувалася американська *нація*, а також нації *Латинської Америки, Азії й Африки*.

Четвертий спосіб формування націй передбачає національно-визвольну боротьбу корінного народу за свою незалежність. Ця боротьба може містити в собі кілька етапів: національно-культурний і національно-політичний (за національно-культурну автономію і національно-політичну незалежність). Народ, одержавши незалежність, формує націю на етнічній основі шляхом культурної інтеграції інших етнічних груп навколо власних історичних культурних цінностей. Цей процес має кілька варіантів:

- 1) нація формується за територіальним принципом, на політичній основі, коли представники інших етнічних груп одержують статус громадянства, але основою ідентифікації є національні цінності корінного етносу: історична назва, національно-державна символіка, мова, звичаї (Україна);
- 2) нація формується винятково на етнічній основі, а інші етнічні групи не одержують статусу громадянства (Естонія, Латвія, Ізраїль);
- 3) етнічні групи протистоять корінному етносові, не приймають його правил національної інтеграції (Чечня, Абхазія).

Два останні варіанти формування нації на етнічній основі часто приводять до *кривавих конфліктів*. Тому на сучасному етапі правлячі еліти або йдуть на компромісні варіанти (додають етнічним групам статус національних меншостей або національно-територіальної автономії), або використовують силові методи.

Четвертий спосіб формування націй з переліченими варіантами характерний для народів Східної Європи і колишнього СРСР. Попередній і сучасний досвід такого формування націй свідчить, що там, де в політиці не враховується етнотериторіальна модель нації, а акцент робиться лише на етнічній основі, виникають військові конфлікти. Міжетнічні конфлікти на Балканах, у Закавказзі, Середній Азії переконливо доводять безперспективність такого варіанту національної інтеграції.

П'ятий спосіб формування націй ґрунтується на прагненні якоїсь великої етнічної групи відокремитися від національної держави і створити націю на етнічній основі. Це, скажемо, **баски** — в Іспанії, **французи** — в провінції Квебек у Канаді, **шотландці, валлійці** — у Великобританії.

Якщо перші нації в Європі формувалися шляхом державної інкорпорації без широкої народної мобілізації, то нації XIX–XX ст. виникали на основі сильних національних рухів з відповідною національною ідеологією. Це явище одержало назву «націоналізм».

3.4. Перетворення етнонаціональних спільнот з об'єктів у суб'єкти політики

У Радянському Союзі й у більшості соціалістичних країн етнонаціональні спільноти розглядалися офіційною пропагандою й політикою як об'єкти політики. Вважалося, що комуністичні партії цих країн послідовно здійснюють лєнінську національну політику, що є єдино вірною, виваженою, продуманою, а етнонаціональним спільнотам нічого не залишається, як сприймати й підтримувати її, тобто бути об'єктами політики.

У 30-ті роки Сталін уже в практичній діяльності реалізує свою модель національно-державного устрою унітарної держави. Всі республіки в цей період підкоряються жорсткій владі централізованого бюрократичного апарату, якому було доручене вирішення абсолютне всіх, навіть суто місцевих питань. **Сутність національної політики при сталінізмі** полягала в наступному:

- ♦ надцентралізація керування республіками;
- ♦ згортання розгалуженої системи національної державності для національних меншостей;
- ♦ насильницькі депортації цілих народів;

- ♦ масові репресії проти представників національної культури республік;
- ♦ насильницька русифікація й т. і.

Один з найстрашніших проявів цієї політики — геноцид відносно цілих народів, що у першу чергу проявився в насильницьких депортаціях. На початку 30-х років у період масової колективізації сотні тисяч українців були оголошені кулаками й піддалися примусовому виселенню в східні райони країни й у Сибір. Друга хвиля насильницької депортації пов'язана з масовою колективізацією в західних районах України в післявоєнний період. У роки війни відбулося варварське виселення калмиків, балкарців, карачаївців, чеченців, інгушів, турок-месхетинців, курдів, тувинців; з України були виселені німці, кримські татари, частина греків.

Одна із цілей Сталіна полягала в тому, щоб асимілювати нечисленні етноси й національні групи: у доповіді Сталіна на VII Всесоюзному з'їзді Рад загальна чисельність націй, народностей, національних і етнічних груп у СРСР була визначена цифрою 60.

Сильне потрясіння сталінізм приніс національній українській культурі, що виявилось в першу чергу в арештах, судових процесах, моральному й фізичному терорі проти національної інтелігенції. Вже у 1930 році були притягнуті до суду й засуджені 45 відомих діячів української науки й культури на чолі з віце-президентом Всеукраїнської Академії наук, С. А. Єфремовим. Потім у 30-ті роки були арештовані письменники О. Вишня, М. Яловий, М. Івченко, режисер Л. Курбас, покінчили із собою письменник М. Хвильовий, нарком освіти України Н. А. Скрипник, розстріляно поета Д. Фальківського, прозаїка Г. Косинку, публіциста К. Буревія, критика К. Пивненко та ін.

У роки застою етнонаціональні спільноти також розглядалися керівництвом країни тільки як об'єкти політики. Командно-адміністративна система, нерозвиненість багатьох інститутів демократії, відсутність гласності й плюралізму вкрай негативно позначалися на етнонаціональних відносинах. Ідеологія й психологія застою супроводжувалися абсолютизацією досягнутих результатів в області національної політики, формуванням подань про безпроблемність національних відносин. Ця сфера була фактично закрита для об'єктивного наукового дослідження, тому що було накладене «ідеологічне й адміністративне табу» на все, що не вписувалося в образ «лабораторії дружби народів». Пріоритет віддавався теорії злиття націй. Як і при сталінізмі, у застійні роки утискувалися інтереси й права національних і етнічних груп, тривав моральний терор проти національної інтелігенції, якому були під-

дані в Україні І. Дзюба, В. Стус, Є. Сверстюк, Г. Снегирьов та ін. В Україні безліч українських шкіл були перетворені на російські. Так, у м. Донецьку не функціонувало жодної української школи. Українська мова зникала з уживання в багатьох державних установах, у вищих і середніх навчальних закладах. Розвитку національної мови й культури загрожувала небезпека повного занепаду. Життя владно вимагало радикальних змін і глибоких перетворень у національній політиці в Україні.

Перебудова, що почалася в середині 80-х років, виявила недосконалість всієї системи колишніх відносин. Етнонаціональні спільноти заявили про себе як суб'єкти політики, що проявилось в підвищенні росту національної самосвідомості, у бурхливих національних рухах, у прийнятті самостійних рішень парламентами республік, у розумінні неможливості вирішувати назрілі проблеми в рамках колишньої супідрядності, коли національна політика проводилася винятково зверху. В етнічних спільнотах накопичувалося усе більше рішучості й сил, щоб довести своє право відстоювати свої інтереси, свою самобутність.

Які фактори сприяють перетворенню етнічної спільноти в суб'єкт політики.

1. Ідея національної самосвідомості, що проявляється як протипага всім теоріям, що виправдовували применшення національної гордості, національних особливостей. Історичний досвід переконливо показує, що зневага національної самосвідомості не може тривати довго, нескінченно. До середини ХХ століття в США панувала ідея «плавильного казана», відповідно до якої люди всіх національностей, приїжджаючи в цю державу, «переплавлялися» в однакових американців. Під напором руху представників різних національностей, насамперед афроамериканців, влада змушена була визнати можливість етнічної розмаїтості; так з'явилися італійці-американці, греки-американці, українці-американці й т. д.

2. Створення незалежних суверенних держав призвело до формування самостійної етнополітики, що базується на демократичних принципах. У цьому процесі є ще чимало проблем і труднощів, але можна із упевненістю сказати, що етнополітичні спільноти набагато більше, ніж раніше, впливають на процес формування етнополітики та її реалізації.

3. Перебудова економіки на основі ринкової системи, що внесло принципові зміни у функціонування господарського механізму й психологію трудящих. Як наслідок:

- ♦ самостійне планування перспектив розвитку промисловості й сільського господарства;

- ♦ розвиток стимулів для прояву ініціативи, підприємництва;
- ♦ зацікавленість трудящих у кінцевих результатах своєї праці, особливо в умовах приватної власності.

У підсумку слід зазначити, що у масштабах як у масштабах держави, так в індивідуальному плані етнополітичні спільноти значно більше проявляють себе як суб'єкти політики.

ПЛАН СЕМІНАРУ

1. Етнос: визначення і сутність.
 - 1.1. Генеза поглядів на проблему етносу.
 - 1.2. Сутність, ознаки та елементи етносу.
2. Сутність нації, її основні теорії та способи формування.
 - 2.1. Визначення нації.
 - 2.2. Теорії та концепції нації.
 - 2.3. Способи формування націй.
3. Перетворення етносоціальних спільнот з об'єктів у суб'єкти політики.

ТЕМАТИКА КОНТРОЛЬНИХ РОБІТ, РЕФЕРАТИВ ТА ДОПОВІДЕЙ

1. Становлення та розвиток наукової думки щодо проблематики етносів у сучасному світі.
2. Етнос у сучасному світі.
3. Сутність нації та її основні теорії.
4. Генеза політичної теорії нації.
5. Значення та сутність етнічної теорії нації.
6. Основні способи формування нації.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Які сутність, місце і роль етносу в історичному процесі?
2. На вашу думку, у світі більше етносів, чи націй?
3. Які основні елементи етносу?
4. У чому полягає сутність та оригінальність поглядів Л. М. Гумільова на проблему етносу?
5. В чому складність визначення поняття «нація»?

6. Які із теорій націй найбільш популярні у науковому світі?
7. У чому полягає сутність і специфіка психологічної концепції націй?
8. У яких країнах одночасно існує політична та етнічна нація?
9. Яким з вищеназваних способів відбувалось формування української нації?
10. Що спільного в етносу та нації і чим вони відрізняються?
11. Обґрунтуйте варіанти майбутнього розвитку нації в сучасному світі.
12. Як Е. Ренан трактував поняття нації?

ЛІТЕРАТУРА

1. Абдулатипов Р.Г. Парадоксы суверенитета: перспективы человека, нации, государства. — М., 1994.
2. Абдулатипов Р.Г. Этнополитология. Учебное пособие. — М., 2004.
3. Абетка етнополітолога / За ред. Ю. І. Римаренка. — К., 1996. — Т. 1-2.
4. Арон Р. Мир і війна між націями: Пер. з фр. — К., 2000.
5. Бородин В.Д. Политология. Учебное пособие. — Донецк, 2006.
6. Етнос. Нація. Держава: Україна в контексті світового етнодержавницького досвіду / Ю.І.Римаренко, М.М. Вівчарик, О.В. Картунов та ін. — К., 2000.
7. Картунов О.В. Вступ до етнополітології: Наук.-навч. посібник. — К., 1999.
8. Картунов О.В. Західні теорії етнічності нації та націоналізму: Навч. посібник. — К., 2007.
9. Мала енциклопедія етнодержавознавства / Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. — К., 1996.
10. Малий етнополітичний словник / О. В. Антонюк, В. І. Волобуєв, М. Ф. Головатий та ін. — К., 2005.
11. Нагорна А. Українська політична нація: лінії розколу і консолідації // Віче. — 2000. — № 1.
12. Націоналізм: теорії нації та націоналізму. Від Йогана Фіхте до Ернста Геллнера: антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісової. — 2-е вид. — К., 2006.
13. Нельга О.В. Теорія етносу. Курс лекцій: Навч. посіб. — К., 1997.
14. Обушний М.І. Етнос і нація: проблеми ідентичності. — К., 1999.
15. Політологія: Академічний курс: Підручник / М. І. Панов (керівн. авт. кол.). — 2-ге вид., перероб. і доп. — К., 2006.
16. Путилов С.В. Идеи нации и национальная идея: различие и взаимосвязи // Вестник Московского университета. Серия 12. Политические науки. — № 5. — 2007.
17. Сміт Е. Національна ідентичність. — К., 1994.
18. Старосольський В. Теорія нації. — К., 1998.
19. Степико М.Т. Буття етносу: витоки, сучасність, перспективи. — К., 1999.

ТЕМА

4

Психологічна характеристика етнонаціональних спільнот

КЛЮЧОВІ ПОНЯТТЯ ТА ТЕРМІНИ:

• національна свідомість	• національні традиції і звички
• національна самосвідомість	• національний характер
• етнічна ідентифікація	• національний темперамент
• цінності нації	• психологічна проекція
• національна культура	• національний склад розуму
• національна самооцінка	• національні почуття і настрої
• відчуття національної гідності	• психологічний смисловий бар'єр
• територіальні суперечності	

4.1. Психологічна основа нації

Потреба у взаємодії та спілкуванні між людьми є об'єктивною основою життя нації. Ці відносини формуються в процесі етнічного розвитку, регулюються традиціями і нормами поведінки, прийнятими в даному середовищі й удосконалюються в міру становлення й розвитку генезису самобутньої національної культури, мови і психології. Чим вища внутрішньонаціональна інтеграція, тим помітніші досягнення в усіх сферах життя, інтенсивніші соціально-політичні контакти.

Психологічний аспект виступає важливим чинником у становленні нації. Прихильники психологічної теорії нації (Е. Ренан, Р. Бауер, М. О. Бердяєв, У. Коннор, Р. Емерсон) вважають, що в генезисі нації превалюють психологічні чинники: спільна національна психологія, спільний характер, історична доля, солідарність, свідомість та воля.

Можливість тривалого існування нації обумовлюється функціонуванням і постійним вдосконаленням її внутрішнього змісту, що знаходить відображення в національній свідомості і самосвідомості, національних цінностях, інтересах, смаках і самооцінках, національній культурі і мові. Прояв всіх цих компонентів складає життя нації.

Кожна нація має свою *національну свідомість, що виражається у складній сукупності соціальних, політичних, економічних, етичних, естетичних, філософських, релігійних та інших поглядів і переконань, що характеризують певний рівень її духовного розвитку*. Національна свідомість є продуктом тривалого історичного розвитку, а його центральним компонентом виступає національна самосвідомість.

Крім останньої, до структури національної свідомості входять й інші елементи, наприклад усвідомлення нацією необхідності своєї єдності, цілісності і згуртованості в ім'я реалізації своїх інтересів, розуміння важливості забезпечення добросусідських відносин з іншими етнічними спільнотами, бережливе відношення нації до своїх матеріальних і духовних цінностей і т. д.

Національна свідомість існує на теоретичному, науковому і буденному рівнях. Якщо теоретичний рівень національної свідомості є науково оформленою, систематизованою конструкцією, що склада-

ється з ідеологічних поглядів, ідей, програм, норм, цінностей і т. д., що вироблені нацією за тривалий час її існування і визначають стратегію її розвитку, то *буденний рівень національної свідомості* включає потреби, інтереси, цінності, орієнтації, установки, стереотипи, відчуття, настрої, звичаї і традиції членів цієї спільноти, що виявляються в повсякденному житті і діяльності. Всі ці компоненти знаходяться у тісній єдності, вони нерозривно пов'язані один з одним. Слід зазначити, що буденна національна свідомість є головною психологічною основою різного роду *міжнаціональних непорозумінь і конфліктів*, оскільки саме в ній формуються національні забобони, негативні установки, нетерпимість до інших спільнот.

Національна самосвідомість, будучи ядром національної свідомості, є результатом осмислення людьми своєї приналежності до певної етнічної спільноти і місця останньої в системі суспільних відносин.

В основі прояву національної самосвідомості лежить феномен *етнічної ідентифікації* (етнічності), тобто формування стійких уявлень людини про себе як про члена конкретної етнічної групи.

Культурно-історичними детермінантами національної самосвідомості виступають історичне минуле і традиції народу, його звичаї і норми поведінки, а також перекази, зафіксовані в усній (фольклор) і письмовій формі, пам'ятки культури та мистецтва.

Національна самосвідомість практично неможлива без функціонування *національної мови*, оскільки мова служить засобом її вираження і формування.

Національна самосвідомість проявляється в ідеях, поглядах, думках, відчуттях, емоціях, настроях і виражає зміст, рівень і особливості уявлень членів нації щодо:

- ♦ своєї певної ідентичності й відмінності від представників інших спільнот;
- ♦ національних цінностей і інтересів;
- ♦ історії нації, її нинішнього стану і перспектив розвитку;
- ♦ місця своєї соціально-етнічної спільноти у внутрішньодержавних, міждержавних і міжнаціональних відносинах.

Інтенсивність прояву національної самосвідомості в окремих представників етнічної спільноти далеко не однакова. Цей прояв може бути частково або повністю відсутнім. У дорослих членів етносу, як правило, він ослаблений в тих випадках, коли вони не мають контактів з представниками інших народів. У такій ситуації найчастіше опиняються сільські жителі, у яких може переважати локальна або регіональна самосвідомість. Національна самосвідомість може відігравати

подвійну роль. Вона, з одного боку, може носити прогресивний характер, якщо не абсолютизує свою спільноту, не вважає її «надцінністю», забезпечує нормальне відношення до інших народів. І, навпаки, національна самосвідомість регресивна, якщо вона зводиться до вузьких рамок кланових, релігійно-націоналістичних, ідейно-політичних поглядів. Спалахи останньої тенденції мають місце в різних регіонах і республіках колишнього СРСР. Конфлікти і озброєна боротьба в **Нагірному Карабаху, Південній Осетії, Грузії, Таджикистані, війна в Чечні** — підтвердження тієї ж тенденції.

Національна самосвідомість специфічно виявляється у ставленні до інших націй. Там, де між двома етнічними спільнотами завжди існували тісні зв'язки і співпраця, звичайно формувалася позитивна установка на взаємне сприйняття, що передбачає терпимість до існуючих відмінностей. Якщо контакти між народами не зачіпали їх життєвих інтересів, ці народи могли бути індиферентні один до одного. Інша справа, коли вони тривалий час знаходилися в стані конфлікту і ворожнечі. Тоді вироблялася в основному негативна психологічна установка.

Відповідно до результатів соціально-психологічних досліджень, опублікованих американським журналом *«Тайм Мірроу Сентер»*, поляки і німці не люблять один одного; німці, у свою чергу, зарозуміло відносяться до турків; французи відчувають недовіру до американців; росіяни й українці недолюблюють азербайджанців; угорці погано сприймають румунів та арабів, а в Словаччині те ж саме спостерігається по відношенню до угорців. У Європі найбільш відкидуваною є етнічна група циган: їх активно не люблять більшість чехів, угорців, німців і іспанців.

Особливу роль у житті нації відіграють її *національні інтереси, що відображають цінності етнічної спільноти і служать збереженню її єдності та цілісності*. Вони є найважливішою рушійною силою поведінки і діяльності як окремих осіб, так і нації, держави в цілому.

Утиснення інтересів нації завжди розглядається її членами як замах на їх свободу і життєві права. Володіючи розвиненою національною свідомістю, представники різних етнічних спільнот прагнуть до єдності, не поступаються своїми національними інтересами, захищаючи їх всіма можливими засобами, не тільки політичними, але і правовими, а також озброєним шляхом.

В основі національних інтересів лежать *цінності нації — сукупність духовних ідеалів її представників, в яких знаходить віддзеркалення своєрідність історичного розвитку і культури*. Національні цінності

виступають в ролі соціальних і психологічних регуляторів поведінки людей однієї етнічної приналежності.

Специфіки національним інтересам надають національні смаки, що є історичною своєрідністю в розумінні, оцінках і ставленні до значущих цінностей, явищ життя, хорошого і поганого у більшості представників тієї або іншої етнічної спільноти. Національні смаки виявляються у поведінці, побутовій культурі, способі життя, домашньому убранні, одязі, у відносинах між людьми, в мистецтві, літературі, живопису, танцях і музиці представників конкретних етнічних спільнот. Культура і мова нації забезпечують остаточну образність її життя. **Національна культура — це сукупність матеріальних і духовних цінностей нації, а також основних способів її взаємодії з представниками інших етнічних спільнот.** Культура цементує життя нації, забезпечуючи функціонування її соціальних інститутів, наповнюючи їх повноцінним, значущим для всіх людей змістом, виявляючись в специфічних інтересах, складі розуму і способі життя, традиціях і моральних нормах, зразках міжособової, міжгрупової поведінки і самовираження.

Різні культури формують і різні типи поведінки, способи життя і діяльності. Західна культура виховує індивідуалізм і надмірну самолюбність. Східна культура орієнтує на підпорядкування особистих інтересів цінностям групи. Російська культура формувала особу, яка повинна підпорядковувати свої дії і вчинки суспільству в цілому. **Національна мова**, будучи дієвим засобом спілкування, накопичення і виразу досвіду членів нації, дозволяє додати культурі й всьому життю специфічного звучання та самовираження. І, звичайно ж, на її основі виникають і постійно виявляються взаємні симпатії, довірчість міжособових відносин, сумісність всіх представників нації, що функціонують в результаті як єдиний і неподільний організм.

Головне надбання нації складають її представники, які на користь своєї спільноти напружено працюють, реалізуюючи свої задатки та дарування, пишаються її історичним минулим і заслугами перед людством або, навпаки, переживають почуття провини за «неповноцінність» етносу. Їх дії і вчинки реалізуються під впливом **національної самооцінки**. В останній поєднується оцінка особою своїх можливостей і якостей, своєї ролі в етнічній спільноті з оцінкою значущості нації в цілому серед інших народів. Національна самооцінка, як вважає соціальний психолог А. Д. Карнішев, може бути:

- ♦ **заниженою**, коли людина не знає можливостей і чеснот свого народу, не розкрила його потенціалу, обтяжується уявною

збитковістю своїх одноплемінників і тому, по можливості, відхрещується від них (в цьому випадку виявляються такі стани людини, як приниженість, пригніченість, пригнобленість, упокорювання і т.п., які нерідко проєктуються на стан етносу в цілому);

- ♦ *адекватно низькою*, коли людина переконана в значущості і цінності своєї нації, усвідомлює її поки що незначний або не до кінця оцінений внесок в міжетнічну співпрацю, але не пригнічена цим, вірить в перспективу, хоч і не виставляє напоказ цю переконаність (вона разом зі своїм народом приймає на себе всі тяготи його реального положення);
- ♦ *адекватно високою*, коли людина переконана в значущості і цінності своєї нації, знає її історичний і сучасний внесок в світову співдружність, пишається відомими представниками свого народу, поважає їх і прагне слідувати їх шляхом (гордість, відчуття національної гідності, пошана до себе і свого етносу — почуття такої людини);
- ♦ *завищеною*, коли людина з якихось причин переоцінює роль власної нації серед інших, навмисно підкреслює її винятковість, постійно підкреслює та висуває її відомі і маловідомі чесноти, неадекватно завищує значення її представників, при цьому ідентифікуючи себе з ними: «Подивіться, які ми всі» (зарозумілість, вимогливість, апломб, амбіція, гордіня — ці та інші характеристики притаманні людині із завищеною самооцінкою).

Рівень етнічної самооцінки зумовлює поведінку людини по відношенню як до свого, так і до інших етносів. Негативно позначаються крайні рівні самооцінок — як занижена, так і завищена. Небезпека першої полягає у тому, що особа із заниженою національною самооцінкою поводить себе інертно, пасивно, не прагне змінити ситуацію, що склалася, і може дозволити маніпулювати собою. Не менше, якщо не більше, небезпечна для міжетнічних контактів і завищена національна самооцінка, особливо для тих людей, які догматично вірять в її непогрішність. Така оцінка природно детермінує відповідну поведінку по відношенню до інших людей.

Висока адекватна самооцінка — природний стан переважної більшості етнічних груп і їх представників. Ні нація, ні особа як виразник етнічної самосвідомості ніколи не змиряється з приниженням їх значущості або, тим лаче, зі зневагою і будуть всіма можливими засобами добиватися справедливості. Рівень самооцінки і самоповаги

конкретних людей прямо пропорційно пов'язаний із відчуттям національної гідності.

❖ *Відчуття національної гідності — це внутрішнє переживання людьми цінності, значущості і самобутності власної нації в співтоваристві різних народів безвідносно до будь-яких критеріїв оцінок.*

Складовими відчуття національної гідності є *гордість діями*, помислами та духовним багатством своїх предків, свого народу; пошана до позитивних звичаїв і традицій; любов до рідного краю, відчуття нерозривності з його ландшафтом і природою; шанування в якості непорушних зразків культури, фольклорних музичних, поетичних, образотворчих, літературних та інших творів, демонстрація шанування до їх авторів і т. д.

4.2. Специфіка міжнаціональних відносин людей

На нашій планеті живуть по сусідству більше 800 націй. Вони вступають у контакти, які спрямовані на співпрацю і взаємний обмін досягненнями науки, культури, виробничого досвіду. Міжнаціональні контакти можуть перетворюватися з конструктивних, позитивних та всім вигідних на деструктивні, негативні, що сприяють виникненню недовіри у взаєминах. На міждержавному рівні ці контакти регламентуються міжнародними угодами. Всередині однієї країни вони визначаються законодавством, моральними і етичними нормами, традиційними формами взаємодії з представниками інших етнічних спільнот.

Контакти між націями є результатом певної конкуренції, тобто відносин змагання за володіння ресурсами, необхідними для їх життєдіяльності і розвитку. Конкуренція обумовлена політичними чинниками і обмеженістю засобів для життя людей. В процесі етнічної історії завжди виникають і формуються *нові потреби та інтереси*, для задоволення яких національні спільноти вимушені шукати ресурси, створювати нові або добиватися їх перерозподілу. Більш того, цей процес тісно пов'язаний з прагненням до переваг в оволодінні матеріальними і духовними ресурсами. Якщо конкуренція виникає між націями, що мають свою державність, то вона регламентується міжнародним законодавством, укладеними угодами. Усередині окремих держав конкуренція створює умови змагання і боротьби як між окремими спільнотами, так і регіональною і центральною владою. Визнаючи один од-

ного конкурентами, нації вдаються до таких видів протистояння, як конфлікт, суперництво, змагання. Серед них йде постійне суперництво за розвиток торгівлі, економіки, виробництва та збуту продукції, володіння і використання природних багатств. Кожна нація прагне захистити свої інтереси.

Змагання є неминучою формою взаємин націй через те, що в суспільстві існує обмежена кількість матеріальних та інших ресурсів. У ході міжнаціональної конкуренції можуть виникати суперечності, тобто розбіжності між спільнотами. І це природно, оскільки вони є динамічними і змінюваними системами, в процесі трансформації яких виникає дискомфорт через матеріальні і духовні відмінності, можливості та умови для задоволення індивідуальних і соціальних потреб.

Міжнаціональні суперечності можуть мати різний зміст. Найбільш складними і нерозв'язними є *територіальні суперечності*. Ті з них, які носять політичний характер, наприклад, прагнення нації до політичних змін, включаючи найрадикальніші — створення незалежної держави, є деструктивними і дестабілізуючими соціальними чинниками. Міжнаціональні конфлікти, що виникають на основі загострення цих суперечностей, набувають затяжної форми, мають тенденцію переростати в озброєне протистояння.

Протиріччя між національною більшістю і меншинами у межах держави вирішуються конституційним шляхом, законодавчим закріпленням прав, гарантій, обов'язків громадян. Вони здебільшого завершуються досягненням національної згоди, компромісу, результатом чого є створення культурної автономії, поява нової політичної, територіально-державної одиниці в державі.

Велике значення має також тривалість взаємодії і співпраці народів, які можуть бути постійними, довготривалими або короткочасними. Нарешті, ефективність міжнаціональних відносин залежить від частоти і глибини контактів; відносної рівності прав; чисельного співвідношення націй і етнічних груп; явних розрізняльних характеристик, до яких відносяться мова, психологія, релігія.

Міжнаціональні відносини можуть реалізовуватися у формі контактів між конкретними представниками різних етнічних спільнот, тобто *на міжособовому рівні*. Ці контакти здатні здійснювати позитивний вплив, коли знижується ворожість, зменшується вираженість негативного сприйняття представників інших етнічних спільнот, зменшується внутрішня напруженість людини. Але ці контакти можуть здійснювати й негативний вплив, коли посилюються упередження і неприйняття «чужих» людей, з'являються невротичні і психосоматичні розлади.

Розрізняють чотири можливі типи поведінки, контактів з представниками інших етнічних спільнот.

1. Людина з якихось міркувань *не приймає свою культуру* і орієнтується на інші етнічні цінності і стереотипи поведінки. Цей тип поведінки можна назвати *конформним*, а його носія в психології іменують «*перебіжчиком*». Звичайно він зустрічається тоді, коли людина з дитинства виховується в іншій етнічній спільноті, а потім відмовляється повертатися до свого народу.

2. Людина не сприймає або відкидає чужу культуру, перебільшуючи значущість власної. Цей тип називають «*націоналістами*». І хоча в останньому відображається певний негативний сенс, така поведінка є поширеною і закономірною, оскільки абсолютно очевидно, що інтереси своєї нації і її культура завжди здаються більш важливими.

3. Людина коливається між двома культурами. Її прийнято називати «*маргіналом*». Такий тип поведінки особи досить часто зустрічається в місцях сумісного компактного проживання різних національних спільнот. Іноді до таких людей ставляться як до дещо ненормальних, «збиткових». Насправді це просто результат тривалого впливу декількох культур.

4. Людина немов синтезує в собі дві культури. Психологи називають цей тип людей «*посередниками*», якими вони і є насправді, оскільки через тривале проживання людини в середовищі двох народів кожний з них став для нього однаково рідним і знайомим

Міжнаціональні відносини можуть здійснюватися на міжгруповому рівні, тобто між етнічними спільнотами в цілому, що може призвести до *чотирьох видів наслідків*:

- ♦ геноциду, тобто знищення конкретної нації;
- ♦ асиміляції, коли одна національна спільнота поступово переймає (або примушується до їх прийняття) звичаї та традиції іншої домінуючої групи, аж до повного розчинення в ній;
- ♦ сегрегації, коли групи існують роздільно;
- ♦ інтеграції, коли групи зберігають свою етнічну ідентичність, але об'єднуються в єдине ціле на іншій значущій для них підставі.

В інтересах нації, представників її окремих етнічних спільнот і груп необхідно вчасно прогнозувати, виявляти й усувати виникаючі суперечності і труднощі в їх взаєминах, досягати взаєморозуміння і згоди мирними засобами, не доводячи справу до міжнаціональних конфліктів і війн.

4.3. Психологічні передумови цілісності нації

Будь-які відносини між представниками нації виникають, зміцнюються і функціонують лише до тих пір, доки зберігається феномен «ми», тобто доки всі люди (або їх більшість) вважають себе приналежними до даної нації, ідентифікують себе з нею. «Ми» є не що інше, як віддзеркалення в свідомості конкретної соціальної спільноти факту об'єктивних умов співіснування її представників.

Для стійкості феномена «ми» неминуче повинен існувати феномен «вони», тобто інша нація, що несхожа, така, що відрізняється від нас істотно, а тому залишається загадковою, незрозумілою і, отже, є джерелом усіляких несподіванок, небезпек. Саме усвідомлення того, що є «вони», в свою чергу породжує прагнення самовизначитися по відношенню до «них», відокремитися від «них» в якості «ми». Феномен «вони», так, як і феномен «ми», має свою реальну основу. Якщо об'єктивні умови життя і діяльності людей, психологічним віддзеркаленням яких є феномени «ми» і «вони», співпадуть, виявляться однаковими, протиставлення однієї нації іншій рано чи пізно згасне.

На початку людської історії склалися об'єднання, які стали прообразом майбутніх етносів, — *роди*. Відчуття родової спільності, приналежності до певного роду — це найпростіші й в той же час дуже глибокі людські почуття. Саме у відносинах між родами вперше виникли оцінки «ми — вони», саме в ту самобутню епоху закладалися стійкі погляди на характер відносин між майбутніми націями.

Функціонування феноменів «ми» і «вони» є результатом прояву не тільки атрибутивних процесів, але і феномена психологічного захисту нації, який може діяти спонтанно (не усвідомлено), а може використовуватися спеціально (усвідомлено) у чийось інтересах. Наприклад, у час і після трагічних подій 1994–1996 рр. у Чечні на сторінках російського друку і на екранах телевізорів стали з'являтися матеріали, в яких висловлювалася думка про давнє «вороже ставлення» чеченців до росіян. З глибин історії почали витягуватися відповідні приклади і факти. За допомогою засобів масової інформації офіційна влада намагалася таким чином зняти у представників російського народу та інших народів Росії зайву дискомфортну напругу, пов'язану з сучасними подіями в Чечні.

В період загострення відносин між націями, народностями із спільної свідомості витісняються позитивні почуття, думки, цінності, переживання, події і, навпаки, посилюються негативні настрої і уста-

новки. Потрібно брати до уваги і прояв такої форми захисту нації, як *психологічний смисловий бар'єр*, що є взаємним нерозумінням, що виникає між людьми і викликається тим, що одне і те ж явище має для них різне смислове значення і неоднозначне тлумачення через приналежність до різних національних культур.

Наприклад, в деяких східних країнах прийнято знімати взуття перед входом до житла. У європейських же державах, навпаки, гостя пропускають до будинку у взутті. Те ж стосується і жестів. Рухи головою, плечима, руками, хода, погляд в однотипних ситуаціях у різних народів означають не одне і те ж. У зв'язку з цим в новому національному середовищі людина може потрапити в ніякову ситуацію.

Так, для іспанця дотик співбесідника до мочки вуха — образа. Для грека такою ж образою буде піднята рука з відкритою долонею в його сторону. Кажучи «так», грек, турок, болгарин повертатимуть голову управо і вліво, що для більшості європейців означає «ні».

Або інший жест, що має різні тлумачення: великий і вказівний пальці складені у вигляді кільця. Для американця — це «о'кей», для жителів французького Середземномор'я — «нуль» або «ніщо», для Тунісу — «я тебе уб'ю», для японця — «гроші». Вказівний палець, прикладений до скроні, виражає дурість у Франції, розум — в Голландії. З точки зору італійця з Флоренції, палець у повіки — прояв доброзичливості, а для іспанця цей жест означає недовір'я; француз же буде вважати, що його приймають за брехуна.

Таким чином, кожен народ і його культура унікальні, і є елементи неспівпадінь, відмінностей, які при їх взаємодії на рівні безпосереднього спілкування можуть виступати в якості смислових бар'єрів.

Існує і така форма психологічного захисту, як *психологічна проекція*. Психологічна проекція полягає в свідомому або несвідомому перенесенні представниками тієї або іншої нації власних властивостей, станів, переживань на інших людей. Проекція може бути творчою, конструктивною, навпаки, і деструктивною, приймаючи вид або несвідомої спроби в критичній ситуації знайти цапа-відбувайла, або інтерпретації ситуацій, подій з перенесенням на них власних відчуттів, власного досвіду.

4.4. Структура національної психології

Психологія нації має свою структуру і включає наступні системоутворюючі компоненти: *національний характер, національний темперамент, національний склад розуму, національні почуття і настрої, національні традиції і звички.*

Національний характер, на думку етнологів і соціологів, — це *сукупність стійких психологічних рис, що визначають звичну манеру поведінки і типовий образ дій представників тієї або іншої нації*, виявляються в їх ставленні до соціально-побутового середовища, що історично склалися, навколишнього світу, праці, своєї та інших етнічних спільнот.

Поняття «національний характер» увійшло до обороту з буденного життя, повсякденної мови і має збірне, узагальнююче значення. Воно важко піддається дослідженню. У прояві його змісту складно знайти стійкі закономірності.

У ставленні до соціально-побутового оточення в національному характері особливо тісно переплітаються елементи ідеології і суспільної психології, зокрема національної і класової. Ставлення до оточуючого визначає спрямованість національної свідомості людей. До даної групи рис національного характеру відносяться такі, як консерватизм, релігійність, оптимізм, песимізм і ін. Ставлення до праці проявляється у національному характері у формі таких якостей, як діловитість, практичність, акуратність, пунктуальність, обов'язковість, заповзятливість, пасивність, неорганізованість і т. д. У представників різних націй ці риси мають дещо різний прояв. Працьовитість властива, напевно, всім націям світу, але є різниця між працьовитістю американців, японців, німців і представників інших націй. Працьовитість японця — це копіткість, терплячість, спритність, старанність, завзятість. Працьовитість німця — це акуратність, ґрунтовність, пунктуальність, точність, дисциплінованість. Працьовитість американця — це розмах, енергійна напористість, невичерпний діловий азарт, схильність до ризику, ініціативність, раціоналізм. Ставлення до своєї та чужої етнічної спільноти також досить специфічне за змістом у представників різних етнічних спільнот.

Національний темперамент, на думку більшості вчених, обумовлює емоційно-експресивну специфіку поведінки і вчинків людей як представників певної етнічної спільноти, характеризує своєрідність їх поведінкової активності.

Представники одних націй (наприклад, французи, італійці, іспанці) емоційні та сприйнятливі. У них за відносно короткий термін

може різко виявлятися натхнення, прилив емоцій, але так само швидко може наступати і спад подібних реакцій, особливо в складній обстановці. Представники інших націй (наприклад, англійці, скандинави) менш емоційні, більш схильні до логіки у вчинках, виваженої поведінки, менше схильні до зміни настроїв.

Національний темперамент може виявлятися в жестах. Так, дослідники встановили, що за годину бесіди типовий фін вживає у середньому тільки один жест, а от італієць жестикулює не менше вісімдесяти разів, француз використовує жести не менше ста двадцяти разів, а мексиканець — навіть сто вісімдесят.

Поняття «темперамент» в етнічній психології має інший сенс, ніж в загальній психології. Національний темперамент не є темпераментом особи. Відмінності в реактивності й емоційності представників різних етнічних спільнот пояснюються в першу чергу не тим, що в одній з них більше холериків, а в іншій — більше меланхоліків, а тим, що вироблені впродовж століть традиційні форми поведінки, реагування засвоюються кожним новим поколінням.

Національний склад розуму, на думку перш за все філософів і соціологів, — *це особливості мислення більшості представників тієї чи іншої нації*. Механізм розумової діяльності однотипний у представників різних народів. Вона підкоряється одним законам, але має національну специфіку, яка визначається історичними і соціально-економічними умовами розвитку етнічної спільноти.

Так, практичність англійців, їх історичний пріоритет в підкоренні багатьох країн і континентів, у торгівлі, активна військова, економічна діяльність впродовж багатьох століть народжували нелюбов до абстрагування, умоглядних роздумів. У мисленні французів відобразилися їх специфічні риси характеру — дотепність, красномовство та ін. Не тільки окремі люди, але й цілі народи по-своєму сприймають і оцінюють навколишній світ та інших людей. Форми взаємодії з природою, норми спілкування між людьми у кожного народу особливі. Вони й складають його ментальну неповторність.

Національні особливості мислення виявляються в побудові філософських систем, у написанні книг, статей, у розмові, спілкуванні і т. д. Наприклад, для французів властиві вільний і активний перебіг думки, прихильність логіці, яскравість і жвавість уяви, допитливість і щирість гумору. У мисленні англійців виявляються практицизм, конкретність, стриманість уяви, зневага до відстороненого знання. Схильність до абстрактного мислення у німця виявляється в неспішності ухвалення рішень, у всебічному обдумуванні останнього. Як правило, німець не

йде на ризик, якщо у нього немає упевненості в благополучному результаті справи.

Національні почуття і настрої — це емоційно забарвлене ставлення людей як до своєї етнічної спільноти, її інтересів, цінностей і форм життя, так і до інших народів. Національні почуття довговічні і живучі. Вони формуються протягом багатьох сторіч на основі життєвих умов й історичного досвіду народів. Ці почуття можуть мати як позитивний, так і негативний відтінок. Позитивний відтінок виражається в таких відчуттях, як національна гордість, патріотизм, любов до свого народу, відчуття дружби і братерства по відношенню до інших народів; негативний відтінок проявляється в націоналізмі і шовінізмі, національних і расових забобонах, у стані відчуженості по відношенню до інших народів і т. д.

Національні традиції і звички — це правила, норми і стереотипи поведінки, форми спілкування людей, що склалися на основі тривалого досвіду життєдіяльності, і міцно укорінені в повсякденному житті, передаються новим членам етнічної спільноти правил, норми і стереотипи поведінки, форми спілкування людей, дотримання яких стало суспільною потребою кожного.

Історичний досвід свідчить, що недостатнє знання національних традицій, звичаїв, смаків нерідко веде до серйозних ускладнень в спілкуванні з представниками інших етнічних спільнот. Значення національних традицій, звичок, їх зміст різні у різних народів. Так, у англієців яскраво виражена потреба вирішення справи «згідно звичаю». Гіперболізуючи, можна сказати, що якщо американець — раб стандарту, то англієць — раб своїх традицій. Традиції в Англії перетворюються на фетиш, культ, їх обожують, ними захоплюються. Англієць прагне скрізь залишатися самими собою, зберегти в будь-яких умовах свої звички, смаки, вдачу, відособленість, асортимент блюд, комплекс деякої переваги, деколи поблажливе ставлення до інших.

Необхідно мати на увазі, що люди, як правило, досить чутливі до своїх традицій, звичаїв, смаків, тому в спілкуванні доцільно їх не порушувати. Національні традиції, звички виявляються не тільки у вчинках, справах, одязі, стилі спілкування і т. д., але і в рухах, жестах та інших ледве помітних проявах. Це принципово важливо. У кожної людини є несвідомий механізм, який фіксує ситуацію «свій» — «чужий» за ледве вловимими проявами.

ПЛАН СЕМІНАРУ

1. Психологічна основа нації.
2. Специфіка міжнаціональних відносин людей.
3. Психологічні передумови цілісності нації.
4. Структура національної психології.

ТЕМАТИКА КОНТРОЛЬНИХ РОБІТ, РЕФЕРАТИВ ТА ДОПОВІДЕЙ

1. Національна самосвідомість: сутність і основні культурно-історичні детермінанти.
2. Роль національних інтересів, національної культури та національної мови у житті нації.
3. Специфіка міжнаціональних відносин людей.
4. Психологічні передумови цілісності нації.
5. Національний характер і національний темперамент — найважливіші компоненти національної типології людей.
6. Роль національного складу розуму, національних традицій і звичок у житті нації.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Розкрити співвідношення понять національна свідомість та національна самосвідомість.
2. У чому полягає основна відмінність між теоретичним і буденним рівнем національної свідомості?
3. Чи завжди сусідні етнічні спільноти, розташовані поряд, мають добросусідські взаємини?
4. Які рівні етнічної самооцінки виділяють у сучасній науковій думці?
5. Який рівень етнічної самооцінки притаманний українському етносові? Чому?
6. За яких умов конкуренція перестала б бути основною формою взаємин між націями?
7. Охарактеризуйте можливі типи поведінки між представниками різних етнічних спільнот та наведіть приклади таких типів.
8. Наведіть приклади наслідків міжнаціональних відносин між етнічними спільнотами на міжгруповому рівні.

9. Висвітліть прояви механізмів психологічного захисту у відносинах українського етносу з іншими етносами.
10. Як трактував А. Д. Карнішев типологію національної самооцінки?

ЛІТЕРАТУРА

1. Арутюнян С.М. Нация и ее психический склад. — Краснодар, 1996.
2. Антонюк О.В. Полікультурність як об'єктивний чинник консолідації українського суспільства // Держава і право. — Вип. 8. — К., 2000.
3. Бороноев А.О., Павленко В.Н. Этническая психология. — Л., 1994.
4. Гачев Г.Д. Национальные образы мира. — М., 1998.
5. Гнатенко П.И., Кострюкова Л.О. Национальная психология: анализ проблем и противоречий. — К., 1990.
6. Гнатенко П.И. Национальная психология: Монография. — Днепропетровск, 2000.
7. Головаха Є., Паніна Н. Чинники національної толерантності в Україні. — К., 1994.
8. Крысько В.Г., Саракуев Э.А. Введение в этнопсихологию. — М., 1996.
9. Лебон Г. Психология народов и масс. — М., 1996.
10. Лурье С.В. Историческая этнология. — М., 1997.
11. Малий етнополітологічний словник / О. В. Антонюк, В. І. Волобуєв, М. Ф. Головатий та ін. — К., 2005.
12. Павленко В.Н., Таглин С.А. Факторы этнопсихогенеза. — Харьков, 1993.
13. Політологія. Академічний курс: Підручник / М. І. Панов (керівн. авт. кол.). 2-ге вид., перероб. і доп. — К., 2006.
14. Розова О.М. Психосемантика етнічної свідомості. — К., 2007.
15. Салимова К.И. Восхождение к успеху: (Воспитание в Японии). — М., 1995.
16. Сміт Е. Національна ідентичність. — К., 1994.
17. Стефаненко Т.Г. Этнопсихология. — М., 1999.
18. Этнопсихологический словарь / Под ред. В. Г. Крысько. — М., 1998.
19. Юм Д. О национальных характерах. — М., 1992.

ТЕМА

5

Національно-психологічні особливості представників різних народів планети

КЛЮЧОВІ ПОНЯТТЯ ТА ТЕРМІНИ:

• етнос	• слов'янський етнос
• генотип	• інтровертивність українців
• національно-психологічні особливості українців	• національно-психологічні особливості росіян та білорусів
• основні риси характеру українців	• національно-психологічні особливості народів Прибалтики
• стійкі стереотипи українського етносу	• національно-психологічні особливості народів Середньої Азії
• своєрідність народів далекого зарубіжжя	• національно-психологічні особливості народів Закавказзя

5.1. Національно-психологічні особливості українців

Українці — слов'янський народ, що проживає досить компактно, але при цьому населення України етнічно неоднорідне. В Україні на сьогоднішній день проживає **77,8% етнічних українців**.

Українцям властиві працьовитість, напористість, інтерес до виконуваної справи, вміння показати себе й свою роботу, акуратність, ретельність, життєрадісність, діловитість, самостійність. Вони пишаються своїми давніми традиціями боротьби проти іноземних загарбників, коли українські воїни проявляли рішучість, наполегливість, непримиренність до ворогів, показували організованість, згуртованість.

Українці рухливі й життєрадісні, хоча в спілкуванні з новими для них людьми в незвичній обстановці можуть здаватися замкнутими. У них добре розвинене почуття гумору. З усіх слов'ян українці найбільш музично обдаровані. Для сільських жителів характерні висока моральність, рідкість пороків. Відома любов українців до законності й порядку. Вони обожають природу, спілкування, колективну роботу.

Українці здебільшого відрізняються старанністю, сумлінним виконанням своїх обов'язків. Вони беруть активну участь у суспільному житті, легко адаптуються до різних умов побуту й діяльності в багатонаціональних колективах. У ділових відносинах українці докладні, розважливі, напористі. Вони завжди прагнуть вирізнитися, бути в числі перших. На тлі працьовитого й сумлінного українця виокремлюються ті, хто лінується й не горить бажанням проявляти активність. Українці при цьому сміливо йдуть на з'ясування стосунків із несумлінними людьми, чесно відстоюють свої особисті позиції й своє ставлення до справи.

Незважаючи на мінливість рис національного характеру, обумовлених конкретними історичними та соціально-економічними умовами існування націй, можна, порівнюючи усі відомі дослідження в історичному контексті характерологічних особливостей українців, ви-

окремити у них блок «наскрізних», найбільш стійких, притаманних їм стереотипів:

1. Розвинене особистісне начало, що виявляється в почутті власної гідності, незалежності та в індивідуалізмі. Українські вчені В. Павленко і С. Тагіл підкреслюють, що владі українці служили віддано, однак без раболіпства. Намагались уникнути таких ситуацій, коли б їх принижували грубими словами; не були настирливими у своїх проханнях.

2. Любов до природи. Дослідники відзначають особливий вплив природних умов на український характер. Природа, як зазначає В. Скребець, впливає на формування української ментальності через певних «посередників», якими нерідко є сонце, земля, дощ, дерева, рослини, вода, річка, ставок, тварини тощо. Український фольклор має багато усталених тваринних і рослинних образів, які символізують певні людські якості: барвінок — символ молодості, явір — символ краси і кохання та ін. Основними природно зумовленими характеристиками українців стали: господарський індивідуалізм, загострене почуття власності, працьовитість, доброзичливість, чуйність, м'якість, розвинена уява, сентиментальність.

В українському менталітеті віками складався архетип ставлення до природи як до батьківського, рідного, найціннішого, що впливає з виняткової важливості всього природного у житті взагалі.

3. Терпимість. Про цю рису характеру українців писали М. Костомаров, І. Сікорський, М. Данилевський. На це помітно вплинула їх взаємодія з іншими народами, яку М. Костомаров називав «взаємним тертям народів». На його думку, різномірний етнічний склад населення України, постійна взаємодія з іншими народами (українці традиційно наймалися на роботу до сусідніх країн, служили у військах інших держав і торгували з ними) зумовили «дух терпимості, відсутність національної зарозумілості», які перейшли «згодом у характер козацтва й залишилися дотепер». Поза сумнівом, такі цінні якості українського народу, як толерантність, повага до інших народів і їхніх культур збереглися до наших днів. Так, Україна — одна з небагатьох держав колишнього СРСР, в якій немає міжетнічних конфліктів, незважаючи на поліетнічний склад її населення.

4. Індивідуалізм. М. Костомаров відзначав, що «в натурі українського народу переважає власна воля». У своїх «Письмах» В. Липинський говорив про український «анархічний індивідуалізм». Д. Чижевський звертає увагу на важливості визначення «великої цінності кожного індивідуума — права кожної людини на власний шлях».

5. Інтровертивність. Цю характеристику деякі дослідники вважають основною ознакою української духовності. Поряд з Україною до інтровертивних суспільств зараховують Корею, Японію, В'єтнам, Індію, Китай, для яких характерна насамперед закритість і орієнтація під час проведення реформи на внутрішні тенденції та традиції, потреби, можливості, інтереси.

Тобто для таких суспільств характерною є здатність вчитися, спираючись на власний досвід, завдяки чому мають вищий та ефективніший інтелект, пристрасну відданість власним ідеалам.

Із цього випливає, що українець — людина «малих груп», в якій він безпосередньо вростає і в яких зі знанням справи діє. Для нього община, сім'я означають набагато більше, ніж абстрактні групи одноподібних.

В інтровертованих суспільствах народ відносно спокійний, терплячий, не агресивний, миролюбний. Інертність, стриманість, терпеливість і наполегливість вирізняли ще давніх предків українців — східних слов'ян Київської Русі.

Існують і негативні характеристики титульного етносу України.

Так, досить часто українці проявляють необґрунтовану впертість, непоступливість, невміння в деяких обставинах йти на компроміс у взаєминах з іншими. Їм можуть бути властиві недовірливість, підозрілість, відособленість (тут доречно згадати відоме українське прислів'я «моя хата скраю, нічого не знаю»).

Зокрема, інтерес викликає така характерна риса українського етносу як лінь. Висуваються цілі гіпотези про те, чому українцям властива лінь. Деякі з них досить цікаві. Так, за однією з версій, лінощі українців пояснюються багатою родючістю їх земель. Логіка даної гіпотези така: багато що з необхідного діставалося й дістається їм порівняно легко, в результаті чого з покоління в покоління український етнос ставав усе більш й більш ледачим. На підтвердження гіпотези залежності психологічних характеристик етносу від природних умов у цілому й від якості земельних ресурсів зокрема можна привести характерні риси населення Японії, про яке вже йшла мова вище. При бідності ресурсів японці дуже працьовиті, тому що все, що їм необхідно, вони змушені були одержувати, докладаючи чималих зусиль.

Можна вивести можливі причини встановлення психологічних особливостей українців такими, які вони є на сьогоднішній день. При цьому можна вивести як загальні причини (тобто властиві формуванню психологічних особливостей усіх етносів), так і специфічні, властиві формуванню психологічних особливостей саме українського етносу.

Загальні	Специфічні
1. Природні умови проживання	1. Особливості політичних систем українського етносу в різні часи, що конструювали в етнічній свідомості пасивність і відособленість
2. Особливості релігійних догматів	2. Штучна зміна соціальної структури українського суспільства в XX столітті (тотальні репресії при радянському режимі). При цьому був нанесений серйозний удар по інтелігенції й середньому класу
3. Ступінь відкритості етносу, його взаємодія з іншими етносами	3. Певний, до кінця не вивчений вплив сучасної політичної й економічної ситуації в Україні

5.2. Порівняльна характеристика народів близького зарубіжжя

У сьогоднішніх умовах можна по-різному оцінювати ситуацію розпаду колишнього Радянського Союзу, неоднозначно ставитися до держав, які вийшли або відділилися від нього і тепер уже є суверенними, чи то Латвія або Україна, Молдова, Грузія, Вірменія або республіки Середньої Азії. Однак багато представників цих народів дотепер живуть серед нас і ми постійно з ними спілкуємося, вирішуємо спільні проблеми, вступаємо в міжнаціональні взаємини. Ми повинні знати наших сусідів, їх національну психологію й зобов'язані її враховувати тепер уже й у міждержавних відносинах.

Росіяни як представники слов'янського етносу. Росіяни, українці й білоруси — народи, дуже близькі між собою за генотипом, мовою, культурою, спільністю історичного розвитку.

Переважає більшість росіян живе в межах своєї історично сформованої етнічної території, якою для них є Росія. Російська народність як етнічно сформована спільнота (нація) сформувалася на початку XVII ст.

Російська земля піддавалася численним нападам загарбників зі сходу, півдня й заходу, а її народ з перших днів своєї історії змушений був у жорстоких боях з ворогами відстоювати свою незалежність, де-

монструючи при цьому зразки військової доблесті, безмежної відданості й любові до Батьківщини. Навіть ворожі слов'янам іноземці, такі як готський історик Йордан або візантійці Маврикій та Лев Діакон, визнавали, що «народ цей відважний до божевілля, хоробрий та сильний».

У більш пізні часи іноземні письменники й мандрівники відзначали у своїх записах сміливість і богатирський дух російського народу, його витривалість і презирство до смерті. «Російських воїнів легше вбити, — повідомляли вони, — ніж примусити до полону. Під час оборони міст російські воїни загороджували пролами стін собою й боролися навіть тоді, коли від пожеж на них горів одяг».

Найважливішими рисами росіян є людинолюбство й терпимість. Як би не поверталася до російського народу доля, його ніколи не залишали милосердя й жаль до інших людей, готовність поділитися останнім шматком хліба з голодуючими, прийти на допомогу всім нужденним.

Такі відомі знавці психології російської людини, як Л. М. Толстой, К. М. Симонов, О. К. Толстой, інші великі російські мислителі й літератори, підкреслювали, що відмінними рисами російського національного характеру є висока громадська солідарність, готовність прийти на допомогу, товариськість, доброзичливість, хоробрість, мужність, невибагливість і старанність.

Ф. Енгельс, порівнюючи росіян із представниками західноєвропейських країн, писав: «Вони ніколи не піддаються паніці. Крім того, росіянин добре складений, міцний здоров'ям, прекрасний ходо, невимогливий, може їсти й пити майже все й більш слухняний... ніж будь-хто інший у світі». Високі морально-політичні якості російських військовослужбовців визнавали й колишні їх супротивники. Гітлерівський генерал Г. Блюмринт писав, що «російський солдат є гідним супротивником; він стійкий, хоробрий, витривалий, грізний в обороні, стрімкий у наступі».

Споконвіків російський народ славився своїм хлібосолюбством і гостинністю. У кожному будинку й родині росіяни радо приймали й приймають знайомих і незнайомих людей, дають нічліг, пригощають усім, чим тільки можуть. Ці риси росіян були й залишаються практично незмінними.

Представники російської національності досить легко адаптуються до навколишнього способу життя, швидко звикають до нових для них умов, не проявляють особливої пристрасності до національного харчування, одягу. Вони непогано ставляться до навчання, успішно

опановують знання, швидко звикають до пропонованого рівня вимог з боку оточуючих. У цілому росіяни звичайно непогано підготовлені до самостійного життя, однак у деяких випадках надмірно романтизують його окремі сторони, занадто абсолютизуючи їхнє значення. Ця риса часто породжує в них прагнення до зайвої й неорганізованої активності, а іноді й призводить до певного розчарування в роботі.

Формування дружніх зв'язків у росіян ґрунтується в першу чергу на спільності життєвого досвіду, інтересів. У цьому процесі головним критерієм вони вважають індивідуальні якості товаришів за спільною діяльністю, а не національність останніх. Більш того, їх досвід спілкування й взаємин з особами інших національностей часто невеликий і значною мірою здобувається під час перебування в тому чи іншому багатонаціональному регіоні.

Особливості російського національного характеру помічали як російські, так і закордонні письменники і вчені, вважаючи, що вони виражаються не в приналежності до російської нації, а в «особливому стані душі». Більше за всіх до розуміння цього «стану душі» вдалося наблизитися великому російському письменникові **Ф. М. Достоевському**, який написав на папері фразу всього з трьох слів: *«Доброта врятує світ»*. Є в кожного народу як позитивні, так і не зовсім привабливі риси. Наприклад, у представників російської національності крім тих якостей, про які говорилося вище, нерідко можна зустріти й прояв лінощів, незібраності, прожектерства, невміння, а іноді й небажання доводити розпочату справу до кінця. Але саме ці риси в минулому завжди висміювалися на Русі. От чому до подібних речей не слід підходити однозначно.

Разом з тим необхідно пам'ятати, що робота із представниками російської національності вимагає певного контролю, великої вимогливості, профілактики іноді присутніх елементів розхитаності, безвідповідальності, недбалості. В. І. Ленін підкреслював, наприклад, що в російського народу є багато гарних якостей, але є й неорганізованість і не завжди потрібне у складних обставинах поверхнєве ставлення до праці. У бесіді з О. М. Горьким у свій час він відзначав: «Ми, росіяни, по перевазі талановиті, але ледачі розумом». Крім того, представники російської національності іноді можуть бути не схильні до самостійності, занадто часто піддаються негативним впливам, у ряді випадків надто легко й швидко переймають чужі пороки, бувають дуже довірливими й балакучими. Всі ці особливості необхідно враховувати в роботі з представниками російської національності й міжнаціональних відносинах з ними.

Білоруси — третій за чисельністю слов'янський народ (9,5 млн осіб, з них 7,7 млн проживають безпосередньо в республіці Білорусь).

Спеціальні прикладні дослідження свідчать: більшості білорусів властиві такі національні якості, як прагнення сумлінно ставитися до будь-якої справи, завзято домагатися поставлених цілей, діловитість, повага до порядку, дисциплінованість, довірливе ставлення до людей, комунікабельність, докладність, чесність, порядність, совісність. Будь-яка справа їм не в тягар. Свої професійні обов'язки вони виконують ретельно, з цієї причини при певних обставинах білорус вступає в конфлікт із тими, хто не працює, трудиться несумлінно, намагається перекласти відповідальність на чужі плечі.

У багатонаціональних колективах білоруси показують у всьому приклад, привносять відповідальне ставлення у виконання дорученої справи, демонструють свідому прихильність до порядку. І хоча найчастіше білоруси небагатослівні, їх присутність завжди позитивно позначається на настрої товаришів у багатонаціональному колективі.

Особливо слід зазначити любов білорусів до техніки. Вони швидко й упевнено освоюють складні трудові спеціальності, проявляють розумну ініціативу в будь-якій справі, сміливо беруть на себе відповідальність, якщо цього вимагають обставини, завжди доводять розпочату справу до кінця.

Схильність до утворення земляцьких і національних мікрогруп у великих трудових колективах представники цієї національності, як правило, не проявляють, тому що цінують у людині насамперед його особисті якості, а фактор етнічної приналежності для них не має особливого значення. Конфліктні ситуації за участю білорусів виникають досить рідко, тому що вони беззлобно ставляться до жартів товаришів, не реагують на них. Спілкуються вони, як правило, російською й між собою, і з людьми інших національностей. Обіймаючи керівні посади, білоруси до виконання своїх обов'язків підходять відповідально, проявляють рівну вимогливість до підлеглих, піклуються про них. Їх відрізняє терплячість у навчанні й вихованні підлеглих інших національностей.

Білоруси — дуже горді люди. Їх гордість проявляється у ставленні до службових обов'язків, справ, товаришів.

«Не місце красить людину, а людина місце» (білоруське прислів'я).

Естонці. Більшість населення Естонії становлять найдавніші мешканці цієї території — ести.

Природні умови Естонії сприяли розвитку тваринництва, землеробства, рибальства. В останні два-три сторіччя в Естонії переважала мала родина. Розпоряджався майном і вирішував всі сімейні питання голова родини — чоловік. Але при цьому він завжди радився з дружиною, прислухався до її думки.

Для естонців характерне особливе ставлення до праці — як до покликання. Любов до праці в культурі естонського етносу становить ключову якість, що визначає роль особистості в суспільстві. Ставлення до своїх професійних обов'язків в уявленнях естонців — не тільки прояв високої працьовитості, але й спосіб життєдіяльності, форма самовираження. Особистість, за їх розумінням, може мати цілий набір позитивних і соціально схвальних якостей, здібностей та навіть талантів. Але якщо вони не будуть проявлятися в конкретних результатах праці — чи у соціальному просуванні, чи у визнанні всім суспільством професійних заслуг конкретної людини або створеного їм матеріального базису для родини, — то ці характеристики як такі в уявленнях естонців втрачають свою цінність. Ставлення до праці — це для естонця й основний критерій оцінки інших людей, представників інших національностей.

Представники цієї національності завжди мають незалежну особисту думку з будь-якого питання, однак не поспішають висловити його, всебічно обмірковують і зважують кожне слово. Якщо вони вирішили висловитися, то роблять це прямо й чесно. У складних ситуаціях естонець не стане змінювати думку залежно від кон'юнктури або на догоду комусь. Багато дослідників відзначають, що, будучи керівниками середнього рангу, естонці добре справляються зі своїми обов'язками, вміло передають свої знання й досвід підлеглим.

Естонців не слід квапити в навчанні. Часом вони повільно освоюють навчальну програму, але якщо вже щось вивчили, то надійно, можна навіть сказати, що раз і назавжди. Естонці поважають тих своїх начальників, які не метушаться, дотримують слова, рідко змінюють рішення, знають свою справу. Тоді вони беззаперечно виконують розпорядження: авторитет керівника має для них дуже велике значення.

У порівнянні з представниками інших національностей у багатонаціональному колективі естонці часом виглядають замкнутими й нетовариськими. Але слід мати на увазі, що росіяни звикли до одного типу спілкування, на Кавказі — до іншого, у Прибалтиці — до третього. І неможливо оцінити, який з них краще, — всі природні й мають право на існування. Однак нерозуміння таких простих речей іноді призводить до неправильних оцінок людей. Якщо узбекові для

«нормального» самопочуття необхідно протягом дня перекинутися словом з десятком людей, то естонцеві досить поговорити з двома-трьома товаришами за службою. Естонці, як правило, незворушні, здаються спокійними в будь-яких умовах, трохи флегматичними. Але це тільки на перший погляд. Просто в національних традиціях не прийнято демонструвати свої почуття, свій психологічний стан навіть близьким людям.

«Краще мирні сусіди, ніж ворогуючі брати» (естонське прислів'я).

Народи Середньої Азії. Дослідження вчених різних країн демонструють, що Середня Азія була одним із центрів, де проходило становлення світової цивілізації. Разом із тим усього якихось 100 років тому її народи жили здебільшого в умовах патріархально-феодальних відносин, пронизаних середньовічними традиціями, звичаями, релігійними нормами права й суду, міжплемінною ворожнечею.

Представники народів Середньої Азії наділені:

- ♦ практичним складом розуму, раціональним способом мислення;
- ♦ слабко вираженою зовнішньою емоційністю, стриманим темпераментом, спокоєм і розважливістю;
- ♦ здатністю непохитно переносити фізичні страждання, несприятливі погодні й кліматичні умови;
- ♦ високою ретельністю, чесністю, повагою до старших;
- ♦ певним ступенем замкнутості у своїх національних групах, особливо на початковому періоді знайомства, спілкування і взаємодії з іншими людьми, настороженим ставленням до представників інших національностей.

Широке коло родинних зв'язків проявляється й у їхньому національному звичаї: повертаючись з далекої поїздки, прийнято привозити подарунки для численних родичів. Народом Середньої Азії споконвіків властива повага до старших. У звертанні до них особливо дотримуються вироблені століттями жести, що підкреслюють чемність. Наприклад, коли молодший подає старшому щось, то повинен лівою рукою підтримувати праву.

Представники народів Середньої Азії дуже важко переживають образи, у тому числі словесні, особливо нецензурну лайку. У таких обставинах вони, як правило, сильно збуджуються, йдуть на конфлікти. Вони дуже високо цінують спокійний тон інших людей, їх високу культуру й спокійну манеру мови, довіру, доброзичливість, поважне ставлення до своїх національних традицій, звичаїв, звичок, літератури й мистецтва.

При чималій зовнішній і психологічній подібності ці народи проте мають багато самотутніх рис.

Узбеки. Формування психології узбецького народу проходило під впливом інтеграції древнього осіло-землеробського ірано- та тюркомовного населення оазисів сучасного Узбекистану й кочових народів степової частини Середньої Азії.

Узбеки зберегли в собі величезну любов до рідної землі. За багатовікову історію їм не раз доводилося брати в руки зброю й захищати свою вітчизну, житло. Все це розвивало в їхній свідомості високе почуття національного патріотизму.

Узбеки охайні. З незапам'ятних часів вважалося обов'язковим не тільки систематично підмітати кімнату, двір, але й вулицю у воріт або хвіртки. До національно-психологічних особливостей узбеків належать також рішучість, поміркованість, довірливість, доброзичливість, чуйність, особливо в початковий період їхнього знаходження в багатонаціональному колективі, готовність прийти на допомогу, вміння володіти своїми почуттями. Разом з тим деяким з них властиві замкнутість, соромливість, нетовариськість.

«І службу не порушуй і дружбу не руйнуй» (узбецьке прислів'я).

Туркмени. Важка праця хлібороба привчила народ Туркменії до доброзичливого, поважного ставлення до працівника. Проходячи повз дехканина, що засіває поле, належить за необхідне побажати йому: «Нехай кожне зерно стане тисячею» або «Нехай добре зійде насіння». Такі вітання й побажання висловлюються на адресу будь-якого працюючого.

Туркмени відрізняються невибагливістю, скромні в побуті. Для туркменської родини характерні міцність шлюбних уз, любов до дітей. Улюблений напій — зелений чай («чок чай»).

Вони самолюбні, чутливі в спілкуванні, за темпераментом не повільні, але й не занадто швидкі. Охоче беруть участь у суспільному житті, старанно виконують дані їм доручення.

У республіці міцно зберігається великий авторитет, слухняність і повага до старших — «аксакалів». Якщо старший за віком попросить про послугу молодшого, відмовляти вважається непристойним. Звичай й традиції в Туркменії, як і в цілому в республіках Середньої Азії, обумовлені ісламською релігією. У процесі історичного розвитку туркменських націй виникла традиція об'єднання людей у нечисленні мобільні групи для вирішення різних завдань; групи при необхідності легко виникають і швидко розпадаються. У національному характері туркмена уживаються протилежні риси: він гостинний, чесний, вірний своєму

слову стосовно земляка, але вважає хитрість, обман і підступництво необхідністю у відносинах із чужими.

«Виявиш скромність — гідність придбаєш, виявиш гордість — відповідь знайдеш» (туркменське прислів'я).

Казахи. Виховуються казахи з дитинства в суворих правилах: від них вимагають ставитися до праці як першої необхідності, ясно розуміти свій обов'язок перед родиною, колективом, Батьківщиною, усвідомлювати особисту відповідальність за справи, у яких береш участь. Не випадково у казахів добре розвинені такі якості, як працьовитість, вміння швидко опановувати ті чи інші прийоми й особливості будь-якої діяльності, кмітливість, ретельність. Вони наділені рухливим розумом, кмітливі, допитливі й чуйні, наполегливі в досягненні цілей, мають гарну пам'ять. Високі поняття про честь, гідність, обов'язок, необхідність заступитися один за одного, за жінку, за справедливість — важливі для казахів. Джигіт у понятті казахів — це не просто відважна людина, це насамперед людина честі, що мстить кожному, хто зачепив його, навіть ненароком. Джигіт не повинен прощати образ — удар за удар, око за око. За складом національного характеру казахи волелюбні, гостинні, товариські, хоробрі, вірні слову. Зустрічаються й окремі випадки недисциплінованості, але вкрай рідко.

Більшість казахів легко сходяться в спілкуванні й взаємодії з іншими людьми, уміють знаходити надійних і вірних друзів серед представників різних народів, віддані у своїй дружбі, завжди придуть на допомогу товаришеві. При спілкуванні з представниками інших національностей вони, як правило, не бояться сказати людині правду прямо в очі.

«Відповідай за те, що сам зробив» (казахське прислів'я).

Народи Закавказзя. Республіки Закавказзя — Грузія, Вірменія, Азербайджан — тривалий час були у складі Росії, разом з її народами пройшли тривалий шлях спільного розвитку. Їх жителі наділені:

- ♦ високо розвиненим, загостреним почуттям національної гордості, самолюбства й самоповаги, великою прихильністю національним традиціям і звичкам, етнородовою згуртованістю та відповідальністю;
- ♦ головним чином, рисами холеричного й сангвінічного типів темпераменту, вибуховою емоційністю, підвищеною чутливістю до чужих вчинків і суджень, яскраво вираженим прагненням до самопрезентації;
- ♦ великою самостійністю, активністю й ініціативністю, завзятістю й наполегливістю у досягненні поставлених цілей у всіх

видах діяльності, особливо в тих, які індивідуально або національно кращі й вигідні для них;

- ♦ підкресленою увагою й повагою до старшого за соціальним станом і посадою;
- ♦ досить високим освітнім рівнем, гарною фізичною підготовкою, прагненням до лідерства серед представників інших етнічних спільнот і в багатонаціональних колективах, а також утворенню численних мікрогруп за земляцькою ознакою.

В умовах повсякденної трудової діяльності й спілкування з представниками інших національностей у жителів Закавказзя помітна тенденція до утворення мікрогруп за національною ознакою. Маючи досить гарні організаторські здібності, комунікативні якості, самостійність, вони прагнуть стати неформальними лідерами в колективах.

Грузини. Споконвіків у Грузії з особливою повагою ставилися до військової справи. Кожен чоловік вважається воїном, що повинен захищати свою Батьківщину, близьких, самого себе. Він повинен добре володіти зброєю. Грузини мають загострене почуття національної гідності.

Грузини високо цінують дружбу. Недарма грузинська притча говорить: «Хто найбідніший і найбільш нещасний? Той, у кого немає друга. Хто найбагатший і найщасливіший? Той, у кого багато вірних друзів. Там, де оселилися дружба й терпіння — у родині, у дворі, у будинку, на вулиці, у селі, у місті, у країні, — там всі людські радості збираються разом: мир і згода, любов і щастя».

Психологія терпимості, такту й співробітництва в міжнаціональному спілкуванні й взаєминах із представниками інших етнічних спільнот характерна для народу Грузії, незважаючи на приписувані йому гарячість і нетерплячість. Грузини з іронією й гумором ставляться до себе й своїх слабкостей. Одне їх прислів'я говорить: «Якщо в тебе зайнявся сарай і не можеш згасити пожежу, то хоча б руки погрій». Оптимізм, величезне людське життєлюбство також є їх найважливішими якостями.

Відома грузинська гостинність. Під час застілля насамперед цінується вміння сказати гарний тост.

«Не дається тим перемога, хто від клятви відступив».

«Хто знає дорогу, той не спотикається».

Шота Руставелі

Вірмени. Жителі Вірменії мають гострий розум, високу загальноосвітню підготовку, заповзятливість, прихильність своїй національній культурі, традиціям.

Вірменська родина відрізняється міцністю уз, жагучою прихильністю до дітей, до всіх родичів без винятку. На відміну від інших народів Кавказу й Середньої Азії великим авторитетом у Вірменії користується не тільки батько, але й мати. Величезний авторитет також і в бабусі. Жінка тут практично звільняється від участі в інших роботах, в основному займається домашнім господарством, вихованням дітей. Це призводить до того, що чоловіки зі зневагою ставляться до такого роду діяльності, вважаючи її чисто жіночою. Крім того, у Вірменії проявляють поважне ставлення до всіх старшим за віком. Молоді люди встають, якщо в будинок входить літня людина, і сідають тільки після її пропозиції сісти. При людях, більш старших за віком, не прийнято курити, голосно розмовляти.

Уміння ставитися з повагою до інших людей дуже високо цінується у Вірменії. Для її жителя немає людини, після спілкування з якою він би «ніяк» до неї не ставився. Думка в нього складається полярна: або друг, одностудець, або чужий, «не наш», «ворог» — і ніяк інакше. Вірмени комунікабельні. У професійних і особистих стосунках вони, як правило, дотримуються стилю, що відрізняється великою дружелюбністю й доброзичливістю. Вони вміють у різних ситуаціях стримувати почуття, але разом з тим дуже самолюбні, болісно переживають прорахунки й недогляди при досягненні поставлених цілей, падіння свого авторитету. Тому у взаємодії з ними необхідно завжди роз'яснити, для чого потрібно виконати те або інше завдання й чому це доручається саме їм. В іншому випадку, навіть виконавши те, що від нього потрібно, вірмен залишиться при своїй думці й часто незадоволеним виконаною справою, що неминуче приведе до дискомфорту у взаєминах з ним у майбутньому, повторенню схожої ситуації.

«Краще око втратити, ніж добре ім'я» (вірменське прислів'я).

Азербайджанці. За своїм характером представники цієї етнічної спільноти допитливі, кмітливі, хоробрі, волелюбні, дотримують дані ними обіцянки. Як правило, тримаються скромно, але з гідністю, відрізняються при цьому швидкістю суджень і висновків, що не завжди може бути однозначно сприйнято іншими людьми у взаєминах з ними.

Не можна не враховувати й велику емоційність азербайджанців. Неповажне ставлення до них або їх близьких майже завжди сприймається як зазіхання на їхню честь і гідність, може викликати почуття образи або гостру відповідну реакцію. При спілкуванні з азербайджанцями варто проявляти якнайбільше такту, уважності, справжньої поваги. Довірою і дружнім ставленням від них можна домогтися більшого, ніж

тиском і примусом. У конфліктних ситуаціях азербайджанці емоційно нестримані й гарячі, але не так безоглядно, як, наприклад, чеченці або осетини. Однак у такі хвилини й вони часом схильні вирішувати питання із представниками інших національностей «з позиції сили», заступаються за своїх земляків незалежно від того, праві вони чи ні в цьому випадку.

Ставлення до праці в Азербайджані неоднозначне. Більшість людей в основному сумлінно освоює професію, свою справу, стають гарними фахівцями. У той же час є чимало й таких, у кого проявляється лінь, бажання знайти «тепленьке місце». Є й люди, які прагнуть бути забезпеченими, мати престижні речі, нічого для цього не роблячи. Азербайджанці взагалі нерідко підходять до життя зайво прагматично, часто керуючись лише ситуативним зиском, який можуть здобути для себе.

Вони дуже чутливі до успіху, пошани, популярності. Не останню роль відіграє при цьому й властиве їм велике честолюбство. Азербайджанці люблять похвалитися своїми успіхами в службовій і суспільній діяльності, усіяко підкреслюють особисті заслуги й досягнення, роблять все, щоб інші люди звертали на це особливу увагу.

«Кращий друг — мати, краща країна — Батьківщина» (азербайджанське прислів'я).

5.3. Своєрідність психології деяких народів далекого зарубіжжя

Після розпаду СРСР жителі нашої країни одержали широкий доступ до спілкування і взаємодії з представниками більшості країн земної кулі. Але чи завжди ми адекватно їх сприймаємо й правильно інтерпретуємо їхні дії і вчинки?

Американці — це жителі Сполучених Штатів Америки, держави, що існує вже більше 200 років, яка об'єднала у своєму складі представників багатьох етнічних спільнот, у яких сформувалися спільні психологічні характеристики.

У національному характері американців багато протиріч, і це є результатом своєрідної історії країни.

Для них властива працьовитість, що виражається в напористості, діловому азарті, заповзятливості, ініціативності, сміливості, завзятості, винахідливості. Вони не відмовляються ані від понаднормової роботи, ані від додаткового заробітку на стороні.

Національно-психологічними особливостями американців є їхня діловитість (організованість у праці, чіткість, точний розрахунок) і практичність (уміння з усього отримати користь).

Американцям властиві самовпевненість, зневага до всього неамериканського, завищена самооцінка своїх сил і здібностей. Успіх для них є заповітною метою в житті. Сам же він вимірюється кількістю «зроблених» доларів.

Пристрасть до вдосконалювання, винахідництва є характерною рисою способу життя. Типовою їхньою пристрастю є й любов до спорту.

Темперамент — живий, навіть запальний. У звичайному житті вони бадьорі й життєрадісні, особливо на роботі. Бути похмурим — те ж саме, що бути брудно одягненим. Свої емоції вони виражають прямо, безпосередньо, привчені посміхатися. Вони люблять пожартувати, розуміють гумор, уміють посміятися над собою, однак їх жарти, як правило, невигадливі.

Вони трохи простодушні й легковірні. При всій ощадливості їх неважко обдурити і навіть обікрати. Американці легко дають гроші в борг. Брехати в США не прийнято.

Американці великі патріоти своєї країни і не схвалюють будь-які критичні зауваження, висловлені іноземцями на адресу чого-небудь американського. Хоча самі для себе вони вважають доречним робити подібні зауваження. Вони законотрушні, цінують і поважають існуючі закони та владу. У ставленні до іноземців американці мислять стереотипно.

«Американці більше цінують людей за те, хто вони такі, чого досягли, ніж за їхні особисті якості. Виражаючи емоції та проявляючи імпульсивність поведінки, американці менше ніж росіяни виявляють сміливість у критиці недоліків інших людей, проявляючи в той же час більшу схильність до самоаналізу й більший самоконтроль».

Д. Пібоді

Англії — представники однієї з найстаріших націй світу, жителі острівної держави Великобританія, яка довгий час володіла безліччю завойованих по усьому світі колоній. Вони — працьовиті, урівноважені, привітні, люб'язні й порядні люди. Їх ідеалом є незалежність, освіченість, внутрішня самоповага, чесність і безкорисливість, такт, добірність манер, вишукана ввічливість, здатність пожертвувати часом і грошима заради гарної справи, уміння керувати й підкорятися, наполегливість у досягненні поставленої мети, відсутність пихатості й хвастощів.

Разом з тим у повсякденному спілкуванні з ними іноді важко зрозуміти парадокси англійського національного характеру, до яких належать дивне сполучення конформізму й індивідуалізму, ексцентричності й пригладженості, привітності й замкнутості, відчуженості й співчутливості, простоти й снобізму.

Відмінною психологічною характеристикою жителів Великобританії є їх високий практицизм. Стверджують, що вони у своєму житті й діяльності нічого не бачать, крім практичних цілей, до яких завжди й прагнуть. Для них істина представляється лише в конкретно вираженій формі.

Тривала й завзята діяльність у сфері комерції й завоювання інших держав породила в національній психології англійців риси сухої ощадливості й заповзятливості, стриманість, витримку й упевненість у собі. Одна з головних життєвих цінностей для англійців — матеріальне благополуччя. Але при неприборканій жадібності й пристрасті до наживи англієць зовсім не скупий: любить жити з великим комфортом і на широкому ногу.

У житті англійців особливу роль відіграють традиції. Вони сліпо схилиються перед будь-якими традиціями, мають звичку вирішувати будь-які справи тільки «відповідно до звичаю». Якщо американець — раб стандарту, то англієць — раб своїх традицій. Традиції в Англії перетворені у фетиш, культ, ними насолоджуються. Як у кожних націй, в англійців є багато традицій. Серед них спортивне виховання, що стало традицією в родині, школі, університеті, на фабриці, заводі. Традиційні пристрасті англійців до простого, зручного, повсякденного одягу. Англійці навіть вважають непристойним виділятися своїм костюмом. Вони свято дотримують установлених правил у їжі. Куди б він не з'явився, він усюди внесе свої звичаї, свою манеру жити, ніде й ні для кого не змінить своїх звичок, він скрізь — у себе вдома. Це — оригінальний, самобутний, найвищою мірою цільний характер.

Жителі Великобританії — найменш суспільні люди не тільки в порівнянні з украй товариськими французами, але й стандартними американцями, розважливими німцями й навіть стриманими японцями. Ніхто краще англійця не вміє усамітнюватися серед численних друзів. Не порушуючи пристойності, він здатен відмінно бути одним серед величезної юрби, віддаватися міркуванням, робити все, що йому завгодно, ніколи не утискуючи ні себе, ні інших. Однак незважаючи на нетовариськість, він — не індивідуаліст. Англійці в групі забувають себе й мають високу силу психологічного зчеплення. При цьому вони збираються разом не відчувати й переживати, а діяти.

Вони впевнені, що в їхній батьківщині все йде краще, ніж в інших. Тому вони дивляться на іноземців зарозуміло, з жалем і нерідко з перебільшеною свідомістю своєї переваги.

Англійцям разом з тим властиве велике почуття гумору, беззлобно-глузливе, іронічне й критично-поблажливе ставлення до навколишніх подій і людей, у тому числі й до самих себе. Але це не блискучий гумор француза, що показує тонкість розуму й винахідливість у знаходженні яскравих, вдалих, смішних і в'їдливих виразів, а скоріше — простота думки, що відбиває реальний стан речей, і легкий скептицизм.

За натурою англіїці флегматичні, але це не заважає їм зберігати в душі жагу пригод, захоплення новими й оригінальними ідеями. В області мистецтва англієць любить насамперед грандіозність і оригінальність. Останнє виявляє себе, зокрема, у величезних розмірах мостів, монументів, парків і т. п.

Німці. Акуратність, практичність, сумлінність, передбачливість, пунктуальність, точність, працьовитість — ці кращі національні якості німців відомі усьому світу. Вони наділені технічним складом розуму, люблять спорт, музику, набожні. Вони сповідують і заохочують моральність у сімейному житті й побуті.

Їх мислення відрізняється глибиною абстрагування, філософською широтою. Як показують психологічні дослідження, з одного боку, гнучкість, тямущість, раціональність мислення у відомій мірі далекі німцеві, а з іншого, — за вмінням планувати свої майбутні дії німці перевершують представників багатьох інших етнічних спільнот.

Вони наділені й здоровим глуздом, що не заважає їм у той же час бути вразливими й порівняно легко піддаватися впливу. За темпераментом німців можна віднести до флегматиків. Їм властива холодна розважливість, витримка в досягненні поставлених цілей, а також здатність переносити пов'язані з цим труднощі. Із всіх цивілізованих націй німці легше й довше всіх здатні підкорятися урядам, під владою яких вони живуть. Вони найбільш далекі від прагнення змін і опору існуючим порядкам.

Німці дисципліновані, пунктуальні. У цих якостях укладене й позитивне, і негативне. Найменше порушення в будь-яких ланках плану веде до збою всієї системи, до сум'яття й дезорганізації їхньої діяльності. Не випадково англійський прем'єр-міністр **У. Черчилль** у свій час підкреслював: *«Жоден народ не здійснює настільки ретельно підготовку й планування, як німці, але рівною мірою ніякий інший народ не виявляється настільки розгубленим, коли його плани провалюються»*.

На перший погляд здається, що німці досить привітні й доступні в спілкуванні. Вас не без увічливості запитають про здоров'я, про проведені вихідні. Але в якийсь момент ви зрозумієте, що за цією привітністю й доброзичливістю нічого не стоїть, і тому настрій ваш може бути після цього не на вищому рівні.

Обличчя німця й вся його зовнішність тільки в найбільш рідких випадках може привабити іноземця своєю веселістю, жвавістю й відвертістю. Як правило, він завжди зосереджено мовчазний, важливо статечний або принаймні меланхолічний і суворий.

У манері жителя Німеччини тримати себе в суспільстві мало задушевності. Коли два знайомих німця зустрічають один одного, вони звичайно задовольняються сухим вітанням і розходяться, піднявши капелюха. Поведінка німців завжди грубувата. Спритність, уміння стримуватися на людях, витончена делікатність і ввічливість із іншими зовсім не в їхньому характері. Вони мають манеру говорити голосно, крикливо, безладно. Німець виконає ваше прохання, якщо ви зуміли здатися йому людиною діловою, але звичайно з іноземцями залишається в холодно-ввічливих відносинах, не виявляє їм ні найменшої любов'язності. Але при цьому його послужливість доходить до лицарства, якщо він знає, що ви в скрутному стані.

У німців немає жагучої прив'язаності до батьківщини, і вони легко переселяються в інші місця. У чужих землях, де вони в результаті опиняються, німці перетворюються в переселенців, які при спокійному, справедливому керуванні вигідно відрізняються від інших народів старанністю, охайністю й ощадливістю.

Французи — одна з найстарших і найбільш самобутніх націй на європейському континенті, що має тривалу й багату історію. Жителі Франції відрізняються аналітичним розумом, широтою уяви, наполегливою допитливістю й сміливістю в пізнанні життя. Склад розуму французів відчуває вплив їхнього рухливого темпераменту: прагнучи швидше досягти мети й довіряючи своїй природній гнучкості, французький розум судить занадто швидко — займатися перевіркою для нього утомливо.

Французи — оптимістичний, веселий, товариський народ, який любить жарти. Вони дотепні й уїдливі, життєрадісні й ширі, відверті й хвалькуваті, ніжні й галантні.

Сучасні французи чутливі до всього національного — це одна з відмітних рис їх національного характеру. Що не дивно, тому що честолюбство розвинене в легко збудливих народів, до числа яких вони й належать. Французи легше, ніж інші народи, піддані навіюванню

ідей — адже ідеї для них важливіше за факти. Чутливість, легка емоційна збудливість — головні характеристики французького національного темпераменту. За силою й швидкістю збудливості французи — повна протилежність флегматичним, стриманим англіїцям.

Зовнішній блиск, деяка метушливість, легкодумство, необдумані вчинки, надання переваги приємному над корисним — ось національно-своєрідні риси їх дій і вчинків.

Сильно проявляються в характері французів контрасти. Вони доводять хоробрість до зухвалості, любов до волі — до непокори. Французи більшою мірою керуються почуттями, ніж розумом — логіка в них завжди до послуг пристрасті. Вони здатні вдаватися в крайності. Револьюційні за своєю натурою, вони проте уживаються зі свавільними й насильницькими діями якої-небудь авторитарної особистості.

Французи відрізняються своєю манерою спілкування. Щодо цього вони — зразок для всіх інших народів. Французи ввічливі, особливо відносно іноземців, причому вони такі не з якогось особистого інтересу, а із властивої їм безпосередньої потреби й смаку до спілкування. Схильність до послужливості, увічливість, доброзичливість французів, їхня висока готовність прийти на допомогу зробили цю націю гідної любові й поваги. Французи галантні, скептичні й розважливі, хитромудрі й спритні. В той же час вони захоплені, довірливі, великодушні. На відміну від англіїців французи виховані так, що, потрапляючи в іншу країну, з легкістю пристосовуються до чужої обстановки.

«Французи поєднують тонкість спостережень із особливим даром ясної переконливості. Вони шляхетні й точні, але не нетерпимі. Середній француз так упевнений у своїй інтелектуальній перевазі, так переконаний у перевагах своєї культури, що часто йому важко сховати своє роздратування іншими людьми. Це кривдить. Їх чудова інтелектуальна цілісність дає їм привід вважати нещирими всі плутані висловлення менш ясних розумів, і вони часто проявляють роздратування й зарозумілість у той час, коли необхідно лише бути трохи більш поблажливими».

М. Ніколсон

Араби — представники двадцяти двох держав Близького й Середнього Сходу, які мають спільні етнічні коріння й подібну психологію. Вони є життєрадісними й веселими людьми, що відрізняються спостережливістю, винахідливістю, привітністю. Разом з тим їм дуже часто бракує ініціативності й заповзятливості, а недалекоглядність, безтурботність стосовно майбутнього породжує чимало труднощів у їх житті й діяльності.

Працьовитість — відмітна риса більшої частини населення арабських держав. Араби напружено працюють у жару й у холод, у бруді й на сухому полі, нерідко напівголодні. І здоровий глузд, і досвід, і ушпакований від предків інстинкт вимагали від них великого старання. Винятково тяжкі умови життя в той же час привчили арабів спокійно переносити труднощі, закріплювали в них такі якості національного характеру, як неவிбагливість, помірність, швидка пристосовність до будь-яких умов і терплячість. Під впливом арабської мови, для якої властиві лексичні й синтаксичні повтори, гіперболи, метафори, особлива ритміко-інтонаційна побудова, в арабів вироблялася схильність до перебільшення в оцінці результатів сприйняття навколишньої дійсності, не стільки логічне осмислювання одержуваної інформації, скільки підвищена увага до форми викладу, стилю мови, красномовства промовця. Вони не люблять строгої логіки й об'єктивних доказів, а найбільше цінують афористичність, різноманіття вражень. Для них властиві підвищена сила реактивності, бурхливий характер вчинків, імпульсивність, нестриманість у прояві своїх почуттів і емоцій.

Ієрархічна система підпорядкування, що насаджувалася правлячими колами серед арабів, виробила певні норми взаємин між людьми. Зарозумілість, брутальність, а найчастіше й рукоприкладство, є звичайною практикою вищих стосовно нижчих. Ставлення ж нижчого до вищого завжди відрізняється підлесливістю в мові й манері поведінки. Разом з тим араб, який звик покійно переносити несправедливість з боку вищестоящих, дуже чутливий у відносинах із рівними собі, проявляє високий рівень емоційної збудливості, а часто й експансивності, відстоюючи питання честі й особистої гідності. У своєму повсякденному житті араби постійно порівнюють слова й вчинки з реакцією на них оточуючих, прагнуть «зберегти обличчя».

У цілому в процесі міжособистісного спілкування й взаємодії араби миролюбні, допитливі, привітні, легко йдуть на взаємний контакт, прагнуть усіляко сприяти продовженню взаємин з людьми, що сподобалися їм.

Вони не ховають своїх ширих почуттів стосовно співрозмовника або іноземця, якщо останні їм подобаються, а спілкування з ними приносить задоволення й сприяє особистісному розвитку.

«Зглядити поганий початок важко, а тим часом араби складають думку про людину за зовнішнім виглядом, на який ми не звертаємо уваги. Доможіться довіри араба й утримуйте її. Зміцнюйте престиж араба перед іншими за свій рахунок. Ніколи не критикуйте тих планів, які він захоче продовжити. Завжди хваліть їх, а похваливши, змінійте

ці плани помалу, непомітно змушуючи його вносити нові пропозиції доти, поки ці плани не будуть збігатися з вашими власними. Нерідко вам доведеться брати участь у дискусіях на релігійні теми. Кажіть про ваші переконання що завгодно, але уникайте критикувати їх погляди. Весь секрет обходження з арабами полягає в безперервному їх вивченні. Будьте завжди насторожі, ніколи не кажіть непотрібних речей, стежте увесь час за тим, що відбувається, дошукуйтеся дійсних причин подій. Вивчайте характери арабів, їхні смаки й слабкості та тримайте все, що ви виявили, при собі. Ваш успіх буде пропорційним кількості витраченої вами на це розумової енергії» (Лоуренс Аравійський).

Японці — острівна держава Азіатсько-Тихоокеанського регіону аж до середини XIX ст. являла собою замкнуте й деспотичне за своєю природою суспільство, в якому, з одного боку, була присутня диктатура феодалних правителів-сьогунів, які за своїм розсудом вирішували всі питання щодо життя й діяльності людей, а з іншого, — існувала імператорська влада, що зберігається й понині, слабка й практично символічна. У результаті це породило у японців своєрідні особливості національної психології — підпорядкування слабого сильному, схилення перед авторитетом, конформізм, замкнутість у групах приналежності, жорсткість стосовно слабого, байдужість до чужих страждань, відсутність принциповості.

Нестача родючої землі, складні кліматичні умови, зростання населення і його експлуатація змушували японців напружено працювати, вишукувати форми й засоби діяльності, що забезпечують хоча б мінімальні можливості для існування. У результаті в національному характері народу сформувалися такі риси, як працьовитість, ощадливість, завзятість, педантизм у досягненні поставлених цілей, внутрішня самодисципліна, стійкість до труднощів.

«Неможливо зрозуміти поведінку народу, не усвідомивши своєрідності його мислення», — говорить японське прислів'я. Багато дослідників відзначають у мисленні японців єдність, здавалося б, непокінчених сторін: прихильності до абстракцій, проникливості, винахідливості, раціоналізму й одночасно повільності розумових операцій, непевності в собі, малоініціативності.

Довгі роки японці виховувалися на постулатах релігійної міфології, що затверджувала «божественне» походження японської нації й імператорської влади, «перевагу» японців над іншими народами. Під впливом панівних класів релігійні вчення — синтоїзм і буддизм, а також конфуціанство формували найбільш стійкі сторони національної самосвідомості населення країни, що широко проявлялися в мину-

лому та мають місце і сьогодні: прихильність до «культу предків», почуття етнічної винятковості, ярий націоналізм, віроломство стосовно інших народів.

Століттями в Японії затверджувалася психологія підпорядкування індивідуума колективу. Його покірність і дисциплінованість досягають одіозних розмірів.

Японець не співвідносить себе з такими характеристиками, як професія, посада, місце проживання й т. п., а пов'язує своє існування з тією групою, до якої він включений. Він не може сприймати себе поза останньою (при знайомстві звичайно вказуючи організацію, в якій працює), членом якої він є. Більшість видів діяльності в Японії носить груповий характер: японці групою працюють, групою подорожують, групами вчаться, групами беруть участь у святах і демонстраціях.

Поведінка кожного члена групи в першу чергу орієнтована на те, щоб вписатися в дію групи й при цьому бути їй найбільш корисним.

У Японії людина, спілкуючись із людьми, включеними в ту ж групу, обов'язково ставить себе на більш низький щабель. Може створитися враження, що в нього немає гордості й почуття власної гідності, але це не так. Гідність у японців пов'язана з їх призначенням, почуттям обов'язку й соціальною позицією. Перебільшення позиції партнера — це прийнята форма спілкування, що виражає ввічливість і повагу.

Японці — люди іншої культури. Все, що ви робите, має для них значення. Не сідайте, якщо вас не запросили. Не дивіться по сторонах, тому що не можна, за їх уявленнями, здаватися неухважним. Кожний штрих вашої зовнішності й поведінки вплине на ставлення до вас. З іншого боку, самі вони можуть спілкуватися без слів. І в цьому немає нічого містичного. Японці так обтяжені правилами й умовностями, що часом просто не здатні сказати щось. Із чемності гостеві в Японії часто доводиться догадуватися про подію за контекстом, за жестами, за своїми відчуттями, тому що хазяїн не може своїми словами виразити своє почуття. Будь-яка мова в цьому випадку непристойна.

«Японці вважають красномовство не чесною, а скоріше недоліком і нерідко відчують недовіру до красномовних людей. Мовчання в них є активним засобом міжособистісного спілкування. Воно може мати різний сенс, у тому числі виражати незгоду, гнів та інші майже без допомоги невербальних засобів. З малознайомими людьми японці воліють мовчати й часто відчують незручність при необхідності вступати в бесіду».

А. Хіроюкі

Японці вважають всіх іноземців нижчими за себе. Вони з вами ввічливі, розуміючи, що ви не винуваті в тому, що не народилися їхнім

одноплемінником, але однаково думають про вас як про зовсім чужих й абсолютно нерівних їм людей.

Китайці. Своєрідність історичного, соціально-політичного, економічного й культурного розвитку Китаю дуже вплинула на формування психології населення, до числа основних рис якого можна віднести працьовитість, терплячість, витривалість, завзятість, наполегливість, витримку, спокій, самовідданість. З цієї причини ніякий вид діяльності не ображає, не гнітить китайців і в кожному з них вони здатні досягти високих результатів.

Китайці широко відомі як малопримхливі люди. Споконвіку вони задовольнялися тим, що мали, намагаючись добути мінімум для їжі в умовах важкої боротьби за існування. Невипадково китайське прислів'я говорить: *«Тому, хто не випробував гіркоту життя, ніколи не доведеться оцінити її солодкість»*. Зробила свій вплив і конфуціанська ідеологія, що орієнтувала свідомість людей не на принадності загробного життя, а на задоволення мінімумом в умовах реального життя. Прості китайці звикли вважати, що щастя залежить не від зовнішніх обставин, а від них самих.

«Рис і овочі для їжі, вода для пиття, та голова на плечах — от що необхідно мені для щастя». Конфуцій

Спосіб мислення китайців можна назвати практичним, далеким від непотрібних складнощів. Китаєць, як правило, віддає перевагу простим інтелектуальним побудовам як найбільш доступним і раціональним для запам'ятовування, життя й діяльності. Він дуже рідко керується абстрактними засадами, його логіка відрізняється високою предметністю, показником чого є, наприклад, прислів'я й приказки, *«Не забувай минулого, воно вчитель майбутнього»*. *«Прийшло щастя — будь пильним; прийшло горе — будь стійким»*, — говорить китайська мудрість, і відчувається дійсно практичний розум цього народу. Але це зовсім не означає, що його мислення є примітивним, — воно є своєрідним. Потрібно бачити за його природною простотою складний зміст.

Китайці — енергійні, заповзятливі люди, що прагнуть у будь-яких умовах досягти поставленої мети.

Дуже яскраво проявляються такі національно-психологічні якості, як жорстка дисципліна, високий рівень залежності індивіда від групи, специфічна згуртованість на основі чіткого розподілу ролей, високий рівень довіри до думки групи, а також особливий характер співчуття й переживання, що проявляються в міжособистісних стосунках.

Досить своєрідне спілкування китайців. Якщо одна людина зустрічає іншу, обоє повинні показати один одному свою глибоку повагу.

Під час розмови один на один з маловідомими людьми китайці ведуть себе специфічно. Китаєць зберігає нерухливими положення обличчя й тіла, сидить прямо, вигнувши спину, не ворухиться зовсім, тільки губи злегка рухаються, а голос наближений до шепоту. Дуже голосна розмова вважається просто неприйнятною. Обличчя китайця залишається незворушним або виражає елейність. Вдячність — це і є прояв його ввічливості, як він її розуміє. Китайці уникають дивитися прямо на співрозмовника, тому що за їх уявленнями так роблять тільки вороги або люди, що ненавидять один одного. Китайцям у спілкуванні в цілому властива риса, яку можна назвати разуючою ввічливістю. Вона не є простою формальністю, зовнішньою формою поведінки. Для неї характерна люб'язність, гра уяви, уміння поставити себе на місце іншого й скромність, поєднана зі старанням усіляко поважати співрозмовника.

ПЛАН СЕМІНАРУ

1. Основні національно-психологічні особливості української нації.
2. Порівняльна характеристика народів близького зарубіжжя.
3. Своєрідність психології деяких народів далекого зарубіжжя.

ТЕМАТИКА КОНТРОЛЬНИХ РОБІТ, РЕФЕРАТИВ І ДОПОВІДЕЙ

1. Своєрідність психології українського етносу.
2. Спільні й особливі риси психології східнослов'янських етносів.
3. Національно-психологічні особливості прибалтійських народів.
4. Спільне й відмінне у національній психології народів Закавказзя.
5. Порівняльна характеристика французів та німців.
6. Англійці та американці: спільні й особливі риси національної психології.
7. Національно-психологічні особливості етносів у ставленні до політичної сфери життя суспільства та до праці.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Охарактеризуйте риси національного характеру українців.
2. Виділіть спільне й відмінне у національній психології народів Середньої Азії.

3. Виділіть спільне й відмінне у національній психології народів Закарпаття.
4. Дайте порівняльну характеристику національно-психологічних особливостей представників слов'янського етносу і народів Прибалтики.
5. Чи впливає географія розташування етносу на формування його національно-психологічних особливостей? Якщо так, то яким чином? Наведіть приклади.
6. Чи зумовлює спільна англійська мова для британців та американців схожість національно-психологічних особливостей?
7. Охарактеризуйте національно-психологічні особливості етносів у ставленні до праці.
8. Охарактеризуйте національно-психологічні особливості етносів у ставленні до політичної сфери життя суспільства.
9. Яким чином співвідносяться групові та національні інтереси у національно-психологічних портретах етносів.
10. Які загальні та специфічні психологічні риси притаманні українському етносу?

ЛІТЕРАТУРА

1. Абдулатипов Р.Г. Этнополитология. Учебное пособие. — СПб, 2004.
2. Антонюк О.В. Полікультурність як об'єктивний чинник консолідації українського суспільства // Держава і право. — Вип.8. — К., 2000.
3. Арутюнян С.М. Нация и ее психический склад. — Краснодар, 1996.
4. Бородин В.Д. Политология. Учебное пособие. — Донецк, 2006.
5. Гачев Г.Д. Национальные образы мира. — М., 1998.
6. Гнатенко П.И. Кострюкова Л.О. Национальная психология: анализ проблем и противоречий. — К., 1990.
7. Гнатенко П.И. Национальная психология: Монография. — Днепропетровск, 2000.
8. Головаха Є. Паніна Н. Чинники національної толерантності в Україні. — К., 1994.
9. Касьянов К. О русском национальном характере. — М., 1993.
10. Крысько В.Г. Саракуев Э.А. Введение в этнополитологию. — М., 1996.
11. Крысько В.Г. Социально-политическая и психологическая характеристика населения Китая. — М., 1992.
12. Лебон Г. Психология народов и масс. — М., 1996.
13. Лурье С.В. Историческая этнополитология. — М., 1997.
14. Малий етнополітологічний словник / О. В. Антонюк, В. І. Волобуєв, М. Ф. Головатий та ін. — К., 2005.
15. Павленко В.Н., Таглин С.А. Факторы этнопсихогенеза. — Харьков, 1993.

16. Розова О.М. Психосемантика етнічної свідомості. — К., 2007.
17. Салимова К.И. Восхождение к успеху: (Воспитание в Японии). — М., 1995.
18. Стефаненко Т.Г. Этнопсихология. — М., 1999.
19. Сухарев В.; Сухарев М. Европейцы и американцы глазами психолога. — Минск, 2000.
20. Фетисов И.В. Особенности национальной психологии испанцев. — М., 1995.
21. Этнопсихологический словарь / Под ред. В. Г. Крысько. — М., 1998.
22. Юм Д. О национальных характеристиках. — М., 1992.

ТЕМА

6

Основні елементи етнополітичного та етнодемографічного розвитку народів

КЛЮЧОВІ ПОНЯТТЯ ТА ТЕРМІНИ:

• етнічна карта світу	• географічна класифікація
• міграція	• етнічна класифікація
• велике переселення народів	• етнолінгвістична класифікація
• тюркські племена	• народи слов'янської групи
• історико-культурна революція	• германська мовна група
• великі географічні відкриття	• романська мовна група
• класифікація народів	• конфесійна класифікація
• антропологічна класифікація	• християнство
• іслам	• буддизм

6.1. Етнічна картина світу

Із зростанням чисельності населення, розвитком його продуктивних сил, суспільної організації і прогресом культури все більш масовими стають переселення (міграції), нарастають темпи господарсько-культурної взаємодії між окремими народами і цілими групами, що часто живуть далеко один від одного. Величезну роль в етногенезі та ранній історії господарства відіграв поділ праці між землеробами та скотарями в II тис. до н. е., що призвело до нових міграцій, расового змішування та взаємовпливів різних етнічних спільнот.

Велике значення для етнічної історії Європи, Азії і Північної Америки мало так зване *велике переселення народів*, що відбулося в IV–IX сторіччях. Саме у той час відбулося розселення слов'ян по Східній Європі і освоєння ними майже всього Балканського півострова; розповсюдження германців по Центральній і Північній Європі і проникнення їх на Британські острови, де раніше жили кельти, формування романських народів в результаті змішування латинізованого населення різних провінцій колишньої Римської імперії з «варварськими племенами».

Наприкінці VI ст. до Європи переселилися гуни і заснували в басейні Дунаю велику державу з етнічно змішаним населенням. Слідом за гунами до Східної Європи прийшли інші тюркські племена — хазари, авари, болгари, печеніги, половці і т. д. Одна з груп болгар піднялася по Волзі і зіграла велику роль в етногенезі чуваш і татар, а інша, перейшовши до 679 р. Дунай, розчинилася на південь від нього серед слов'ян, передавши своє найменування болгарському народові. У VIII–IX ст. з Південного Уралу на Середній Дунай переселилися уторці, за мовою споріднені уграм Сибіру — хантам і мансі. Масові пересування тюркських народів мали місце в Південному Сибіру, Центральній і Середній Азії, де в другій половині I тис. склався ряд змінюючих один одного племінних об'єднань і держав, які включали дуже різноманітні спільноти. З VI — поч. VII ст. почалися арабські завоювання, що супроводжувалися розселенням арабів по країнах Передньої Азії і Північної Африки і асиміляцією ними місцевого населення.

У I і на початку II тис. на Сході та у Південно-Східній Азії завершується етнічна, а водночас і державна консолідація корейців і япон-

ців. Китайці поступово освоюють південну частину від гірського хребта Циньліна, де змішуються з різними народами і розпадаються на місцеві групи, які дуже різняться одна від одної. В Індокитаї етнічні території в'єтнамців, бірманців розширюються за рахунок кхмерів та індонезійців. Із Суматри розселяються малайці, які освоюють Малакку, а потім поширюються майже по всій Індонезії, взаємодіючи із спорідненими їм іншими групами індонезійців та утворюючи при цьому нові етноси.

На етнічну історію Азії та Європи у першій половині II тис. н. е. значно вплинули завоювання монголів, які підкорили інші, переважно тюркські народи, що у XIII ст. увійшли до складу імперії Чингізхана та його наступників. Наслідком цих етнічних процесів стало виникнення різноманітних груп татар у Сибіру, басейнах Волги та Ками, у Криму, а також формування нових етносів у Центральній, Середній та Передній Азії, на Кавказі та у Східній Європі.

Услід за монголо-татарами на Кавказ і в Малу Азію, а трохи пізніше й на Балканський півострів проникають нові групи тюркських народів — огузи, споріднені із сучасними середньо-азійськими туркменами; вони змішалися з місцевим населенням і відіграли істотну роль у формуванні нових етносів, зокрема азербайджанців і турків-османців, які знищили в XV ст. Візантію. Приблизно в цей час завершилося розселення племен, що говорили мовами банту зі східних і центральних районів Африканського континенту по всій його південній половині. До кінця XV ст. в Азії, Європі та в Африці сформувалися майже всі існуючі нині тут етноси.

До найважливіших етнічних процесів XVI — початку XX ст. належить розселення росіян та інших народів (українців, білорусів, татар, мордви тощо) у Сибір, частково — на Кавказ і Середню Азію.

У процесі первісного розселення людства на Землі утворюються найдавніші історико-культурні спільноти, які упродовж багатьох тисячоліть становлять певні історичні реальності. На відміну від господарсько-культурних типів історико-етнографічні області завжди об'єднують народи, які, хоч і різняться часто рівнем і напрямом соціально-економічного розвитку, розселені на суміжних територіях і реально пов'язані між собою.

Історико-культурні області — це території, на яких у населення внаслідок спільності історичної долі, соціального й економічного розвитку, а також у результаті взаємовпливу формуються схожі культурно-побутові особливості.

У процесі складних соціальних змін сформувалась ієрархічна система історико-культурних провінцій, областей і регіонів, основною

одиницею якої є область. Групу областей можна об'єднати у більші провінції.

Вирізняють шістнадцять історико-культурних провінцій: східно-європейська, західно-центрально-європейська, сибірська, кавказька, східно-азійська, південно-азійська, північно-африканська, північно-американська, латиноамериканська, австралійська та ін.

У етнічній історії всього світу велике значення мали великі географічні відкриття і тісно пов'язане з цим переселення великих мас європейців в XVI–XIX ст. до Америки, Австралії і Океанії. Головну роль в цих міграціях виконували спочатку іспанці і португальці, а пізніше — голландці, французи і особливо англійці. Багато груп цих народів, що відірвалися від своїх материнських етносів, в нових землях поклали початок абсолютно новим етнічним спільнотам. У їх утворенні в одних випадках головну роль відігравало корінне аборигенне населення колоніальних країн, в інших же випадках — нащадки переселенців з Європи, оскільки аборигени були майже повністю винищені, штучно ізолювані або витиснені з своїх етнічних територій.

Першим шляхом йшло формування народів Мексики, багатьох країн Центральної і Південної Америки. Другий шлях етнічного розвитку характерний для Канади, США, Аргентини, Уругваю, Австралії, багатьох островів Океанії — Нової Зеландії, Гаваїв та ін. У деяких американських країнах, особливо на островах Карибського моря, у Венесуелі, Бразилії і Гайяні, велику роль в етнічній історії відігравали разом з європейськими іммігрантами і індіями нащадки рабів африканського походження.

Особливо нестійкою політична карта світу стала на рубежі XIX–XX ст., коли між провідними країнами різко загострилася боротьба за територіальний поділ світу. Так, в 1876 р. всього 10% території Африки належало західноєвропейським країнам, тоді як в 1900 р. — вже 90%. І до початку XX століття розподіл світу фактично був повністю завершеним, тобто став можливий лише його насильницький перерозподіл.

Початок Новітнього періоду у формуванні політичної карти світу пов'язується із закінченням Першої світової війни. Наступними етапними моментами стали Друга світова війна і рубіж 80–90-х років, який характеризується великими змінами на політичній карті Східної Європи (розпад СРСР, Югославії і ін.).

Перший етап ознаменувався появою на карті світу першої соціалістичної держави (СРСР) і помітними територіальними зрушеннями, причому не тільки в Європі. Розпалася Австро-Угорщина, змінилися кордони багатьох держав, утворилися суверенні країни: Польща, Фін-

ляндія, Королівство сербів, хорватів, словенів та ін. Розширилися колоніальні володіння Великобританії, Франції, Бельгії, Японії.

Другий етап (після Другої світової війни), окрім змін на політичній карті Європи, асоціюється, перш за все, з розпадом колоніальної системи і утворенням великого числа незалежних держав в Азії, Африці, Океанії, Латинській Америці (у Карибському регіоні).

Третій етап продовжується і зараз. До якісно нових змін на політичній карті світу (це зміни, які звичайно не призводять до зміни території держави, суть яких полягає в зміні суспільно-економічних формацій, завоюванні державної самостійності колишніми колоніальними країнами, введенні нового державного устрою, тощо), які сильно впливають на соціально-політичне життя всього світового співтовариства, можна віднести наступні: об'єднання 3 жовтня 1990 р. Германії; народно-демократичні революції 1988–90 рр. в країнах Східної Європи; розпад в 1991 р. СРСР, утворення СНД; припинення в 1991 р. діяльності ОВД; розпад СФРЮ, Чехословаччини, етнічні війни в Боснії і Герцеговині, Косово (2000 р.)

Більшість дослідників поділяє точку зору, що до 1000 р. народонаселення світу сягало 300 млн чол., а до 1500 р. збільшилось до 425 млн. Межі освоєної суші значно розширились, слабкою заселеністю відзначалась лише Північна Америка й Австралія, а також величезні території вологих тропічних лісів Африки і Південної Америки.

Утім, з XVII ст. темпи приросту народонаселення світу помітно зростають. На демографічних процесах позначились швидкий розвиток промисловості, піднесення сільського господарства, успіхи медицини в ряді західноєвропейських країн (кінець XVI–XIII ст.). Різке зростання чисельності спостерігається з другої половини XVIII ст.

Народонаселення світу з 1500 до 1900 р. зросло майже в чотири рази. У 1650 р. воно сягало 550 млн чол. (зросло на 22% за 150 років), до 1800 р. — 905 млн чол. (зросло на 65% за такий самий період) і до 1900 р. — 1630 млн (зросло майже на 80% за 100 років). Особливо прискорений приріст населення характерний для другої половини XIX ст. (понад 6% за рік, утричі вищий, ніж у XVI–XIII ст.), що пояснюється поступовим зниженням смертності у промислово розвинених країнах Західної Європи.

Вже у XX ст. сучасна етнічна картина світу в основних рисах сформувалась. Динаміка зростання населення характеризується ще більшою інтенсивністю. Так, чисельність населення світу в 1 млрд була досягнута приблизно 1820 р.; 2 млрд — 1927 р. (через 107 р.); 3 млрд — 1959 р. (через 32 р.); 4 млрд — 1974 р. (через 14 років); 5 млрд — 1987 р. (через

13 років); 6 млрд — 1999 р. (через 12 років). На початок ХХІ ст. дві країни мали населення понад 1 млрд чол.: Китай — 1,3 млрд та Індія — 1,1 млрд, а сім країн мають чисельність понад 100 млн чол. (США, Індонезія, Росія, Бразилія, Японія, Нігерія, Пакистан).

У світі нині існує 225 держав, що мають постійне населення і є суверенними. Проте їх населення розподілене дуже неоднорідно. У перелічених державах проживає понад 60% населення світу. В той самий час у 62 великих і середніх державах (із населенням понад 10 млн чол. в кожній) зосереджено майже 95% усього населення Землі. Крім того, у світі налічується 38 карликових країн (з чисельністю жителів менше 100 тис. чол.), у яких сукупно проживає близько 1 млн чол.

Унаслідок тривалого самостійного розвитку народів, їх існування в різних природно-географічних, господарських і соціальних умовах виникла етнічна багатоманітність етноспільнот, які відрізняються одна від одної за рівнем суспільного розвитку, культури, расовими ознаками і чисельністю.

З метою певної структуризації цієї різноманітності важливо здійснити *класифікацію народів, під якою розуміють розподіл етносів світу залежно від тих чи інших характеристик, параметрів.*

Існує значний арсенал критеріїв, за якими можна відрізнити одні етноси або етнічні групи від інших. Ці критерії класифікації виходять із сукупності антропологічних ознак, спільного проживання на одній або кількох територіях, типу етнічної спільності, загальних особливостей побуту і культури, спільної історичної долі, мовної спорідненості тощо.

На думку О. В. Антонока, згідно з викладеним підходом усі народи можна розмежувати за такими головними ознаками: *географічною, антропологічною, етнічною, мовною (лінгвістичною), релігійною.*

Антропологічна класифікація ґрунтується не на культурній, а на біологічній, генетичній спорідненості між різними етнічними спільнотами. В основі антропологічної класифікації лежить принцип поділу народів за расами. Одним із засновників расової (антропологічної) класифікації є відомий французький мандрівник-вчений Ф. Берньє, якому належить також авторство самого терміна «раса».

Спільним для всіх класифікацій ХХ ст. є втілення принципу ієрархічного підпорядкування при групуванні расових типів і вирішення питання щодо кількості основних рас. Існують різні погляди — від гіпотези про два основні расові стовбури (її автором є англійський вчений Т. Гекслі, 1870 р.) до гіпотези про 15 самостійних рас. Між цими крайніми поглядами лежить широкий спектр гіпотез, згідно з якими

передбачається наявність трьох, чотирьох і п'яти основних расових стовбурів.

Науковці серед рас сучасних людей, що належать до одного виду *Homo sapiens*, насамперед виокремлюють найбільші підрозділи, які, зазвичай, називають великими расами. Це європеоїдна (євразійська), монголоїдна (азійсько-американська) і негро-австралоїдна (екваторіальна). Багато дослідників замість єдиної екваторіальної раси виокремлюють дві самостійні раси — негроїдну (африканську) і австралоїдну (океанійську). Думку про існування чотирьох великих рас вважають нині найбільш обґрунтованою.

У зоні контактів великих рас існує ряд перехідних (утворених у давні часи) і змішаних (утворених у новий час) рас. Змішування рас триває багато тисячоліть і є безперервним і дедалі більш прискореним процесом.

Між расами, на відміну від етносів, мов і релігій, дуже важко встановити будь-які точні кордони. Расові відмінності зазвичай чітко позначені у далеко розміщених одна від одної груп людей і майже не розрізняються у поряд розміщених.

За приблизними підрахунками, європеоїди (переважна частина населення Європи і Австралії, велика частина населення Америки, Африки до Півночі від Сахари, Передньої Азії й Індостану) становлять 42,3% усього народонаселення світу; монголоїди разом з расовими типами південно-азійської групи (Східна, Центральна і Південно-Східна Азія, Північно-Східна Азія) — близько 36%; негроїди (Африка південніше Сахари) — 7,4%; австралоїди (Океанія, деякі групи населення Південної і Південно-Східної Азії) — 0,3%. На долю змішаних і перехідних форм припадає близько 14% народонаселення світу.

Раси людини — це територіальні групи людей, які склались історично й поєднані спільністю походження, що виявляється у спільності другорядних до сутності людини зовнішніх спадкових фізичних ознак (колір шкіри, очей, волосся, міра виступання вилиць, носа, товщина губ, зріст, розріз очей тощо).

Осмислюючи проблеми расової (антропологічної) класифікації людства, науковці звертають увагу на ряд аспектів. *За основними видовими, фізіологічними й психологічними особливостями людство єдине.* Підтвердженням цього є те, що життєво важливі ознаки людини: структура мозку, особливості, пов'язані із прямоходінням, будова руки, будова голосових зв'язок, зоровий та слуховий апарати тощо, не мають расових відмінностей. Расові відмінності не належать до біологічно

важливих особливостей будови людського тіла і проявляються у порівняно невеликій кількості ознак. Ці відмінності сформувались не в процесі еволюції, а саме внаслідок пристосування до різних умов географічного середовища.

Географічна класифікація (її ще називають ареальною) враховує факт географічного сусідства народів, що відображає спільний характер їх проживання в межах будь-якої визначеної, насамперед великої території. Така спільність прослідковується передусім в різних елементах і матеріальній, і духовній культурі. Географічна класифікація використовується для виділення умовних географічних регіонів, у яких розселені різні народи світу: «народи Півночі», «народи Кавказу», «народи Океанії» тощо. Утім, подібне групування народів можливе за умови, коли географічний принцип класифікації збігається з етнічним. Широко застосовується він тому, що дає змогу охоплювати великі зони, в межах яких спостерігається його відносно узгодження з етнічним принципом.

Слабкою стороною географічного принципу є те, що він не дає вичерпної етнологічної характеристики народів щодо їх походження і формування, господарського і культурного способу життя; рівня соціально-економічного розвитку. Тому географічна класифікація має допоміжний характер і використовується лише у поєднанні з групуванням народів за іншими критеріями, у рамках великих регіонів.

Етнічна класифікація. Наразі більшість учених сходяться на тому, що нараховується понад 4 тис. різних етносів за національним складом. Чисельність народів коливається у широких межах — від багатомільйонних (за даними 2000 р.: китайці (хань) — 1120 млн, американці США — 205 млн, бенгальці — 200 млн, бразильці — 160 млн, руські — 150 млн, японці — 123 млн) до кількох сотень або навіть десятків чоловік (андаманці-мінкопії — в Індії, тоала — в Індонезії, алакалуфи і ямана — в Аргентині та Чилі). 321 народність, чисельністю понад 1 млн чол. кожна, становить 96,2% усього населення Землі. Отже, 79 найбільших народів, чисельністю понад 10 млн чол. кожен, утворюють майже 4/5 населення світу (див. табл. 6.1).

Абсолютна більшість країн світу — поліетнічні. В окремих країнах проживає більше сотні народів (Росія, Індія, США, Індонезія, Китай, Пакистан, Іран та ін.). Однонаціональні країни порівняно рідкісні (Японія, Корея, Бангладеш, деякі країни Європи (Португалія, Норвегія), Аравійського півострова). Багато народів (курди, белуджі, бенгальці, пенджабці в Азії, фульбе, малинке в Африці та ін.) проживають у межах двох і більше держав.

Таблиця 6.1

Групування народів за їх чисельністю

Чисельність народів, млн чол.	Кількість народів	Загальна чисельність групи, млн чол.	% до загальної чисельності населення світу
Понад 100	7	2075	37,9
50–100	12	890	16,2
25–50	17	580	10,6
10–25	43	825	15,1
5–10	52	480	8,8
1–5	190	421	7,6
Менше 1	...	209	3,8
Разом	...	5480	100,0

Етнолінгвістична класифікація. Загально визнаною вважається етнолінгвістична класифікація народів, згідно з якою вони групуються за принципом мовної близькості.

Оскільки етноси і мови часто збігаються, мовна класифікація є однією з основ виділення етнічних спільностей і встановлення їх походження. Ця система використовує генеалогічну шкалу мов, за якою вони об'єднуються в сім'ї за ознакою спорідненості, що встановлюється при порівнянні словникового фонду та граматики. Мовні сім'ї поділяють на групи та підгрупи. Найпоширеніша у світі індоєвропейська мовна сім'я.

Усе населення світу (більш як 6 млрд чол.) розмовляє від 2500 до 5000 мовами (точну цифру встановити неможливо тому, що різноманітність між різними мовами і діалектами однієї мови умовна). Серед них 19 мов найпоширеніших. Ними володіють 2/3 всієї кількості населення. Чисельність людей, що розмовляють цими мовами, на початку 2000 р.: китайська (понад 1 млрд 300 млн. чол.), англійська (420 млн чол.), хінді і урду (320 млн чол.), іспанська (300 млн чол.), російська (250 млн чол.), бенгальська (170 млн чол.), індонезійська (170 млн чол.), арабська (170 млн чол.), португальська (150 млн чол.), японська (120 млн

чол.), німецька (100 млн чол.), французька (100 млн чол.), пенджабська (82 млн чол.), італійська (70 млн чол.), корейська (65 млн чол.), телуги (63 млн чол.), маратха (57 млн чол.), тамільська (52 млн чол.), українська (45 млн чол.).

Державна мова переважно визначається офіційно за найчисленнішою нацією. У колишніх колоніях статус державної мови має мова метрополії (Франція, Великобританія, Португалія).

Загалом в Європі проживає понад 60 народів, які на 9/10 належать до трьох основних груп індоєвропейської мовної сім'ї — германської, романської та слов'янської.

Народи слов'янської групи проживають в Центральній, Південно-Східній та Східній Європі, яку заселяють росіяни, українці, білоруси, поляки, чехи, словаки, серби, хорвати, чорногорці, словенці, македонці, болгари. Генетично із слов'янською групою пов'язана балтійська група, до якої належать литовці і латиші.

До **германської мовної групи** належать австрійці, німці, германо-швейцарці, голландці, фламандці, люксембуржці, ельзасці, а також народи, які спілкуються англійською мовою (англійці та шотландці). Більшість представників кельтської групи також перейшла до спілкування англійською та французькою мовами (ірландці, бретонці, уельсі). Крім того, до складу цієї мовної групи належать датчани, ісландці, шведи, норвежці та фарерці.

Представники германської мовної сім'ї займають Центральну, Західну та Північну Європу.

До **романської групи** належать італійці, французи, швейцарці, іспанці, португальці, менш чисельні: італо- та франкошвейцарці, корсиканці, валлони, каталонці, галісійці, румуни, молдавани.

Конфесійна класифікація. Серед етноутворюючих чинників важливе місце належить **релігії** (від лат. *religio* — набожність, святощі, предмет культу).

Є два визначення сутності релігії як історичного явища і форми культури: теологічне і світське.

Теологи під релігією розуміють те, що пов'язує людину з Богом: Святе Письмо, культ та інші догмати, тобто це віра в реальне існування надприродного.

Світське трактування релігії містить у собі систему філософських, соціологічних, культурологічних, психологічних знань та ґрунтується на історіософії й раціоналістичному підході, позбавленому ознак ідеологізованих і містифікованих теорій.

Розглядаючи релігійну (конфесійну) структуру народонаселення світу, необхідно враховувати ряд аспектів. Під час етнографічного й історичного описів етнічних спільнот обов'язково зазначають релігійну приналежність віруючих, оскільки релігія значно впливає на численні елементи матеріальної і духовної культури народів. Хоча з виникненням світових релігій етнічні межі, як правило, перестають збігатися з релігійними, релігія навіть в економічно розвинених країнах, де високий рівень виробництва, культури і освіти, відіграє значну роль.

До світових релігій належать: буддизм, християнство й іслам.

Однією з найстаріших релігій світу є *буддизм*, який утвердився в Індії понад 2,5 тис. років тому. Буддизм сповідує насамперед високі етичні норми (достоїнство людини, поведінка в суспільстві тощо).

Християнство як світова релігія тісно пов'язане з юдаїзмом. Воно зародилося в середині I ст. н. е. у східних провінціях Римської імперії, на території сучасного Ізраїлю, за глибокої кризи рабовласницького ладу.

Християнство поділяють на такі головні гілки: православ'я, католицизм і протестантизм (останній складається з багатьох течій і сект — лютеранство, кальвінізм, англіканство, баптизм, методизм та ін.).

На початку VII ст. на Аравійському півострові виник *іслам*, що вважається наймолодшою релігією світу (у перекладі з арабської «іслам» означає «покірність»). Тих, що сповідують цю релігію, називають відданими (з арабської — мусульманами, звідси друга назва ісламу — мусульманство). У Європі ця релігія дістала назву «магометанство» за зміненім іменем засновника Мухаммеда (Магомета). Двома основними гілками ісламу є *сунізм і шиїзм*.

До основних релігійних форм належать також ламаїзм, індуїзм, конфуціанство, синтоїзм та місцеві традиційні релігії. Кожна форма характеризується певними рисами. Основні з них так розподіляються по континентах:

- ♦ більшість населення Європи сповідує виключно християнство і його різновиди (католицизм, протестантизм, православ'я). У кожній країні Європи зосереджені всі види християнської релігії, але окремі її регіони характеризуються переважанням одного з трьох видів. Так, католики зосереджені у своїй більшості в країнах Південної, Західної і Східної Європи; протестанти — в Центральній, Північній і Західній, а православні — на Південному Сході;
- ♦ Азія — осередок всіх світових релігій. Це іслам, буддизм і ламаїзм, індуїзм, конфуціанство, синтоїзм, християнство. Мусуль-

манство, що сповідує іслам, охоплює більшість країн за територією. Його сповідують в Індонезії, Росії, країнах Середньої Азії, Афганістані, Пакистані, Індії, Бангладеш та ін. Буддизм і ламаїзм сповідує частина населення Китаю, Монголії, Японії, Росії. Індуїзм притаманний Південній Азії, в основному Індії і близьким країнам (Непал, Шрі-Ланка). Конфуціанство зустрічається в Китаї, а синтоїзм — в Японії. Лише на Філіппінах, Кіпрі, в Лівані, Ізраїлі, частково Індонезії сповідують християнство;

- ♦ Африка поділена ніби на дві частини екватором і за релігією. Іслам сповідується переважно в північній, а протестантство — в південній частині.

У таблиці 6.2 наведені дані щодо кількості послідовників основних релігій світу, яких поділяють на таких, що вірують в одне головне божество (монополістична група), і таких, коли віруючими сприймається «пантеон» богів (політеїстична група).

Таблиця 6.2

Кількість послідовників основних релігій світу

Монополістична група, млн чол.	Політеїстична група, млн чол.
Християнство — 1800, у тому числі католиків — 1000 протестантів — 165	Індуїзм — 720
Мусульманство (іслам) — 900 (з них сунітів — 800, шіїтів — 100)	Буддизм — 300
Конфуціанство — 180	Синтоїзм — 90

6.2. Етнополітичний розвиток етносів в поліетнічних державах

Європа. Більшість європейських країн є національними державами (зокрема, такими є майже всі країни Центрально-Східної Європи). Тут функціонує загальна система колективної безпеки, що гарантує непорушність міждержавних кордонів. У стійкості такої системи зацікавлені майже всі європейські країни. Крім того, порушення міждержавних кордонів у Європі пов'язане з небезпечними історичними прецедентами, що спричинили дві світові війни. Тому зміни етнопо-

літичної картини Європи прогноуються переважно як формування етнодержавних утворень корінних, тепер недержавних, національних меншин в багатонаціональних державах. Зміни ж етнодержавних меж можливі лише в особливих випадках, до того ж за умов значної політичної нестабільності.

Велика Британія. Тут проживають корінні недержавні народи: валійці, шотландці. В Північній Ірландії (Ольстері) ірландці-католики ведуть збройну боротьбу за об'єднання з історичною батьківщиною (Ірландською Республікою), від якої Північну Ірландію було відділено внаслідок компромісу під час здобуття Ірландією незалежності. Шотландці та валійці ведуть досить активну політичну боротьбу за розширення автономії, яку очолюють націоналістичні політичні партії. Територіальна компактність і соціальна структура населення цілком достатні для державності. Шотландці також мають значний історичний досвід державності. І в Шотландії, і в Уельсі відбуваються інтенсивні процеси росту національної самосвідомості населення та прагнення збереження національно-культурної ідентичності. Відроджуються практично забуті шотландська (власне шотландська та давньошотландська — *гальська*) і валійська мови.

Іспанія. Корінні народи, які поки що не мають національних держав: баски, каталонці, галісійці. Ці народи проживають на своїх теперішніх територіях не менше 2000 років. Баски ведуть збройну боротьбу за незалежність, каталонці — досить активну політичну боротьбу, про що свідчить існування впливових націоналістичних партій. Територіальна компактність усіх трьох корінних недержавних народів, чисельність і соціальна структура — цілком достатні підстави для державності. До складу Іспанії входять також розташовані біля Північно-Західного узбережжя Африки Канарські острови й анклави Сеута та Мелілья, виділені з території Марокко. Відповідно до прогнозів етнополітологів анклави буде повернуто Марокко, а Канарські острови, очевидно, стануть незалежним етнополітичним утворенням. Мешканцям цих островів, що є одним з найвідоміших світових курортів, залежність від Іспанії не надто вигідна, й за відповідної нагоди вони відокремляться. **Каталонія** — адміністративні території, заселені переважно каталонцями: автономна область Каталонія і Балеарські острови. Крім того, переважно каталонцями заселений район області Валенсія — Кастельон-де-ла-Плана. Враховуючи існування сепараційного центру й адміністративну відокремленість, а також відцентрові тенденції у Валенсії, є можливим приєднання цього району до Каталонії. До Каталонії може відійти також населений переважно каталонцями департамент Франції

Східні Піренеї з центром у м. Перепіньян. Столиця — місто Барселона. **Басконія** — адміністративні території, населені переважно басками: автономні області Країна Басків, Наварра, Ла-Ріоха. Баски населяють також анклав на південь від Віторії, який нині входить до складу провінції Бургос. Очевидно, його, як штучно від'єднану територію, може бути повернено до Басконії. Крім теперішніх іспанських провінцій, до Басконії може відійти французька частина Басконії (теперішній департамент Франції), що є історичною частиною Басконії, населена переважно басками і межує з іспанською частиною Басконії. Адже Франція — країна з активними джерелами етнічної нестабільності (Корсика, баски). Попри гарантії непорушності кордонів у Європі активна боротьба басків за незалежність своєї країни не лише в Іспанії, а й у Франції, швидше всього, закінчиться об'єднанням обох частин Басконії в одному етнодержавному утворенні, тобто французька частина Наварри приєднається до Басконії. Столиця — місто Більбао.

Франція. На окремі етнодержавні утворення претендують корінні бездержавні народи: *баски* та *бретонці*. Окремим етносом стали й *корсиканці*, які за час понад 200-літньої відірваності від італійської нації набули власної етнічної ідентичності. Та й до цього у зв'язку з тодішньою малою консолідованістю італійської нації населення Корсики не надто відчувало свою належність до неї. Корсиканці протягом двох століть вели збройну боротьбу за незалежність від Франції і продовжують її тепер партизанськими діями й терористичними актами. Корсиканців можна вважати новосформованою нацією з повною соціальною структурою. Є корсиканська мова та література. Окрему мову мають й провансальці, які, проте, вважаються французами. Тому Прованс залишається лише специфічним регіоном Франції, не претендуючи на окреме етнодержавне утворення.

Бретонці та баски населяли свої території ще до формування французів як етносу й дотепер зберегли свою культуру та етнічну ідентичність. Отже, вони історичні й корінні. Корсиканці й баски ведуть збройну боротьбу за незалежність. Бретонці прагнуть зберегти культурну автономію. Корсика, Бретань і Французька Наварра (баски) територіально компактні. Корсика територіально відокремлена від Франції. Територія басків у Франції, найімовірніше, приєднається до Басконії, що виникне в теперішній Іспанії. Чисельність бретонців, корсиканців і провансальців достатня для створення повноцінних держав. Відсутність всебічно розвиненої економіки Корсики цілком компенсується активним прагненням її народу до незалежності. Бретонці — давній історичний етнос, який за мовою, культурою та походженням дуже

відрізняється від французів. Тепер відбуваються активні процеси росту національної самосвідомості бретонців. І хоча вони ще не ведуть активної боротьби за незалежність, за умови нестабільності Франції, що прогнозується внаслідок відокремлення Корсики і Французької Наварри, Бретань також, очевидно, стане окремим етнодержавним утворенням.

Окремо необхідно розглянути проблему *Ельзасу і Лотарингії*. Ці землі здавна ставали основою для німецько-французьких (і навіть загальноєвропейських) конфліктів. Кожна зі сторін вважала, що там проживає близьке до неї населення. На сучасному етапі населення Ельзасу і Лотарингії є змішаним німецько-французьким з деяким домінуванням останнього. Виділення їх як специфічного народу все-таки навряд чи призведе до утворення окремого етнодержавного утворення. Також у Франції проживає кілька мільйонів вихідців з Алжиру, Тунісу, Марокко, що привносить певну етнічну напругу.

Бельгія. Корінні народи: валлони (франкомовний етнос Бельгії), фламандці (розмовляють варіантом голландської мови) і невелика кількість німців, які живуть компактно. Для всіх трьох народів вже існують етнічні держави чи держави, близьких до них етносів, з якими межує Бельгія: Франція, Нідерланди, Німеччина. На теперішній території всі три народи живуть не менш як 1500 років. Територіальна компактність цих народів, їхня чисельність і соціальна структура цілком достатні для державності.

Греція має певну проблему з сусідньою колишньою республікою СФРЮ — Македонією (країна із слов'янським населенням). Проте ця проблема не стосується прямих територіальних претензій чи захисту своєї діаспори. Проблема виявилася в тому, що під час проголошення незалежності Македонії Греція протестувала проти назви цієї країни, що є ідентичною з назвою її північної області, тому що така однаковість назв могла б викликати територіальні претензії Македонії на цю область чи сепарацію цієї області. Проте це малоймовірно. Адже нащадки давніх македонців повністю прийняли грецьку культуру та мову.

Боснія і Герцеговина. Штучне державне утворення: на політичній карті Європи, основним населенням якого є три різні народи: *серби, хорвати* та так *звані мусульмани* (ісламізовані боснійські серби та хорвати вважають себе окремою нацією). Протягом боснійської війни в усіх трьох народів остаточно сформувалися власні політичні та військові еліти і надзвичайно загострилося відчуття національної відокремленості. Теперішній устрій країни як своєрідної конфедерації (Республіка Сербська та Мусульмано-Хорватська Федерація), закріплений

Дейтонськими угодами, не може бути довговічним. Прагнення сербів та хорватів до об'єднання відповідно з Югославією (Великою Сербією) та Хорватією не зупинять жодні нові форми устрою країни. Останні вибори в кожній з трьох автономних територій яскраво підтвердили це; скрізь перемогу здобули радикальні націоналістичні сили.

Чехія. Переважно однонаціональна держава. Проте ця однонаціональність не є такою вже безсумнівною. Найбільша проблема Чехії та Німеччини за останні століття — *Судети*, де компактно проживає німецькомовна меншина. Саме ця обставина була підставою приєднання Судетів до Німеччини в часи фашистської окупації. Проблема судетських німців збереглася і до нашого часу. Тепер вона досить успішно вирішується взаємними вибаченнями за скоєні злочини (німцями — в період фашизму, чехами — в період комунізму) і наближенням Чехії до стандартів європейської демократії. Отже, загострення ситуації не вигідне жодній із сторін.

Німеччина. Корінною і безумовно домінуючою нацією є німці. Проте є й невеликі корінні національні меншини. Малочисельна спільнота фризів проживає компактно на Східно-Фризських островах і на острові Гельголанд. Вони не ведуть політичної боротьби за утворення власної автономії, не мають консолідуючого центру і є частково асимільованими. Спільнота лужицьких сербів проживає компактно в округах Котбус та Дрезден. Лужицькі серби мають культурний та політичний центр в Баутцені. Хоча цей народ значною мірою асимільований, лужицькі серби ведуть політичну боротьбу за утворення культурної автономії у межах Федеративної Республіки Німеччини. А також в Німеччині досить велика етнічна група турків та курдів.

Швейцарія. Одна з багатонаціональних держав Європи. Проте, на відміну від інших таких держав, тут фактично немає домінуючої нації. Цьому сприяє специфічний кантональний устрій країни, завдяки якому Швейцарія довгий час існує як незалежна держава без суттєвих національних конфліктів на своїй території.

Італія — країна зі стародавньою історією та багатою культурою. Територія цієї країни протягом багатьох століть була центром європейської цивілізації. На сучасному етапі Італія є державою італійської нації (близько 98% населення — італійці), і на її території відсутні корінні етнічні меншини, що не мають власної державності.

Сполучені Штати Америки. 12 жовтня 1492 року — день, коли моряки кораблів «Свята Марія», «Пінта» та «Нінья» вперше побачили на горизонті незнайомий берег, — увійшов у історію як народження Нового Світу. Власне, з цього моменту розпочався період європейської

колонізації західного континенту. Новий Світ завжди притягував до себе переселенців. Туди намагалися потрапити англійські селяни, вигнані зі своєї землі, ірландці, що рятувалися від голоду і національних утисків, українці, яким не дозволяла повноцінно розвиватися жодна окупаційна влада. Також в Америку пливли представники неприйнятих для Європи релігійних сект — англійські пуритани, німецькі та чеські протестанти, французькі гугеноти. Часто ті, хто назавжди залишав батьківщину, стояли перед дилемою; сидіти в тюрмі або померти з голоду вдома — чи спробувати розбагатіти в «казковому Ельдорадо». Англійцеві, який хотів потрапити за океан, необхідно було скоїти дрібний злочин — і його відправляли в бажану подорож.

Найбільшим же злочином «культурних» європейських переселенців було винищення корінного населення Америки — *індіанців*. Коли перші іспанські каравели кинули якір біля берегів Нового Світу, на території сучасних Сполучених Штатів проживало близько трьох мільйонів чоловік. Саме тут винищення індіанців було найжорстокішим, оскільки, на відміну від Латинської Америки, де колонізатори руйнували лише основи традиційного індіанського способу життя, а прості індіанці здебільшого змішувалися з прийшлим населенням, створюючи тим самим нові етнічні сукупності, у США корінне населення знищували повністю.

Американська нація почала формуватися в кінці XVII століття. Спочатку її основу складали англійці, ірландці, валійці та шотландці, які згодом змішались з німцями, французами та іншими. Власне, англійці й принесли в колонії свою мову, особливості способу життя та культури. Проте єдиною етнічною спільнотою населення англійських володінь у Північній Америці насправді так і не стало. Існували різні колонії, які були роз'єднані як політично, так і етнічно (у Нью-Йорку була велика голандська громада, в Пенсільванії — німецька, у Північній і Південній Кароліні — громада французьких гугенотів). З часом етнічні відмінності, зумовлені різним складом прибулого населення, у більшості штатів стерлися. Проте зростали регіональні відмінності. Нова Англія (Північ) і Південь розвивалися зовсім різними шляхами — вільне підприємництво і фермерство Півночі та плантаційне господарство Півдня, де процвітало рабство. Недаремно економічне та суто людське протистояння північних «янки» та південних «джентльменів» призвело до тимчасового розпаду країни і громадянської війни. Незважаючи на те, що Сполучені Штати було знову об'єднано, протистояння збереглося надовго. А прецедент створення незалежної південної Конфедерації ще довго впливав на політику США. Разом із завоюван-

ням чи придбанням нових земель у Сполучених Штатах посилювалися регіональні відмінності. Французька Луїзіана, колишні мексиканські землі внесли значний «чужий» компонент в переважаючу англосаксонську культуру США. З часом цей вплив посилювався. Приозерні штати активно заселялися неанглійським європейським населенням. Маючи історичний ґрунт, багато іспаномовних мексиканців переселялося на свою колишню територію у південно-західні штати. До того ж у деяких регіонах сформувалося специфічне англослов'янське населення, яке значно відрізняється від приатлантичних американців.

Передусім, специфічною територією з яскраво вираженою регіональною ментальністю й усвідомленням власних окремих інтересів є Техас, який має певний досвід незалежності. Далі за рівнем прояву регіональної специфіки йде населення штатів, за якими збереглася колишня назва «Захід». Власне, якщо й існує американський етнос, то ним є населення цього регіону, стиль життя якого поєднав культуру та досвід перших європейських переселенців з традиціями та світосприйняттям корінного індіанського населення. В цих штатах нині триває досить активний процес «укорінення» людей на землі, тобто люди намагаються знайти історичні підстави для проживання на цій території. Переселенська американська традиція вже не в моді. Жителі внутрішніх північно-західних та гірських штатів у районі Скелястих гір дедалі більше ідентифікують себе як спадкоємців колишнього індіанського населення цих земель. Якщо на початку ХХ століття існувала загроза цілковитого зникнення індіанців як етнічної спільноти, то в наш час вже більше мільйона американців Заходу вважають себе індіанцями, а близько десяти мільйонів стверджують, що в них тече індіанська кров. У цих штатах престижно знаходити прашурів серед індіанців, це надає великого авторитету. Можна припустити, що на колишньому американському Дикому Заході людей, які «знайшли» свої індіанські корені, з часом буде все більше. Тим самим ці штати будуть все більше відособлюватися від приатлантичних та приозерних штатів, де панує культура «переселенців».

Отже, всередині Сполучених Штатів поглиблюються етнічні та культурні відмінності. Вони все більше ставлять під сумнів твердження про єдину американську націю. Через великі розміри країни й різноманітність географічних умов переселенці з Англії на Тихоокеанському узбережжі США стали зовсім відмінними від переселенців з Англії на Атлантичному узбережжі.

Мексика. На території теперішньої Мексики до європейської колонізації існували високорозвинені цивілізації, найвідомішою з яких є

ацтекська. Іспанських переселенців порівняно з місцевим населенням було небагато, до того ж більшу їх частину становили чоловіки, що й сприяло загальній метисації іспанців з ацтеками та менш чисельними індіанськими етносами Центральної Мексики. Метисація була тим чинником, що утримувала Мексику під іспанською владою, оскільки більшість метисів втрачали свою мову та культуру, переймаючи іспанську. Проте велика етнічна та культурна різниця між іспанцями та метисами зберігалася, що й сприяло активній боротьбі за незалежність Мексики приблизно через два з половиною століття після приходу іспанців. Протягом усієї «іспанської» історії розвитку Мексики епіцентром усіх подій була Центральна Мексика. Південна Мексика зазнала найменшого іспанського впливу, залишившись найбільш індіанською частиною країни. Північна Мексика, навпаки, — найменш індіанська частина, оскільки ще до приходу іспанців ці землі були малозаселені і колонізувалися вже іспанцями чи метисами, які переселилися з Центральної Мексики. Тому навіть після здобуття незалежності на початку XIX століття Мексика не стала монолітною державою. Різка відмінність Півночі, Центру та Півдня залишилася. Нині Мексика — держава-напівбанкрут з численними внутрішніми суперечностями, вся економіка якої перебуває під контролем Сполучених Штатів. Боротьба за самостійність південних індіанських етносів (майя — Юкатану, цильтат-цоцилі — штату Ч'япас, міштеків та сапотеків — штату Оахака, чонтолів та чолів — штату Табаско), яка майже не припинялася протягом кількох століть, досягає свого апогею. Особливо гостра ситуація у штаті Ч'япас, де індіанці ведуть справжню партизанську війну, і центральній владі все важче знайти їй протидію. Активна боротьба цильтат-цоцилі стимулює сепарацію інших індіанських етносів Південної Мексики. Стає дедалі очевиднішим, що єдиним способом розв'язання проблеми Південної Мексики є надання повної автономії індіанським штатам аж до перетворення їх на самостійні держави.

Аргентина. Можна вважати, що з часу проголошення у 1810 р. незалежності від Іспанії в Аргентині утворився новий аргентинський етнос, основними компонентами якого стали креоли, індіанці, іспанці. Більша частина індіанського населення, якій вдалося зберегтися у приандських районах, зробила значний вплив на формування культури та побуту аргентинської нації. Визвольна війна проходила під гаслом рівності індіанців, негрів, метисів та креолів. Колоністи, які прибували освоювати провінцію Ріо-де-Ла-Плата, були чоловіками. Тому, незважаючи на юридичні заборони, відбувалося поступове змішування етносів. Основою сучасного аргентинського етносу стали гаучо, що

сформувалися внаслідок змішаних шлюбів між основними компонентами аргентинської нації. Помітні сепараційні процеси були тільки у перші роки незалежності (1820–1850 рр.), причому вони мали чисто економічний характер, що проявлялося в інтенсивнішому розвитку прибережних провінцій. Після силового придушення цих сепараційних рухів усі провінції об'єдналися навколо Буенос-Айреса. Пізніші емігранти, переважно італійського та слов'янського походження, суттєво не змінили етнічної ситуації в країні. Тому тепер становище можна вважати стабільним.

Азія. На відміну від Європи, тут ще не завершився процес формування національних держав на основі розпаду імперій і поліетнічних утворень. А більшість сучасних азіатських країн є саме такими. Найбільшими поліетнічними державами, що їх небезпідставно можна назвати імперіями, в Азії є: Індія, Китай та Індонезія. В кожній з цих країн від часу набуття ними теперішнього державного статусу практично безперервно ведеться активна боротьба окремих народів за свою незалежність, яка часто набуває форм партизанської війни. Проте наявність значних економічних і військових важелів дає можливість владним імперським силам цих країн якщо й не повністю стримувати, то хоча б сповільнювати процес самовизначення народів.

Ізраїль. Проблему утворення держави Ізраїль — національної держави єврейського народу — було вирішено у травні 1948 р. на підставі резолюції Генеральної Асамблеї ООН від 29.11.1947 р. Проте кордони цієї держави формувалися всупереч цієї резолюції у ході арабо-ізраїльських війн 1948–49 рр., 1967 р. і закріплювалися на основі двосторонніх угод. Утворення національної держави арабів Палестина, як передбачала резолюція ООН, не відбулося. Це зумовлює стан постійної ворожнечі Ізраїлю з сусідніми арабськими країнами і загрожує його територіальній цілісності. Проте за час більше як півстолітнього фактичного стану війни обидві сторони конфлікту — і ізраїльтяни, й араби — зрозуміли, що своїх початкових цілей вони не досягнуть: Ізраїль не зможе зберегти всі завойовані арабські землі, араби ж не зможуть знищити державу Ізраїль. Тому сторони конфлікту поступово йшли на взаємні поступки, уклали сепаратні мирні угоди. Нарешті, було висунуто взаємно прийнятну формулу: «мир в обмін на території», відповідно до якої араби визнають Ізраїль і припиняють боротьбу проти нього, а Ізраїль відмовляється від більшості окупованих земель. Компромісом стало утворення палестинської автономії у складі Ізраїлю.

Саудівська Аравія — найбільша за площею країна Південно-Західної Азії. Про сепарацію можна говорити з огляду на антрополо-

гічну та деяку культурну відмінність арабів східного та західного узбережжя, а також історичні прецеденти. На західну частину Саудівської Аравії мав вплив негроїдний елемент, що спричинив виникнення дещо іншого антропологічного типу, ніж на сході. Ці відмінності проявляються у кольорі шкіри та будові тіла. Крім того, на населення західного узбережжя мала значний вплив африканська (кушитська) культура, на населення східного узбережжя — суттєво відмінні від неї перська та індійська культури. Це стало однією з основних причин того, що після розпаду Османської імперії на території Саудівської Аравії утворилося декілька незалежних держав. На східному узбережжі зосереджені майже всі запаси нафти та промисловість, тому саме тут проживає більшість економічної еліти. Західне ж узбережжя можна вважати духовним осередком не тільки арабів Саудівської Аравії, але й взагалі всіх мусульман світу. Тут розташовані святині мусульман, місця хаджу (священного паломництва всіх мусульман) Мекка та Медіна. Тому відокремлення цих територій призвело б до повного розвалу Саудівської держави, оскільки саме король Саудівської Аравії вважає себе головним захисником ісламу. З іншого боку, сепарація східної частини країни позбавила б арабів заходу засобів до існування. Внутрішні території країни малозаселені і в умовах пустелі вимагають постійного постачання води для нормального проживання людини, що неможливо зробити без коштів, які дає продаж нафти. Виходячи з цього, стає очевидним, що сепарація не вигідна жодній зі сторін, та й жодна з них і не виявляє подібних прагнень. Незважаючи на антропологічні, культурні й історичні відмінності, араби Саудівської Аравії консолідувалися в єдину націю, в якій різні регіональні субетнічні групи знайшли свої специфічні ніші, що корисно для кожної з них і для нації загалом. Тому в Саудівській Аравії не прогнозується жодних територіальних змін. Столицею залишиться місто Ер-Ріяд.

Китай. Історично на території Китаю завжди існувало кілька царств, що здебільшого ворогували між собою. Не сприяє єдності країни й сучасна національна політика уряду Китаю. Багато країн, зокрема США та країни Європи, не визнають законною анексію Китаєм Тибету у 1949 р. Таким чином, КНР залишається єдиною лише завдяки економічному чинникові (який з часом поступово може обернутися і проти єдності), а також силовому стримуванню. Демократизація, що неминуча і в Китаї, усунувши силовий чинник, різко посилить сепараційні процеси, внаслідок яких можна прогнозувати розділення Китаю.

Основними територіями, де існують значні сепараційні тенденції, є: Тибет (Тибетський автономний район); Синьцян-Уйгурський авто-

номний район; Внутрішня Монголія; Маньчжурія; Гуансі-Чжуанський автономний округ; провінції на південь від Янцзи; північно-західні території, заселені переважноказахами; південно-західні райони, заселені народом іцзу; провінція Юнань.

Японія — практично однонаціональна держава. На півночі країни проживають общини айнів. Проте вони сьогодні настільки малочисельні, що не виявляють себе як окрему етнічну спільноту, не ведуть ніякої боротьби за своє виокремлення, не проявляють жодних державницьких прагнень.

Камбоджа. Одна з небагатьох країн Азії, яка є практично однонаціональною країною народу кхмерів, що є одним з найдавніших корінних народів Індокитаю. Можна вважати, що тепер країна перебуває ще на стадії формування своєї державної території, оскільки вона тривалий час не мала стійкого уряду та стабільних кордонів. Після звільнення з колоніальної залежності від Франції в країні велася громадянська війна, яка закінчилася встановленням кривавого комуністичного режиму «червоних кхмерів». Цей режим не лише ігнорував національні проблеми власного народу, але й здійснив проти нього безпрецедентний геноцид.

Африка. Під час здобуття африканськими країнами незалежності в 60-х роках ХХ століття вони постали перед необхідністю вибору певного варіанту шляху формування нових незалежних держав. Деякі африканські лідери вже тоді пропонували створювати нові країни на етнічній основі. Проте більшість африканських народів на той час ще не були готові до цього. Крім того, африканські політичні еліти, які формувалися на основі тих, хто зумів висунутися в колоніальний період, перетворювалися в потужну верству постколоніальної бюрократії, яка зосереджувалася в адміністративних центрах колоній і була зацікавлена в розвитку адміністративних центрів (майбутніх столиць) за рахунок решти населення країн. Тому їх зовсім не влаштовувала перспектива формування нових держав на етнічній основі, адже це повністю зруйнувало б колоніальну структуру влади. Та й для колишніх колонізаторів, які традиційно використовували у своїх цілях міжетнічні суперечності, вигіднішою була ситуація, коли народи розділялися по різних державах, а одна держава поєднувала етнічні території різних народів. Наслідком такого вибору стала внутрішня нестабільність більшості нових держав, загибель мільйонів людей у міжетнічних конфліктах, сповільнення етнічного розвитку.

Суттєвим негативним чинником у формуванні постколоніальних держав була недооцінка етнічної зрілості африканських народів. Тому

спроби консолідувати різні етнічні елементи в одну націю за ознакою проживання в тій чи іншій країні виявилися переважно безуспішними. Історичні й культурні корені африканських етносів є значно глибшими, ніж передбачали європейці та представники новостворених державних політичних еліт. Консолідаційні процеси були більш-менш успішними лише там, де поєднувалися етнічні елементи, що перебували на рівні родоплемінного устрою і були етнічно споріднені між собою.

На кінець XX століття стає дедалі очевиднішим те, що невідповідність більшості африканських держав принципу етнічного державотворення є джерелом постійних міжетнічних конфліктів. Проблеми більшості африканських країн неможливо розв'язати без урахування інтересів усіх їх корінних народів. Єдиною гарантією стабільності на континенті може бути реформування політичної карти Африки з перетворенням системи штучних поліетнічних держав на систему національних держав на етнічних землях народів.

У колоніальні часи основними були суперечності між корінними народами та колонізаторами. Із здобуттям незалежності африканські народи отримали можливості для етнічного розвитку й свого етнічного самоусвідомлення. Разом з тим, на перше місце в політичній боротьбі вийшли суперечності між елітами різних етносів за центральну владу в країнах, на території яких вони проживають. Етнічні верхівки, що перемагають у боротьбі за центральну владу, жорстко експлуатують інші народи. Таким чином, визріває прагнення народів до повного суверенітету на своїх територіях. Адже після здобуття незалежності реальний суверенітет для більшості народів виявився значно меншим, ніж був у колоніальні часи. Отже, сепараційні процеси в більшості африканських країн неминучі і їх результатом буде створення національних держав на етнічних територіях.

Сепараційні процеси в різних країнах розвиваються з різною інтенсивністю. Проте вони мають тенденцію досить швидко поширюватися з одних країн на інші. Таким чином, деякі країни, в яких внутрішня нестабільність найбільша й міжетнічні суперечності найгостріші, стають точками поштовху для сепараційних процесів на всьому континенті. Нині такими точками є Конго (Кіншаса), Руанда-Бурунді, ПАР, Ангола, Нігерія, Судан, Алжир, Ефіопія. Разом з тим, сепарація етнічно зрілих етносів прискорює консолідацію споріднених між собою племен і етнічне визрівання інших народностей, які не мають повноцінної етнічної структури.

Отже, можна прогнозувати, що майбутня етнополітична карта Африки формуватиметься під впливом таких процесів:

- ♦ сепарація розвинених етносів;
- ♦ консолідація близьких племен;
- ♦ протистояння правлячих еліт і провінцій;
- ♦ боротьба за ресурси.

Для Африки характерні і такі особливості етнополітичних процесів. Політичні суперечності, які переважно проявляються у боротьбі кланів, у сучасних поліетнічних африканських державах швидко переростають у міжетнічні. Крім зовнішніх поштовхів, для активізації сепараційних процесів мають дозріти і внутрішні умови. Тому більше шансів для об'єднання своїх етнічних територій, що сьогодні належать до різних країн, мають ті народи, сепараційні процеси в країнах проживання яких відбуваються приблизно в один час. Крім того, чим пізніше відбуватиметься процес державотворення на етнічній основі, тим більш типовими будуть етноси й тим більше кордони нових етюдержавних утворень збігатимуться з етнічними межами.

Австралія. Після того, як цей континент став колонією Великої Британії, його використовували як місце заслання злочинців та інших нелояльних урядові людей. Це мало великий, якщо не вирішальний, вплив на формування австралійської нації. Прибуле населення не відрізнялося високими нормами моралі та гуманізмом. Важкі умови існування вимагали від людини вміння володіти зброєю. Місцеве населення перебувало на значно нижчому щаблі розвитку, що призвело до його тотального винищення. На відміну від Америки, де в багатьох районах місцеве населення і тепер становить більшість, в Австралії його майже повністю знищили або витіснили в пустельні райони. Наприкінці ХХ століття аборигенів залишилося не більше 100000 осіб. Нині австралійський уряд і прийшло «цивілізоване» населення активно використовують аборигенів та їхні звичаї для заманювання туристів. Тут не спостерігається таких процесів, як у США, де багато нащадків індіанців прагнуть відшукати коріння своїх предків, проте, з іншого боку, відбувається вигідний симбіоз рас, який дає можливість аборигенам зберігати та розвивати власну культуру, а австралійцям — отримувати прибутки і виглядати в очах світового співтовариства «добрими меценатами».

На відміну від Америки, прийшло населення Австралії значно однорідніше етнічно, та й територіальний розподіл різних етнічних груп також достатньо рівномірний. Крім того, порівняно мала чисельність населення, відсутність сильних регіональних еліт сприяли однорідності австралійської нації, відсутності в Австралії значних етюдотворчих осередків.

Нова Зеландія. Ситуація багато в чому подібна до австралійської, проте, на відміну від Австралії, Нову Зеландію заселяли переважно представники аристократії. Тут переважає шотландський етнічний елемент. Це стало однією з причин того, що в Новій Зеландії збереглося корінне населення (маорі), яке проживає компактно на північному сході та півдні країни. Урядова політика спрямована на розвиток культури місцевого населення як особливого символу країни. Два близькі за ментальністю народи різних рас, які дуже відрізняються за рівнем суспільного розвитку, зливаючись, поєднують європейський рівень, маорійську адаптованість до природних умов і культурну самобутність.

ПЛАН СЕМІНАРУ

1. Етнічна картина світу.
2. Географічна, антропологічна, етнічна, мовна та релігійна класифікація етносів в сучасному світі.
3. Становлення та розвиток етносів в Європі та Азії.
4. Генеза народів світу в Америці, Африці та Австралії.

ТЕМАТИКА КОНТРОЛЬНИХ РОБІТ, РЕФЕРАТІВ ТА ДОПОВІДЕЙ

1. Динаміка росту чисельності народонаселення світу.
2. Основні типи класифікації етносів у світі.
3. Становлення та розвиток етносів в Європі.
4. Економічний розвиток етносів в Азії та Африці.
5. Генеза етносів на американському континенті.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Яке значення для етнічної історії Європи, Азії і Північної Америки мало «велике переселення народів»?
2. Яка динаміка зростання чисельності народонаселення світу?
3. Які ви знаєте історико-культурні провінції?
4. Що означає класифікація етносів за конфесійним принципом?
5. Що таке етнічна класифікація людства?

6. Назвіть моноетнічні та поліетнічні країни.
7. У чому специфіка становлення і розвитку етносів в Іспанії?
8. У чому причини кризи у взаємовідносинах етносів у Бельгії?
9. Які особливості становлення північноамериканської нації?

ЛІТЕРАТУРА

1. Абетка етнополітолога / За ред. Ю. І. Римаренка. — К., 1996. — Т. 1-2.
2. Алексеев В. П. Становление человечества. — М., 1984.
3. Арон Р. Мир і війна між націями: Пер. з фр. — К., 2000.
4. Бочковський О. Вступ до націології. — К., 1998.
5. Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса. — М., 1983.
6. Всемирная история: систематический справочник / Авт.-сост. А. В. Двинцев. — СПб., 1997.
7. Ефимов А. В. Очерки истории США от открытия Америки до окончания гражданских войн. — М., 2006.
8. Краткая философская энциклопедия. — М., 1994.
9. Кушнер П. И. Этнические территории и этнические границы. — М., 2006.
10. Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В. Н. Ярцева. — М., 1990.
11. Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького; ред кол.: Ю. І. Римаренко та ін. — К., 1996.
12. Малий етнополітологічний словник / О. В. Антонюк, В. І. Волобуєв, М. Ф. Головатий та ін. — К., 2005.
13. Народы и религии мира: Энциклопедия / Гл. ред. В. А. Тишков. — М., 1998.
14. Народы мира: историко-этнографический справочник / Гл. ред. Ю. В. Бромлей. — М., 1988.
15. Людство і віра: Навч.-метод. посіб.: У 3 т. / Авт.-уклад. Г. Щокін. — К., 2002. — Т. 1.
16. Родионова И. А. Политическая карта мира. — М., 2006.
17. Садохин А. П., Грушевицкая Т. Г. Этнология: Учеб. для студ. высш. учеб. заведений. — М., 2002.
18. Чебоксаров Н. Н., Чебоксарова И. А. Народы. Расы. Культуры. — 2-е изд. — М., 2002.

ТЕМА

7

Національні меншини в сучасному світі

КЛЮЧОВІ ПОНЯТТЯ ТА ТЕРМІНИ:

• народ	• Віденська декларація
• національні меншини	• захист прав національних меншин
• етнічні меншини	• релігійні меншини
• мовні меншини	• Загальна декларація прав людини
• корінні народи	• сепаратизм
• насильницька міграція	• регіональних мов меншин
• масова міграція українського етносу	• дискримінація етнокультурної самобутності
• Декларація про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних і мовних меншин	• Рамкова Конвенція про захист національних меншин (10 листопада 1994)

7.1. Сутність, причини виникнення та типологія національних меншин

Проблема національних (етнічних) меншин у сучасному світі має безсумнівну *актуальність* і *практичну значимість* для абсолютної більшості країн світу:

- 1) майже всі країни світу поліетнічні, отже в них проживає багато різних національних меншин. Якщо в цих країнах проводиться не демократична, не виважена етнонаціональна політика, а національні меншини юридично незахищені, піддаються асиміляції, гнобленню з боку держави, титульної нації, більшості, то це може призвести до серйозного етнополітичного конфлікту, сепаратизму і навіть до етнічної війни;
- 2) згідно зі «Світовим словником меншин» біля 90% сучасних етнополітичних конфліктів у світі — це конфлікти між національними меншинами та більшістю;
- 3) за свідченням американського етнополітолога **Ричарда Пайпса**, починаючи з кінця 60-х років західні бібліотеки та книжковий ринок буквально затопила «повінь меншинологічних досліджень».

Меншини виникали у процесі історичного розвитку держав під впливом ряду факторів. Американський дослідник **Р. Олівер** відзначає серед них такі:

- ♦ здійснювана протягом багатьох століть міграція європейців та їх розселення на інших континентах супроводжувались утисками місцевого населення;
- ♦ насильницька міграція африканського населення на американський континент в період работоргівлі XVII–XIX ст.;
- ♦ завезення в період колоніалізму державами робочої сили в ті місця, де вона була необхідною;
- ♦ масова міграція з бідних країн у багаті під час економічного піднесення 50–60-х років XX ст.;
- ♦ розпад Австро-Угорської, Оттоманської імперій тощо спричинив виникнення нових держав;
- ♦ розпад Радянського Союзу, Югославії, розділ Чехословаччини й утворення більш ніж 20 нових незалежних держав.

Відомий дослідник з Гамбурзького інституту економіки і політики **Ф. Хекманн** вважає, що в основі утворення національних меншин лежать три базові принципи:

- 1) походження (шляхи формування);
- 2) структурно-соціальне становище в суспільстві;
- 3) політичні орієнтації.

У міжнародній практиці загального визначення поняття «національна меншина» поки не існує. Спроби знайти універсальне визначення цього суспільного феномену, яке задовольнило б усіх, поки що не дали позитивного результату.

Виробленню єдиного загальноприйнятого визначення поняття «національна меншина» перешкоджають кілька обставин:

- ♦ розмаїття реальних груп, до яких застосовується даний термін;
- ♦ розмаїтість контекстів, у які виявляються включеними національні меншини;
- ♦ розмаїтість позицій зацікавлених сторін (урядів, політиків, учених, представників груп, що визначаються як меншини й т. ін.);
- ♦ величезна варіативність існування національних меншин та їх проявів у різних сферах громадського життя;
- ♦ меншини різняться передусім способом проживання: компактно, у чітко визначених районах окремо від основної частини населення, інші — дисперсно (розсіяно) по всій країні;
- ♦ кількість національних меншин, що відрізняються чітко визначеними етнокультурними стереотипами, наприклад, з дуже розвиненим почуттям історичної самосвідомості, заснованої на збереженій в пам'яті чи зафіксованій на папері історії, тоді як інші зберегли лише розпливчате уявлення про історичне минуле;
- ♦ в деяких країнах національні меншини користувалися чи користуються певним ступенем самоврядування, в інших зазначений фактор відсутній;
- ♦ складність цієї проблеми полягає ще й у тому, що визначення частини населення як національної (етнічної) меншини щодо її правового статусу в суспільстві є більшою мірою політичним, ніж науковим поняттям.

Таким чином, головними критеріями визначення національної меншини є не тільки і не стільки чисельність, скільки її становище у «великому суспільстві». Меншина — це залежна, підлегла, суборди-

нована група. До речі, це досить чітко зафіксовано в американській офіційній термінології. Там «національними меншинами» вважаються «політично поневолені, економічно експлуатовані і соціально дискриміновані етнічні групи». Так само, хоча й у значно м'якіших висловах, визначається національна меншина і у французьких наукових виданнях. «Національна меншина — стверджується в одному з них, — це група громадян держави, чисельно менша і не домінуюча в цій державі, з етнічними, релігійними або мовними особливостями, що відрізняються від більшості населення, пов'язані один з одним, натхненні спільною волею вижити і які ставлять за мету домогтися фактичної і юридичної рівності із більшістю».

В основу вироблення позиції ООН стосовно меншин було покладено тлумачення, запропоноване 1977 р. членом Підкомісії з прав людини ООН Ф. Капоторті: *меншини* — «це порівняно з рештою населення держави менша за чисельністю частина, яка не займає панівного становища і члени якої — громадяни цієї держави володіють з етнічної, релігійної чи мовної точок зору характеристиками, які відрізняються від характеристик іншої частини населення і виявляють (навіть якщо і опосередковано) почуття солідарності з метою збереження своєї культури, традицій, релігій або мови».

Незважаючи на те, що загального поняття, що відображає всі особливості, аспекти та грані «національна меншина» не існує, у той же час учені різних країн, насамперед етносоціологи, етнополітологи, етнологи, антропологи, починаючи з 60-х років XX століття намагалися виробити визначені концепції і поняття цього феномену.

Найбільший внесок у розробку даної проблеми внесли такі авторитетні в західній науці вчені, як К. Уоглі, М. Гарріс, Г. Ван-Амерсфорт, Д. Янг, А. Вірт, И. Харріс, Р. Шермергорн, М. Сміт, Ф. Хекманн, Л. Б. Зон, А. Ейде й ін.

Вони характеризують національні меншини так:

- ♦ меншина — це група людей;
- ♦ меншина у кількісному плані поступається домінантній групі;
- ♦ меншина перебуває у занедбаному стані.

Наприкінці 60-х років американські етносоціологи К. Уоглі та М. Гарріс, не даючи власного визначення національної меншини, запропонували наступні критерії її ідентифікації:

- ♦ меншини — це підлеглі і залежні частини складного, тобто поліетнічного суспільства;
- ♦ меншини мають особливі фізичні чи культурні риси, що не považаються пануючими частинами суспільства;

- ♦ меншини — це самосвідомі групи, об'єднані особливими рисами, що мають члени цих груп;
- ♦ належність до меншини передається за принципом походження;
- ♦ члени меншин чи то за бажанням, чи то за необхідністю схильні одружуватися всередині своєї групи.

Концепція К. Уоглі та М. Гарріса, а також запропоновані ними критерії ідентифікації меншин знайшли чимало прихильників серед західних етнополітологів. Але деякі з них звернули увагу на дискусійний характер цих критеріїв та на такий суттєвий недолік, як ігнорування фактора чисельності етнічних груп. Мабуть, тому Р. Шермергорн дав дещо інше визначення меншини. «Ми, — писав він, — вживаємо термін “меншина група” для визначення будь-якої етнічної групи, яка становить менш ніж половину населення даного суспільства, але є помітною підсистемою з обмеженим доступом до центральних посад та активної діяльності в економічних та політичних установах суспільства, яке розуміється як “нація-держава”».

Але і це визначення, проіснувавши певний час, зазнало деяких уточнень і змін. Зробив це 1978 року досить відомий датський етносоціолог **Ганс Ван-Амерсфорт**. В одній із статей він виклав свою альтернативну концепцію, в якій, зокрема, відзначив, що меншина має три властивості:

меншина — це безперервна спільнота в середині населення держави. Ця безперервність має два важливі аспекти: а) меншина складається із кількох поколінь; б) належність до меншини має пріоритетність над іншими формами соціальної категоризації;

чисельний стан меншини позбавляє її можливості брати активну участь у політичному процесі;

меншина має об'єктивне несприятливе становище в чотирьох наступних «суспільних» сферах: а) законодавчій системі; б) системі освіти; в) ринку праці; г) ринку житла.

Віддаючи належне наведеним вище визначенням і концепціям меншин, відзначимо, що більш вдалою, здається, є концепція, запропонована професором Бельського університету **Майклом Смітом**. На його думку, для об'єктивного аналізу і адекватного висвітлення становища тієї чи іншої групи потрібно, з одного боку, визначити, як несприятливі фактори відбиваються де-юре і де-факто на її політичному, юридичному та соціальному статусі, а з іншого — як відбиваються на цьому статусі її чисельність, культура, історія тощо. Він, зокрема, запропонував докладно вивчати формальні і неформальні відносини

групи з іншими групами суспільства для того, щоб визначити, як ці відносини служать чи служили формуванню або збереженню її особливих атрибутів, включно із чисельністю, розміщенням, ресурсами, зайнятістю, здоров'ям, мовою, культурою, релігією, політичними правами тощо. М. Сміт запропонував те, чого не вистачало багатьом західним етнополітичним концепціям: ставити об'єкт дослідження — особу, групу, явище, процес і т. ін. — в конкретний соціально-економічний, політичний та історичний контекст.

Інтерес викликає визначення «меншин», яке зробила **Ф. Єрмакова** на базі матеріалів практичної і теоретичної діяльності міжнародних організацій, своєї науково-консультативної практики. Суть їх полягає у тому, що:

- ♦ **«релігійною меншиною»** можна вважати групу осіб, які виявляють (сповідають) релігійні погляди, відмінні від державної релігії, такої, що її сповідує більшість населення;
- ♦ **«расовою меншиною»** вважається група з власними історією, культурою, навіть мовою, члени якої усвідомлюють свою належність до такої групи, відрізняються від більшості населення, зокрема за біологічними чинниками;
- ♦ **«мовною меншиною»** може вважатися група осіб, яка послуговується у приватному і громадському житті письмово (або усно) мовою, відмінною від вживаної на певній території, і яка не є державною мовою; мета цієї групи полягає у підтримці і піклуванні про цю мову;
- ♦ **«етнічною меншиною»** може вважатися група з власною мовою, культурою та історією, яка усвідомлює себе як група і чий члени бажають підтримувати її особливості;
- ♦ **«національною меншиною»** є група осіб, яка поряд з рисами етнічної меншини має бажання користуватися як група тими правами, які дають меншині можливість брати участь у процесі визначення політики в рамках певної території чи навіть у рамках держави, але яка не перебуває в рівних умовах з іншими етнічними групами в цій державі.

Проте вчені зазначають, що загалом це визначення не можна визнати вичерпним, оскільки воно стосується «меншин за бажанням» (груп, які бажають залишатися відмінними), але не охоплює «вимушених меншин» (груп, що бажають асимілювати з більшістю, тоді як остання протидіє їм у досягненні цієї мети).

Неоднозначно серед дослідників сприймається й положення, що меншина за чисельністю повинна поступатися решті населення.

«Кількісний фактор може, зрозуміло, мати велике практичне значення, — пише Ален Фене, — однак це не характеризує глибинну реальність становища меншин. Саме об'єктивне ставлення до влади створює меншину. Меншина — це група специфічно підкорена, поставлена у залежне чи «принизливе становище владним фактором».

Загалом у *документах ООН*, зокрема у Декларації, прийнятій 1992 р. на сорок восьмій сесії Генеральної Асамблеї і присвяченій правам осіб, які належать до національних або етнічних, релігійних і мовних меншин, використовують такі поняття, як «національні», «етнічні», «релігійні» і «мовні» меншини. У цьому важливому документі національні та етнічні меншини розмежовані сполучником «або» і відсутнє трактування, що розуміється під вищезазначеними поняттями.

Широко вживається термін «національні меншини» і в документах такої авторитетної міжнародної організації, як *НБСЄ* (з 1995 р. *ОБСЄ*). Документи НБСЄ/ОБСЄ під «національними меншинами», розуміють тільки громадян певної держави (враховуючи робітників-мігрантів). Крім того, вони мають на увазі існування іншої держави, яка є історичною батьківщиною меншин, що проживають на території держави.

Термін «національна меншина» активно застосовує у своїх документах *Рада Європи*. Проте у їх змісті, у тому числі в одній з її базових у сфері захисту національних меншин *Рамковій Конвенції*, означення сутності його також відсутнє.

Автори документа 1201 Ради Європи обмежилися лише перерахуванням перелічених характеристик. Вислів «національна меншина», — підкреслюється у першому розділі (ст. 1) цього документа, — стосується групи осіб у країні, які:

- ♦ проживають на території цієї країни і є її громадянами;
- ♦ підтримують довготривалі, міцні зв'язки з країною;
- ♦ демонструють характерні етнічні, мистецькі, релігійні або лінгвістичні характеристики;
- ♦ досить представлені, хоча кількість цих осіб менша решти населення країни або району країни;
- ♦ мотивують зацікавленість зберегти те, що становить їхню спільну індивідуальність, враховуючи культуру, традиції, релігію або мову.

Отже, меншини виступають певними національними або етнічними, релігійними, мовними групами, які, проживаючи серед інших груп на території суверенної держави, не поділяють повною мірою ту культуру, до якої належать останні.

Отже, у міжнародно-правовій практиці, національних законодавствах держав, дослідженнях науковців широко вживається різноманітна термінологія — «національні меншини», «етнічні меншини», «етнічні групи», «національні групи», яка застосовується у різних контекстах і означає іноетнічні спільності у складі громадян певної країни.

У міжнародному законодавстві відсутнє чітке розмежування між поняттями «етнічна меншина» і «національна меншина».

Аналіз різних джерел дає підстави визначити їх *спорідненість, а не тотожність*.

Етнічну меншину можна розглядати як самоусвідомлювальну групу громадян держави, яка є кількісною меншістю, членам якої притаманні спільність походження й етнокультурних характеристик, відмінних від домінуючої етнічної спільноти, не панівне становище в суспільстві, колективна воля до виживання та прагнення до рівності з більшістю населення.

Національна меншина виступає тією групою, яка формується і на базі ознак етнічної меншини, і водночас на основі певних політичних характеристик. Тобто можна сказати, що національна меншина — це етнічна меншина у поліетнічному суспільстві, яка перебуває на третій стадії етнічного ренесансу: стадії політизації, активної участі у політичному житті держави проживання.

Загальновизнано, що представники національних (етнічних) меншин *мають бути громадянами держави, в якій проживають, і мати свою історичну батьківщину*.

Існування національних (етнічних) меншин, їх життєдіяльність можливі за певних умов внутрішнього і зовнішнього порядку. До внутрішніх чинників треба зарахувати кількісний склад, вміння зберігати єдність, що виникає на ґрунті спільних етнокультурних рис. І нарешті, національна (етнічна) меншина набуває правового порядку тоді, коли усередині її формуються різного роду структурні одиниці (організації культурного, політичного, соціального плану тощо). Зовнішнім фактором виступає етнополітика держави, на території якої члени меншини проживають.

Самоідентифікація частини населення за національною (етнічною) ознакою може здійснюватись кількома шляхами. Один з них — коли певна група протягом тривалого часу зберігає свої характерні етнокультурні риси (етнічну, релігійну, мовну самобутність), самоорганізувалась і виявляє солідарність та спільне прагнення до збереження власних особливостей. Інший пов'язаний з прийняттям особою добровільного рішення щодо належності чи неналежності до меншини.

Національні (етнічні) меншини за своїми ознаками докорінно відрізняються від такого суб'єкта етнополітики, як *корінні народи*. Поняття «корінні народи» є чітко зафіксованою міжнародно-правовою категорією, яка ввійшла у практику через дві конвенції Міжнародної організації праці (МОП): Конвенцію (1957 р. №107) про корінне населення та інше, що веде племінний спосіб життя, і Конвенцію (1989 р. №169) про корінні народи та народи, які ведуть племінний спосіб життя у незалежних державах.

У міжнародно-правовій практиці поняття «корінний народ» поширюється на:

а) народи, які ведуть племінний спосіб життя у незалежних країнах, соціальні, культурні й економічні умови життя яких відрізняють їх від інших груп національного співтовариства; становище яких регулюється повністю або частково їх власними звичаями, традиціями або спеціальним законодавством;

б) народи в незалежних країнах, які розглядаються як корінні, бо вони є нащадками тих, хто населяв країну або географічну область, частиною якої є ця країна, у період її завоювання, колонізації, або встановлення існуючих державних кордонів, які, незалежно від їх правового положення, зберігають деякі або всі «свої соціальні, економічні, культурні і політичні інститути».

Тобто для корінних народів, на відміну від національних (етнічних) меншин, характерне те, що вони є нащадками тих, хто населяв країну або географічну область, частиною якої є певна держава, у вищезазначений період. Тому спеціалісти з проблем корінних народів і обмежують чисельність корінних народів близько 300 млн осіб.

Існує декілька спроб типологізації національних меншин, виходячи із умов, у яких вони знаходяться, однак різні дослідники використовують різні принципи для таких типологізацій: за основу беруться історичні особливості утворення груп меншин, концептуальні розходження між «корпоративними» і «комунальними» об'єктами і суб'єктами міжнародного права, тобто обговорення співвідношень понять *держава, міжнародна організація, народ, нація, корінний народ, меншина* й ін., або географічні особливості існування меншин на різних континентах разом з історичними закономірностями їх виникнення. Існують і типології ситуацій, вибудовані на основі способу включення меншості в населення країни або на основі політичних орієнтацій більшості і меншин.

Так, фахівець із прав людини Л. Б. Зон (Гарвардський університет), описуючи труднощі визначення поняття меншина, у якос-

ті однієї з них називає розмаїтість обставин, що призвели до появи меншин у різних державах, виділяючи в особливі типи груп, що складаються з:

- ♦ корінних жителів території, захопленої іншою нацією;
- ♦ членів якої-небудь нації, що цілком поглинена іншою державою;
- ♦ жителів території, що перейшла від однієї країни до іншої;
- ♦ групи, що зберегла свою ідентичність, хоча і розсіяною подіями історії по багатьох країнах;
- ♦ компактної групи іммігрантів, що влаштувалися на постійне проживання, і прагнуть зберегти традиції тієї країни, з якої вони прибули;
- ♦ різних компонентів багатонаціональної, багаторасової і поліконфесійної або плюралістичної (у відношенні) культури держави.

А. Ейде, директор Норвезького Інституту з прав людини, призначений Підкомісією із захисту меншин Спеціальним Доповідачем з питання прав меншин, особливий розділ у доповіді присвятив проблемі класифікації меншин. Він відзначив, що багато проблем визначення меншин пов'язані з політикою, яка обирається групами меншин і більшості, а також із політикою урядів. Оскільки головною проблемою, з якою зіштовхнулася підкомісія у своїх спробах здійснити визначення меншин, виявилася позиція урядів, які не бажають, щоб в обсяг поняття були включені певні категорії меншин. Спеціальний Доповідач зосередився на проблемі розгляду цих категорій. На його думку, вже такий елемент визначення меншини, як менша в порівнянні з населенням держави чисельність, вимагає застережень. По-перше, існують ситуації, коли більшість виявляється настільки розсіяною та маргіналізованою, що вона не в змозі захистити свої права за допомогою нормальних демократичних процедур навіть там, де вона реально існує. Такі групи мають потребу в захисті доти, поки вони завдяки своїй чисельності не одержують можливість істотно впливати на демократичний процес прийняття рішень у суспільстві. По-друге, деякі групи можуть бути меншістю у населенні країни, але становити більшість у визначених її частинах, де вони іноді проводять дискримінаційну і репресивну політику. Ця проблема стає особливо серйозною в регіонах, що мають певний ступінь автономії усередині даної держави.

Спеціальний Доповідач розрізняє групи, що облаштувалися на постійне проживання і недавніх іммігрантів; групи меншин, що про-

живають компактно і дисперсно; нарешті, групи, що відрізняються у певному відношенні від іншого населення, а саме у відносинах релігії, мови, етнічної або культурної ідентичності.

Ф. Хекманн (Гамбурзький інститут економіки і політики) запропонував наступну типологію:

Національні меншини, що сформувалися внаслідок виникнення націй держав (національних держав), для яких важливою умовою було збігання державної самоорганізації й етнічної приналежності їх населення. «Острівці», що уособлювали відмінну етнічність у рамках утворення національних держав, і були національними меншинами.

Регіональні меншини (групи населення), які з різних причин упереч уніфікації та асиміляції зберегли етнічну ідентичність.

Емігрантський тип меншин, який має два різновиди — поселенський та заробітчанський. Другий утворюють іммігранти, які прибувають з метою працевлаштування.

Колоніальний тип національних меншин. Це нащадки стародавнього населення завойованих і заселених колоністами територій, які у процесі пограбування, винищення і витіснення позбавлялися успадкованої ними економічної основи життя і соціальна структура та культура яких була вкрай знищена.

І, нарешті, *нові національні меншини*, утворення яких пов'язане зі становленням нових національних держав унаслідок виключно колоніального поділу територій та становлення кордонів без урахування етнічної специфіки.

На думку Хекманна, до виникнення меншин різних типів призвели особливі історичні процеси і ситуації. На його погляд, типологія меншин повинна вибудовуватися в контексті трьох широкомасштабних історичних процесів:

- а) заснування сучасних націй-держав (національні і регіональні меншини);
- б) великих потоків внутрішньої і міжнародної міграції, породжених руйнуванням феодально-аграрного способу виробництва і власної йому соціальної структури (іммігрантські меншини);
- в) закінчення колоніальної епохи і наступного заснування молодих націй-держав (нечисленні народи, нові національні меншини).

Під національними меншинами цей автор (як і більшість юристів-міжнародників) розуміє «гетерогенні (у відношенні соціальної структури) групи, що проживають на території іншої стосовно їх національної ідентичності, культури й історії держави в результаті виникнення

буржуазної нації-держави, змін державних кордонів, або конфліктів між націями-державами. Як громадяни вони позбавлені певних громадянських прав і часто піддаються сильному асиміляційному тиску. Їх політичною метою є приєднання до тієї держави, до якої вони належать відповідно їх культурної ідентичності і яка підтримує їх економічні інтереси».

Для міжнародно-правової практики істотною характеристикою меншин цього типу є наявність держави, з домінуючою групою якої вони себе ідентифікують і яка може захищати їх інтереси на міжнародній арені. Більшість груп меншин, що захищаються договорами Ліги націй, відносилися саме до даного типу. Особливістю визначення Хекманна є сформульована і включена у визначення ціль національних меншин. Схоже, що автор обмежує дане поняття ситуацією так званих ірредентистських груп, тобто груп, розділених державним кордоном. Багато фахівців з міжнародного права схильні використовувати дане поняття в більш широкому сенсі, включаючи в нього не тільки трансграничні співтовариства, але і групи населення націй-держав, що стали в силу історичних умов громадянами інших держав, що не обов'язково межують із країною походження. Як приклади можна назвати німців у Росії, корейців у Казахстані і т. д. При цьому значну роль починає відігравати історично домінуючий тип сприйняття географічного простору: у країнах, що сприймаються як «близькі», що включаються в один політичний регіон, за такими групами закріплюється термін *національні меншини*: у «далеких» країнах інших регіонів вони частіше іменуються *іммігрантськими меншинами*. Ейде приводить як ілюстрацію цього положення угорців у Румунії і США.

7.2. Становлення та розвиток світової практики захисту прав національних меншин

В сучасному світі, де абсолютна більшість держав — поліетнічні, виникла необхідність формування міжнародного механізму захисту національних меншин від асиміляції, дискримінації й переслідування домінуючою більшістю, а також захисту їх прав.

У тих країнах, де не дотримуються прав національних меншин, має місце сепаратизм, виникають гострі етнополітичні конфлікти, що переходять у вершину свого розвитку — ескалацію, що у свою чергу, може призвести до етнічної війни. Через це украй важливо національним державам розробляти і проводити виважену, науково обгрунто-

вану етнонаціональну політику, а міжнародним організаціям (ООН, ЮНЕСКО, ОБСЄ, Раді Європи) винайти ефективний міжнародний механізм захисту прав національних меншин, тому що від рішення цієї проблеми багато в чому залежить стабільність існуючого світоустрою на нашій планеті.

Стосовно національних меншин першим міжнародним актом стала система договорів з прав національних меншин Ліги Націй. Унаслідок Другої світової війни вся ця система була знищена.

Після II світової війни процес вироблення правових стандартів забезпечення умов існування національних, етнічних меншин у контексті діяльності міжнародних організацій відбувається у двох основних напрямках: на рівні Організації Об'єднаних Націй; на рівні НБСЄ/ОБСЄ і Ради Європи та інших регіональних міжнародних організацій.

У 1945 р. на основі добровільного об'єднання суверенних держав відбулося утворення Організації Об'єднаних Націй і усвідомлення нею необхідності ефективного захисту прав людини, в тому числі й національних меншин, згідно з універсальним характером цих прав.

Відповідно до положень Статуту ООН поступово почав формуватися міжнародний механізм захисту прав людини і як його складова — захист прав національних меншин. Вищим органом ООН виступила Генеральна Асамблея, до складу якої увійшли всі члени ООН.

Важлива роль у міжнародній системі захисту прав людини, а отже і національних меншин, належить Економічній і Соціальній Раді та її допоміжним органам. Вона може готувати для подання Генеральній Асамблеї проекти конвенцій, скликати міжнародні конференції з питань прав людини й національних меншин, а також формувати комісії.

Для сприяння розгляду проблем стосовно прав людини, в тому числі і національних меншин, 1946 р. Рада створила Комісію з прав людини, яка з часом стала головним органом у цій сфері. У 1947 р. на своїй першій сесії Комісія з прав людини заснувала *Підкомісію з попередження дискримінації та захисту меншин*.

«Загальна декларація прав людини», яку було прийнято Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 р. стала першим найголовнішим загальновизнаним документом, у якому зафіксовано критерії для визначення міри поваги і дотримання в усьому світі міжнародних норм стосовно прав людини.

«Загальна декларація прав людини» залишається найбільш важливою і всеохопною з усіх декларацій ООН. Вона є основним джерелом, яке живить національні і міжнародні зусилля, спрямовані на за-

охочення і захист прав людини, зокрема й національних меншин. Декларація стала ідеологічним та теоретичним підґрунтям напрацювання багатьох інших обов'язкових міжнародних документів, спрямованих на захист проголошених нею прав і свобод, у тому числі й національних (етнічних) меншин.

Подальший розвиток ця проблема набула у двох пактах про права людини — «Міжнародному пакті про громадянські і політичні права» та «Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права», які були винесені в 1966 р. Генеральною Асамблеєю ООН та ратифікацію державами і набули чинності в 1976 р.

Отже, ООН започаткувала народження нової філософської епохи, заснованої на універсальному понятті про людську гідність, а також домоглась поширення й утвердження ідеї прав людини в усьому світі. Міжнародне визнання та юридичне закріплення прав людини як історичного продукту розвитку європейської культури і політики стало фундаментом, на якому ґрунтується політична структура людської свободи.

Аналіз початкового процесу становлення механізму захисту прав національних меншин засвідчує насамперед активне поширення у повоєнні роки серед міжнародного співтовариства думки, що саме гарантування прав людини і встановлення добросусідських відносин між державами приведуть до загального адекватного розв'язання цієї складної проблеми. Свідченням цього стало не включення ООН окремої статті про меншини у «Загальну декларацію прав людини» і нерозповсюдження нею «Конвенції про попередження злочину геноциду та покарання за нього» на культурний геноцид.

Загалом склалася суперечлива ситуація. З одного боку, вважалося, що проголошувати особливі права членам меншин є несвоєчасним. З другого — боротьба проти дискримінації у володінні правами, гарантованими «Загальною декларацією прав людини», здійснювалась цілеспрямовано й активно та обумовила виникнення численних документів, які гарантували меншинам тільки індивідуальну рівність. З огляду на останнє особливо важливими за своєю юридичною цінністю стали «Міжнародна конвенція про ліквідацію усіх форм расової дискримінації» (1965) та загальний пункт про недискримінацію, який було закладено в ст. 2 обох пактів про права людини. Суть його полягала в тому, що «кожна держава... зобов'язується поважати і забезпечувати всім перебуваючим у межах її території та під її юрисдикцією особам права, визнані в цьому Пакті, без будь-якої різниці щодо раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних чи інших переконань,

національного чи соціального походження, майнового стану, народження чи іншої обставини».

«Міжнародний пакт про громадянські і політичні права» серед правових механізмів ООН набув значення *основної міжнародної норми у сфері прав меншин*. Ст. 27 Пакту проголошує, що «у тих країнах, де існують етнічні, релігійні та мовні меншини, особам, які належать до таких меншин, не може бути відмовлено в праві разом з іншими членами тієї самої групи зберігати свою культуру, сповідувати свою релігію і виконувати її обряди, а також спілкуватися рідною мовою».

Варто зазначити і те, що у Пакті відсутні як визначення поняття меншин, так і словосполучення «національні меншини». В ньому, як і в решті документів ООН, йдеться лише про етнічні, релігійні і мовні меншини, а сам термін «національні меншини» введено у міжнародне право значно пізніше.

Варто підкреслити, що в 80-ті роки загострилися старі і з'явилися нові етнополітичні конфлікти (Бельгія, Північна Ірландія, франкомовна провінція Квебек у Канаді, проголошення незалежності Хорватії, Словенія, Нагорний Карабах в Азербайджані, сепаратистські тенденції в індійських штатах Джамму, Кашмір, Пенджаб, загострення курдської проблеми, етнічні конфлікти в Африці). Все це надто негативним чином позначалося на правах національних меншин у цих регіонах. З цих причин, а також з метою більш глибокого осмислення проблем меншин, відпрацювання пропозицій для прийняття необхідних рішень Підкомісія з попередження дискримінації і захисту меншин замовила й опублікувала дослідження професора Ф. Капоторті на цю тему. Вчений рекомендував виробити в рамках принципів, викладених у ст. 27 Пакту, загальну декларацію прав меншин. Ця ідея дістала всебічну підтримку, і Підкомісія розпочала роботу над підготовкою відповідної Декларації ООН.

Найважливішим кроком у захисті прав національних меншин стало прийняття Генеральною Асамблеєю ООН у грудні 1992 р. резолюції 47/135 «*Декларації про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних і мовних меншин*». У преамбулі Декларації викладено основні принципові засади та напрями діяльності ООН у сфері захисту прав меншин. У преамбулі **наголошується**:

- ♦ головним у діяльності ООН залишається заохочення і розвиток поваги до прав людини і основних свобод для всіх, незважаючи на расу, стать, мову або релігію;
- ♦ підтверджується віра в основні права людини, гідність і цінність людської особи та рівність великих і малих націй;

- ♦ ООН, формуючи політику щодо прав меншин, домагається реалізації принципів, які містяться у міжнародних документах загального й регіонального рівнів, а також укладених між окремими державами — її членами;
- ♦ зазначається, що базовими у діяльності ООН стосовно меншин залишаються положення ст. 27 «Міжнародного пакту про громадянські і політичні права»;
- ♦ підкреслюється, що постійне заохочення і здійснення прав осіб, які належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин як невід'ємної частини розвитку суспільства загалом і в демократичних межах на основі верховенства закону, сприяє зміцненню дружби та співробітництва між народами й державами;
- ♦ ООН відводиться важлива роль у захисті меншин, і нарешті, зазначається необхідність забезпечення ще ефективнішого впровадження в життя міжнародних документів з питань прав людини стосовно прав осіб, які належать до національних або етнічних, релігійних і мовних меншин.

Найважливішими статтями даної Декларації є ст. 1 і 4, які визначають **зобов'язання** держав у сфері захисту прав меншин:

- ♦ охорона на своїх відповідних територіях існування національної чи етнічної, культурної, релігійної і мовної самобутності меншин та заохочення створення умов для розвитку цієї самобутності;
- ♦ здійснення належних законодавчих й інших заходів для цієї мети;
- ♦ забезпечення особам, які належать до меншин, можливостей ефективно здійснювати всі свої права людини й основні свободи без будь-якої дискримінації та на основі рівності перед законом;
- ♦ створення сприятливих умов, що дають можливість особам, які належать до меншин, виявляти свої особливості і розвивати свою культуру, мову, релігію, традиції, звичаї;
- ♦ створення відповідних умов для вивчення меншинами рідної мови, історії, традицій тощо;
- ♦ прийняття належних заходів з метою залучення осіб, які належать до меншин, для участі у забезпеченні економічного прогресу та розвитку своєї країни.

Ст. 2 Декларації окреслює коло прав, якими володіють особи, що належать до меншин. Відповідно до цієї статті вони **мають право**:

- ♦ користуватися досягненнями своєї культури, сповідувати свою релігію і справляти релігійні обряди, а також спілкуватися своєю мовою у приватному житті і публічно;
- ♦ брати активну участь у культурному, релігійному, громадському, економічному і державному житті та у прийнятті на національному, а там, де необхідно, регіональному рівнях рішень стосовно тієї меншини, до якої вони належать;
- ♦ створювати власні асоціації і забезпечувати їх функціонування;
- ♦ встановлювати і підтримувати без будь-якої дискримінації вільні й мирні контакти з іншими членами своєї групи та з особами, які належать до інших меншин, а також контакти через кордони з громадянами інших держав, з якими вони пов'язані національними, етнічними, релігійними чи мовними зв'язками.

Таким чином, Декларація стала першим загальновизнаним документом, присвяченим такій складній і надто важливій проблемі, як національні меншини. Вона ввібрала в себе весь багаторічний теоретичний і практичний досвід роботи, яку здійснили міжурядові та неурядові організації міжнародного співтовариства у сфері захисту прав осіб, які належать до національних або етнічних, релігійних і мовних меншин.

Концептуальні підходи стосовно правового статусу меншин, які зафіксовано у міжнародних нормах ООН, набули подальшого розвитку у регіональних системах захисту прав меншин. Вирішальним для Європейського континенту став у цьому контексті після ООН такий важливий напрям, як серія нарад з безпеки і співробітництва в Європі (НБСЄ з 1 січня 1995 р. стала називатися Організацією з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ), що розпочалася 1975 р. у Гельсінкі і стала всесвітньо відомою завдяки *«Заключному Гельсінському Акту»* від 1 серпня 1975 р. Десятий принцип цього акта констатує, що держави-учасники, на території яких існують національні меншини, будуть поважати права осіб, які належать до цих меншин, та рівність перед законом, створювати для них можливості користуватися правами людини і основними свободами й захищати їхні законні інтереси у цій сфері. Тобто із самого початку НБСЄ звернула предметну увагу на проблему меншин, і з периферійної статті «Пакту про громадянські і політичні права» права меншин перемістилися в один з базових принципів цього важливого міжнародного документа.

Через вісім років після Гельсінської наради на черговій зустрічі НБСЄ в Мадриді (1983) у питанні про принципи, яких мають дотри-

муватись країни-учасниці, в ст. 2 увагу було акцентовано на вимозі розвитку захисту національних меншин.

На **Віденській зустрічі НБСЄ (1989)** у заключному документі права національних меншин конкретизовано. Так, у ст. 31 підкреслюється рівноправність меншості з більшістю при встановленні контактів «шляхом поїздок та інших комунікативних засобів»; у ст. 45 проголошується «право на поширення інформації та обмін нею рідною мовою»; ст. 59 визначає право на піклування про свою культуру та її розвиток, а також на збереження її культурно-історичних матеріалів; ст. 69 визнає право на навчання в межах власної культури.

Особлива роль у регламентації правового статусу національних меншин належить **Копенгагенській нараді НБСЄ (1990)** з людського виміру. У прийнятому на ній заключному документі проблемам меншин відведено окремий IV розділ (ст. 30–40). Ст. 31 констатує, що «особи, які належать до національних меншин, мають право повністю і ефективно здійснювати свої права людини і основні свободи без будь-якої дискримінації і в умовах рівності перед законом».

Права цих осіб охоплюють культурну, релігійну і мовну сфери. Зокрема, відповідно до ст. 32, вони **мають право:**

- ♦ вільно користуватися своєю рідною мовою;
- ♦ створювати свої власні освітні, культурні і релігійні установи, організації чи асоціації на основі добровільної фінансової та іншої допомоги, а також державної підтримки;
- ♦ сповідувати свою релігію;
- ♦ встановлювати та підтримувати безперешкодні контакти між собою у межах своєї країни, а також через кордони з громадянами інших держав, з якими вони мають спільне етнічне чи національне походження, культурну спадщину чи релігійні вірування;
- ♦ поширювати інформацію, мати доступ до неї і обмінюватися інформацією рідною мовою;
- ♦ створювати і підтримувати організації чи асоціації в межах своєї країни, брати участь у діяльності міжнародних неурядових організацій.

Вперше у міжнародній практиці в цьому документі, хоча й з певною засторогою, поставлено питання про **політичні права національних меншин**. Так, ст. 35 констатує, що «держави-учасники відмічають зусилля, здійснені з метою захисту і створення умов для заохочення етнічної, мовної і релігійної самобутності певних національних меншин шляхом створення як одного з можливих засобів для досягнення

цих цілей згідно з політикою зацікавленої держави, належних місцевих чи автономних органів управління, що відповідають конкретним історичним і територіальним умовам таких меншин».

Держави-учасники Копенгагенської зустрічі визнали, що питання, пов'язані з національними меншинами, можуть бути задовільно вирішені тільки в демократичних політичних межах, які гарантують повну повагу прав людини і основних свобод, рівні права і становище всіх громадян, вільний вияв усіх їхніх законних інтересів, політичний плюралізм, соціальну терпимість та виконання правових норм.

Європейське співтовариство у ст. 40 рішуче *засудило тоталітаризм, расову і етнічну ненависть, антисемітизм, ксенофобію та дискримінацію проти будь-якого, а також переслідування за релігійними й ідеологічними мотивами*. У цьому контексті воно визнало особливі проблеми рома (циган).

На Гельсінській зустрічі держави-учасники НБСЄ у 27-й розділ прийнятого заключного документа ввели нове положення, суть якого полягає в зобов'язанні утримуватися від практики переселення; учасники зустрічі осуджують усі спроби здійснювати переселення шляхом погроз, силою чи застосовувати його з метою зміни етнічного складу районів у межах їхніх територій.

У 1992 р. у Стокгольмі відпрацьовано деякі *механізми контролю* за дотриманням прав національних меншин. Зокрема, у липні 1992 р. Організацією з безпеки і співробітництва в Європі було запроваджено посаду Верховного комісара з питань національних меншин як «інструмент запобігання конфліктам на найбільш ранній стадії». Запровадження цієї посади дало змогу пом'якшити етнічну напруженість у Латвії, Естонії, Словаччині, Угорщині, Румунії, Албанії, Україні та Казахстані. Було створено солідну систему збирання й одержання інформації щодо національних меншин — постійно діючий моніторинг — з метою виявлення на ранніх стадіях ситуацій, які потребують уваги й реагування. Через безпосередні контакти з урядами і меншинами та політичне переконування Верховний комісаріат довів на практиці спроможність сприяти ситуаціям.

У 1993 р. для надання практичної допомоги Верховному комісару з питань національних меншин у його діяльності було засновано *Фундацію міжнаціональних відносин* як неурядову організацію. Вона провела низку консультацій експертів з різних питань національних меншин, у тому числі два засідання в Гаазі та Осло. Унаслідок цієї роботи з'явилося два важливих документи: «Гаазькі рекомендації щодо прав національних меншин на освіту та пояснювальна записка» (жовтень

1996 р.) та «Ословські рекомендації з мовних прав національних меншин та пояснювальна записка» (лютий 1998 р.). У цих рекомендаціях робиться спроба у відносно прямій формі висвітлити зміст прав національних меншин на освіту й мову, що застосовуються переважно в ситуаціях, які є полем діяльності Верховного комісара. У супровідних пояснювальних записках до рекомендацій дається чітке посилення на відповідні міжнародні норми.

Проблеми захисту прав національних меншин посіяли провідне місце в діяльності такої авторитетної європейської політичної інституції, як Рада Європи та її органів — Комітету міністрів, куди входять міністри закордонних справ усіх держав-членів та Парламентської Асамблеї, у складі якої делегації парламентаріїв, що призначаються парламентом кожної країни. Ці два органи обслуговуються Секретаріатом Ради Європи.

З 1949 р. (з першого року свого існування) керівні органи Ради Європи розпочали відпрацьовування різноманітних аспектів, пов'язаних із захистом національних меншин. Наслідком цієї роботи стало прийняття ряду документів визначальних у цій сфері. Так, у червні 1992 р. Комітет міністрів Ради Європи прийняв **Європейську хартію регіональних мов або мов меншин**. Цей документ був відкритий для підписання й приєднання держав-членів Ради Європи 5 листопада 1992 р. і набув загальної чинності 1 березня 1998 р. після приєднання до нього п'ятої країни відповідно до вимог ст.19 Хартії. Хартію підписали 19 країн (із 40 членів РЄ), серед них Україна (Страсбург, 02.05.1996 р.).

Процес розроблення Хартії тривав понад 35 років (з 1957 р. до 1992 р.), що свідчить про складність, багатоаспектність, багатоваріантність кола проблем, пов'язаних з автохтонними групами громадян різних країн, які розселені у певних регіонах та розмовляють іншою мовою, ніж решта населення, що є наслідком історичних процесів.

Головна мета Хартії — культурна. Цей документ спрямований на захист і розвиток регіональних мов або мов меншин, які перебувають під загрозою як європейський культурний спадок. Метою Хартії, наскільки дозволяють умови, є забезпечення використання регіональних мов або меншин в освіті та засобах масової інформації, у судах та адміністративних установах, економічному та соціальному житті, у культурній діяльності.

Важливо звернути увагу на ряд особливих моментів, що характерні для цього міжнародного документа:

по-перше, дія Хартії не поширюється на неєвропейські мови, мову мігрантів (у тому числі і європейців), окремі діалекти офіційних мов;

по-друге, предметом регулювання Хартії є мова, встановлення її статусу, заходів захисту та заохочування вживання й використання мови, а не захист прав людини або людей — носіїв цієї мови;

по-третє, до принципів особливостей Хартії треба зарахувати й те, що в ній не розглядаються відносини між державними мовами та регіональними мовами або мовами меншин як конкурентні або антагоністичні.

Важливе значення для формування механізму захисту прав національних меншин у Європейському регіоні мала *конференція глав держав і урядів — членів Ради Європи, що відбулася 8-9 жовтня 1993 р. у Відні*. Це була перша така представницька зустріч за всю історію існування Ради. Учасники конференції визнали те, що головним для демократичної стабільності і безпеки Європейського континенту виступає захист національних меншин, які є результатом розвитку європейської історії.

На конференції було прийнято *Віденську декларацію* і три додатки до неї. Два з них стосуються безпосередньо захисту прав національних меншин: «Національні меншини» та «Декларація і План дій по боротьбі проти расизму, ксенофобії, антисемітизму і нетерпимості».

З метою реалізації визначених Віденською конференцією завдань Комітет міністрів у листопаді 1993 р. створив тимчасовий *Комітет захисту національних меншин* (КЗНМ) у складі експертів, які були призначені кожною державою-членом. У роботі Комітету взяли участь також представники Головного Комітету прав людини, Ради з культурної співпраці, Головного Комітету з мас-медіа та Венеціанської комісії. Верховний Комісар з національних меншин НБСЕ та Комісії європейських спільнот працювали у Комітеті як спостерігачі.

КЗНМ завершив роботу над проектом Рамкової Конвенції в жовтні 1994 р. *На 95-й сесії 10 листопада 1994 р. «Рамкова Конвенція про захист національних меншин» була прийнята Комітетом міністрів*. У вересні 1995 р. у м. Страсбурзі у штаб квартирі Ради Європи цей документ підписала Україна, а 9 грудня 1997 р. він був ратифікований Верховною Радою України.

Структурно Рамкова Конвенція складається з преамбули і п'яти розділів.

У преамбулі викладені принципові засади, на яких створена Рамкова Конвенція, та головні завдання, що ставлять перед собою держави-члени Ради Європи, підписуючи цей документ. Джерельною базою Конвенції, зазначається в преамбулі, стали Віденська декларація

глав держав та урядів держав-членів Ради Європи, Європейська Конвенція про захист прав людини та фундаментальних свобод (ЕКПЛ), документи ООН та НБСЕ, які містять зобов'язання щодо захисту національних меншин. Тобто цим підкреслюється *спадковість і тісний зв'язок положень Конвенції з положеннями вже прийнятих та міжнародно визнаних документів*. Головна мета Рамкової Конвенції полягає в тому, щоб забезпечити в державах-членах та інших державах, які можуть стати учасниками цього документа, ефективний захист національних меншин та прав і свобод осіб, які належать до цих меншин. Цей захист, підкреслюється в преамбулі, має здійснюватись у рамках закону при поважанні територіальної цілісності та національного суверенітету країн. З огляду на те, що захист національних меншин є суттєво важливим для забезпечення стабільності, демократії, миру на Європейському континенті, держави-члени Ради Європи беруть на себе зобов'язання:

- ♦ рішуче захищати національні меншини, які проживають в межах їх територій;
- ♦ не тільки поважати етнічну, культурну, мовну, релігійну самобутність кожної людини, яка належить до національної меншини, а й створювати відповідні умови для виявлення, збереження та розвитку цієї самобутності;
- ♦ домагатись створення клімату терпимості та діалогу, для того щоб культурне розмаїття стало джерелом та чинником не розколу, а збагачення кожного суспільства;
- ♦ розвивати не тільки співпрацю між державами, а й транскордонне співробітництво між місцевою та регіональною владою.

У преамбулі акцентується увага на тому, що *Конвенція є документом непрямої дії. Її принципи реалізуються через національне законодавство та відповідну державну політику тих країн, які її підписали*.

У розділі I (ст. 1–3) сформовано фундаментальні *принципи*, які допомагають зрозуміти сутність основних положень Конвенції. **Перший** означає, що кожна особа, яка належить до національної меншини, має право обирати свою належність до цієї меншини. В коментарі до Конвенції, зокрема, пояснюється, що це дає індивідові права довільно обирати будь-яку національну меншину, суб'єктивний вибір особи нерозривно пов'язаний з об'єктивними характеристиками певної особи. Суть **другого принципу**, викладеного в параграфі 2, полягає в тому, що особи, які належать до національних меншин, можуть здійснювати права і свободи, проголошені в Конвенції, одноосібно та разом з іншими, але це не є колективне право.

У Коментарі до Рамкової Конвенції зазначається, що термін «інші» має розумітися у найширшому значенні і враховувати осіб, які належать до цієї національної меншини, іншої національної меншини чи до більшості.

Розділ II (ст. 4–19) містить перелік спеціальних принципів, які зобов'язуються застосовувати учасники Рамкової Конвенції щодо захисту національних меншин. Ст. 4 (п. 1) зазначає, що держави, які підписали Конвенцію, гарантують особам, належним до національних меншин, право рівності перед законом, право на рівний правовий захист, на заборону будь-якої дискримінації на підставі належності до національної меншини.

Ст. 5 (параграфи 1–2) забезпечує гарантії особам, які належать до національних меншин, у сфері духовно-культурного розвитку та збереження їхньої ідентичності. У параграфі 1 цієї статті перелічені чотири суттєві елементи ідентичності національної меншини: релігія, мова, традиції та культурна спадщина.

Найважливішим параграфом Рамкової Конвенції є параграф 2 статті 6, в якому держави зобов'язуються «вживати належних заходів для захисту осіб, які можуть стати об'єктами погроз або актів дискримінації, ворожого ставлення чи насильства на підставі їх етнічної, культурної, мовної або релігійної самобутності».

Держави-учасники Рамкової Конвенції гарантують забезпечення прав осіб, які належать до національної меншини, на такі фундаментальні свободи, як: свобода мирних зборів, свобода асоціацій, свобода виявлення поглядів і свобода думки, совісті та релігії.

Мовній політиці присвячені ст. 10, 11 та 14. Вони мають велике значення з огляду на те, що використання рідної мови представниками національної меншини є основним засобом вияву їхньої ідентичності, збереження ними самобутності. Згідно з параграфом 1 ст. 10 «за кожною особою, яка належить до національної меншини, визнається право на вільне і безперешкодне використання мови своєї меншини, приватно та публічно, в усній і письмовій формі».

У ст. 11 (параграфи 1–2) визнаються за кожною особою, яка належить до національної меншини, як право «використовувати своє прізвище (по-батькові) та ім'я мовою своєї меншини й право на їх офіційне визнання (із затвердженням — відповідно до умов, передбачених у їх правових системах), так і право публічно виставляти вивіски, написи та іншу інформацію приватного характеру мовою її національної меншини». У параграфі 3 ст. 11 держави-учасниці підтримують використання традиційних місцевих назв, назв вулиць та інших топографічних

покажчиків, призначених для загального користування, паралельно мовою національних меншин. Застосовуючи цей принцип, державам треба враховувати конкретні обставини, власні закони і, якщо необхідно, угоди з іншими державами.

У ст. 14 (параграф 1) держави зобов'язуються визнати за кожною особою, яка належить до національної меншини, право вивчати мову своєї меншини.

Питанням розвитку культури, історії, мови та релігії національних меншин присвячена ст. 12. Тут звернено увагу на забезпечення належних можливостей для підготовки вчителів, доступу до навчальних посібників, сприяння контактам між учнями та вчителями, які належать до різних громад.

У параграфі 3 ст. 12 Сторони «зобов'язуються створити особам, які належать до національних меншин, рівні можливості для доступу до освіти всіх рівнів».

У ст. 13 Сторони, в рамках своїх освітніх систем, визнають за особами, які належать до національних меншин, право створювати свої власні приватні освітні та навчальні заклади і керувати ними.

У ст. 17 зафіксовано два важливі положення. Параграф 1 констатує зобов'язання Сторін не перешкоджати здійсненню прав осіб, які належать до національних меншин, встановлювати і підтримувати вільні та мирні транскордонні контакти з особами, з якими їх об'єднують спільні етнічні, культурні, мовні або релігійні ознаки чи спільна культурна спадщина. У параграфі 2 Сторонами взято зобов'язання не перешкоджати здійсненню права осіб, які належать до національних меншин, брати участь у діяльності неурядових організацій як на національному, так і на міжнародному рівнях.

Розділ III (ст. 20–23) дає інтерпретацію положень, пов'язаних з реалізацією Рамкової Конвенції. Ст. 20, наприклад, проголошує, що будь-яка особа, приналежна до національної меншини, має поважати національне законодавство та права інших осіб, зокрема тих, які становлять більшість населення або належать до інших національних меншин. У ст. 21 фіксується норма, яка констатує, що захист осіб, приналежних до національної меншості, має бути узгоджений з фундаментальними принципами міжнародного законодавства: суверенної рівності, територіальної цілісності та політичної незалежності держав. Ст. 22 обумовлює право особам, які належать до національних меншин, керуватися тими національними або міжнародними законодавчими актами у сфері прав людини, які надають їм максимальну перевагу.

Розділ IV (ст. 24–26) розкриває механізм організації постійних спостережень за виконанням положень Конвенції. У **розділі V** (ст. 27–32) містяться заключні положення, пов'язані з процесом набуття правової чинності Конвенції, він за юридичною процедурою побудований аналогічно до відповідних розділів інших конвенцій та угод, укладених в рамках Ради Європи.

Отже, Рамкова Конвенція в історичному контексті стала першим юридично обов'язковим багатостороннім міжнародним документом, присвяченим безпосередньо захисту національних меншин у всіх сферах суспільного життя.

Цей міжнародний документ містить положення в основному програмного характеру без деталізації способів їх реалізації. Таким підходом державам, що підписали Рамкову Конвенцію, надано свободу у виконання прийнятих зобов'язань з урахуванням конкретно-історичних умов кожної.

Конвенція не надає визначення терміна «національна меншина» через ті обставини, про які зазначалось вище.

Рамкова Конвенція не визнає колективних прав національних меншин, її положення стосуються лише захисту осіб, які належать до національних меншин і реалізують свої права індивідуально чи разом з іншими. Цим держави-учасниці Ради Європи підтвердили підхід, реалізований в інших міжнародних документах.

І нарешті, в Рамковій Конвенції закладений принцип, згідно з яким усі її положення запроваджуються виключно через національне законодавство кожної держави та її державну політику.

Після розпаду Радянського Союзу проблема національних меншин у новостворених незалежних державах стоїть ще більш гостро. Виникла необхідність у координації діяльності держав у сфері захисту прав національних меншин. Ця координація змогла здійснитися в рамках Співдружності Незалежних Держав (СНД). Важливий крок до даної координації — підписання главами десяти держав, членами СНД — 21 жовтня 1994 р. «Конвенції про забезпечення прав осіб, які належать до національних меншин». З 12 держав — членів СНД її не підписали Республіка Узбекистан і Туркменістан, а Україна підписала з застереженнями.

Підписанню цього документа передувала серйозна робота експертів країн СНД, що у жовтні 1993 р. розглянули проєкт Конвенції за поданням Російської Федерації та Киргизької Республіки.

Текст Конвенції складається з преамбули і 16 статей, у яких проголошені головні принципи щодо захисту національних меншин.

Водночас варто відзначити, що ця Конвенція не має юридичної сили, оскільки не ратифікована державами, які ініціювали її розробку і підписання.

З цього приводу слід зазначити, що країни Європи мають багатий досвід з формування практики захисту прав національних меншин.

Україна як суверенна держава активно інтегрується до європейських структур, проводить політику врахування позитивного досвіду, нагромадженого країнами Європи, у такій важливій сфері, як етнополітика, зокрема у виробленні механізму захисту прав національних меншин.

Ця обставина викликана тим, що фактично всі європейські держави (можливо, за винятком Португалії), будучи багатоетнічними за складом населення, зуміли створити життєздатні моделі співжиття людей різного етнічного походження, розробили і впровадили в практику у зв'язку з цим відповідне законодавство.

Практика Європи засвідчує різні способи регламентації правового статусу етнічних груп. Серед них можна виділити такі: *міжнародні акти, загальнонаціональні акти, акти суб'єктів федерації і територіальних автономних утворень*.

Проблема захисту прав національних меншин у Європі порушувалась ще після Першої світової війни. Першими міжнародними документами у цій сфері стала система договорів з прав національних меншин, прийнятих Лігою Націй: а) п'ять спеціальних договорів щодо меншин, які стосувалися Польщі, Сербо-Хорватсько-Словенської держави, Румунії, Греції та Чехословаччини; б) спеціальні положення щодо меншин у мирних договорах з чотирма переможеними державами — Австрією, Болгарією, Угорщиною та Туреччиною; в) п'ять загальних декларацій щодо прийняття до Ліги Націй Албанії, Литви, Латвії, Естонії та Ірану; г) спеціальна декларація Фінляндії стосовно Аландських островів, після прийняття Фінляндії до Ліги Націй; д) угоди стосовно територій Гданська, Верхньої Сілезії та Мемеля. Вся ця система зруйнувалася внаслідок Другої світової війни.

У післявоєнний період активна робота, спрямована на формування механізму захисту прав національних меншин, розпочалася в рамках таких авторитетних організацій, як Рада Європи і НБСЕ. Особливо плідним цей процес став у 90-ті роки ХХ століття після розпаду соціалістичної системи на Європейському континенті, руйнації багатонаціональних держав — Радянського Союзу, СФРЮ, Чехословаччини, спалаху жорстоких міжетнічних конфліктів.

Цікавою для України є практика ряду європейських держав у сфері формування внутрішнього законодавства, спрямованого на регулювання статусу національних меншин. Привертає увагу те, що воно має поліваріантний характер і складається з таких різновидів правових актів: конституційних, що містять загальні положення про охорону прав національних (етнічних) меншин; законодавчих, пов'язаних з наданням автономного статусу територіальним одиницям; комплексних, які регламентують правове становище або усіх національних (етнічних) меншин у державі, або конкретної групи; спеціальних, котрі закріплюють окремі аспекти правового статусу національних (етнічних) меншин чи передбачають специфічні заходи захисту у конкретних справах; нормативних, що регулюють правочинність громадян чи сфери діяльності, однак містять спеціальні положення щодо представників іншомовних груп.

Практика європейських держав свідчить про те, що встановлення форм реалізації прав іноетнічного населення у кожній з них залежить від особливостей правової системи, форми правління, державного та адміністративного устрою, історичних традицій тощо. Імплементация прав національних меншин відбувалась у формах регіональної автономії, національно-культурної автономії, національного самоврядування, участі в роботі органів державної влади і місцевого самоврядування. Прикладом надання національним меншинам прав місцевої автономії можуть бути правові системи Іспанії, Сполученого Королівства Великобританії та Північної Ірландії, а також колишнього Союзу РСР.

Світовий досвід показав, що за певних конкретних умов тої чи іншої країни оптимальним варіантом для успішної реалізації прав національних меншин на державному рівні є передусім надання автономії етнічним меншинам у національно-культурній сфері, державна допомога розвитку культур, діяльності національних громадських об'єднань.

Заслужовує на увагу механізм захисту прав національних меншин, який створено у такій невеликій європейській державі, як Словенія, з близько 2 млн населення. За національною структурою ця країна досить гомогенна — 87,5% її жителів словенці. Крім них, на території Словенії проживають дві корінні національні меншини: угорці (8,5 тис.) та італійці (3 тис.).

У складі населення є мігранти, котрі заселили країну протягом останніх десятиліть (хорвати, серби, мусульмани, албанці й македонці). Більшість з них, близько 160 тис., після набуття самостійності Республікою Словенія, прийняли словенське громадянство.

Корінним меншостям італійської й угорської національностей, які проживають на території Словенії, Конституцією забезпечені не тільки основні права людини, поширені на всіх громадян країни, а й особливий захист. **Найважливіші права**, зафіксовані Конституцією, детально визначені законами, а саме:

- ♦ право на використання рідної мови (на території з багатонаціональним населенням словенська мова і мова національної меншини у громадському житті рівноправні, усі громадські служби двомовні);
- ♦ вільне використання національних символів;
- ♦ право на заснування власних організацій і установ;
- ♦ право на розвиток власної культури;
- ♦ право на інформацію рідною мовою;
- ♦ право на навчання рідною мовою;
- ♦ право мати безпосередніх представників у парламенті й органах місцевого самоврядування;
- ♦ право на зв'язок зі своєю нацією.

Конституція зобов'язує державу матеріально і морально допомагати в реалізації цих прав. Докладніше права, визначені Конституцією, розроблені в законах, постановах, наказах адміністративно-управлінських органів. На сучасному етапі у Словенії діє понад 35 законів та інших нормативних рішень, зміст яких враховує постанови про права жителів італійської й угорської національних спільнот.

Також Австрія має багатий позитивний досвід із захисту прав національних меншин і може бути прикладом для більшості країн Європи, у тому числі і для України.

Хорвати, словени, угорці, чехи й словаки мають юридичний статус «етнічних меншин» в Австрії. Аналогічний статус передбачається у перспективі етнічній групі циган. Все іноетнічне населення в Австрії становить більш, ніж 7 млн громадян. Австрійський Федеральний Закон від 7 липня 1976 р. «Про правовий статус національних меншин» містить шість розділів, присвячених відповідно загальним положенням, радам національних меншин, допомозі національним меншинам, топографічним означенням, офіційній мові та заключним положенням. Ради національних меншин утворюються для консультування Федерального уряду і федеральних міністрів у справах національних меншин при Відомстві Федерального канцлера.

В Австрії закони на захист меншин як частина законодавства належать до сфери компетенції федерації. Найважливіші норми закладено в Конституції (частково у державних договорах).

Отже, упродовж свого розвитку європейські держави накопичили цікавий досвід захисту прав національних меншин. Розвиваючись як складова і органічна частина проблеми прав людини, ця тема поступово набула форм самостійного існування в рамках політико-правового дискурсу, що стало свідченням глобальних змін уявлень європейських країн про місце і роль національних меншин у сучасному світі.

Аналіз чинних основних міжнародно-правових актів сфери діяльності ООН, НБСЄ/ОБСЄ, Ради Європи, ряду регіональних міжнародних організацій, а також політико-правових систем країн Європи дозволяє зробити такі висновки: зміст міжнародних документів акумулює в собі найновіші теоретичні і політико-правові підходи до вирішення політичних, етнокультурних, освітніх, мовних проблем поліетнічних суспільств та передовий практичний досвід демократичних держав у сфері захисту прав національних меншин.

7.3. Захист прав національних меншин в українському законодавстві

Україна як європейська етнополітична країна, обравши шлях побудови відкритого демократичного правового суспільства, активно вивчає і застосовує у своєму чинному законодавстві великий досвід захисту прав національних меншин, який європейські держави накопичили впродовж століть. Цей досвід втілює у собі теоретично-методологічні досягнення багатьох європейських народів, їх культуру, вчення чисельних наукових шкіл, труди, думки і погляди видатних юристів, істориків, етнополітологів, етносоціологів і ін.

Дотримуючись загальноновизнаних міжнародних принципів і норм, міжнародних зобов'язань щодо прав людини, Україна стосовно *національних меншин*, відповідно до Конституції України, Декларації про державний суверенітет України, інших законодавчих актів, власну етнополітику спрямовує на узгодження етнічних інтересів, розв'язання існуючих міжетнічних суперечностей і проблем.

Перед тим, як розглянути проблему захисту прав національних меншин в українському законодавстві, варто звернути увагу на використання терміну *«національна меншина»* у вітчизняному законодавстві. Передусім треба визначити, що цей процес перебуває тільки на початковій стадії формування. Першим правовим актом, у якому на офіційному рівні дане визначення терміну *«національна меншина»*, став Закон України *«Про національні меншини в Україні»*, який був при-

йнятий Верховною Радою України 25 червня 1992 р. Зокрема, його ст. 3 проголошує: «До національних меншин належать групи громадян України, які не є українцями за національністю, виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою».

Поряд з цим, як вважає О. В. Антонюк, визначення «національна меншина» в українському законі є декларативним, у ньому відсутні багато параметрів (кількісних, часових критеріїв проживання на території цієї країни тощо), котрі є обов'язковими для з'ясування сутності національної меншини. Згідно з цією дефініцією до національної меншини можна зарахувати будь-яку групу неукраїнців, члени якої тільки-но набули українського громадянства і вимагають повного забезпечення прав як національні меншини. Це стосується, зокрема, недавніх груп іммігрантів, які набули громадянства України.

Що стосується захисту прав національних меншин в Україні, то цей процес започатковано Декларацією про Державний суверенітет України, в якій підкреслюється, що «Україна гарантує всім національностям, що проживають на території Республіки, право їх вільного національно-культурного розвитку».

Тобто, проголошені Декларацією принципи у сфері духовно-культурного розвитку повністю збігаються з міжнародними стандартами, стали важливим чинником гармонійного розвитку міжетнічних та міжнаціональних відносин в країні, створили міцний фундамент для добросусідських зв'язків з державами, вихідці з яких проживають в Україні і в яких мешкають українські національні меншини.

Принципово важливе значення для етнонаціональної сфери має положення Декларації, де заявлено про те, що Україна розвивається в існуючих кордонах. Спрямована на стабільність, ця позиція України підтвердила її прихильність до гельсінських міжнародних домовленостей про непорушність кордонів між європейськими країнами.

Концептуальні засади державної етнополітики, визначені у Декларації, набули подальшого логічного розвитку та конкретизації у таких політико-правових актах: Звернення Верховної Ради України до громадян України всіх національностей (серпень 1991 р.); Декларація прав національностей України (листопад 1991 р.); Основи законодавства України про культуру (лютий 1992 р.); Закон України «Про національні меншини в Україні» (червень 1992 р.); Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» (червень 1997 р.); Конституція України (червень 1996 р.); Закон України «Про громадянство України» (квітень 1997 р.) та в інших правових документах, прийнятих Верховною Радою України.

Характерною ознакою формування політико-правової бази регулювання етнонаціональних процесів в Україні стало широке застосування у національному законодавстві та практиці міжнародних стандартів *захисту прав меншин*, сформульованих у таких базових документах світового співтовариства, як: Заключний акт Наради з Безпеки і Співробітництва в Європі (серпень 1975 р.); Міжнародні пакти про права людини (січень, березень 1976 р.); Віденський підсумковий документ НБСЕ (січень 1989 р.); Документ Копенгагенської наради з людського виміру (червень 1990 р.); Європейська хартія регіональних мов або мов меншин (листопад 1992 р.); Декларація ООН про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних і мовних меншин (грудень 1992 р.); Рекомендації Ради Європи 1201 (лютий 1993 р.); Віденська декларація та додатки до неї (жовтень 1993 р.); Рамкова Конвенція Ради Європи про захист національних меншин (листопад 1994 р.); Резолюція ООН про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин (березень 1995 р.); Гаазькі рекомендації щодо прав національних меншин на освіту (жовтень 1996 р.); Ословські рекомендації щодо мовних прав національних меншин (лютий 1998 р.) та інші міжнародні документи.

Аналіз змістовної сторони національного законодавства свідчить, що у ньому закріплені найбільш фундаментальні визначальні міжнародні права щодо *захисту національних меншин*.

Передусім це право національних меншин на *існування*. Так, у «Зверненні Верховної Ради України до громадян України всіх національностей», яке було прийняте після Акту проголошення незалежності України у серпні 1992 р., чітко заявлено, що «проголошення незалежності не призведе до порушення прав людей будь-яких національностей». У Конституції України це право сформульоване у ст. 11 так: «Держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і *національних меншин*». Цим самим в Основному Законі України закріплено відмову від політики асиміляції, яка є складовою права на існування.

У законодавчій базі держава взяла на себе зобов'язання рішуче боротися з *дискримінацією* осіб за національною ознакою. Декларація прав національностей України (ст. 1) проголосила, що «дискримінація за національною ознакою забороняється і карається законом». Конституція України (ст. 24) свідчить, що «не може бути привілеїв чи об-

межень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання за мовними або іншими ознаками». Аналогічне положення зафіксоване у Законі України «Про національні меншини в Україні» (ст. 18).

В Конституції України (ст. 37) забороняється діяльність політичних партій та громадських організацій, програмні цілі або діяльність яких спрямована на *розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі*. Кримінальний кодекс України (ст. 66) передбачає відповідальність за розпалювання національної ворожнечі, приниження національної честі та гідності, обмеження прав залежно від національної приналежності громадян. Закон України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» (ст. 3) забороняє використання друкованих засобів інформації для розпалювання расової, національної, релігійної ворожнечі.

З перших кроків незалежності Україна піклується про *забезпечення права рівної участі осіб, які належать до національних меншин, у державотворчих процесах*. Про це держава заявила у Декларації про державний суверенітет України. Таке право відображене у ст. 24 Конституції України: «Громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом» та у ст. 1 Закону України «Про національні меншини в Україні».

У вітчизняному законодавстві велика увага приділена відповідно до міжнародних стандартів правам на *збереження та розвиток етнокультурної самобутності національних меншин*, що мають багатоаспектний характер і охоплюють права, пов'язані з розвитком та збереженням їхніх культури, мови, освіти, релігійною й інформаційною діяльністю та ряд інших.

Проблеми збереження та розвиток культур національних меншин є пріоритетним напрямом державної політики в галузі культури. Держава гарантує всім національним меншинам право на національно-культурну автономію, що проголошується в Законі України «Про національні меншини в Україні» (ст. 6).

Чинне законодавство великого значення надає *мовним правам* національних меншин.

У Законі України «Про національні меншини в Україні» (ст. 8) закріплено право національних меншин на використання рідної мови поряд з українською в суспільно-громадянському житті: «у роботі державних органів, громадських об'єднань, а також підприємств, установ і організацій, розташованих у місцях, де більшість населення становить

певна національна меншина, може використовуватися її мова поряд з державною українською мовою».

У правовому полі України закріплені і такі права, як право на використання свого прізвища та імені мовою меншини і право написання топонімів, вивісок, написів, іншої інформації мовою національної меншини.

Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» (ст. 26) до виключної компетенції сільських, селищних, міських рад віднесено «вирішення відповідно до закону питання про мову (мови), якою користується у своїй роботі рада, її виконавчий орган та яка використовується в офіційних оголошеннях».

Про демократичність українського законодавства свідчить і те, що в ньому закріплене право осіб, які належать до національних меншин, на *одержання і поширення інформації та ідей мовою своєї національної меншини без втручання держави і незалежно від кордонів*. Згідно Закону України «Про національні меншини в Україні» (ст. 6), держава взяла на себе зобов'язання щодо задоволення потреб національних меншин у засобах масової інформації. Основним Законом (ст. 34) підкреслено, що «кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб — на свій вибір».

Відповідає загальноприйнятим міжнародним нормам та частина українського законодавства, що присвячена *релігійним правам* меншин. Українська держава передусім визнає рівноправність всіх релігій, максимально сприяє діяльності організацій. Відповідно до Конституції України ст. 35 церква і релігійні організації відокремлені від держави, а школа від церкви. Ст. 4. Декларації прав національностей України фіксує положення, згідно з яким «Усім громадянам України кожної національності гарантується право сповідувати свою релігію». Положення цього політичного документа закріплено ст. 6 Закону України «Про національні меншини в Україні», якою гарантовано право національних меншин на збереження своєї релігійної самобутності».

Чинне місце українське законодавство відводить правам національних меншин на *освіту*. Право на запровадження усіх рівнів освіти (дошкільної, початкової, середньої, професійно-технічної, вищої) мовами національних меншин зафіксовано в Основному Законі (ст. 53), Законі УРСР «Про мови в Українській РСР» (ст. 25, 26, 27). Це право гарантовано ст. 6 Закону України «Про національні меншини в Україні». Цим самим Законом (ст. 7) закріплено положення, що «держава вживає заходів для підготовки педагогічних, культурно-просвітницьких

та інших національних кадрів через мережу навчальних закладів. Державні органи на основі міждержавних угод сприяють національним меншинам у підготовці спеціалістів в інших країнах».

Українське законодавство не обійшло у своєму складі і таку міжнародну правову норму, як право особи *належати чи не належати до етнічної (національної) групи*. Так, ст. 11 Закону України «Про національні меншини в Україні» проголошує: «Громадяни України мають право вільно обирати та відновлювати національність. Примушення громадян у будь-якій формі до відмови від своєї національності не допускається».

У процесі побудови демократичної, соціально орієнтованої правової Української держави особлива увага звернена на забезпечення у правовому полі основних *політичних* прав національних меншин. Повноправна участь у політичному житті представників національних меншин розглядається як необхідна умова демократії в Україні. Закон України «Про національні меншини в Україні» констатує: «Громадяни, які належать до національних меншин, вільні у виборі обсягу і форм здійснення прав, що надаються їм чинним законодавством, і реалізують їх особисто, а також через відповідні державні органи та створювані громадські об'єднання».

Закон України «Про національні меншини в Україні» (ст. 9) закріпив положення, згідно з яким «Громадяни України, які належать до національних меншин, мають право, відповідно, обиратися або призначатися на рівних засадах на будь-які посади до органів законодавчої, виконавчої, судової влади, місцевого і регіонального самоврядування, в армії, на підприємствах, в установах і організаціях».

Законодавство України гарантує всім громадянам право на *свободу мирних зборів, свободу виявлення поглядів, думки, совісті*. Конституція проголошує: «Громадяни мають право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації, про проведення яких завчасно сповіщаються органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування».

У чинному законодавстві закріплено таку важливу загальноприйнятну міжнародну норму, як право осіб, які належать до національних меншин, підтримувати зв'язки з іншими представниками групи, в тому числі з тими, які перебувають за кордоном. Така норма зафіксована у ст. 15 Закону України «Про національні меншини в Україні»: «Громадяни, які належать до національних меншин, національних громадських об'єднань, мають право у встановленому в Україні порядку вільно встановлювати і підтримувати зв'язки з особами своєї національності

та їх громадськими об'єднаннями за межами України, отримувати від них допомогу для задоволення мовних, культурних, духовних потреб, брати участь у діяльності міжнародних неурядових організацій».

У цьому Законі записана і така нова міжнародна норма, пов'язана з захистом прав національних меншин, як право на *збереження середовища проживання в місцях їх історичного і сучасного розселення* (ст. 10).

Вітчизняне законодавство гарантує особам, які належать до національних меншин, такі норми міжнародного права як право на *юридичний захист своїх специфічних прав та прав на отримання фінансової допомоги*.

У Законі «Про національні меншини в Україні» (ст. 16) чітко визначено джерело фінансування національних меншин державою — *державний бюджет*.

Право на юридичний захист своїх специфічних прав національними меншинами в Україні гарантовано у контексті ст. 24 Конституції України, згідно з якою всі громадяни мають рівні конституційні права та є рівними перед законом.

Враховуючи те, що права національних меншин є невід'ємною частиною прав людини, особам, які належать до національних меншин, гарантується можливість звернутися до органів правосуддя з питань захисту своїх прав. Так, Конституція України (ст. 55) проголошує: «Права і свободи людини і громадянина захищаються судом».

Кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб.

Кожен має право звертатися за захистом своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини.

Кожен має право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна.

Таким чином, з точки зору правового забезпечення основних прав та свобод національних меншин, Україна посідає одне з провідних місць у Європі, про що свідчать наступні факти:

- ♦ у вітчизняному законодавстві передусім відображені основні категорії індивідуальних прав осіб, що належать до національних меншин, напрацьованих міжнародним співтовариством;
- ♦ в Конституції України, Законі України «Про національні меншини в Україні» тощо закріплюється колективний характер

здійснення прав національних меншин, носіями яких виступають етнічні групи як організовані та легалізовані спільноти;

- ♦ загалом українське законодавство, яке, враховуючи загально-визнані міжнародні стандарти захисту прав національних меншин, закріплює їх правовий статус в Україні, отримало високу оцінку міжнародних організацій та міжнародних експертів.

ПЛАН СЕМІНАРУ

1. Національні меншини: сутність, причини виникнення та типологія.
2. Становлення та розвиток світової практики захисту прав національних меншин.
3. Захист прав національних меншин в українському законодавстві.

ТЕМАТИКА КОНТРОЛЬНИХ РОБІТ, РЕФЕРАТИВ ТА ДОПОВІДЕЙ

1. Причини виникнення та типологія національних меншин
2. Генеза захисту прав національних меншин в практиці зарубіжних країн.
3. Основні засади і правові стандарти захисту прав національних меншин у документах міжнародних організацій.
4. Загальноєвропейські організації і національні меншини в сучасній Європі.
5. Національні меншини в Україні та їх правовий захист.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Які ви можете назвати причини виникнення національних меншин?
2. Чому в міжнародній практиці поки що не існує загального визначення поняття «національні меншини»?
3. Як трактували національні меншини Ганс Ван-Амерсфорт та Майкл Сміт?

ЛІТЕРАТУРА

1. Абашидзе А.Х. Защита прав меньшинств по международному и внутри-государственному праву. — М., 1996.

2. Абашидзе А.Х. Национальные меньшинства и право на самоопределение (международно-правовые проблемы). // Этнографическое обозрение. — 1995. — № 2.
3. Акт проголошення незалежності України (1991 р.) // Вісник ВР України. — 1991. — № 25.
4. Декларація прав національностей України (1991) // Вісник ВР України. — 1991. — № 25.
5. Декларація прав осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин (1992) // Права людини в Україні. — К., 1998. Вип. 21. Права меншин.
6. Декларація про державний суверенітет України // Вісник ВР України. — 1991. — № 25.
7. Європейська хартія регіональних мов та мов меншин (1992) (ETS № 148 // Збірка договорів Ради Європи. Українська версія. — К., 2000).
8. Закон України «Про національні меншини в Україні» // Вісник ВР України. — 1992. — № 36.
9. Калакура О.Я. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті. — К., 2007.
10. Мармазов В., Піляєв І. Україна в політико-правовому просторі Ради Європи: досвід, проблеми. — К., 1999.
11. Миссержи С. Низкостатусные нацменьшинства украинского государства // Национальный интерес. — 2005. — № 4.
12. Рамкова Конвенція про захист національних меншин (1995 ETS № 157 та пояснювальна доповідь до Рамкової Конвенції про захист національних меншин // Права людини в Україні. — К., 1998. Вип. 21. Права меншин).
13. Рябошапко Л. Правове становище національних меншин України (1917–2000). — Львів, 2001.
14. Шульга М. Міжнародний досвід захисту прав національних меншин // Права людини в Україні. — К., 1998. — Вип. 21. Права меншин.

ТЕМА

8

Націоналізм як суспільно-політичний феномен

КЛЮЧОВІ ПОНЯТТЯ ТА ТЕРМІНИ:

• націоналізм	• ліберальний націоналізм
• політизація етнічності	• консервативний націоналізм
• національні символи	• інтегральний націоналізм
• націоналізм як ідеологія	• державний націоналізм
• націоналізм у вузькому розумінні	• ірредентистський етнонаціоналізм
• примордіалізм	• політичний етнонаціоналізм
• модернізм	• культурний етнонаціоналізм
• націоналізм у широкому розумінні	• антиколоніальний етнонаціоналізм
• націоналізм як політичний принцип	• міфологічний етнонаціоналізм
• сепаратистський етнонаціоналізм	• інтеграційний етнонаціоналізм
• етносимволізм	• етнонаціоналізм
• шовінізм	• сегрегація
• расизм	• асиміляція
• геноцид	• апартеїд

8.1. Сутність націоналізму, найбільш важливі підходи до його вивчення та основні форми

У сучасних умовах, коли незмірно зріс рівень політизації етнічності, національної самосвідомості, особливо гостро стоїть проблема **націоналізму**. Ця проблема вивчається такими спеціальними науками, як етнополітологія та **етносоціологія**.

Хто і як би не оцінював націоналізм з точки зору моралі, більшість все-таки визнає його величезну історичну роль у становленні більшості націй і держав. Багато дослідників вказують на той очевидний факт, що тільки протягом останніх півтора-двох століть завдяки націоналізму була консолідована Франція, об'єднані Італія, Германія, відновлена політична незалежність Польщі, Фінляндії, Греції, завойована незалежність багатьма народами Азії, Африки і Латинської Америки. Вважається, що саме націоналізм підірвав і стер з карти Землі такі великі світові імперії, як Османська, Австро-Угорська, Російська, Британська. Зовсім недавнім свідченням його сили став розвал Радянського Союзу, розпад Югославії та Чехословаччини. Необхідно також відзначити, що багато великих успіхів у науці і техніці, літературі і мистецтві були значною мірою обумовлені націоналізмом.

У той же час націоналізм був могутньою зброєю фашистів Італії і Німеччини, Іспанії й Португалії. Націоналізм у переплетенні з фашизмом і расизмом завдав найсильнішого удару по багатьом народам світу, підірвав стабільність, створив нові етнополітичні конфлікти і війни, забрав мільйони людських життів.

Наприкінці 90-х років XX століття — початку XXI століття націоналізм став найбільш яскраво вираженим у політичному і соціальному житті. Актуальність цих проблем незаперечна, тому що в даний час вибух національної нетерпимості набрав нової сили і знайшов відображення в націоналістичних партіях, рухах, етнополітичних конфліктах і війнах.

Термін **націоналізм** вперше ввів у науковий оборот у 1774 році відомий німецький поет і філософ **Йоган Готфрід Гердер**. Йому вперше вдалося чітко і досить переконливо сформулювати ідею приналежності. Гердер був переконаний, що люди відчувають потребу належати до тієї

або іншої групи в такому ж ступені, у якому вони мають потребу в їжі, воді, гарантії безпеки і свободі пересування, і якщо люди втрачають такий центр для самоідентифікації, вони почувають себе самотніми, відчуженими, приниженими і нещасливими. Він оспівував ностальгію як найблагородніше страждання і вірив, що людина має право називатися людиною, тільки якщо в неї є на землі місце, яке вона відчуває домівною, і де живуть інші люди, подібні до неї.

Ідеї Гердера і його однодумців знайшли відгук у багатьох серцях. Виявилось, що ідея націоналізму здатна зменшувати біль від ран, нанесених колективній свідомості народу як іноземними, так і вітчизняними визискувачами і бездушною бюрократією. Варто підкреслити, що націоналізм Гердера позбавлений агресивності, заснований винятково на культурному самовизначенні, заперечує перевагу однієї нації над іншою і не оперує поняттями «крові», національності або раси.

З кінця XVIII ст. саме націоналізм у сучасному сенсі слова поступово стає почуттям, що повсюдно пробудилося, та все сильніше формує суспільне і приватне життя. І якщо з цього часу націоналізм почав все більшою мірою служити виправданням влади держави, легітимацією використання її сили як проти власних громадян, так і проти інших країн, то тільки з кінця XIX ст. він почав домінувати в почуттях і оцінках мас (втім, саме тоді і з'являється в широкому вживанні сам термін «націоналізм»).

В країнах, що утворюють сучасний Захід, націоналізм, що виник у XVIII столітті — у століття Просвітництва, був у першу чергу політичним рухом, спрямованим на обмеження влади уряду і забезпечення громадянських прав. Його метою було створення ліберального і раціонального співтовариства громадян, що представляють середній клас, який живе в дусі філософії Дж. Локка. Як відзначає Т. А. Алексєєва, «у Західній Європі XVIII століття націоналізм як конкретна політична доктрина означав насамперед ідею самоврядування народу. Це була доктрина, спрямована проти правління аристократичної еліти, що обвинувачувалася в нехтуванні інтересами власної нації в ім'я лінгвокультурних і родинних зв'язків з елітами інших європейських держав».

Зародившись на німецькому ґрунті, націоналізм надалі виникав усюди, де складалася ситуація, що нагадує вплив модернізації на німецьке суспільство XVIII століття. Слідом за Німеччиною він сформувався в Італії, Польщі, Росії, потім на Балканах, у країнах Балтики, Ірландії, Третій республіці у Франції. У XX столітті дійшла черга до республік і диктатур у країнах Азії й Африки, націоналістичних протестів релігійних і етнічних груп у Бельгії, Канаді, Іспанії, Ве-

ликобританії, на Кіпрі і Корсиці і, аж до потрясінь новітнього часу, початок яким поклав крах соціалізму в Радянському Союзі і країнах Східної Європи.

В етнополітології існує велике розмаїття поглядів на проблему *зародження націоналізму*. Б. Андерсон вважає, що націоналізм виник завдяки поширенню друку, в результаті чого виявилось, що думки і почуття людей стали синхронні, схожі одні на другі. Стала можливою поява спільноти людей, що не знають одне одного навіть на рівні чуток, а проте сприймають події, що відбуваються, однаковим чином. Е. Сміт описує складну систему перетворення етнічних спільнот у сучасні нації, де має значення і форма державної або племінної лояльності, і спосіб релігійної організації, і спрямована діяльність національної (або націоналістичної) інтелігенції, і демографічні процеси. Е. Геллнер у свою чергу пов'язує походження націоналізму з індустріальною революцією.

Якщо узагальнити погляди багатьох етнополітологів на проблему зародження націоналізму, то можна виділити декілька *ключових факторів*, що зіграли важливу роль у формуванні і становленні націоналізму в сучасному світі:

1. Індустріалізація викликала значні територіальні переміщення, і величезне число людей включилося в єдину економічну (а пізніше політичну) систему. Ідеологія, побудована на спорідненні і релігії вже не могла далі ефективно виконувати функцію мобілізації людей. Крім того, індустріалізація припускала стандартизацію навичок і вмінь. Цей процес також обернувся «культурною гомогенізацією». Розвиток національної самосвідомості «вшир і всередину» і привів до перетворення селян у французів (Ю. Вебер). Саме в цьому історичному контексті виникає необхідність в ідеології, здатної до створення внутрішньої прив'язаності і лояльності індивідів у рамках широкомасштабних соціальних систем. Втілення цього на Заході виступила ідеологія *націоналізму*, ставши ідеологією держави.

2. Поширення інформації через доступні масові видання уможливила сприйняття національних ідей без прямого контакту з тими, хто їх виробляє. Переклади Біблії, її друкування на широко розповсюджених носіях створюють і цементують однорідність, причому міцніше за все там, де Реформація сприяла розвитку загальної грамотності, або там, де духівництво складає місцеву бюрократію. Сучасні ЗМІ відіграють вирішальну роль у поширенні і посиленні національного почуття.

3. Іншим важливим видом комунікаційної технології, що створює величезні можливості для інтеграції людей у великі соціальні систе-

ми, є *сучасні транспортні засоби*. Вони сприяють об'єднанню людей у національні держави.

4. Багато дослідників відзначають особливу роль у становленні масового націоналізму інституту **загальної військової повинності**, що з'явився в Європі на початку XIX ст. В армії молодий селянин переймається свідомістю власної приналежності до нації, про існування якої нагадує йому військова емблематика. Наприклад, армія для Франції — це великий тигель, *melting-pot*, де на початку XIX століття формуються французи, що відрізняються один від одного одними лише військовими званнями. Особливу роль армії в становленні нації підкреслює напівжартівливе визначення: «Нація — це те ж плем'я, тільки з армією».

5. Як уже відзначалося, багато авторів підкреслюють роль **загального виборчого права** в «націоналізації» політики.

6. Нарешті, практично всі дослідники підкреслюють роль **системи освіти** в становленні націй і національного почуття: як відзначає Е. Хобсбаум, «прогрес шкіл і університетів є мірилом прогресу націоналізму, так само як навчальні заклади, особливо університети, стали найбільш свідомими його захисниками». Це, безсумнівно, вірно як для Європи XIX ст., так і для інших регіонів світу в XX ст. Держава-нація — багато в чому породження процесу культурної ентропії. Тому всі сучасні держави інституціоналізують і розвивають шкільну систему, що створює національну ідентичність. При цьому слід також зазначити знаменні зміни, що відбуваються, в історіографії і «шкільній» історії, в яких нації стали тлумачитися в якості головних історичних суб'єктів, а образи видатних діячів далекого минулого піддавалися відповідній стилізації, завдяки чому вони перетворилися в національних героїв і національні символи: у французів це *Хлодвіг*, у британців — *король Артур*, у угорців — *святий Стефан*, у росіян — *Володимир Красне Сонечко* й *Олександр Невський* і т. д.

«Історія розвитку сучасного світу, — пише відомий британський дослідник Ентоні Сміт, — це історія виникнення й занепаду, росту і згасання націй і націоналізму». Тому націоналізм як соціальне явище привертає увагу дослідників вже більш ста років, і за цей час з'явилося безліч його *визначень*.

Так, В. В. Коротєєва, формулюючи найбільш загальну дефініцію, відзначає, що «націоналізм — це сукупність ідеологій і політичних рухів, що використовують як символ поняття «нація». Відданість нації є основою особистої ідентичності і вимагає, щоб усі дії людини були спрямовані до вищої мети — служінню нації. Націоналізм — це осо-

бливий погляд на світ і положення людини в ньому. Вчення впливає при цьому з відомої формули **Е. Геллнера**: «Націоналізм — це насамперед політичний принцип, суть якого полягає в тому, що політична і національна одиниці повинні збігатися, а також щоб керовані і керуючі в даній політичній одиниці належали до одного етносу».

У свою чергу **Ганс Кон** визначає націоналізм як «стан розуму, акт свідомості переважної більшості яких-небудь народів, переконаних, що вищою цінністю особистості повинна бути національна держава», що визнається «як ідеальна форма організації народу, джерело всієї творчої культури, енергії й економічного добробуту». Для **Г. Кона** націоналістична свідомість тотожна націоналізмові і включає також віру в те, що людина повинна виявляти «вищу відданість» своєму народові.

Для **Е. Сміта** націоналізм — це «ідеологічне досягнення і встановлення автономії, згуртованості й індивідуальності соціальної групи, частина членів якої бачить себе реальною або потенційною нацією». Близьке за змістом визначення націоналізму сформулював **К. Янг**: націоналізмом називають політичну ідеологію, що розглядає націю як «...співтовариство, що сформувалося, до якого люди мають почуття вищої відданості і оцінюють легітимність політичного режиму з погляду його прихильності цьому принципові». Інший, інструментальний аспект відтінює у своєму визначенні **Е. А. Поздняков**, ототожнюючи націоналізм із політикою в інтересах (або від імені інтересів) національної держави: «Націоналізм є ідеологія і політика держав, партій та інших політичних союзів, що як головний засіб для досягнення своїх цілей використовують як національні, так і просто патріотичні почуття того або іншого народу». На думку **Хейса Карлтона**, «націоналізм — сучасний емоційний сплав двох дуже старих явищ: національної приналежності і патріотизму», тобто націоналізм — особлива форма зв'язку етнічності і держави.

Однак і його визначення не може задовольнити всіх, тому що і воно недостатньо чітке. Оскільки націоналізм «...змінюється стадіально і за спрямованістю доктрин, що акцентуються, за своїм характером і в міру інтенсивності, він може мати домінанти, що відрізняються у різних народів і здатні змінюватися в того ж самого народу».

Тому число визначень цього феномена можна множити, у зв'язку з чим у своїй книзі 1977 р. **Хью Сетон-Уотсон** дійшов висновку, що немає і не може бути ніякої наукової дефініції нації і націоналізму, однак додає: «Феномен же існує здавна і буде існувати також і в майбутньому». Більш того, «націоналізм сьогодні, — відзначає **Е. Сміт** у книзі *«Етнічні джерела націй»*, — являє собою легітимізуючий принцип

політики і створення держав, ніякий інший принцип не користується порівняною лояльністю людства».

Як вже говорилося, інтереси етнонаціональних спільнот і їхня діяльність визначаються та забезпечуються націоналізмом, який можна тлумачити у широкому й вузькому розумінні. *У широкому розумінні націоналізм* — це світогляд і доктрина, притаманні будь-якій нації. Найкраще їх сформулював Е. Сміт: 1) людство природно поділяється на нації; 2) кожна нація має самобутній характер; 3) джерелом політичної влади є нація; 4) задля свободи та самоздійснення люди повинні ототожнювати себе з нацією; 5) нації можуть реалізувати себе тільки у власних державах; 6) відданість нації, державі перевершує інші відданості; 7) найважливішою умовою всесвітньої свободи та гармонії є зміцнення національної держави; 8) усі люди мають національність так само, як вони мають і двоє очей; 9) вони бажають жити з представниками своєї нації і їм не подобається, якщо ними править хтось інший.

У вузькому розумінні націоналізм — це певний світогляд, ідеологія та політика, притаманні конкретній нації і спрямовані на забезпечення кращих умов для її розвитку й самореалізації. Націоналізмів у вузькому розумінні стільки, скільки у світі націй, тобто близько 800. Кожен із них має як загальні, так і специфічні риси. Різноманітність націоналізмів обумовлена чисельністю націй та особливостями їх розвитку.

Націоналізм є породженням індустріальної революції, модернізації та раннього лібералізму. Дещо пізніше його взяли на озброєння та зробили своєю складовою спочатку консерватизм, а у ХХ ст. — комунізм і фашизм. При цьому комунізм перетворив націоналізм у псевдоінтернаціоналізм та великодержавний шовінізм, а фашизм — у расизм та націонал-соціалізм (інтегральний націоналізм).

Задачу привабливості націоналізму намагалися вирішити багато відомих учених: історики, філософи, етнополітологи, етносоціологи (Е. Геллнер, Е. Сміт, Дж. Снайдер, Е. Хобсбаум, Б. Андерсон, К. Хейєс, Х. Сетон-Уотсон, Л. Снайдер, Д. Армстронг, Л. Грінфелд, У. Коннор, С. Герхард, Дж. Блаут і ін.).

Проблемі націоналізму, пошуку його коренів і джерел, розкриттю природи і сутності цього явища присвячені тисячі книг і статей, і, проте, не можна стверджувати, що цей соціально-політичний феномен розкритий.

Цікаво, що загальновизнаного, розгорнутого визначення націоналізму сьогодні не існує. Однак існують чотири різних підходи до його аналізу, розуміння сутності, місця та ролі в житті як окремих ет-

нонаціональних спільнот, так і всього людства: *негативний; позитивний; дуалістичний та критичний*.

Представники *негативного підходу* (Дж. Актон, К. Поппер, А. Тойнбі, *адепти колоніалізму та марксизму-ленінізму*) розглядали націоналізм як однозначно негативне чи навіть патологічне явище. Представники даного підходу вважають націоналізм помилковою концепцією, яка підриває стабільність, створює нові конфлікти, веде до революцій та війн і призводить до катастрофічних наслідків для людей. Для них націоналізм — «бунт проти розуму», «деструктивна сила» і т. ін. Та й сьогодні на адресу націоналізму лунає чимало негативних висловлювань на кшталт «скринька Пандори», «Дамоклів меч», «жахливий монстр» тощо.

Прихильники *позитивного підходу* (а це абсолютна більшість західних вчених) вважають націоналізм однозначно позитивним феноменом. Прикладом може служити визначення, вміщене в багатотомній *«Енциклопедії філософії»*, що неодноразово перевидавалася у Великобританії та США. тут націоналізм подається як: 1) почуття лояльності до нації (форми патріотизму); 2) настанова, що надає високої важливості особливостям національних характеристик народу (мова, культура, традиція); 3) вчення про те, що національну культуру треба зберігати; 4) теорія про те, що людство природно поділене на нації; 5) а також про те, що кожна нація має природне право на свою суверенну державність. У такому ж дусі трактується націоналізм і в *«Словнику Вебстера»*: «Націоналізм: а) національний характер, національність; б) засіб вияву, риса або характерна особливість, притаманна будь-якій нації; в) відданість або захист національних інтересів, національної єдності та незалежності». Показово також, що лідери національно-визвольних рухів до терміна «націоналізм» додають безліч позитивних епітетів, метафоричних порівнянь, всіляко звеличується значимість і роль власного націоналізму («еліксир здоров'я нації», «нитка Аріадни», «чарівна паличка», «сплячий красень» тощо).

Для представників *дуалістичного підходу* (Дж. Мадзіні, К. Хейес, Е. Сміт, Л. Снайдер, Т. Наїрн, Х. Сетон-Уотсон та ін.) націоналізм — це джерело й уособлення двох діаметрально протилежних начал: гарного й поганого, доброго й злого, конструктивного й деструктивного. Вони порівнюють його з римським богом Янусом, «який стоїть біля воріт, одним лицем дивлячись уперед, а другим — назад». Зокрема, англійський історик Х. Сетон-Уотсон зазначав: «Націоналізм подібний до монети, на одному боці якої зображено поважний портрет Гарібальді, а на іншому — гидке обличчя коменданта Освенциму». «Націоналізм, — під-

креслював американський соціолог Л. Снайдер, — це двосічний меч, одне лезо може бути силою для об'єднання, друге — енергією для руйнування». Підсумовуючи ці точки зору, інший американський вчений Г. Глісон стверджує: «Націоналізм є янусоподібним. Націоналізм будує й руйнує, він об'єднує й дезінтегрує. Це дві сили: одна конструктивна, друга десконструктивна».

Дуалістичний підхід є важливим кроком на шляху до більш глибокого розуміння сутності й характеру націоналізму. Він набагато корисніший і об'єктивніший порівняно з одновимірними підходами: позитивним і негативним. Однак дуалістичний підхід має власні вади. Йому, зокрема, не вдалося вирватися за межі дещо спрощеного уявлення про націоналізм як двомірне («добро» й «зло») явище.

Прихильники *критичного підходу* (Г. Дейвіс, Дж. Блаут, С. Герхард), виходячи з позицій критичного етнополітичного мислення, розглядають націоналізм як хоч і суперечливий, але нейтральний феномен, який «безглуздо вихвалити чи ганьбити». Німецький дослідник С. Герхард засвідчує: «Я використовую термін «націоналізм» у нейтральному розумінні. Націоналізм не є ані негативним, ані позитивним феноменом». Американський вчений Дж. Блаут характеризує націоналізм як «нейтральне знаряддя, яке може бути використане або як зброя руйнування, або як інструмент будування».

На думку етнополітолога О. В. Каргунова критичний підхід до націоналізму має значні переваги перед будь-яким іншим підходом. **По-перше**, він може сприяти усвідомленню, що націоналізм — це багатогранний, надзвичайно складний і суперечливий феномен; одна з головних рушійних сил ХІХ–ХХ ст. та, мабуть, значної частини ХХІ ст. Націоналізм — не «сплячий красень», не «жахливий монстр» і навіть не «дволикий Янус». Він, якщо вже вдаватися до алегорії, скоріш за все багатолікий та багаторукий індійський Бог Шива. А якщо користуватися науковою термінологією, то це — величезна нейтральна сила, яка характерна для будь-якої етнонаціональної спільноти і яка може бути використана з різною метою. А все те негативне, що приписується націоналізмові, слід переадресувати расизму, шовінізму та ксенофобії. **По-друге**, критичний підхід відчиняє двері до пошуку шляхів спрямування могутньої вибухової сили націоналізму в конструктивне русло: прискорення модернізації, завершення національно-державного будівництва, створення громадянського суспільства тощо.

Також в етнополітології існує ще одна точка зору, згідно з якою виокремлюється **три основних підходи** до проблеми націоналізму:

- 1) **примордіалізм** стверджує, що нації і націоналізм існували завжди як деяка споконвічна даність із самого початку людської історії. Дане представлення характерне для багатьох концепцій націоналізму, що існували до XX століття.
- 2) **модернізм** стверджує, що нації і націоналізм є історичне явище, що з'явилося на зорі індустріальної ери і пов'язане з першими буржуазними революціями в Європі (XVI–XVII ст.) і ослабленням традиційних релігій і держав-імперій, заснованих на священній владі правителя. Надалі в епоху постколоніалізму націоналізм був «експортований» в інші регіони світу, такі як Африка і Латинська Америка, де також був розпочатий процес конструювання націй. Радикальні версії модернізму стверджують, що націоналізм завжди створює об'єкт свого поклоніння — націю, а нація у свою чергу є уявленим співтовариством (існування якого, пов'язується, наприклад, із розвитком загальнонаціональної літератури і газет). Даний підхід представлений у роботах **Ернеста Геллнера**, **Джона Брейлі** і **Бенедикта Андерсона**.
- 3) **етносимволізм** затверджує, що хоча багато висновків модернізму вірні, неправильно говорити про те, що нація є довільним конструктом націоналістів, тому що в основі представлення про єдність нації лежать набагато давніші символічні системи, такі як загальна релігія, мова і звичаї, а також загальна етнічність. Даний підхід представлено в роботах **Ентоні Сміта**.

Варто звернути увагу ще на три важливі обставини. **По-перше**, націоналізм є історичним феноменом. Він є породженням індустріальної революції XVII–XVIII ст. Пік його піднесення припав на XIX–XX ст. Сьогодні відбувається кібернетично-інформаційна революція, що може зумовити послаблення ролі націоналізму та посилення процесу етнополітичної інтеграції. **По-друге**, націоналізм вже відіграв дуже важливу роль у житті окремих націй та всього людства. Зокрема, він зруйнував західні колоніальні імперії; переміг фашизм і комунізм, поклавши край їхнім намірам встановлення світового панування; дезінтегрував соціалістичні псевдофедерації, а саме СРСР, СФРЮ та ЧССР; допоміг розбудувати понад 200 національних держав. **По-третє**, ймовірно, що націоналізм існуватиме доти, доки існуватимуть нації. Скоріше за все, це буде прихований, приспаний націоналізм, але у будь-який час він може вибухнути знову. Це може статися там, де правлячі кола спробують вдатися до антидемократичної етнонаціональної політики і почнуть зазіхати на етнополітичні права й свободи людини та етно-

національних спільнот. Єдине, що може приборкати націоналізм — реальне створення правової держави та громадянського суспільства, проведення ліберальної етнонаціональної політики, формування високої етнополітичної культури.

Ось тому сьогодні важливо, щоб націоналізм не перетворювався на ідола, не ставав предметом обожнювання й жертвоприношення. Так само важливо, щоб він не зображувався кровожерливим монстром, джерелом і уособленням зла та нещастя. Термін «націоналізм» має стати нейтральним, таким, як, скажімо, «ядерна енергія», яку можна використати як на благо (атомні електростанції), так на зло (Хіросіма й Нагасаки), а невміле або недбале поводження з нею може призвести до катастрофи (Чорнобиль). Націоналізм має сприйматися таким, яким він є, а не таким, як його характеризують прихильники чи противники. Він має займати те місце і відігравати ту роль, які відведені йому історією, а зовсім не ті, які йому нав'язують різні ідейно-політичні сили.

Як вже підкреслювалось вище націоналізм має *дві сторони медалі, дві форми: політичний принцип та ідеологія*.

Перша форма націоналізму виступає як природний закономірний рух народу для захисту й затвердження своєї самобутності. У цьому випадку націоналізм виступає *основним політичним принципом* державного устрою більшості країн світу, суть якого в тому, що політична й національна одиниці повинні співпадати. Ця точка зору (одержала розвиток у книзі англійського соціолога й політолога Е. Геллнера «*Нації та націоналізм*»), представлена наступним чином. Існують етнічні групи й існують політичні системи-держави з кордонами. Націоналізм як теорія політичної законності й полягає в тому, що етнічні кордони не повинні перетинатися з політичним. У протилежному випадку виникає націоналістичний рух, завдання якого — усунути подібну несправедливість.

Таким чином, націоналізм — *основний принцип державного устрою більшості країн світу*, саме він обумовив розпад імперії на багатонаціональні держави. Тому, **по-перше**, з націоналізмом, як із принципом політичного устрою, не слід вести боротьбу, тому що подібна боротьба безперспективна. Вирішення проблеми полягає в створенні життєздатних федерацій і конфедерацій. **По-друге**, оскільки на Землі є й будуть багато етносів, що не мають у тій або іншій ситуації державності (а повністю мононаціональних держав у світі майже немає), націоналізм тією чи іншою мірою буде проявлятися, і ефективна боротьба з ним можлива лише в правовій державі з розвиненою соціальною інфраструктурою.

Однак існує й інший націоналізм — *як ідеологія*, для якого характерний **ряд ознак**:

- ♦ пріоритет своєї національної культури перед іншими;
- ♦ пріоритет національних (етнічних) цінностей перед особистісними;
- ♦ «природа» або «кров» оголошується найбільш міцною основою національної ідеї;
- ♦ надмірна любов до своїх націй, етносу, пов'язана з негативними почуттями до інших національностей.

Подібна ідеологія націоналізму приносить конфлікти й страждання багатьом країнам і етносам. Її виняткова привабливість для масової свідомості пояснюється тим, що націоналізм — найпростіший психологічний варіант виходу зі складної економічної або соціальної кризи. Саме в цьому розумінні націоналізм (як ідеологія, яка не терпить мирного «співіснування» з іншими ідеологічними системами, претендує на тотальне панування в масовій свідомості та перешкоджає консолідації сил різних етносів) вимагає постійної уваги, вживання заходів по недопущенню його розвитку й поширення.

Націоналізм державної нації, тобто фанатична любов до своєї нації, по'єднана з боротьбою в даній державі проти інших етносів — явище негативне й реакційне. Коли цей націоналізм переростає в державну ідеологію й політику, то це — *шовінізм, нацизм і расизм*. Слід зазначити, що націоналізм як козирну карту використовують у своїх цілях політичні сили. Стрижнем же, головним об'єктом протистояння цих сил є *влада*.

Націоналізм — явище багатогранне та багатолике. М. О. Бердяєв ділив націоналізм на агресивний, руйнівний, зоологічний і на націоналізм творчий, здатний вести націю шляхом незалежності й суспільного прогресу. Тобто, він має як позитивні, так і негативні аспекти.

До **позитивного** можна віднести:

- ♦ національна самосвідомість;
- ♦ національна гордість;
- ♦ прагнення до національного саморозвитку, рівноправності;
- ♦ основний принцип державного устрою;

Негативні аспекти:

- ♦ визнання національної винятковості;
- ♦ протиставлення іншим націям;
- ♦ прагнення забезпечити переваги своїх націй за рахунок інтересів інших етнонаціональних спільнот;
- ♦ національний нігілізм;

- ♦ пошук винних в економічних і соціальних проблемах;
- ♦ можливість при певних обставинах переростання націоналізму в расизм, геноцид і сегрегацію;

8.2. Основні етапи еволюції, типологія і джерела націоналізму

У теоретичній літературі про націоналізм йдуть дебати про його періодизацію. **Е. Н. Карр** ще у своїй роботі, опублікованій в 1939 році, виділяв три періоди в розвитку націоналізму:

1. Після французької революції.
2. З 1870 до 1914 року.
3. 1914–1939 роки.

Оз Кирим виділяє п'ять етапів:

1. XVIII-XIX століття, коли зароджувалася й оформлялася ідея націоналізму.
2. 1918–1945 роки, коли націоналізм став суб'єктом академічного дослідження.
3. 1945 — до кінця 1980-х років, коли дебати стали ще більш різнобічними й у них взяли участь соціологічні і політичні науки. Період деколонізації, катастрофа колоніальних імперій і виникнення нових держав в Азії та Африці.
4. З кінця 80-х років до 2000 року, коли здійснюються спроби перейти за межі «класичних» дебатів. Катастрофа тоталітарних держав і утворення незалежних держав у Східній Європі й Азії.
5. З початку XXI століття — дотепер, коли відбувається перехід від «індустріального суспільства» до «суспільства інформаційного», кардинальна зміна способів виробництва, світогляду людей, міждержавних відносин і трансформація держав у нову форму суспільного устрою — інформаційний простір.

Як уже відзначалося, більшість дослідників фіксує мінливість історичних форм і політичної ролі націоналізму. Так, американський дослідник **Луїс Снайдер** розрізняє чотири етапи еволюції націоналізму.

Інтегруючий націоналізм (1815–1871). У цей період націоналізм являє собою об'єднуючу силу, що сприяла консолідації феодально-роздроблених народів (Німеччина, Італія).

Націоналізм, що роз'єднує, (1871–1890). Успіхи націоналізму в справі об'єднання Німеччини й Італії стимулювали боротьбу за націо-

нальну незалежність народів, що входять в Османську, Австро-Угорську й ін. імперії, що привело до розпаду останніх.

Агресивний націоналізм (1890–1945). У цей період націоналізм стає ідентичним імперіалізму і винний у двох світових війнах.

Сучасний націоналізм (з 1945 р.). Новий націоналізм заявив про себе головним чином шляхом антиколоніальних революцій. Цей період відзначений поширенням націоналізму в глобальному масштабі.

Англійський історик і політолог **Ерік Хобсбаум** також дає свою періодизацію розвитку націоналізму:

1 етап. Ліберальний (територіальний) націоналізм (1789–1870 рр.)

2 етап. Лінгвістичний (культурний) націоналізм (1870–1918 рр.)

3 етап. Пік націоналізму: етнічний (расовий) націоналізм (1918–1950 рр.)

4 етап. Сучасний націоналізм «Етнічний парадокс сучасності» (1950 – н.ч.).

На цьому етапі значення слова «нація» було переважно політичним. У дусі ідей Американської і Французької революцій тут ставився знак рівняння між «народом» і «державою». В епоху революцій важливим елементом ідеї нації було уявлення про те, що нація повинна бути «єдина і неподільна»; нація в такому розумінні — це сукупність громадян, чий колективний суверенітет утворює державу, що представляє собою реалізацію їх політичної свободи. Так, **Дж. С. Мілль** визначає націю не тільки через наявність національного почуття, але також додає, що члени національності «хочуть підкорятися єдиному урядові і бажають, щоб винятково вони самі або їх частина складали цей уряд». Рівняння «нація» = «держави» = «народ» безсумнівно пов'язувало націю з визначеною територією, оскільки структура і поняття держави стали тепер територіальними.

Однак поняття «нація» насамперед пов'язується з двома принципами: з ідеєю прав людини і з принципом суверенітету народу. З принципу невід'ємних прав людини, що властивий кожному громадянину, впливав як неминучий наслідок те, що нація повинна складатися з рівноправних громадян і що вона несумісна зі збереженням державної структури суспільства. Принцип суверенітету народу декларував право кожного народу на національне самовизначення, тобто право самому розпоряджатися своєю долею. Як говорила Декларація прав людини і громадянина 1795 р., «кожен народ, з якого б числа членів він не складався і на якій би території не жив, є незалежним і суверенним. Цей суверенітет є невідчужденим».

Значний науковий інтерес становить *типологізація націоналізмів*. За зв'язком із різними ідейно-політичними течіями та режимами він поділяється на:

- ♦ *ліберальний націоналізм* (І. Бентам, Гердер, Т. Пейн, Ж. Ж. Руссо, Дж. Мадзіні), який визнає право кожної великої нації на власну державу;
- ♦ *консервативний націоналізм* (Е. Берк, Фіхте, Гегель), спрямований на захист національних цінностей та інтересів;
- ♦ *авторитарно-тоталітарний або інтегральний* (Ш. Морра, О. Розенберг), що базується на вищості своєї нації, ворожнечі, ненависті, мілітаризмі та агресії і є насправді не націоналізмом, а шовінізмом.

Слід мати на увазі, що в українському етнічному націоналізмі існують всі три класичні підтипи: *ліберальний* (М. Драгоманов, М. Грушевський); *консервативний* (В. Липинський) і *тоталітарно-авторитарний* або *інтегральний* (Д. Донцов, М. Сциборський).

В етнополітології вважається загальновизнаним поділ націоналізму на два типи: *громадянський (державний) і етнічний націоналізм*. Перший націоналізм, що ототожнюється з *патріотизмом*, визнається нормою людського співжиття, оскільки він спрямований на консолідацію всього населення держави за допомогою юридичних інститутів, загальногромадянських прав, культури, ідеології. Але в крайніх варіантах він націлений на державну експансію або на агресивні форми шовінізму або ізоляціонізму.

Етнічний націоналізм (етнонаціоналізм) може бути *політичним* або *культурним*. Базуючись на розумінні нації як етнічної спільноти, *політичний етнонаціоналізм* має на меті досягнення або втримання державності, включаючи інститути, ресурси, культурну систему. *Культурний етнонаціоналізм* спрямований на збереження цілісності народу, на підтримку й розвиток його мови, культури, історичної спадщини. Він відіграє позитивну роль лише в тому випадку, коли не несе в собі негативної спрямованості проти інших культур.

Зазвичай критиці піддають саме *політичний етнонаціоналізм*, який характеризують як спрямований на досягнення переваг для одного народу у владі, ідеології, культурі. *Етнонаціоналізм* домінуючих народів у крайніх формах доходять до дискримінації стосовно інших національностей, узурпації державних інститутів і ідеології. Етнонаціоналізм не домінуючих етнічних груп в екстремальних формах переслідує цілі сепаратизму, усунення нерівності будь-якими шляхами й засобами, навіть за допомогою етнічних війн.

Різні автори пропонують своє бачення розмаїтості типів націоналізму. Дж. Брейлі розрізняє *сепаратистський* націоналізм, націлений на додання існуючій державі більш чітко вираженого національного характеру, і *ірредентистський*, спрямований на об'єднання декількох держав або приєднання частини однієї держави до іншої.

Етнополітолог Джек Снайдер відокремив чотири типи націоналізму: громадянський, революційний, контрреволюційний та етнічний.

Як модель *громадянського націоналізму* він розглядає *британський націоналізм XVIII і XIX ст.*, що забезпечив, на його думку, відносно спокійний характер історичної еволюції країни.

Інші три типи в більшому або меншому ступені загрожують суспільною дестабілізацією, оскільки служать інтересам еліт, що бажають під прикриттям націоналістичної риторики домагатися своїх власних, що не мають нічого загального з демократизацією, цілей у боротьбі за владу і ресурси.

Прикладом *революційного націоналізму* Дж. Снайдер вважає той його варіант, що взяв верх у *Франції після 1789 р.* Спроби різних політичних угруповань, що оголосили себе виразниками національних інтересів французького народу, взяти у свої руки владу в країні, що була пронизана рухом до свободи, відкрила шлях Наполеону і дала в остаточному підсумку поштовх черзі війнам, що потрясли Європу.

Модель *контрреволюційного націоналізму* знайшла втілення в *Німеччині — перший раз наприкінці XIX ст., а потім у нацистський період.* Тут політичні сили, що знаходилися у владі, збуджуючи шовіністичні забобони масової свідомості і спекулюючи на загальних цінностях німецької культури й історії, на міфі кровного споріднення, прагнули в такий спосіб перешкодити розвиткові ліберальної демократії і спровокували нову серію європейських і дві світові війни.

Класичним проявом *етнічного націоналізму* Дж. Снайдер вважає *сербський націоналізм* другої половини XIX ст.

Для сучасності також характерні ці *чотири типи націоналізму*. Так, тип революційного націоналізму дозволяє краще зрозуміти особливості сучасного розвитку *Ірану*, тоді як використання моделі контрреволюційного націоналізму допоможе, на думку Дж. Снайдера, більш адекватно спрогнозувати майбутнє *Китаю*.

Разом з тим, відзначає Дж. Снайдер, дані типи націоналізму не завжди існують у чистому виді, найчастіше породжуючи «гібридні моделі». Так, французький націоналізм у період бонапартистської диктатури еволюціонував від громадянсько-революційної до псевдогромадянської контрреволюційної моделі. Досить часто зустрічається спо-

лучення етнічного і контрреволюційного типів націоналізму. Таким, по Дж. Снайдеру, був **сербський націоналізм** за С. Мілошовича, так само як і деякі інші «посткомуністичні націоналізми».

Одну з типологій націоналізму розробив і обґрунтував **Ентоні Сміт**, що виділяє **чотири типи націоналізму**.

- 1) **антиколоніальний** — прагне одержати незалежність від іноземних власників і утворити на місці колоній державну націю;
- 2) **інтеграційний** — після одержання незалежності прагне об'єднати етнічне строкате населення в територіальну націю;
- 3) **сепаратистський або діаспорний** — прагне відокремитися від великої політичної одиниці і заснувати на власній історичній території етнічну націю;
- 4) **ірредентистський або паннаціоналістичний** — формує націю шляхом приєднання до історичної території своїх родичів, що проживають за її межами або формує союз близьких за етнокультурними ознаками національних держав.

В етнополітології досить розповсюдженою типологією націоналізму є його розподіл на **політичний, культурний і міфологічний**.

Політичний націоналізм сприяє формуванню національної ідентичності, власної національної державності, коли відбувається або вихід якоїсь території з «материнської» держави, або її автоматизація в рамках держави. Насправді ж дана форма не стільки вища, скільки «верхня» — така, що завершує формування національної ідентичності. Це той етап будівництва національного будинку, коли фундамент, стіни і все інше готове, залишилося підвести його під політичний дах. Часто саме завершальний етап виявляється найбурхливішим і привертає до себе загальну увагу, тому що він пов'язаний з політичними і геополітичними розрахунками, розподілом територій, промисловості, флотів і т. д.

Більш фундаментальний, більш широкий і більш міцний тип — **культурний націоналізм**. Е. Геллнер взагалі вважає націоналізм культурним феноменом. За його витонченим визначенням, націоналізм у кінцевому рахунку — це «течія, що прагне поєднати культуру і державу, забезпечити культуру своїм власним політичним дахом і при цьому не більш ніж одним». У свою чергу єдину національну культуру можна розглядати як неодмінний наслідок сучасного індустріально-технологічного розвитку, що приводить до руйнування типових для аграрної епохи ізольованих культурних анклавів, створенню урбанізованого життєвого середовища, мегаполісів, куди стікаються великі маси народу, де виникають масові виробництва. Все це вимагає уніфіка-

ції способу життя і культурних навичок. Внаслідок цього створюються великі однакові культури, що спочатку усвідомлюють свою культурну ідентичність, а потім прагнуть і політичної ідентичності.

Відомо багато інших концепцій націоналізму, що, однак, спираються на два фактори: політика і культура. Тим часом багато вчених не затримують своєї уваги на найцікавішому феномені, а саме: на *міфологічному* характері націоналізму. Майже всі ідеології, які коли-небудь заводили світ у глухий кут, були сконструйовані на основі ідей, що ставали реальністю, якщо в них вірили і впроваджували їх у життєву практику. Тоді ці ідеї перетворювалися на міфи і знаходили грандіозний енергетичний потенціал, що виражався в кривавих революціях і грандіозних завоювницьких походах.

Міфологічний націоналізм — найглибинніший і найфундаментальніший тип націоналізму. Гострота проявів націоналізму в національних відродженнях і революціях залежить від ступеню міфологізації національного почуття. Велика історія і славне минуле — це просто казка, складена місцевими інтелектуалами, але доти, поки вона не стала способом життя населення. А тоді вона перетворюється в міф, причому такий, проти якого даремно і безглуздо застерігати, тому що це значить застерігати людину від неї самої, проти її власного життя. Міфологічна ідентичність — це справжня національна ідентичність, і вже на її основі створюються культурна і політична «надбудова». Це не міф, що відбиває минуле, а міф, що являє собою сьогодення.

Наприклад, у чеченській кризі вражає не сама раптом усвідомлена нечисленним народом можливість самостійного національного існування. Вражає неймовірна, зовсім фантастична енергія, з якою національна ідея відстоюється. Цю енергію неможливо пояснити за допомогою теорії сконструйованих ідентичностей. Ідея незалежності Чечні — міф у тому сенсі, що він переживається і здійснюється з таким запалом життєвої енергії.

Націоналізм — це не тільки ідеї і відповідна їм політика, але і система орієнтацій, почуттів. Тому джерелами, що його живлять, можуть бути як реальні обставини, події, так і їх сприйняття, переживання людей.

До основних джерел націоналізму можна віднести:

1. В умовах поліетнічних держав (імперського типу) протест проти національної нерівноправності й прагнення народів одержати якнайбільше незалежності. В XIX ст. він мав місце в Австро-Угорщині, Османській імперії, був присутнім серед недомінуючих етнічних спільнот у Росії. В XX ст. націоналізм подібного роду існував у всіх частинах світу. (Африка — 60-ті роки, пострадянський простір — 90-ті роки).

На рівні повсякденної свідомості найчастіше буває важко зрозуміти, чому народи, які непогано живуть, включені до процесів модернізації, одержують можливість широкої освіти за підтримки метрополій, проте прагнуть до самостійності. Чому націоналізм активно проявляє себе у Квебеці, в Ірландії, в Іспанії?

2. Реакція на можливість втрати вже досягнутого рівня автономії усередині поліетнічної держави. Якщо ж мова йде про державний націоналізм, то таким джерелом виявляється реальна або уявна небезпека втратити незалежність.

3. Усвідомлення збитку, що можуть нанести інтересам країни інші держави в сфері економіки, використання ресурсів, території, культури. Небезпека може сприйматися як з боку метрополії, так і з боку інших народів. Подібні настрої досить часто й широко використовуються тими політичними лідерами, які не завжди керуються інтересами народу, а піклуються про те, щоб одержати доступ до влади. У прагненні ввійти до влади або утриматися при владі вони нерідко розпалюють націоналістичні почуття людей.

4. Соціальний ґрунт — конкуренція за робочі місця, особливо в престижних сферах діяльності. Така конкуренція можлива як між представниками домінуючої етнічної спільноти й інших груп у самій державі, так і з іммігрантськими групами. Особливо високий економічний статус деяких діаспорних груп навіть у порівнянні з домінуючим етносом теж може стати джерелом націоналістичної орієнтації. Так, високе представництво росіян і євреїв у бізнес-еліті Естонії й Латвії підтримує націонал-ізоляціоністські орієнтації стосовно росіян і Росії; такі ж настрої відомі стосовно китайців у країнах Південно-Східної Азії, японців у деяких країнах світу.

5. Психологія маргінальних груп, тобто тих, хто не може ідентифікувати себе з жодною з груп, що володіють визнанням у суспільстві статусом і гідністю. Політичні психологи вважають, що націоналізм такого типу найчастіше дифузійний, пасивний і тільки в стресових ситуаціях приймає агресивну форму.

8.3. Різновиди націоналізму як ідеології

Націоналізм як ідеологія містить у собі кілька різновидів, які на певних етапах мали й мають місце в різних країнах, приносячи незліченні біди й страждання етнонаціональним спільнотам. Це, насамперед, *шовінізм, расизм, геноцид, апартеїд, сегрегація і асиміляція*.

Шовінізм — (від франц. *chauvinisme* або *chauvin* — войовничий) — це політика та ідеологія проповіді національної винятковості, протиставлення інтересів однієї нації інтересам інших націй, розпалення національної ворожнечі й ненависті.

Це поняття походить від імені французького унтер-офіцера Шовена, якому приписується фраза «Французи краще всіх, усе гірше французів». Характерною рисою шовінізму є зневажливе ставлення до інших етносів як спільнот, які, на думку шовіністів, перебувають на більш низькому щаблі розвитку. Суспільно-політичний розвиток цих народів, їхня мова, культура здаються шовіністам примітивними, невартими уваги. Внаслідок цього вони не тільки повинні бути виселені іншою, на їхню думку, більш розвинутою цивілізацією, але й знищені. Звідси проповідь ворожнечі, насильства в міжнаціональних відносинах, політика економічного підпорядкування інших етнонаціональних спільнот, їх політичного та духовного пригноблення. Одним із найпоширеніших різновидів шовінізму виступає *великодержавний шовінізм* — ідеологія й політика нації, що займає пануюче положення в державі й демонструє свою вищість над іншими націями й етносами. Великодержавний шовінізм, спрямований на визначення інших національно-етнічних утворень, дискримінацію їхніх представників у різних сферах життя суспільства на підставі переконання про нижчість їхнього рівня розвитку (мовного, загальнокультурного тощо). Великодержавний шовінізм може виявлятися як у політиці панівної нації всередині однієї держави, так і мати міжнародний вияв і резонанс, зокрема в політиці одних держав (як правило, економічно й військово сильних) щодо інших, особливо економічно слабких, політично нестабільних тощо. За таких обставин шовінізм постає ідеологією загарбницьких воєн й виправдання різних форм експлуатації інших народів планети. Великодержавний шовінізм можливий тільки з боку панівної в державі нації. Його ідеологія й практика мають не лише глибоке коріння в масовій психології представників цієї нації, нормах їхньої поведінки, а й доволі активно підтримується в суспільній свідомості, культивується на державному рівні. Ефективною протидією шовінізму є реальна (а не декларована) гарантія й здійснення прав та свобод людини незалежно від національності.

Расизм — (від франц. *race*) — сукупність антинаукових концепцій, реакційна теорія про перевагу одних рас над іншими. Саме слово

«расизм» вперше було зафіксовано у французькому словнику Ларусса в 1932 році і трактувалося як «система, що затверджує перевагу однієї расової групи над іншими». Найбільший розвиток расистські погляди одержали в працях **Ж. Гобіно та Х. Чемберлена**.

Засновником расистської теорії прийнято вважати Жозефа де Гобіно, що розглядає історичний процес з погляду боротьби рас. Розходження в культурах, мовах, економічних моделях Гобіно пояснював психічними особливостями різних рас. Найкращою расою де Гобіно вважав нордичну. У визначення сучасного поняття расизму великий внесок внесла книга *«Расизм»* французького філософа Альбера Меммі.

Расизм (сучасне) — дискримінація особистостей, суспільних груп або частини населення або людських груп, політика переслідувань, приниження, насильства, нагнітання ворожнечі і ворожості, поширення відомостей, що ганьблять, нанесення збитку по ознаці кольору шкіри, етнічної, релігійної або національної приналежності.

Расизм (застаріле) — доктрина й ідеологія, що затверджують фізичну і психічну нерівноцінність людських рас. Як наслідок цього — приналежність людини до того або іншого антропологічного типу вважається важливою при визначенні його суспільного становища. В середині рас генетичні і фенотипічні розходження більші, ніж між расами, і багато розходжень, що вважалися расовими, а виявилися викликаними історичними, соціальними або економічними причинами.

Основні **принципи** расистської ідеології:

1. Віра в перевагу однієї, рідше — декількох рас — над іншими. Ця віра звичайно сполучиться з ієрархічною класифікацією расових груп.
2. Переконаність у тім, що перевага одних і неповноцінність інших мають біологічну або біоантропологічну природу. Цей висновок впливає з віри в те, що перевага і неповноцінність невикорінні і не можуть бути змінені, наприклад, під впливом соціального середовища або виховання.
3. Віра в те, що колективна біологічна нерівність відбивається в суспільному ладі й в культурі і що біологічна перевага виражається в створенні «вищої цивілізації», що сама по собі вказує на біологічну перевагу. Ця ідея встановлює пряму залежність між біологією і соціальними умовами.
4. Віра в законність панування «вищих» рас над «нижчими».
5. Віра в те, що є «чисті» раси, і змішання неминує негативно на них впливає (занепад, виродження і т. д.).

Расисти стверджують, що представники інших рас неповноцінні, перебувають на більш низькому щаблі фізичного й інтелектуального розвитку, виправдовуючи цим соціальну нерівність, різні форми експлуатації.

Расизм використовує зовнішні відмінності як основну причину для відмови в рівному відношенні до членів іншої групи на підставі так званих «наукових», «біологічних» або «моральних» характеристик, вважають їх такими, що відрізняються від своєї власної групи і такими, що споконвічно стоять нижче в соціальному середовищі. Такі расистські ідеї доволі часто використовуються для обґрунтування привілейованого відношення до однієї групи.

У XVI–XVIII ст. расизм сприяв збагаченню колонізаторів, у тому числі за рахунок знищення *індіанців Америки, африканців, корінних жителів Австралії та Океанії*. Расизм у *США* існував із самого зародження держави. Суспільство, засноване білими людьми, що різняться за своїми національними і релігійними ознаками, сильно відрізнялося своїм відношенням до інших груп. Жертвами расизму стали небілі корінні жителі — індіанці і негри-раби. До того, як рабство в колоніальній Америці стало цілком ґрунтуватися на кольорі шкіри, тисячі африканських рабів обслуговували європейських колоністів разом з білими й індійськими рабами. Іноді негри після відпрацювання терміну рабства одержували волю і земельний наділ, тобто ставали землевласниками. На Півночі рабство була набагато менш поширене — зазвичай у вигляді домашніх слуг. Хоча Конгрес заборонив привіз нових рабів з Африки в 1808 році, ця практика існувала як мінімум ще півстоліття. Рабство було номінально скасоване в 1863 році А. *Лінкольном*, а фактично 13-й поправкою до Конституції США, що була прийнята в 1865 році. Але і після скасування рабства расизм довго існував у формі роздільного навчання, місць «тільки для білих». Істотний прогрес у подоланні расизму в США намітився в 60-ті роки, коли в результаті успіхів руху боротьби за громадянські права, були прийняті істотні політичні і соціально-економічні міри, що забезпечують рівність і подолання вікової прірви, що відокремлювала афроамериканців, американських індіанців і інші меншості від мейнстріму американського життя. Разом з тим расизм і дотепер залишається однією з найгарячіших тем американського суспільного життя.

У роки *гітлерівської диктатури в Німеччині* расизм став офіційною ідеологією, використовувався для виправдання загарбницьких воєн, масового знищення людей. У *ПАР і Південній Родезії* до 1980 року ра-

сизм використовувався як теоретична основа для виправдання расової дискримінації, сегрегації, апартеїду в більшості випадків і геноциду. Прийнята 10 грудня 1948 року на Генеральній Асамблеї *Загальна Декларація прав людини* визначає расизм як явище, що порушує основні права людини, проголошує неприпустимим створення привілеїв за расовою ознакою.

В сучасному світі расизм — найсуворіше суспільне табу і у багатьох країнах переслідується законом не тільки расистська практика, але і проповідання расизму.

❖ *Сегрегація* — (від лат. *segregatio* — відділення) обмеження соціально-економічних, політичних і особистих прав і свобод людини через расову або національну приналежність, одна з крайніх форм расової й національної дискримінації.

На практиці сегрегація проявляється в насильницькому відділенні негрів й іншого «кольорового» населення від білих, «неарійців» від «арійців». Виділяють **дві основні форми сегрегації**:

1. *Інституціональна* — створення в різних сферах життя суспільства (в освіті, охороні здоров'я, транспорті й т. і.) паралельних закладів для «білих» і «кольорових» або ж у рамках одного закладу — паралельних служб, а також заборона або обмеження змішаних шлюбів.
2. *Територіальна* — насильницьке відділення й ізоляція представників певних расових і національних груп у спеціальні відведені для них території (резервації, гетто, бантустан). Для них, як правило, приділялися найменш родючі землі, що сприяло поступовому вимиранню їхнього населення. У ХІХ столітті резервації були створені в США й Канаді — для індіанців, в Австралії — для аборигенів, у ХІХ столітті в США були створені негритянські гетто, а у фашистській Німеччині — єврейські. У ПАР до 1980 року «кольорове» населення проживало в т.зв. бантустанах, жителі яких не мали права залишати цю територію без спеціальних перепусток. Виділяють сегрегацію двох типів:
 - *де-юре* — апартеїд, коли закон забороняє представникам різних рас користуватися одними суспільними закладами;
 - *де-факто* — коли закон декларує рівність, але власники й персонал суспільних закладів відмовляються обслуговувати представників певних рас. Наприклад, сегрегація де-юре іс-

нувала в США, у Південних штатах по відношенню до негрів до 1864 року, а де-факто — до середини XX століття.

ООН проголосила апартеїд злочином проти людства, порушенням принципів міжнародного права.

❖ *Асиміляція* (від лат. *assimilatio* — уподібнення) — *тип етнічних процесів, що являє собою взаємодію двох етносів, у результаті якого один поглинається іншим і втрачає етнічну ідентифікацію.*

Може відбуватися природним або насильницьким шляхом.

Асиміляція описує процес засвоєння культурних рис групою меншості, що потрапила в культуру групи більшості, тобто ситуацію засвоєння культури через еміграцію в країну з іншою культурою. *Негри в США* були і залишаються етнічною меншістю. Протягом 200 років, ще будучи рабами, вони всмоктували риси домінуючої національної культури, що прийняла їх. Асиміляція може продовжуватися до повного розчинення в новій культурі і втрати своєї культурної самобутності, а може залишатися частковою.

В результаті культурної асиміляції виникали цілі країни, зокрема *Бразилія*. Наприкінці XIX століття вона почала інтенсивно заселятися вихідцями з *Німеччини, Італії, Східної Європи, Японії і країн Середземномор'я*. Іммігранти поступово асимілювалися в загальну культуру, що створювалася на перетинанні португальських, африканських і латиноамериканської (індійської) культур. Бразилія представляє «плавильний казан» у більшому ступені, ніж США і Канада, де етнічні групи ще зберегли свою самобутність і самоідентифікацію.

Держава може заохочувати терпимість до іншої культури і звести її в основний принцип взаємин між народами, а може дотримуватись політики етноцентризму — силового нав'язування національним меншостям норм і цінностей пануючої культури. Подібна форма культурної політики властива різним державам, навіть таким, котрі прийнято вважати оплотом демократії і цивілізованості.

Резервації індіанців і негритянські гетто в США — це приклад культурної дискримінації, політики, що заперечує рівні права і можливості за різними групами населення. Вона може включати довгострокові акції, наприклад, витиснення етнічних груп у незручні кліматичні зони. В результаті тривалого проживання в несприятливих умовах рівень життя і здоров'я етнічної групи різко погіршуються.

Частиною культурної політики може стати *насильницька асиміляція*. У Болгарії, починаючи з 1984 року, туркомовна меншість, що

складає 10% населення країни, стала піддаватися насильницькій болгаризації: закривалися мечеті, офіційно заборонялося говорити турецькою мовою, носити традиційний одяг, поширювати Коран. Влада навіть зажадала турецькі імена і прізвища змінити на болгарські. Коли турецька меншість почала чинити опір, уряд Болгарії став конфісковувати їх землі і саджати за ґрати лідерів.

Політика етнічного вигнання ставить за мету виселення етнічних груп, що відрізняються від домінуючої культури. У 1972 році з Уганди були виселені 74 тис. азіатів. Неонацистські партії в Європі виступають за виселення турків з Німеччини, індусів — з Англії, алжирців — з Франції. Для тих, кого насильно виселяють або хто добровільно залишає країну з тих або інших причин, в інших країнах створюють табори для біженців. Відомі табори палестинців у Єгипті і Йорданії, створені після арабо-ізраїльської війни 1948 і 1967 р.

❖ *Геноцид* — (від грецьк. *Jenos* — рід, плем'я і лат. *caedo* — вбивати) — політика знищення етнічних груп, дії, вчинені з наміром ліквідувати цілком або частково яку-небудь етнічну, національну, расову або релігійну групу як таку, це тяжкий карний злочин.

Термін «геноцид» увів в науковий оберт у 1944 році польський юрист **Рафаель Лемкін**. В історії людської цивілізації практика геноциду існувала в різні періоди історії (татаро-монгольське іго, арабські й іспанські завоювання, хрестові походи, Варфоломіївська ніч і ін.). Особливого розмаху геноцид досяг за колоніальної експансії в Азії, Африці й Америці. У XX столітті політика геноциду придбала характер широкомасштабних, навмисних і холоднокрівно організованих злочинів, що здійснювалися з використанням міці державного апарату. Яскравим прикладом геноциду стало винищування 1,5 млн вірменів владою і фанатиками Туреччини під час Першої світової війни. Нацистська Німеччина надала геноцидові статус державної політики, знищивши на території Східної Європи близько 6 млн слов'ян і стільки ж євреїв. Актом геноциду є також виселення (депортація) цілих народів у Радянському Союзі за доби сталінізму. Міжнародні військові трибунали в Нюрнберзі і Токіо, резолюція Генеральної Асамблеї ООН (1948 рік) кваліфікували геноцид як найважчий злочин проти людства, що вимагає суворого покарання. У 1968 році Генеральна Асамблея ООН прийняла Конвенцію про незастосування терміну давності до злочинів проти людства, до яких віднесений і геноцид. Небезпека геноциду проте не зникла, і недавня історія знає його прояви в ПАР,

на Близькому Сході, в Індокитаї, де режим Пол Пота і Ієнґ Сарі в середині 70-х років знищили більш, ніж 3 млн камбоджійців.

Винищування іракськими військами курдського населення Північного Іраку в процесі операції Анфаль (1987–1988), під час якої режим С. Хусейна застосував хімічну зброю, а також трагічні події в Руанді в 1994 р., в результаті яких представники племені хуту винищили більш 800 тис. членів племені тутсі, а також знищення більш 8 тис. боснійських мусульман Сребрениці сербами в 1995 р. під час Боснійської війни також свідчать про прояви геноциду.

Загальна міжнародно-правова основа для залучення до відповідальності нацистів Німеччини за геноцид проти євреїв та ж сама, що і для турків і Туреччини — геноцид вірменів. Однак Туреччина, як і раніше, відмовляється взяти на себе відповідальність, не визнаючи історичні факти.

Геноцид — це завжди злочин, заснований на «виключенні» людей за якою-небудь ознакою — будь то колір шкіри, інші зовнішні ознаки, релігійні переконання, суспільне становище, політичні погляди, економічний статус, мова, культурні традиції і т. і. Геноцид означає навмисний злочин, націлений на винищування групи людей, що виділяється за своєю приналежністю до якого-небудь співтовариства.

Апартеїд (від африканс.: *apartheid* — «роздільність», тобто роздільне проживання, робота і т. д.) — **офіційна політика расової сегрегації**, що практикувалася в ПАР у 1948–1980 рр., у Південній Родезії в період 1930–1980 рр., а також під час окупації Південно-Західної Африки (Намібії) з боку ПАР. Вперше слово «**апартеїд**» вжив у своїй мові в 1917 році **Ян Крістіан Сметс**, що став у 1919 році прем'єр-міністром ПАР.

Апартеїд у ПАР пропонував чорношкірим і людям змішаного походження (т. зв. кольоровим) проживати в спеціальних резерваціях (бантустанах) на невеликій (близько 12% площі ПАР) території. Проживання білих у бантустанах було практично заборонене. Виїзд із резервації переслідувався за законом. У ході апартеїду чорношкірі були позбавлені майже всіх громадянських прав. У результаті люди небілої раси, що навіть проживають у «білих» частинах ПАР, не мали ані права голосу, ані можливості вплинути на уряд. Стверджувалося, що послуги на зразок освіти й охорони здоров'я були «роздільними, але рівними», однак якість тих послуг, що надавалися небілим, було куди нижчою.

Боротьба з апартеїдом стала однією з пріоритетних задач ООН у 1970 і 1980-х роках. До боротьби підключилися і багато інших міжнародних правозахисних організацій. Падіння апартеїду пов'язується з активною діяльністю **Нельсона Манделі** і його прихильників з Афри-

канського національного конгресу (АНК). Пізніше Нельсон Мандела був нагороджений за свою боротьбу Нобелівською премією світу. Символом апартеїду вважається в'язниця «Роббен Айленд», де в часи апартеїду утримувалися тисячі політичних ув'язнених. Зараз в'язниця є основною туристичною визначною пам'яткою ПАР.

Становлення і розвиток апартеїду пов'язані із Британською імперією, що у ХХ столітті обмежувала права на переселення чорних зі своїх територій, у регіони Капської колонії і Наталя, зайняті білими і кольоровими. Чорним заборонялося не тільки переселятися в ці землі, але і взагалі пересуватися з одного округу в інший без відповідної перепустки, яку вони повинні були завжди мати при собі. У Кейптауні і містах Наталя їм заборонялося виходити на вулицю після заходу.

Уряд впроваджував апартеїд в усі сфери життя суспільства: були прийняті закони, що забороняли змішані шлюби, введена расова класифікація всіх громадян і створена комісія для розгляду важких випадків. Основою апартеїду став прийнятий у 1950 році *Закон про групові області*, метою якого був географічний поділ расових груп. У 1953 році був прийнятий *Закон про роздільні послуги*, що вводив роздільні пляжі, громадський транспорт, лікарні, школи й університети. Паспортний режим став ще більш жорстоким: тепер чорний повинен був завжди мати при собі посвідчення особи, що сильно утруднювало їх міграцію в «білі» райони країни. З введенням цього закону чорним було заборонено без спеціального дозволу жити в «білих» містах і навіть просто відвідувати них. Проживання у великих містах дозволялося лише тим, хто мав там роботу, але не членам їх родин. Кольорових позбавили навіть тих деяких прав на голосування, що вони мали.

Крім цих основних законів, правовою базою апартеїду стали:

- ♦ Поправка до Закону про заборону змішаних шлюбів (1949);
- ♦ Поправка до Закону про аморальність (1950) (цей закон зробило карним злочином сексуальні контакти білої і людини іншої раси);
- ♦ Закон про реєстрацію населення (1950) (кожен громадянин повинен був бути зареєстрований як білий, кольоровий або чорний);
- ♦ Закон про громадянство чорних областей (1970) (цей закон змінив статус мешканців бантустанів: вони втратили громадянство ПАР).

Система апартеїду була встановлена законом: всі перелічені обмеження були закріплені законодавчо.

Сегрегація проводилася на транспорті й в інших громадських місцях. Чорним заборонялося жити або працювати в білих зонах, якщо тільки вони не мали перепустки. Перепустку могла одержати тільки людина, що знайшла собі роботу.

Чоловіка або жінку і дітей взяти із собою не можна було, вони повинні були залишатися в зонах для чорних. Багато білих родин наймали чорних як домашніх працівників. Відсутність перепустки була приводом для негайного арешту, передачі до суду и депортації в відповідний бантустан, де найчастіше не було ані водопроводу, ані електрики. Лікарні і служба «швидкої допомоги» також були сегреговані: лікарні для білих зазвичай фінансувалися добре і надавали послуги високої якості, у той час як у «чорних» лікарнях хронічно не вистачало ліків і працівників. У багатьох чорних районах лікарень не було зовсім.

У 1970-ті роки держава витратила на освіту однієї чорної дитини десятку частку тієї суми, що приходилася на одну білу. Закон про освіту прямо передбачав, що чорним дітям потрібно викладати лише основні навички, потрібні в роботі на білих. З 1959 року сегрегація була введена й у *вищу освіту*: всі існуючі й авторитетні університети дісталися білим, для чорних не було відкрито майже нічого. Сегрегація проводилася в автобусах і на залізниці: автобуси зупинялися на різних зупинках, а в потягах чорним був відведений тільки третій клас. Сегрегація поширювалася також на пішохідні мости, кінотеатри під відкритим небом, цвинтарі, парки, пішохідні переходи, громадські туалети і таксі. З 1948 року були заборонені сексуальні контакти і тим більше шлюби між людьми різних рас. У театри і кінотеатри «білих районів» не дозволялося допускати чорних, у той час як у «чорних» районах майже не було ані театрів, ані кіно, ані ресторанів.

Більшість чорних позбавлялися громадянства ПАР після того, як їх бантустані проголошувалися «незалежними». Таким чином, вони не могли одержати паспорт ПАР, що дає право виїзду за кордон.

Апартеїд потрапив не тільки в закон ПАР, але й в її *культуру*: ця ідеологія активно впроваджувалася багатьма ЗМІ. Відсутність можливості щоденного спілкування також віддаляла раси одна від іншої. Прихильники апартеїду припускали, що після повного введення цієї системи чорні повинні були припинити бути громадянами Південно-Африканської Республіки; замість цього вони повинні були стати громадянами незалежних псевдодержав-резервацій. Таким чином, чорні, працюючи в ПАР, ставали трудовими іммігрантами, що володіють тимчасовими дозволами на роботу.

У той час, як інші країни (наприклад, США) скасовували дискримінаційні закони, у ПАР, навпроти, вводилися все нові акти, що регулюють расові відносини. Все населення було за законом розділене на чотири групи: чорні, білі, азіати (головним чином індійці) і «кольорові». В останню групу входили люди змішаного походження, чийми предками були народи банту і європейські іммігранти (а також малайці, особливо в західній частині Капської провінції).

В рамках апартеїду кольорові також піддавалися дискримінації: їх переселяли в спеціальні приміські поселення, іноді змушуючи для цього залишити будинки, що належали їх родинам тривалий час. Якість освіти, що надавалася кольоровим, була куди гірше, ніж якість освіти для білих (хоча і краще, ніж для чорних). Багато кольорових зіграло важливу роль у боротьбі з апартеїдом: наприклад, заснована в 1902 році Африканська політична організація приймала у свої ряди тільки кольорових.

Система апартеїду в Південній Африці була засуджена міжнародним співтовариством як несправедлива і расистська. У 1973 році Генеральна асамблея ООН прийняла Міжнародну конвенцію про припинення злочину апартеїду і покарання за нього. Безпосередньою метою конвенції було створення юридичних основ для того, щоб країни-члени ООН могли застосовувати санкції до уряду ПАР, намагаючись тим самим домогтися зміни його політики. Конвенція набрала сили в 1976 році. Римський статут визначає апартеїд як один з 11 злочинів проти людяності.

Таким чином, століття, що минуло, можна сміливо назвати століттям націоналізму. Саме в ХХ столітті з'ясувалося, що націоналізм може поєднатися з будь-якими іншими сучасними ідеологіями як правими (тоді постає фашизм і нацизм), так і лівими (як у багатьох національно-визвольних рухах марксистського толку в Африці й Азії). Слід зазначити, що ніхто з великих мислителів ХІХ століття не передбачав майбутнього розквіту і злету націоналізму в столітті прийдешньому, розглядаючи націоналістичні ідеї як пережиток минулого і короткочасний наслідок поривів народів, що пригнічуються, до незалежності. Вони були переконані: викликаний утисками націоналізм відімре разом з ними. Більшість суверенних держав, представлених нині в ООН, керуються у своїх діях найсильнішими національними почуттями аж ніяк не менше, ніж їх попередники в Лізі Націй. Націоналізм також виступає у 2-х формах: *політичний принцип*, що у своїй основі несе позитивний заряд і *ідеологія* — частіше несе реакційний і негативний характер, що нерідко приводить до етнополітичних конфліктів і воєнних дій.

ПЛАН СЕМІНАРУ

1. Націоналізм: сутність, основні форми та підходи до його вивчення.
2. Основні джерела та етапи еволюції націоналізму.
3. Типологія націоналізму.
4. Основні різновиди націоналізму як ідеології.

ТЕМАТИКА КОНТРОЛЬНИХ РОБОТ, РЕФЕРАТИВ ТА ДОПОВІДЕЙ

1. Сутність, основні форми та джерела націоналізму.
2. Генеза поглядів на проблему націоналізму.
3. Фактори, що відіграли важливу роль в становленні та розвитку націоналізму.
4. Основні етапи еволюції та типологія націоналізму.
5. Сутність шовінізму та геноциду.
6. Генеза расизму, апартеїду та сегрегації.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Які сутність, місце і роль націоналізму в історії людської цивілізації?
2. Які ви знаєте форми націоналізму і яка кардинальна різниця між ними?
3. Хто вперше ввів в науковий оберт термін категорію «націоналізм»?
4. Назвіть основні фактори, що відіграли важливу роль у генезі націоналізму.
5. Як Ентоні Сміт, Ернест Геллнер і Хейс Карлтон трактували націоналізм?
6. Хто з закордонних вчених вніс найбільший внесок в розробку проблеми націоналізму?
7. На яких засадах побудовані чотири підходи до аналізу націоналізму?
8. Як трактував етапи еволюції націоналізму американський вчений Луїс Снайдер?
9. Охарактеризуйте типологію націоналізму, запропоновану американським етнополітологом Джоном Снайдером.
10. В чому сутність і специфіка шовінізму?
11. Що загального в таких різновидах націоналізму, як расизм, апартеїд і сегрегація і чим вони вирізняються?
12. Охарактеризуйте сутність геноциду, наведіть історичні та сучасні приклади цього різновиду націоналізму.

13. За яких обставин настає повна асиміляція етносу?
14. Обґрунтуйте варіанти майбутнього розвитку націоналізму в сучасному світі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андерсон Б. Воображаемые сообщества. Размышления об истоках и распространении национализма. — М., 2001.
2. Балибар Э., Валлерстайн И. Раса, нация, класс. Двусмысленные идентичности. — М., 2004.
3. Барсегов Ю.Г. Геноцид армян — преступление по международному праву. — М., 2000.
4. Геллнер Э. Нации и национализм. — М.: 1991.
5. Ермаков П. Можливі чинники дестабілізації етнополітичної сфери // Політичний менеджмент. — 2007. — № 6.
6. Картунов О.В. Західні теорії етнічності, націй та націоналізму: Навч. посібник. — К., 2007.
7. Касьянов Г.В. Теорії нації та націоналізму. — К., 1999.
8. Кравченко А.И. Культурология: Учебное пособие для вузов. — 3-е изд. — М., 2001.
9. Кресіна І. До питання про прояви дискримінації на расовому та етнічному ґрунті // Політичний менеджмент. — 2007. — № 1.
10. Леонтьев К. Национальная политика как орудие всемирной революции. М., 2007.
11. Нации и национализм / Б. Андерсон, О. Бауэр, М. Хрох и др.; Пер. с англ. и нем. — М., 2002.
12. Націоналізм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. — К., 2000.
13. Націоналізм: теорії нації та націоналізму. Від Йогана Фітхе до Ернста Геллнера: антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. — 2-ге вид. — К., 2006.
14. Паин Э. Между империей и нацией. — 2-е изд., доп. — М., 2004.
15. Смит Энтони Д. Национализм и модернизм. Критический обзор современных теорий нации и национализма. — М., 2004.
16. Сміт Ентоні Д. Націоналізм: Теорія, ідеологія, історія. — К., 2004.
17. Хобсбаум Э. Нации и национализм после 1780 г. // Пер. с англ. — СПб.: 1998.
18. Хомизури Г.П. Социальные потрясения в судьбах народов (на примере Армении). — М., 1997.

ТЕМА

9

Етнополітичні конфлікти в сучасному світі

КЛЮЧОВІ ПОНЯТТЯ ТА ТЕРМІНИ:

• етнічний конфлікт	• етнічний сепаратизм
• етнополітичний конфлікт	• етнічне відродження
• суб'єкти етнополітичного конфлікту	• латентний період етнічного конфлікту
• об'єкт етнополітичного конфлікту	• Ірландська республіканська армія (ІРА)
• ескалація етнічного конфлікту	• раціональний тип етнічного конфлікту
• економіко-лінгвістичний сепаратизм	• деструктивний тип етнічного конфлікту

9.1. Сутність, характерні риси, типологія та історія етнічних конфліктів

Наявність конфлікту — універсальна риса людського суспільства на всьому протязі його історії. Особливо це характерно для XX і початку XXI століть. Конфлікти можуть бути джерелом хаосу та порядку, руйнування та будівництва, дезінтеграції й інтеграції. Усе залежить від типу суспільства, рівня його демократизації, пануючого політичного режиму, намірів конфліктуючих сторін і т. п.

За сферами виділяють політичні, соціальні й економічні конфлікти. Одним з найбільш поширених, складних для розуміння й важких для врегулювання є *етнополітичний конфлікт*.

В етнополітичній літературі зустрічаються різні назви таких конфліктів. В одному випадку мова йде про міжетнічний (етнічний) конфлікт, в іншому — про етнополітичний конфлікт. В той же час істотної різниці між ними немає. Етнополітичний конфлікт можна вважати особливим різновидом міжетнічних конфліктів. Головна його особливість у тому, що він торкається одночасно двох найважливіших сфер життя етносу — політичної й етнічної, при цьому політична складова (боротьба за владу, ресурси, самовизначення) виступає у такому конфлікті, як правило, на перший план. Через це етнополітичні конфлікти проходять для суспільства болючіше.

Більшість фахівців, називаючи такі конфлікти міжетнічними, в сутності розглядають їх як етнополітичні, оскільки чисто етнічних конфліктів, тобто конфліктів через етнічні розходження, в природі не існує. Так, наприклад, В. А. Тишков визначає *міжетнічний* конфлікт як будь-яку форму «громадянського, політичного або збройного протистояння, у якому сторони, або одна зі сторін мобілізуються, діють або страждають за ознакою етнічних розходжень».

На думку Г. Т. Тавадова етнічний конфлікт — завжди явище *політичне*, тому що для вирішення задач у культурно-мовній або соціально-економічній області і досягнення інших національних цілей, як правило, необхідно використовувати політичні шляхи і методи.

Е. Н. Ожиганов, розглядаючи *етнополітичний* конфлікт, характеризує його як суперечку, у якій принаймні одна зі сторін, що спира-

ється на етнічний принцип соціальної солідарності, розглядає можливість або демонструє бажання і готовність застосувати збройну силу для реалізації своїх інтересів.

Як бачимо, мова йде, власне кажучи, про одне й те саме. І все-таки є одна обставина, яка, на наш погляд, призвела до того, що між-етнічні за своєю суттю конфлікти стали останнім часом все частіше сприйматися як етнополітичні. Справа в тому, що з розвитком конфліктної ситуації, залученням в неї значних мас населення, події починають усе більше підкорятися логіці колективної поведінки. Учасниками етнополітичних конфліктів за цих умов стають громадські рухи, партії. Самі конфлікти супроводжуються масовими безпорядками, громадянськими війнами.

Одна з закономірностей розвитку поліетнічного суспільства полягає в тому, що досить часто (причому легко й швидко) політичні конфлікти перетворюються чи можуть бути перетворені на міжетнічні, а міжетнічні завжди переростають у політичні. Так народжується особливий, специфічний тип конфліктів — етнополітичні.

❖ ***Етнополітичний конфлікт** — це неспівпадіння, а часто — несумісність цінностей, зіткнення інтересів і цілей різних етнонаціональних спільнот між собою та з цінностями, інтересами і цілями держави. Це процес виявлення та зняття протиріч, що постійно виникають в етнополітичній сфері.*

Суб'єктами етнополітичного конфлікту виступають:

- ♦ етнічно та політично свідомо людина;
- ♦ етноси, нації, корінні народи та етнонаціональні меншини;
- ♦ етнонаціональні організації, об'єднання та рухи;
- ♦ держава та її органи.

Предметом етнополітичних конфліктів є намагання людини, етнонаціональних спільнот, суспільства та держави створити найбільш сприятливі умови для свого існування й розвитку.

Об'єктом етнополітичних конфліктів є політична влада, матеріальні й духовні цінності учасників конфлікту (земля, людські та природні ресурси, культура, мова та ін.).

Порівняльний аналіз еволюції конфліктів дозволяє виділити деякі їх **характерні риси**:

- ♦ етнічність — одна з найбільш ранніх форм соціальної організації суспільства, що з'явилася задовго до класів, станів, політичних спільнот, тому етнічні конфлікти — найдавніша форма

соціальних конфліктів, що супроводжує всю історію людської цивілізації;

- ♦ емоційна насиченість етнічного конфлікту. Віддаючись етнічним почуттям, люди найчастіше діють у конфліктних ситуаціях усупереч здоровому глузду, і не тільки не поліпшують, але й багаторазово погіршують такими діями своє положення. Внаслідок цього етнополітичні конфлікти відрізняються високим ступенем агресивності, ненависті і ворожості, що далеко виходять за рамки раціонального усвідомлення інтересів сторін конфлікту і вибору стратегії взаємодії;
- ♦ деструктивний потенціал етнополітичного конфлікту цілком домінує над його конструктивною складовою;
- ♦ практично у всіх випадках етнополітичні конфлікти багатфакторні і мають кілька об'єктів конфлікту і проблемних зон (наприклад, територіальна суперечка і проблеми політичного або соціального статусу етнічної групи);
- ♦ практично неможливо виявити етнічний конфлікт у чистому вигляді. Нерідкі випадки, коли конфлікт, на ранніх етапах якого переважали економічні або інші протиріччя, переростає в етнічний конфлікт і навпаки;
- ♦ оскільки етноси в основному виступають територіально організованими структурами, етнічні конфлікти набувають особливої гостроти, якщо їх об'єкти мають територіальний характер або територіальне походження;
- ♦ етнічні конфлікти мають різьому здатність втягувати у свою орбіту різні сфери життя суспільства: економічну, політичну, екологічну і т. д.;
- ♦ етнічні конфлікти мають реактивний характер. Спалахнувши серед незначної кількості учасників, у якому-небудь визначеному місці, такий конфлікт швидко поширюється на більшу кількість суб'єктів, може охопити всю країну, а також може легко і швидко інтернаціоналізуватися, поширюючись на цілі регіони і континенти;
- ♦ через названі і неназвані причини етнополітичні конфлікти дуже важко, або взагалі не піддаються розв'язанню, оскільки постає надзвичайно складна задача — знайти шляхи забезпечення як нематеріальних інтересів, так і вимог підвищеного статусу, повернення «споконвічних» територій, розширення економічних можливостей, більшого доступу до політичної влади і т. д.

Вже на початку людської цивілізації виникли етнічні конфлікти. У давнині це були міжплемінні війни, що велися за територію полювання, рибальства, збирання, тобто за володіння середовищем проживання. Траплялося, що в них гинули цілі народи, а інші піддавалися могутній асиміляції з боку більш грізного суперника. Протягом усієї людської історії відбувалося постійне переміщення етносів територією Землі. Можна висловитися навіть так: *світова історія — це продукт глобальних етнозрушень на поверхні планети.*

Давні письмові й усні джерела залишили нам свідчення про найбільші етнічні конфлікти ранньої пори. У Старому Завіті описана депортація євреїв, тобто насильницьке виселення народу зі своєї етнічної батьківщини. У 568 р. до Різдва Христового вавилонський цар Навуходоносор знищив Іудейське царство і виселив основну частину євреїв за межі етнічної батьківщини — Палестини. Трагічна історія єврейського народу добре відома завдяки текстам Біблії, що дійшли до нас. Однак історичні відомості про інші народи також доводять, що великі між-етнічні конфлікти, завоювання, геноцид, вигнання з рідної землі не були винятковими подіями.

Ці події залишили помітний слід і в середньовічній, і в новітній історії. Добре відома історія вигнання сарацинів (арабів) з Піренейського півострова, що самі прийшли в Європу як завойовники.

З відкриттям Америки і розвитком плантаційного бавовництва, що вимагало великої кількості робочих рук, у європейських державах з'явилася ціла галузь діяльності — захоплення і продаж в Америку рабів. У 1662 р. англійці навіть створили спеціальну Африканську компанію для захоплення африканців і продажу їх у рабство. Ця діяльність призвела до спустошення цілих областей африканського континенту і винищення їх етнічних груп.

Двадцяте століття було століттям небувалих соціальних потрясінь: дві світові війни, десятки кровопролитних регіональних конфліктів, розпад світових імперій, кількаразове перекроювання політичної карти світу, соціальні революції — все це є невід'ємною рисою минулого століття. Серед цього розмаїття подій червоною ниткою проходить загострення етнічних конфліктів.

В результаті Першої світової війни розпалися Австро-Угорська й Османська імперії. В Європі виникли десять незалежних національних держав. У нових державах з'явилися національні меншини і це стало однією з причин нестабільності на континенті між світовими війнами. Шлейф цієї проблеми, не вирішеної і після Другої світової війни, тягнеться дотепер.

Не буде перебільшенням сказати, що ХХ ст. стало століттям небаченого після знищення білими поселенцями корінних жителів Америки — індіанців — масового геноциду, апогеєм якого стали обидві світові війни.

Під час Другої світової війни німецькі фашисти під час проведення геноциду знищили 6 млн євреїв і більше 6 млн слов'ян.

Вже наприкінці 40-х років відбулася ескалація етнополітичної напруженості на Близькому Сході — колиці трьох світових релігій і цивілізацій: християнства, іудаїзму й ісламу. З глибокої давнини тут переплелися етнополітичні, етнотериторіальні, етноконфесійні та геополітичні проблеми, що неодноразово в історії вибухали великомасштабними і локальними конфліктами. Після Другої світової війни в цьому регіоні сформувався стійкий затяжний конфлікт, що вийшов далеко за рамки регіонального.

Огляд етнічних конфліктів дозволяє зробити деякі узагальнення і виявити й обґрунтувати їх *типологію*. Хоча кожен конфлікт і є самостійною соціально-історичною подією, у ньому можна знайти властивості, риси й ознаки, що притаманні іншим етнічним конфліктам. Виявлення цих загальних ознак — важливий елемент наукового дослідження, що дозволяє перейти до більш складних етапів наукового пошуку, таких, як, наприклад, аналогія, прогнозування, моделювання конфліктів.

Етнополітологи виділяють наступні *типи етнополітичних конфліктів*:

- ♦ класифікація конфліктів *за сферами громадського життя* — досить розповсюджений і в закордонній, і у вітчизняній науці підхід. Виділяють політичні етнічні конфлікти, конфлікти в економічному житті, у духовній сфері і т. п. «Сферна» типологія не є всеохоплюючою і чіткою тому, що більшість етнічних конфліктів має «міжсферний» характер;
- ♦ класифікація *за предметами або об'єктами*. Вона може виступати і продовженням попередньої класифікації, і самостійною моделлю, особливо коли предмети конфлікту мають чітко виражений «міжсферний» характер. Такими є конфлікти, що склалися, наприклад, навколо проблеми державної мови, території і її економічних ресурсів, побутові етнічні конфлікти;
- ♦ класифікація *за суб'єктами-носіями*. Зокрема, виділяють конфлікт між однопорядковими і різнопорядковими суб'єктами. До першого типу відносяться, наприклад, осетино-інгушський конфлікт, між фламандцями і валлонцями — в Бельгії, етніч-

ними меншостями — в США, Франції, а також багато інших. Другий тип конфлікту втягує різнопорядкові суб'єкти, наприклад, етнічна меншість або нетитульний етнос з одного боку, і титульний етнос або його державні структури — з іншого. Типовими прикладами таких конфліктів є російсько-чеченський, грузино-абхазський, а також конфлікти англоканадців і франкоканадців у Канаді, англосаксонського ядра американської нації з іншими етнонаціональними групами країни; англійців із шотландцями і валійцями у Великобританії. Відносність такої класифікації очевидна, проте вона досить часто зустрічається в дослідженнях з етноконфліктології;

- ♦ дослідники також виділяють *раціональний* і *деструктивний* типи конфліктів. Протиборчі сторони першого типу готові визнати справедливність і обґрунтованість вимог конфліктуючих суб'єктів і прагнуть до врегулювання взаємних претензій. Однак конфлікти такого типу складають невелику частину етнополітичних зіткнень. Як приклад можна назвати мирний вихід Норвегії зі складу шведського королівства в 1905 р. або безболісний розділ Чехословаччини на Чеську і Словацьку держави в 1993 р. Однак більшість етнополітичних конфліктів сучасності відносяться до *деструктивного типу*. У цьому випадку конфліктуючі сторони навмисно або ненавмисно ігнорують об'єктивні факти і раціональний зміст претензій протиборчої сторони, а власне протистояння поступово підсилюється і загострюється, утягуючи в орбіту конфлікту все нових учасників і провокуючи застосування насильства.

Окрім цього, етнічні конфлікти можна класифікувати за такими підставами, як відмітні риси середовища протікання конфлікту, особливості його динаміки і за багатьма *іншими ознаками*.

Етнополітичний конфлікт у своєму розвитку проходить **чотири стадії**:

- 1) зародження;
- 2) визрівання;
- 3) ескалація;
- 4) згасання.

Щоб не довести етнічний конфлікт до ескалації, етнічної війни, необхідно в ідеалі на першій стадії — зародження або, у крайньому випадку, на другій стадії — визрівання, прикласти максимум зусиль для здійснення превентивних заходів переговорного процесу. Тим більше, що етнічним конфліктам властива така важлива риса, як їх керованість.

Можна пом'якшити або навпаки, спровокувати етнічний конфлікт, використовуючи різні методи.

Окрім причин виникнення етнополітичних конфліктів, існує чимало причин, які обумовлюють їх ескалацію. Під *ескалацією етнополітичного конфлікту* мається на увазі *процес посилення етнічних упереджень, зростання етнофобій, перехід від взаємних погроз до відкритих зіткнень, їх розростання та загострення, втягнення в них державних органів і все більш широким мас населення та поширення на нові території*.

Серед *причин ескалації етнополітичних конфліктів* слід виділити:

- ◆ запізніле виявлення конфлікту і тривале його ігнорування;
- ◆ спроби приховати конфлікт, загнати його всередину;
- ◆ перетворення націоналізму та етнонаціоналізму відповідно на великодержавний шовінізм та етнічний шовінізм;
- ◆ небажання з боку домінуючої етнонації та держави визнати конфліктуючу етнічну меншину однією зі сторін переговорного процесу;
- ◆ намагання якоїсь етнонаціональної спільноти (як правило, домінуючої етнонації) захопити контроль над державою і перетворити її на своє знаряддя та ін.

Слід підкреслити, що увага вчених і політиків має бути зосереджена не на запобіганні виникненню етнополітичних конфліктів (оскільки виникнення таких конфліктів все одно є процесом об'єктивним), а на питаннях запобігання їх ескалації та розв'язанні. Це вимагає:

- ◆ вміння прогнозувати етнополітичні конфлікти;
- ◆ готовності визнати спалах конфлікту й інформувати про нього суспільство;
- ◆ застосування негайних заходів щодо запобігання його ескалації та утримання в цивілізованих рамках;
- ◆ з'ясування справжніх причин його виникнення та ескалації; ретельного вивчення намірів і цілей його учасників;
- ◆ створення та вдосконалення механізму врегулювання конфлікту;
- ◆ підбору й застосування найбільш ефективних шляхів і методів деескалації етнополітичного конфлікту та його розв'язання тощо.

Етнічні конфлікти в житті будь-якого суспільства й у світі в цілому відіграють дуже складну і суперечливу роль і мають як позитивні, так і негативні сторони.

Позитивні сторони:

- ◆ сприяють посиленню внутрішньогрупової солідарності, мобілізації та політизації етнічності;

- ♦ сприяють відродженню етнічної і національної самосвідомості членів етнонаціональної спільноти;
- ♦ дають поштовх до удосконалювання етнонаціональної політики;
- ♦ дають можливість виявити протиріччя в етнополітичній сфері, а також здійснити пошук ефективних шляхів і засобів подолання цих протиріч;
- ♦ сприяють зародженню нових форм взаємин між етнонаціональними спільнотами.

Негативні сторони:

- ♦ дають могутній поштовх для проявів шовінізму, сегрегації, геноциду;
- ♦ сприяють нагнітанням при визначених обставинах ескалації, що може в остаточному підсумку призвести до етнічної війни;
- ♦ етнічна війна, у свою чергу, викликає численні жертви, руйнування, гуманітарні катастрофи тощо.

9.2. Етнополітична конфліктологія: проблеми становлення та розвитку

Етнополітична конфліктологія займає важливе місце в теорії і практиці конфліктології. *Вона вивчає природу, тенденції виникнення та розвитку етнічних конфліктів, способи їх регулювання, управління конфліктами, а також зміст і етапи постконфліктного будівництва мирних відносин.* Сфера етнічних відносин має консервативний характер і досить сильно реагує на будь-які зміни соціальної і політичної сфер, особливо трансформаційні процеси міжнародного суспільства.

Як самостійна наука етнополітична конфліктологія почала розвиватися досить пізно. Етнічний конфлікт привернув увагу вчених уже після того, як були досліджені соціальні й міждержавні конфлікти. Це у першу чергу, пов'язане з тим, що ані вчені, ані державні діячі не були готові до зростаючої ролі етнічного фактору. Один із класиків світової етноконфліктології, американський вчений **Дональд Хоровіц**, чия об'ємна книга *«Конфлікт етнічних груп»* витримала кілька видань і стала настільною книгою для багатьох етноконфліктологів в усьому світі за два останніх десятиліття, відзначає, що ані державні діячі, ані суспільствознавці не виявилися готовими до зростаючої значущості етнічності. Після Другої світової війни, підкреслює вчений, склалося

уявлення про те, що, принаймні, індустріально розвинуті країни «переросли» політичні процеси, засновані на етнічності.

Абсолютна більшість країн у сучасному світі — поліетнічні. Закономірно, що в цих країнах виникають етнічні та етнополітичні проблеми, суперечки, напруженість і, нарешті, — конфлікти. Ці напруженості і конфлікти необхідно регулювати, а для цього потрібні спеціальні систематизовані знання. Створювалися всі передумови для виникнення нової галузі міждисциплінарних наукових знань.

Етноконфліктологія являє собою молоду, самостійну *галузь знання*, що дуже швидко розвивається. Поява цієї галузі відбулась в післявоєнний період на стику двох нових дисциплін — загальної конфліктології та етнополітології (на Заході — етнополітики). Це природний і закономірний процес, об'єктивно обумовлений загостренням етнічних суперечок, що спалахнули етнічними війнами і досягли першого піку на рубежі 1960–1970-х років минулого століття.

Після Другої світової війни в перші роки йшло інтенсивне формування загальної конфліктології. Це було пов'язане, в першу чергу, з публікаціями в 1950–1960-ті рр. робіт вчених-соціологів, у тому числі Л. Козера, Р. Дарендорфа, І. Гальтунга, Д. Бретона, Е. Азара, що заклали основи загальної теорії соціального конфлікту. До цього періоду відноситься і відкриття в Західній Європі і Північній Америці ряду наукових інститутів і дослідницьких центрів з проблем вивчення конфлікту, війни і миру, а також створення двох найбільш авторитетних міжнародних конфліктологічних журналів — «Журналу з вирішення конфліктів» (Journal of Conflict Resolution) у 1957 р. і «Журналу досліджень миру» (Journal of Peace Research) у 1964 р.

Найважливішим етапом у становленні етнополітичної конфліктології стала необхідність спеціальних наукових досліджень галузі етнічних конфліктів і наукової постановки проблем їх регулювання, вирішення і запобігання. Ця необхідність була викликана різкою політизацією етнічності і, відповідно, — пов'язаних з нею конфліктів, що виникли в «модернізованих» країнах Заходу і країнах, що розвиваються (так званого «третього світу») наприкінці 1960 — середині 1970-х років. Теорія модернізації, що тоді була широко поширена в розвинутих країнах, не враховувала такої можливості, тому був потрібен новий напрямок наукових знань.

У цей час у країнах Північної Америки з кожним роком загострювалися етнорасові конфлікти, з'являлися та широко поширювалися екстремістські рухи. У США — це рух чорношкірого населення за розширення їх громадянських прав. У Канаді — етнотериторіальний

сепаратистський рух Квебеку. Розпочалася нелегальна етнічна міграція з Мексики в США.

Найбільш гостро етноконфлікти проявилися в Європі, у так званих цивілізованих країнах. Зріс рівень напруженості на ринку праці, обумовлений міжетнічною конкуренцією. На середину 70-х років прийшовся підйом руху економічного націоналізму та зростання масових етнонаціоналістичних і етнорегіональних рухів і партій у національних околицях Франції — Бретані, Корсиці і Об'єднаного Королівства — Північна Ірландія, Шотландія, Уельс. Етнополітичний конфлікт у Бельгії поставив під сумнів подальше існування цієї держави.

Етнічні регіони стали гострою проблемою багатьох держав і серйозно похитнули або навіть зруйнували демократичні інститути влади в цих регіонах. Почалися відкриті зіткнення, війни, яскравими і трагічними прикладами стали Південний Тіроль в Італії, Корсика — у Франції, Північна Ірландія — у Великобританії. Після зміни режиму Франко в Іспанії етноконфлікти в Каталонії і Країні Басків, які дуже ретельно приховувалися раніше, вийшли на поверхню.

У країнах Азії й Африки цей період характеризувався активним процесом деколонізації і масових визвольних процесів. Етнополітичні конфлікти і громадянські війни дуже поширилися в цьому регіоні: Ізраїль і Палестина, Ліван, Нігерія, Шрі-Ланка, Кіпр, Індія і Пакистан, Бангладеш, Малайзія.

Вражаючи масштаби розвитку етнічного протистояння не могли не привернути до себе уваги вчених-суспільствознавців. Ця проблема виявилася більш гострою ніж припускало суспільство, що модернізується.

Результатом цього стало перетворення етнічного конфлікту в *самостійний предмет наукового аналізу*. Виникає особлива галузь міждисциплінарних досліджень, обумовлена необхідністю регулювання цієї області суспільних відносин.

Наразі *етнополітична конфліктологія* пройшла у своєму розвитку три етапи і вступає в четвертий.

Перший етап охоплює період з кінця 1960-х до кінця 1970-х років. Цей етап формування етнополітичної конфліктології як міждисциплінарної галузі наукових досліджень. У цей період відбувається перетворення етнополітичного конфлікту в самостійний предмет наукового аналізу.

Публікуються дослідження М. Бенктона, К. Дойча, Г. Кона, Р. Сегала, Г. Сетон-Уотсона, С. Енлоу й ін. авторів. У цих роботах етнополітичний конфлікт стає якщо ще не самостійним об'єктом вивчення, то,

принаймні, займає одне з головних місць. Крім того, проблеми етнополітичних конфліктів хвилюють багатьох вчених, що вивчають міжетнічні відносини в цілому. Але особливо численні в цей період публікації з описом і аналізом конкретних етнічних конфліктів по всьому світі. Основний зміст цього етапу — інтенсивний процес нагромадження знань про етнічний конфлікт, в основному збирання і систематизація знань із суміжних дисциплін.

Представники різних суспільних наук вивчали міжетнічні відносини у зв'язку з проблемами політичної нестабільності та конфлікту. Основна частина публікацій вчених-соціологів цього періоду, що вважалися особливо значними, була присвячена етнічним межах, етнічній стратифікації, моделям етнічних і етнорасових відносин, міжетнічній конкуренції на ринку праці, проблемам внутрішнього колоніалізму. Увагу політологів привернули відносини етнічних груп і держави, політична історія націоналізму і національних рухів, роль етнічності в процесах модернізації, проблема політичної стабільності в поліетнічних державах. Соціальні психологи у своїх роботах наголошували на ролі соціальної ідентичності в процесах міжгрупової взаємодії.

У цей же період почалися інтенсивні регіональні дослідження, їх задача полягала в розгляді проблем аналізу і регулювання етнічних конфліктів на прикладі конкретних випадків, особливо резонансних. Істотний внесок зробили спеціальні випуски міжнародного журналу *«Етнічні і расові дослідження»* (*Ethnic and Racial Studies*), що почав виходити в 1978 р.

Це був тільки перший етап становлення наукової дисципліни, який мав загальний характер. Більшість робіт мали широкий спектр розгляду етнічних проблем, пов'язаних не тільки з політикою. Це мало позитивні наслідки — саме такий широкий діапазон розгляду зіграв надалі велику роль в теоретичному аналізі проблем етнополітичного конфлікту. Важливу роль також зіграли подальші наукові розробки в області загальної теорії соціального конфлікту, де все більше уваги приділяли проблемам динаміки конфлікту, умовам його завершення.

Другий етап у розвитку етноконфліктології прийшовся на 1980-ті роки. Це етап становлення, коли вона перестає бути просто міждисциплінарною галуззю досліджень суміжних суспільних наук і перетворюється в *самостійну конфліктологічну дисципліну*. Ця трансформація, в основному, була пов'язана з розробкою теоретичного фундаменту і методологічних основ аналізу етнічного конфлікту.

Найбільш важливими на цьому етапі стали узагальнюючі роботи з теорії етнічного конфлікту. До них відносяться, в першу чергу, *«Етнополітика: концептуальні рамки»* Джозефа Ротшильда, *«Конфлікт етнічних груп»* Дональда Хоровіца, *«Управління затяжним соціальним конфліктом: теорія та випадки»* Едварда Азара, *колективна монографія «Конфлікт і миротворчість в етнічних відносинах» за редакцією Д. Монтвілля*. У цей же період з'являється ряд принципово нових досліджень з теорії націоналізму і національних рухів, таких, як *«Нації та націоналізм»* Ернеста Геллнера, *«Етнічне відродження в сучасному світі» та «Етнічні джерела націй»* Ентоні Сміта, *«Уявлювані спільноти»* Б. Андерсона.

Теоретико-методологічні аспекти аналізу етнополітичних конфліктів порушуються в роботах багатьох інших закордонних вчених (Х. Блелок-молодший, Ф. Гроса, Н. Гонзалес, У. Коннор, Е. Хофман, М. Левін, С. Уільямс, Р. Шервуд і ін.). Цей період можна позначити як *теоретико-методологічний етап* розвитку світової етнополітичної конфліктології.

Принципове значення цих робіт полягає в їх комплексності та фундаментальності. В них відбулася переоцінка факторів етнічних конфліктів, оскільки раніше вважалося, що етнічні конфлікти монофакторні, тепер же були розроблені багатофакторні теоретичні моделі. Серйозній критиці й істотній переробці піддалася теорія модернізації, що позитивно вплинуло на її методологічні можливості при аналізі проблем етнічних конфліктів.

Питання аналізу та вирішення етнічних конфліктів стали важливим предметом дослідження в діяльності нових конфліктологічних центрів і інститутів дослідження проблем миру, таких, як Центр Картера при Університеті Еморі в США (1982), Група з досліджень миру в Найробі (1984), Інститут миру США (1984), Міжнародна тривога (Великобританія, 1985), Копенгагенський інститут досліджень миру (1985), Програма дослідження переговорного процесу при Гарвардській школі права (1986), Інститут аналізу і вирішення конфліктів при Університеті Д. Мейсона в США (1988), Австрійський центр з вивчення та вирішення конфлікту (Європейський інститут миру) (1988), Центр із вирішення конфліктів Бредфордського університету Великобританії (1990) і ін.

Продовжувалося вивчення проблематики етнічного конфлікту в рамках теоретичних і порівняльних досліджень проблем етнічних відносин, а також дослідження конкретних випадків етнічних конфліктів і проблем їх регулювання.

Третій етап у розвитку етноконфліктології проходив у 1990-ті роки. Він характеризувався інтенсивним зростанням етноконфліктологічних досліджень у зв'язку з розглядом нових реалій сучасного світу на рубежі 1980—1990-х років, процесів політичної трансформації в ряді регіонів світу, корінною зміною в міжнародних відносинах після закінчення «холодної війни».

Трансформаційні процеси кінця 1980- початку 1990-х років у СРСР, Східній Європі, на півдні Африки та в країнах Південно-Східної Азії проходили дуже напружено, етнополітичних конфліктів і громадянських війн не вдалося уникнути. В Африці — Бурунді, Намібія, Ангола, Мозамбік, Руанда, Кенія й інші, посткомуністичні країни — Хорватія, Боснія, Косово, Грузія, Молдова, Таджикистан, Нагорний Карабах пройшли через такі зіткнення. Не припинялися збройні зіткнення й у районах затяжних етнічних конфліктів (Об'єднане Королівство, Іспанія, Шрі-Ланка, Індія, Близький Схід).

У дослідженнях 1990-х років в області аналізу етнічного конфлікту з'явилося кілька нових напрямків, найважливішими з яких стали відносини демократизації і націобудівництва. Продовжувалося вивчення теоретичних і порівняльних аспектів етнополітичного конфлікту і націоналізму. Характерною рисою цього етапу стало широке залучення до досліджень етноконфліктів фахівців із проблем міжнародних відносин і стратегічних досліджень у зв'язку з розглядом етнічного конфлікту, особливо наслідків етноконфліктів для глобальної і регіональної безпеки.

Наступним напрямком розробок цього етапу стало звернення до проблематики регулювання етнічних конфліктів і управління ними. Найбільш важливими аспектами дослідження даних проблем слід зазначити стратегії і методи регулювання етноконфлікту, проблеми виходу з насильницького етноконфлікту, та його трансформації, постконфліктного будівництва мирних відносин, способів і механізмів запобігання насильницьких етноконфліктів і їх деструктивних наслідків. До такого роду робіт слід у першу чергу віднести праці **Дж. Александра, Ф. Дьюкса, Дж. Кауклі, Дж. Річардсона, М. Росса, Дж. Ротмана** й ін.

Виникло багато нових спеціалізованих науково-дослідних центрів: Центр із вирішення конфліктів Кейптаунського Університету (ПАР, 1992), Інститут багаторівневої дипломатії у Вашингтоні (США, 1992), Перуанський інститут вирішення конфліктів і переговорів (1992), Бергхоф-центр з конструктивного управління конфліктом у Берліні (1993), Інститут ОАЕ з запобігання, регулювання конфліктів і управління ними (1993), Ініціатива з проблем вирішення конфліктів і

етнічності Університету ООН і Університету Ольстера (1993), Програма ЮНЕСКО з культури миру (1994), Європейський центр з попередження конфліктів у Голландії (1996), Форум з раннього попередження конфліктів і раннього реагування (ФБЮВЕР) у Лондоні (1996), Європейський центр з проблем етнічних меншин у Фленсбурзі (1996) та ін. Виникли також нові спеціалізовані міжнародні журнали, найбільш відомими з них стали *«Націоналізм і етнічна політика» (Nationalism and Ethnic Politics)*, *Нації і націоналізм (Nations and Nationalism)*, *Проблеми етнополітичного розвитку (Problems of Ethnopolitical Development)*.

З початком нового століття етноконфліктологія вступає в новий, четвертий етап свого розвитку. Це пов'язане з новими проблемами сучасного світу: міжнародний тероризм, сепаратизм, загострення етнорасизму на Заході.

Таким чином, етнополітична конфліктологія — це дуже молода наука, якщо виходити з часового відрізка її становлення і розвитку, але ця наука за порівняно короткий проміжок часу сформувалася і довела свою необхідність і дієздатність. Швидкий розвиток і нагромадження знань в етноконфліктології дозволили знизити рівень відкритих зіткнень, кровопролиття, знищення етнічних груп. Подальший розвиток етнополітичної конфліктології допоможе не допускати етнічних конфліктів, вирішувати їх не тільки на стадії зародження, але й на стадії ескалації конфлікту без застосування силових методів — це те, чого прагне етнополітична конфліктологія; те, чого весь світ очікує від вчених-етнополітологів.

Проблеми етнічних регіонів, що першими відчули всю повноту етнополітичних конфліктів, до сьогодні ще цілком не вирішені, залишаються питання, що вимагають негайних рішень. Етнічні конфлікти — дуже тонка проблематика, будь-яка необережність або недоречне втручання можуть спричинити необоротні наслідки. Розробки в цій області необхідні для збереження у світі всього розмаїття етносів, кожен з яких унікальний, і підтримки мирних відносин між ними.

9.3. Причини загострення етнополітичних конфліктів у сучасному світі

Західні етнополітологи в першій половині XX століття висловлювали оптимістичні прогнози в плані етнічної стабільності у світі. Вони вважали, що до початку третього тисячоріччя у світі не буде етнічних

війн, а етнічні конфлікти можна буде перевести в переговорне русло. Але реальне життя внесло свої корективи.

Починаючи з 1960-х років, західна цивілізація відкриває для себе новий соціальний феномен — *етнічне відродження* або *етнічний парадокс сучасності*. Сутність цього явища — у значному підвищенні ролі етнічності в суспільних процесах, відродженні інтересу до етнічної культури, мови, звичаїв, традицій, способу життя на тлі наростаючої інтернаціоналізації економічного і соціально-політичного життя, глобалізації людської діяльності. Цей процес почався в США.

У 1960—1970-ті роки етнічне відродження поширюється на Європу, поступово втягуючи в процес нові народи. У колишньому Радянському Союзі етнічне відродження стає очевидним із середини 80-х років, відіграючи важливу роль у наступному розпаді цієї держави. Наприкінці 80 — початку 90-х років із болючим розпадом Радянського Союзу і Югославії у світі загострились дезінтеграційні процеси, різко збільшилася кількість етнічних конфліктів і війн. В останній третині сторіччя етнічне відродження перетворюється у всесвітній феномен, що визначає контури історичного процесу на рубежі століть.

Власне етнічне відродження не є етнічним конфліктом, однак володіє *могутнім конфліктогенним потенціалом*. Межа, що відокремлює етнічний патріотизм від націоналізму, дуже розмита і рухлива. Невелика зміна акцентів дозволяє часто непомітно подолати цю межу, і визріває сприятливе для конфлікту інтелектуальне і духовне середовище.

Етнічне відродження не може не загрожувати стабільності централізованих поліетнічних держав. У сучасному світі нараховується більше двох сотень держав і більше 4 тис. етносів. Більшість держав, незалежно від їхнього конституційного оформлення, є поліетнічними і мають високий ступінь централізації; можна стверджувати, що централізовані держави — основна форма державності у сучасному світі. Якщо етнічне відродження починає активно інкорпорувати національну ідею, найважливішим елементом якої є орієнтація на державотворення, то створюються майже ідеальні умови для дестабілізації поліетнічних держав і виникнення конфліктів.

Поряд із цією загальною, глобальною причиною загострення етнічних конфліктів існує й багато інших причин, які можна розділити на кілька груп.

До глобальних причин виникнення етнополітичних конфліктів слід віднести:

- ♦ суперечливість, несумісність і зіткнення етнічних, національних і державних інтересів;

- ♦ скорочення дефіцитних природних ресурсів (питної води, енергоносіїв тощо);
- ♦ глобальна екологічна криза, яка торкнулася всіх спільнот, але найбільш боляче вдарила по етнонаціональних меншинах.

До *етноекономічних причин* слід віднести нерівномірний рівень економічного розвитку етнонаціональних спільнот; нерівноправність їх економічного становища; різний рівень доступу до матеріальних цінностей та благ, їх розподілу та споживання.

Основні *етноюридичні причини* етнополітичних конфліктів: певний правовий вакуум, тобто брак багатьох законодавчих актів міжнародного та національного рівня, які б регулювали етнополітичні відносини; несумісність деяких принципів міжнародних відносин, проголошених ООН, зокрема принципів самовизначення і територіальної цілісності; неоднаковий міжнародно-правовий статус етнонаціональних спільнот та ін.

Етноісторичні причини, під якими розуміють історичні події негативного характеру для однієї або всіх контактуючих спільнот:

- ♦ колишні війни між ними;
- ♦ загарбання чи включення якоїсь етнічної спільноти до складу іншої;
- ♦ тривале поневолення однієї спільноти іншою;
- ♦ акти минулого етноциду чи лінгвіциду тощо.

Етнокультурними причинами вважаються:

- ♦ нерівноправне становище культур і мов різних спільнот;
- ♦ намагання кожної з них створити найкращі умови для розвитку своєї культури, мови, традицій;
- ♦ несумісність багатьох етнокультурних інтересів різних спільнот;
- ♦ намагання однієї з етнонаціональних спільнот забезпечити державний статус своїй мові;
- ♦ спроби меншин домогтися офіційного статусу для своїх мов;
- ♦ зусилля меншин, спрямовані на досягнення культурно-національної автономії та ін.

Важливе значення для зародження й ескалації етнополітичних конфліктів мають *етнополітичні фактори*:

- ♦ націоналізм як ідеологія, а також побутовий шовінізм;
- ♦ недемократична етнонаціональна політика;
- ♦ поділ етнонаціональних спільнот на пануючі й підлеглі, що веде до обмеження прав етнічних меншин, масової міграції населення, сегрегації й геноциду;

- ♦ неоднаковий доступ етнопонаціональних спільнот до влади;
- ♦ політизація етнічності;
- ♦ складність і суперечливість національно-державного будівництва (особливо в посттоталітарних країнах).

Етнополітичні конфлікти обумовлені й причинами *етнотериторіального плану*:

- ♦ розбіжність етнічних і політичних кордонів (Африка, СРСР, СФРЮ);
- ♦ невизначеність кордонів між окремими державами;
- ♦ розділення цільного етносу державними кордонами;
- ♦ територіальні претензії одного етносу до іншого;
- ♦ спроба перерозподілу території, на якій проживають кілька етносів;
- ♦ спроби етнопонаціональної спільноти відділитися й створити власну державу.

Істотну роль в етнічних конфліктах відіграють і *етнопсихологічні фактори*:

- ♦ розбіжність між очікуваннями й можливостями;
- ♦ ірраціональність групової поведінки етнопонаціональних спільнот;
- ♦ переоцінка або недооцінка однією зі сторін важливості певної етнополітичної проблеми.

У західній політології в поясненні причин загострення етнічних конфліктів виділяються *два підходи*:

1. *Концепція внутрішнього «колоніалізму»* (М. Хехтер, Т. Нейрн). Найбільш видний представник — американський політолог і соціолог М. Хехтер визнає взаємозв'язок національних і соціально-політичних проблем. У поліетнічних державах існує тенденція відставання периферійних груп від центру (такі групи і називаються «внутрішніми колоніями»). У результаті менш розвинуті групи вступають у боротьбу за свої права і виникає етнічний конфлікт.

2. *Концепція «політизація етнічності»* (Д. Ротшильд, Е. Сміт). Вона поєднує тих вчених, що відмовляються бачити в націоналістичних рухах класові й економічні детермінанти. Д. Ротшильд у роботі «Етнополітика: концептуальні рамки» вважає, що суть усіх етнопонаціональних конфліктів складається в «політизації етнічності». Мова йде про те, що етнічні лідери прагнуть перевести етнопонаціональні проблеми в політичні й ідеологічні категорії, лякаючи населення тим, що в іншому випадку їх відмінні риси, звичаї будуть знаходитися в небезпеці, і навіть виживання даної національної групи може опинитися під загрозою.

9.4. Основні етнічні конфлікти в сучасному світі та їх етнополітологічний прогноз

Етнічні конфлікти стали розповсюдженим явищем у сучасному світі. За даними Стокгольмського міжнародного інституту з дослідження проблем світу, дві третини всіх насильницьких конфліктів у 90-ті роки були етнічними. Як вважає Дж. Ротшильд, у 70–80-ті роки майже половина країн світу була охоплена етнічною боротьбою, а З. Бзежинський стверджує, що в другій половині XX століття в етнополітичних конфліктах загинуло більш 33 млн осіб.

В даний час у світі має місце кілька десятків етнічних війн і серйозних етнічних конфліктів. Це, насамперед, колишня Югославія (Боснія і Герцеговина, Косово), Канада (франкомовна провінція Квебек), Північна Ірландія, Іспанія (баски), Індія (Пенджаб, Джамму, Кашмір), курдська проблема (Іран, Ірак, Туреччина), Чеченська республіка, Нагорний Карабах (Вірменія — Азербайджан), Грузія, Абхазія, Молдова (Наддністрянщина), Естонія, Латвія (російськомовне населення) і ін.

Етнічні конфлікти не оминали благополучні країни Заходу, різко загострилися в Азії, свого апогею досягли на постсоціалістичному просторі.

У країнах Заходу етнічні конфлікти є серйозною проблемою для таких країн, як Велика Британія, Бельгія, Франція, Іспанія, Канада.

У Великій Британії останні 20 років керівництво вживало різного роду спроби стабілізації етнічної ситуації. Труднощі цього завдання визначаються складною етнополітичною структурою Об'єднаного Королівства, що включає в себе Англію, Уельс, Шотландію, Північну Ірландію. До того ж острів Мен, Нормандські острови мають особливий адміністративно-політичний і конституційний статус, а постійні імміграційні потоки, особливо з Азійського й Африканського континентів, підсилюють конфлікти на расовому ґрунті. Активізація етнічного руху в Шотландії й Уельсі, який висунув вимоги економічного відродження регіонів, надання їм політичного самоврядування й умов для розвитку місцевих мов і етнічних культур, що призведе їх через автономію до відділення, змусило британське керівництво піти на деякі поступки. Серед них — розширення сфери викладання рідної мови в школі, заснування радіомовлення й телепрограм валлійською мовою (Уельс), надання можливості прийняття регіонального законодавства. Але найбільш гострий етнічний конфлікт у Велико-

британії — між Англією й Північною Ірландією, а всередині Північної Ірландії — між католиками й протестантами — тобто на етнічний конфлікт нашарувався ще й релігійний. Незважаючи на те, що в 1999 році в Шотландії й Уельсі були проведені вибори в парламент, а між католицькими й протестантськими громадами в Північній Ірландії була підписана угода про перемир'я, уже до початку 2000 року ситуація знову загострилася.

Весною 2007 р. за посередництва прем'єр-міністра Великобританії Тоні Блера, були підписані угоди між протестантами та католиками про перемир'я, в процесі цього ІРА практично здала зброю, що дотепер було найсерйознішою перепорою. Виходячи з цього, прогноз по Північній Ірландії в даний час більш сприятливий у порівнянні з попередніми домовленостями.

Сучасне **Королівство Бельгія** — приклад того, як у процесі історичного розвитку виникає потенційна погроза розпаду, здавалося б, давно сформованої держави. Якщо в Іспанії сепаратизм носить в основному етнічний характер, у Шотландії його корені йдуть в історію, а в Північній Ірландії він виник на конфесійному ґрунті, то бельгійський сепаратизм можна визначити як *економіко-лінгвістичний*.

Вже в період утворення Бельгії як держави (перша третина XIX століття) була почата спроба розчинити наявні культурні і мовні розбіжності між фламандцями (нідерландська мова) і валлонами (французька мова) у рамках централізованої держави (за прикладом Франції). Однак до початку XX століття ця спроба зазнала краху. Причиною став виступ фламандської частини населення на захист своєї культури і мови, що призвело до прийняття законів про мову, які поділили країну на мовні області, чітко відділені одна від одної «мовними бар'єрами». Цей поділ став свого роду прообразом наступної федералізації.

У результаті прийняття законів про мову Бельгія не стала двомовною державою, а перетворилася в країну з двома мовами, носії яких, як і раніше, дуже сильно віддалені один від одного. На півночі Бельгії, де проживає 60% населення, знаходиться нідерландська мовна область. Південь країни займає франкомовна територія. Тут проживає близько 30% населення. Є також невеликий район, де розмовляють переважно німецькою мовою (близько 1%). І, нарешті, столичне місто Брюссель, де проживає приблизно 10% населення, являє собою двомовну область.

Таким чином, можна сказати, що Бельгію характеризує глибока біполярність. Спостерігається мовна і культурна розірваність країни,

що відбивається й в ідеології, і в господарському житті. Після Другої світової війни культурна розірваність трансформувалася в політичну.

Іншими словами, після Другої світової війни суспільство постало перед необхідністю переглянути державний устрій Бельгії. При цьому потрібно було враховувати, що держава може функціонувати лише в тому випадку, якщо цього побажають обидві групи населення, що і визначило напрямок федеративного устрою.

Федеративна реформа в Бельгії, покликана згладити серйозні етнічні, лінгвістичні й економічні протиріччя, проходила понад 20 років (чотири етапи) і закінчилася в 1993 році підписанням Сен-Мішельської угоди.

Під час здійснення цієї реформи стало можливим прийняття поправки до конституції країни, що визнавала співтовариство трьох культур: французької, фламандської й німецької. Вирішальним кроком стало прийняття бельгійським парламентом закону про поділ країни на два рівноправних регіони — Фландрію та Валлонію, за допомогою якого Бельгія, по суті, перетворилася на федеративну державу, що було закріплено в конституції. Також були здійснені заходи щодо децентралізації влади.

У даному випадку федералізм виконав свою «терапевтичну» функцію і знизив напругу в суспільстві. Основні протиріччя усунуті в кілька етапів протягом тривалої еволюції. Фландрія одержала як культурну автономію, так і економічну самостійність. Федеральна реформа знизила напруження пристрастей, однак так і не знешкодила серйозних політико-інституціональних проблем:

По-перше, майбутнє Брюсселя не вписується в схему «мова — територія». Споконвіку фламандське місто, воно було поступово офранцужене, і тепер 85% його населення складають франкофони. На Брюссель претендують як фламандці, що бажають перетворити його в столицю нової держави, так і валлони, пов'язані з цим районом у мовному і культурному плані. Усе це ускладнює і без того непросту систему федеративного устрою.

По-друге, не приділено досить уваги демографічній невідповідності. Рівень народжуваності у Фландрії досить високий, у той час як у Валлонії в останні десятиліття спостерігається демографічна криза. За даними на 1 січня 2004 р., населення Фландрії складало 5,93 млн чоловік, або 58% загального числа жителів Бельгії. Населення Фландрії більш однорідне, у той час як сучасні валлони — результат довгої послідовної асиміляції іммігрантів, що прибувають у Валлонію з різних країн. Крім того, у Фландрії традиційно сильні клерикальні настрої.

По-третє, Фландрія є «локомотивом» бельгійської економіки. Про це переконливо свідчать економіко-статистичні показники. На її частку в 2006 р. приходилося 74% обробної промисловості Бельгії, 71% виробництва електроенергії, 68% сільськогосподарського виробництва. 85% виробленої тут продукції призначається для зовнішнього ринку. Валовий внутрішній продукт Фландрії перевищує аналогічні показники таких країн, як Данія, Ірландія або Португалія. За багатьма показниками економічного розвитку регіон відповідає критеріям самостійної держави. Приміром, в абсолютних величинах експорт Фландрії (70% бельгійського експорту) перевищує аналогічні показники таких країн ЄС як Данія, Швеція, Фінляндія, Ірландія, Австрія, Греція, Португалія, Іспанія; за показниками на душу населення в даній області регіонові немає рівних у світі.

По-четверте, не передане у ведення регіонів соціальне забезпечення — це одна з основних вимог Фландрії. З усіх суб'єктів федерації тільки Фландрія має можливість покривати соціальні витрати за рахунок власних доходів, тоді як Валлонія і Брюссель забезпечують себе тільки на 60–70%. Щорічно з Фландрії у Валлонію переводиться від 16 до 24 млрд бельгійських франків на фінансування соціальних витрат.

Усі ці проблеми призвели до другого витка напруги в Бельгії, що випав на другу половину 2007 року. Неминучий розпад Бельгії стали обговорювати такі шановані видання, як *Economist*, *Le Monde* і *le Figaro*.

У п'ятих, у 2007 році, понад 7 місяців після загальних виборів у Бельгії так і не зуміли сформувати уряд, викликавши глибоку кризу в суспільстві. Додатковим джерелом напруги стали дискусії про виборчі округи Брюсселя.

Можна сперечатися про те, чи приведе нинішня криза до розділу Бельгії на дві держави. Проблема, однак, набагато складніше. Загострення «фламандського питання» показує, що в нідерландомовній частині Бельгії сильною є незадоволеність своїм політичним статусом. У минулому Брюссель йшов на поступки у фламандському питанні. Фламандська мова стала другою державною, а Фламандський адміністративний округ і Фламандськомовне співтовариство одержали статус суб'єктів Бельгійської Федерації. Але ці зміни тепер не влаштовують впливові суспільні сили у Фландрії. На черзі — дискусії про зміну основ бельгійського державного устрою, що можуть привести до непередбачуваних наслідків.

У той же час не слід забувати, що Євросоюзу, без якого не мислиться бельгійська економіка, орієнтована на експорт, не потрібні дві держави замість однієї — Бельгії. Якщо ЄС заохочує довгостроковий

процес посилення регіонів, то він, навпаки, буде всіляко перешкоджати поділу складових його держав. Якщо, наприклад, визнати незалежність Фландрії, то як тоді перешкодити відділенню Каталонії від Іспанії, Північної Італії від решти країни, Баварії від ФРН, Північної Ірландії від Великобританії. Тому, якщо робити етнополітологічний прогноз по Бельгії і при цьому виходити з внутрішніх аспектів, то він несприятливий, а якщо виходити з зовнішнього аспекту (у контексті ЄС), то прогноз є набагато більш сприятливим.

У Франції загострення відносин між центром і периферійними районами (Бретань, Корсика, Каталонія), а також між корінним населенням і емігрантами, викликане розходженням у їхньому економічному становищі, змусило керівництво змінити внутрішньополітичний курс. Останнім часом офіційно визнаються мови етнічних меншостей, у школах вводиться вивчення національних мов (корсиканської, каталонської, фламандської, ельзаської), засновуються етнічні програми на радіо. Корсиці наданий статус автономії, обмеженої, щоправда, сферами освіти й культури. У той же час, якщо французьке законодавство зрівняло в правах з корінним населенням емігрантів із країн ЄС, то алжирці, марокканці, тунісці й інші, що складають основну частину іноземної робочої сили, залишаються фактично безправними.

У Канаді етнополітичний конфлікт пов'язаний із франкомовною провінцією Квебек, де проживає близько 90 відсотків франко-канадців. У вересні 1994 року на виборах у національну асамблею даної провінції перемогла Квебекська партія, яка виступає із сепаратистською програмою, що передбачає проведення референдуму про вихід провінції зі складу Канади. У жовтні 1996 року на референдумі у Квебеку з перевагою всього в один відсоток була збережена цілісність Канади — країни з одним з найвищих у світі рівнів життя. Розпад Канади міг спричинити непередбачену ланцюгову реакцію сепаратизму по всьому світові. У той же час гострота проблеми не була знята. Наразі Квебекська партія знову перемагає на провінційних виборах.

До 2007 р. сепаратисти намагались знову провести референдум, але постійно відкладали його проведення, бо за багаточисельними соціологічними опитуваннями вони виходили максимум на 45%, а їм необхідно 50% плюс один голос. У зв'язку з цим тепер етнополітичний прогноз по Квебеку набагато більш сприятливий, ніж 10 років тому.

Досить складна етнополітична ситуація в Азії, де виділяються своєю гостротою й складністю *курдська проблема* й сепаратистські тенденції в Індії.

Курди — єдиний у світі великий етнос, позбавлений державності. Територія, на якій вони проживають, давно вже перетворилася в зону нестабільності й конфліктів. Через різні обставини 30-мільйонний курдський народ (за курдськими джерелами — 40 млн) виявився розпорошеним між чотирма державами — **Туреччиною, Іраном, Іраком і Сирією**. Цей великий гірський район розташований на суміжних територіях цих держав і має назву Курдистан (країна курдів). Це поняття етнографічне, тому що ніколи не було такої держави і, відповідно, офіційних кордонів. Абсолютна більшість курдів живе саме тут. Близько 300 тис. курдів проживають на території колишнього Радянського Союзу й більше 600 тис. — у Західній Європі. У XX столітті курди неодноразово намагалися вирішити проблему державності, в тому числі й збройним шляхом. Але всі виступи курдів жорстоко придушувалися (в 1988 році режим Саддама Хусейна на півночі Іраку застосував хімічну зброю), тому що правлячі еліти тих країн, де проживають курди, не зацікавлені в наданні їм навіть автономії. Особливість цієї ситуації полягає в тому, що курди, як національні меншини, що проживають у цих країнах, не мають своєї автономії, виступають юридично й фактично безправним етносом. ООН і інші міжнародні організації не в змозі вирішити дану проблему, що є потужним конфліктогенним фактором в Азії. Через це етнополітичний прогноз курдської проблеми вкрай несприятливий.

Напружена етнополітична ситуація має місце на **Індостанському півострові**, де у 1947 р. на місці величезної англійської колонії утворилися дві держави: **Індія та Пакистан**. У процесі територіального розподілу й визначення державних кордонів у міждержавних відносинах Індії та Пакистану склалася надзвичайна ситуація, що вилилася в гострий етнополітичний конфлікт, що супроводжується збройними зіткненнями, які, у свою чергу, досить сильно підживлює релігійний конфлікт. У штатах Пенджаб, Джамму й Кашмір украй сильні сепаратистські настрої, що у свою чергу негативно позначається на відносинах Індії й Пакистану. А з огляду на те, що ці країни не так давно провели випробування атомної зброї й балістичних ракет, неважко уявити до яких негативних результатів може призвести ця ескалація.

Що стосується етнополітичного прогнозу з даної проблеми, то існує кілька варіантів. Автори прогнозу розвитку Індії до 2047 року (до 100-річчя незалежності) з делійського Центру політичних досліджень провели опитування громадської думки з проблеми Кашміру: 40 відсотків індійців вважає, що кашмірська проблема буде вирішена, 30 відсотків — ні; 71 відсоток респондентів бачить Кашмір у складі Ін-

дії; 28 відсотків сподіваються, що відносини з Пакистаном покращаться й 46 відсотків — ні. Автори даного прогнозу вважають, що кашмірську проблему можна буде врегулювати протягом першого десятиліття ХХІ століття. Але абсолютна більшість учених вважає, що для кардинального вирішення конфлікту умов немає. Навіть якщо припустити, що буде проведений плебісцит, то невідомо як будуть реалізовуватися його результати. Важко уявити, що Індія беззастережно погодиться на передачу всього Кашміру Пакистану або навпаки. Військовий варіант не призведе до вирішення питання й загрожує катастрофою для всього регіону. Створення незалежного Кашміру навряд чи влаштує як Індію, так і Пакистан.

Вогнища найгостріших етнічних конфліктів являють собою багато країн постсоціалістичного світу. У деяких з них почалися відкриті збройні зіткнення на етнічному ґрунті, в інших загострилася проблема етнічних меншин. Крах соціалістичної системи, перехід до економіки ринкового типу супроводжувався розпадом Югославії, Радянського Союзу, Чехословаччини.

Особливо болісно дезінтеграційні й сепаратистські процеси торкнулися колишньої **Югославії**. На початку 90-х років Хорватія й Словенія, заручившись підсумками референдуму, оголосили про свій суверенітет. У відповідь були введені федеральні війська, почалися бойові дії. Другий етап ескалації етнічної війни пов'язаний з Боснією й Герцеговиною, де воювали між собою серби, хорвати й мусульмани. У ході цього конфлікту загинуло більш ніж 200 тис. осіб. Останній етап етнічної ескалації в колишній Югославії пов'язаний з Косово, де етнічний конфлікт став міжнародним, тому що в нього втрутилися військові структури НАТО. У квітні 1999 року почалося бомбардування Белграда, військових і цивільних об'єктів Сербії, що ще більше ускладнило ситуацію й призвело фактично до гуманітарної катастрофи. Друга хвиля ескалації в Косово пов'язана із самопроголошенням незалежності наприкінці лютого 2008 року. Проголошення незалежності не знайшло підтримки в Раді Безпеки ООН, де виступили проти постійні члени Ради Безпеки — Росія і Китай. У той же час на початок квітня 2008 року більш як 30 держав визнали незалежність Косово, що створило певний прецедент у міжнародних відносинах, пов'язаний з тим, що гіпотетично таким шляхом може піти Абхазія, Південна Осетія, Наддністрянщина і т. д.

До самопроголошення незалежності Косово готувалися довго. У Туреччині заздалегідь зшили десятки тисяч червоних прапорів з чорними орлами (албанських) і переправили їх у Приштину. Але ніхто не

знає, що ж тепер буде з Косово і зі світом, що різко розділився за «косівською ознакою».

Які сценарії можливі:

Сценарій 1. Серби будуть протестувати, але через деякий час заспокояться. Адже, за останніми опитуваннями, близько 70% сербів мріють про входження їхньої країни до Євросоюзу. Нинішнє керівництво Сербії теж поділяє такі плани. Розраховують на це й у Європі. А коли і косовари, і серби будуть в ЄС, то і ділити буде нічого — кордони всього чисто символічні, а лівова частка суверенітету і з Приштини, і з Белграда відійде Брюсселю.

Сценарій 2. За десять років колись багатонаціональний край Косово став другою Албанією. Сьогодні лише на півночі зберігся «шматочок» компактного проживання сербів (інші анклавні цілком в оточенні албанського населення), що може зажадати перекроювання границь. Сербія офіційно не буде розв'язувати війну з Косово, але партизанські дії можуть розпочатися. Добровольці з самої Сербії і співвідчувачих країн потягнуться в Косово. Однак є великий ризик, що в цьому випадку вибухнуть усі Балкани і буде запущений третій сценарій.

Сценарій 3. Порохова бочка Європи, як називають Балкани, ще не встигла охолонути після кривавої громадянської війни в Боснії, бомбових ударів НАТО по сербських містах, етнічних чисток у Косово, локальних міжетнічних спалахів у Македонії. Виникнення ще однієї незалежної держави, і знову при порушенні абсолютно всіх міжнародних норм, дасть сигнал до нового переділу кордонів на Балканах, та й у багатьох інших регіонах світу. Чим ми гірше косоварів? — задатимуться питанням албанці в Македонії, Чорногорії, Південній Сербії і Північній Греції. Також можуть порушити питання абхазці, південні осетини, жителі Наддністрянщини і т. д.

Схоже, що навіть у НАТО готуються саме до гіршого сценарію. Наприкінці січня 2008 р. командує військами Північноатлантичного альянсу в Косово генерал-лейтенант Роланд Катхер недвозначно заявляє: «На Балканах знову може вийти ефект доміно». І захопити він може всю Європу.

Особливо небезпечно забарвлення здобувають етнічні конфлікти при нашаровуванні на них релігійної ворожнечі. Етнополітичні конфлікти з релігійним відтінком відрізняються більшим фанатизмом, жорстокістю, чітким ідеологічним підґрунтям конфлікту. Етнополітичні конфлікти такого типу дуже важко врегулювати й практично неможливо остаточно вирішити. Багато міжетнічних конфліктів су-

часності мають релігійне забарвлення (Північна Ірландія, колишня Югославія, Індія, Чечня, Близький Схід).

Перш ніж спробувати зробити загальний етнополітологічний прогноз з даної проблеми, необхідно підкреслити, що існує певна циклічність етнополітичних конфліктів. Загальновідомо, що етнічні конфлікти — постійний супутник будь-якого поліетнічного суспільства. Але в певні історичні періоди відбувається їх масове загострення, що і є свідченням циклічності їх процесу. У новий час це були періоди Великої французької революції й наполеонівських війн (кін. XVIII — поч. XIX ст.), Першої і Другої світових війн, розпаду колоніальної імперії (50–60 рр. XX ст.), дезінтеграції СРСР і СФРЮ (кін. 80 — поч. 90 рр.). За прогнозами деяких учених, сепаратизм і дезінтеграція держав будуть відігравати важливу роль у суспільному процесі в осяжному майбутньому.

Розпад держави — це завжди геополітична катастрофа й «оксамитові» розпади держав за моделлю поділу Чехословаччини досить рідкісні. Набагато більш типовим для історії є югославський сценарій. Сепаратизм, іредентизм стануть найважливішими рисами історичного процесу в найближчі десятиліття; не буде перебільшенням сказати, що людство вступило в нову етноконфліктну фазу своєї історії, у якій будуть домінувати локальні й релігійні конфлікти. Таким чином, є всі причини довіряти прогнозу Дж. Шлезінгера, який попереджав, що в майбутньому світовий порядок буде визначатися національним суперництвом і етнічною напруженою.

9.5. Форми та способи врегулювання етнополітичних конфліктів

Перша, а потім і Друга світові війни особливо гостро порушили питання про запобігання збройних конфліктів. З появою ядерної зброї збройні конфлікти стали набувати найбільш лиховісного характеру. Усе це спонукало членів світового співтовариства розробити додаткові заходи для збереження миру на планеті. Стаття 33 глави IV Статуту ООН так і називається — «Мирове вирішення спорів». Вона передбачає, що «сторони, що беруть участь у будь-якій суперечці, продовження якої могло б загрожувати підтримці міжнародного миру і безпеки, повинні насамперед намагатися вирішити суперечку шляхом переговорів, обстеження, посередництва, примирення, арбітражу, судового розгляду, звернення до регіональних органів або угод, або інших мирних засобів за своїм вибором».

Найважливішою політичною проблемою, що стоїть перед людською цивілізацією, є проблема *врегулювання етнополітичних конфліктів*. Сьогодні немає необхідності доводити, що наслідки цих конфліктів здійснюють вкрай негативний вплив не тільки на державний розвиток, але і на імідж держав, що не здатні запобігти конфліктам такого роду. Але головне те, що загострення конфліктів веде до людських жертв, число яких може вимірюватися десятками і сотнями тисяч. Тільки в останні десятиліття в турецькому Курдистані в результаті зіткнення курдів з урядовими військами загинуло 26 тис. чоловік, у Шрі-Ланці — більше 35 тис. чоловік, у Сьєра-Леоне в етнічному конфлікті загинуло близько 100 тис., на Філіппінах (о. Мінданао) — понад 120 тис., у Ліберії — більше 150 тис., у Боснії і Герцеговині — близько 200 тис., у Судані — більше 1 млн, в Афганістані — більше 1 млн, у Сомалі — більше 350 тис., в Анголі — понад 500 тис., у Руанді тільки за три місяці 1994 р. загинуло більше 1 млн чоловік. Абсолютна більшість з названих етнополітичних конфліктів залишаються неурегульованими дотепер.

Однак, незважаючи на розуміння небезпеки конфліктів і військових зіткнень та заходи, що здійснювались для їх запобігання, усе-таки конфліктів і війн у другій половині ХХ сторіччя уникнути не вдалося.

Ряд збройних конфліктів і війн знайшли своє продовження після закінчення «холодної війни». Індія, Ефіопія, Шрі-Ланка, Судан, Близький Схід, — це лише деякі з них. Не одержали свого остаточного вирішення конфлікти в країнах Заходу. Для Великобританії проблемою залишається Північна Ірландія, для Іспанії — баски, для Франції — бретонці і корсиканці, для Канади — провінція Квебек. Поряд зі старими, виникають нові вогнища напруженості різної інтенсивності в тих або інших регіонах світу.

Врегулювання етнічних конфліктів має на меті заснування нового, компромісного і прийняттого для всіх основних політичних сил балансу владних повноважень у тому поліетнічному суспільстві, де конфлікт виник і розвивався. Врегулювання повинно привести до повного витіснення етнічної проблематики з політичного життя поліетнічного суспільства, щоб для її збереження вже не залишилося основ.

Повне врегулювання можливе тільки у випадку конфлікту з культурно-мовного приводу за умови, що вимоги меншості в цьому відношенні не зустрічають різкого несприйняття у етнічної більшості. Конфлікти соціально-економічного характеру пов'язані зі значними ймовірними матеріальними витратами, що робить врегулювання *практично недосяжним*.

У розвитку етнічних конфліктів відбувається багато подібних, однотипних процесів, але в кожному з конфліктів приймають участь люди зі своїми уявленнями, переконаннями, пристрастями, стереотипами поведінки. Атмосфера гострої напруги призводить до того, що поведінка людей у конфліктних ситуаціях найчастіше не піддається логічному аналізу, не ґрунтується на здоровому глузді. Тому імовірність знайти рішення конфліктної проблеми, що задовільнило б конфліктуючих повною мірою, дуже мала.

У кращому разі сторони приймають компромісне рішення, що не вирішує конфлікту, а лише переводить його в латентний стан. При цьому немає гарантій, що наступні покоління конфліктуючих етнічних спільнот будуть задоволені подібним вирішенням і не відновлять відкритий конфлікт. У даному разі мова йде не про врегулювання, а про *нейтралізацію* конфлікту. Надійне переведення етнічного конфлікту в рамки легальної політичної боротьби між відповідними партіями і рухами досягається при гарантованій неможливості насильницьких дій з боку кожної зі сторін, а також при обґрунтованій впевненості в тому, що етносепаратисти не зможуть набрати вирішальної більшості у свою підтримку на виборах в органи державної влади.

Такий варіант рішення проблеми досить реальний. При цьому спецслужби здійснюють дії з дискредитації і дезорганізації діяльності найбільш радикальних лідерів і організацій і одночасно сприяють пропаганді більш поміркованих діячів, що виступають від імені тієї ж етнічної групи і не схильні до насильства.

Особливо складним є регулювання і вирішення *етнотериторіальних конфліктів*. І важко собі уявити долю нашої планети, якщо актуалізуються всі ті конфлікти, що зараз знаходяться в латентному стані. Найголовніше, немає гарантії, що в результаті «справедливих» рішень всі конфліктні ситуації будуть усунені, адже в кожній з конфліктуючих сторін своє уявлення про справедливість.

Ще один реальний результат, що часто зустрічається, — *«природний» розвиток і наступне загасання етнічних конфліктів*. У даному разі конфлікт проходить усі стадії свого розвитку, а під час постійної ескалації він переростає в насильницьке протистояння сторін і закінчується в результаті руйнування раніше єдиного поліетнічного суспільства, у якому він виник. Але цей процес вже не можна назвати врегулюванням конфлікту, тому що етнічний конфлікт усередині поліетнічної держави перетворюється в міждержавний конфлікт між знов створеними державами.

Зазвичай цей варіант вирішення проблеми протікає *по одному з двох можливих сценаріїв*. Територія змінюється за рахунок проведення нових державних кордонів, що розділяють конфліктуючі сторони, але іноді змінюється етнічний склад населення за рахунок депортації ворожих груп. У реальності найчастіше обидва сценарії поєднуються (**Боснія і Герцеговина, Нагорний Карабах, Абхазія**).

Дуже рідкі випадки *самозгасання конфлікту*, тобто його вгасання без будь-яких істотних змін причин і факторів, що його породили. Одним з таких прикладів є відмова **сербів у Німеччині** початку XIX століття від активного національного руху на користь культурного.

Таким чином, з чотирьох варіантів вирішення етнічних конфліктів найбільш важким і оптимальним шляхом є реальне вирішення проблем і досягнення компромісу; найменш ймовірний варіант самозгасання конфлікту. Очевидно, що практично прийнятним є спосіб нейтралізації конфліктів.

Як і будь-який соціальний процес, етнічний конфлікт має свої *етапи дозрівання*, на кожному з яких варто використовувати певні прийоми і способи його врегулювання. Згідно даних сучасної етнічної конфліктології, кожен міжетнічний конфлікт має принаймні чотири етапи у своєму розвитку: *латентний період* (зародження), *прояв конфлікту* (визрівання), *активне протікання* конфлікту (ескалація), *наслідки конфлікту* (утасання).

У *латентний період* для запобігання конфлікту впливає необхідність:

- ♦ домогтися практичної реалізації принципу громадянської рівноправності;
- ♦ у нових національно-державних утвореннях почати свою діяльність з нульового варіанта громадянства. Усі люди, що живуть на території держави, повинні мати можливість одержання громадянства;
- ♦ проводити політику соціально-економічного вирівнювання умов життя всіх етнічних груп, що раніше піддавалися дискримінації;
- ♦ реалізовувати принципи федералізму однаково для всіх етнічних груп.

Перехід конфлікту у фазу *прояву конфлікту* можна визначити за такими характерними для неї ознаками: посилення взаємних обвинувачень у зловмисності; поява повідомлень про звірства, що чиняться певною етнічною групою; вимоги надзвичайних заходів з захисту гноблених етнічних груп або етнічних меншин; початок етнічної мігра-

ції. Для зняття етнічної напруженості в цей період адміністративним органам **необхідно**:

- ♦ створювати етнічно нейтральні підрозділи поліції й армії з визначенням їх чітких функцій і повноважень у конфліктних діях;
- ♦ організувати подачу і виклад точної і неупередженої інформації про конфлікт у всіх засобах масової інформації;
- ♦ здійснювати особливий контроль за схоронністю і рухом зброї;
- ♦ максимально пильно переслідувати за законом організаторів вуличних зіткнень з неухильним і точним виконанням вироків.

У період **активного протікання конфлікту** головною задачею уряду є максимально швидке припинення військових дій, для чого потрібно вжити наступних заходів:

- ♦ видалення з зони конфлікту, арешт або тимчасова затримка прихильників екстремістських методів вирішення конфлікту;
- ♦ запобігання розколу за етнічною ознакою в державних і силових структурах, що забезпечують суспільний порядок;
- ♦ введення особливого контролю за засобами зв'язку й об'єктивністю засобів масової інформації;
- ♦ припинення бойових дій і початок переговорного процесу;
- ♦ проведення комплексу заходів для забезпечення мінімізації людських жертв і матеріального збитку (відвід збройних формувань, створення нейтральних зон, організація безпечних населених пунктів і міст);
- ♦ запобігання мародерству і військовим злочинам.

Нарешті, **четвертий етап розвитку конфлікту (наслідки конфлікту)** передбачає усунення наслідків конфліктних дій і примирення конфліктуючих сторін. Відповідно до цих задач владним органам необхідно:

- ♦ дати загальну оцінку наслідків конфлікту й оголосити програму відтворення єдності громадянського суспільства на умовах національного примирення;
- ♦ додати відбудовному процесу етнічно нейтрального характеру (звільнення заручників, повернення біженців, відповідальність за присвоєння чужої власності, організація медичного обслуговування);
- ♦ не допускати героїзації терористів і екстремістів задля уникнення перетворення їх у політичних лідерів;

- ♦ почати суспільний діалог всіх етнічних груп для реформування суспільства;
- ♦ відмовитися від драматизації конфлікту і не допустити його фіксації в «історичній пам'яті» етносу, щоб наступні покоління не могли відродити знову «дух конфлікту».

Перелічені способи і методи регулювання етнічних конфліктів на кожному з періодів їхнього розвитку можуть бути доповнені *методами ослаблення і гальмування конфлікту*. До них відносяться наступні:

- ♦ метод деконсолідації конфлікуючих сторін, що означає відділення за допомогою спеціальних заходів найбільш радикальних елементів або груп від інших, схильних до компромісів і переговорів;
- ♦ використання різного роду санкцій (від символічних до військових) стосовно конфлікуючих сторін, наприклад припинення постачань озброєння і боеприпасів, пально-мастильних матеріалів воюючим сторонам; припинення з ними торговельних і економічних відносин. Військові санкції (збройне втручання) вважаються припустимими в етнічному конфлікті, якщо в його процесі мають місце масові порушення прав людини;
- ♦ переривання конфлікту на короткий час шляхом оголошення припинення бойових дій або мораторію на них. У результаті цього швидко міняється загальне емоційне тло конфлікту, знижується напруження пристрастей, йдуть на спад психози, слабшає загальна консолідованість груп у конфлікті.

Традиційно стратегія врегулювання конфлікту припускає два **варіанти**:

1. Вирішення конфлікту самими учасниками.
2. Втручання третьої сторони.

Конфлікт може бути вирішений на різних стадіях. В одних випадках його розвиток можна призупинити на ранніх стадіях, коли втрати сторін незначні. В інших випадках конфлікт вирішується вже тоді, коли заподіяний непоправний збиток (загибель людей, руйнування житла, знищення майна і т. п.).

Досить розповсюджений другий варіант вирішення конфліктів — втручання тих або інших миротворчих сил, що можуть впливати на конфліктну ситуацію, на обставини, що підтримують конфлікт, на його учасників. Одне з найважливіших правил успішного врегулювання конфлікту — не протиставлення «правої» і «неправої» сторін (навіть якщо вони в дійсності можуть бути позначені таким чином), а пошуки вирішення, що відповідає інтересам обох сторін.

Але найефективніший шлях **вирішення конфлікту** — усунення протиріч, що його обумовили:

- ♦ усунення об'єкту конфлікту (наприклад, відкриття кордону);
- ♦ розподіл об'єкту конфлікту між сторонами;
- ♦ встановлення черговості або інших правил обопільного використання об'єкту;
- ♦ компенсація однієї зі сторін за передачу об'єкта іншій стороні;
- ♦ розведення конфліктуючих сторін;
- ♦ перенесення відносин сторін в іншу площину, що припускає виявлення в них загального інтересу, та інше.

Отже, вирішення конфлікту — це, по суті справи, **досягнення угоди** зі спірного питання між учасниками. У принципі така угода може бути укладена: 1) у результаті збігу думок сторін; 2) відповідно до законодавчої або моральної волі зовнішньої сили; 3) під тиском однієї з протидіючих сторін. Однак міжнародна і внутрішньополітична практика демонструє, що, якщо рішення нав'язане, конфлікт рано чи пізно в тій або іншій формі відновиться.

Конструктивним представляється поєднання інституціонального, інструментального і стандартного підходів; забезпечення рівних умов для сторін незалежно від їхньої національності; створення етнополітичної і культурної інфраструктури міжнаціональної згоди; гуманізація міжнаціональних відносин; нарешті, залучення третейського судді.

Відзначимо, що нічого цього не було зроблено під час багаторазових спроб припинення конфлікту в Нагорному Карабасі: переговори проводилися спонтанно, без попередньої підготовки, без плану і, природно, не призвели до будь-якого позитивного результату.

Важливо також впливати на ідеологічні і соціально-психологічні характеристики учасників конфлікту, зокрема намагатися розвіяти неправильні уявлення сторін одне про одного, про дії і мотиви їхньої поведінки.

Для того щоб звести до мінімуму витрати конфлікту, можна спробувати **контролювати його динаміку**, зберігаючи його позитивний потенціал. У цьому разі використовуються пропагандистські, адміністративні, силові засоби, що, цілком природно, мають тимчасовий ефект. Але тут особливо важливі супутні зусилля з вирішення довгострокових протиріч, які лежать в основі конфлікту.

У той же час лідер етносу, що бере участь у конфлікті, незважаючи на спокуси «вольового» вирішення, може прийняти такі заходи задля вирішення конфлікту, що хоча б тимчасово задовольнили всі сторони. Правда, можливості керівника бувають досить невеликі —

його розпаленілі прихильники і радники нерідко підштовхують його до кардинального рішення.

Якщо виходити з тези, відповідно до якої зіткнення, засновані на розбіжності інтересів, визнаються природними і неминучими, то тоді і протиріччя, що відкрито виявляються, можуть бути досить корисними з погляду поліпшення відносин. Проблема не в знятті напруженості, не в усуненні самого конфлікту, а в умілому керуванні зіткненням. Подібний підхід змушує бачити в супротивникові не завжди приємного, але все-таки партнера.

Аналіз етнічних конфліктів цілком ясно свідчить про **необхідність вироблення деяких нових підходів до їх регулювання**. Зокрема, поставлена під сумнів стара теза, що кожна група населення, поєднувана територією, обов'язково повинна мати власну державу. У свій час президент США Вудро Вільсон з урахуванням інтересів своєї країни (переділ світу) найбільш голосно заявляв про таку ідею. Деякі положення про необхідність надання незалежності новим державам у зв'язку з крахом колоніальних імперій були записані й у Статуті ООН. Однак події XX століття внесли в політику промислово розвинених країн, що втратили своє безперечне панування в цій міжнародній організації, помітні корективи. Стали, зокрема, очевидними небезпеки, пов'язані з абсолютизацією ідеї самовизначення. Виявилось, що в багатьох регіонах етнічні групи не мають місць компактного проживання і, отже, демаркувати кордон попросту неможливо. І навіть у місцях, де проживання здавалося реальним (наприклад, територія колишньої Югославії), неминуче виникали нові конфлікти, іноді більш гострі, ніж колишні.

Це вимагає **пошуку підходів до врегулювання етнічних конфліктів**:

1. Поширювати ідеї західної демократії на всі регіони світу, допомагаючи при цьому прихильникам і вводячи санкції проти перекірливих країн. Офіційна позиція керівників західних держав така: «етнічні конфлікти більш властиві диктаторським і репресивним режимам, ніж демократичним».

2. Сама по собі демократія не надає ніяких реальних гарантій етнічним меншостям, тому варто підтримувати не їхнє прагнення до відділення, а автономію. У такому випадку етнічна меншість, володіючи деяким самоврядуванням, може не настільки сильно побоюватися, що більшість, використовуючи демократичні норми, буде її пригноблювати. Для врегулювання збройних етнічних конфліктів пропонується виробити якісь правила і механізми міжнародного втручання. Ці правила і механізми повинні бути легітимними, тобто прийнятими основними міжнародними організаціями, але щодо того, якими саме організації-

ями, існують серйозні розбіжності (ООН, НАТО, СНД). Частина дослідників і дипломатів вважає, що ООН просто не в змозі втручатися в кожний з незліченних конфліктів, тому регіональні організації повинні взяти цю турботу на себе. Інші заперечують: не можна очікувати рівного і справедливого ставлення до учасників конфлікту від організації, яка переслідує лише власні інтереси (наприклад, НАТО).

3. Повинен бути переглянутий традиційний для міжнародних відносин принцип, за яким регулювання етнічних конфліктів на території будь-якої держави є чисто внутрішньою справою цієї держави. Втручання нині виправдується погрозою з боку можливого потоку біженців через кордони, що може серйозно дестабілізувати економічне і політичне життя сусідів.

4. Правомірно також використовувати силу проти міжнародного тероризму (обстріл ракетами США влітку 1998 р. таборів бойовиків на території Афганістану, охопленого етнічним конфліктом, був схвалений практично всіма країнами НАТО).

5. Варто розробити умови, за яких нові держави можуть бути визнані і прийняті в ООН і інші міжнародні організації. У зв'язку з цим пропонується визнавати держави, що не були б створені під зовнішнім, найчастіше збройним, впливом (наприклад, Турецька Республіка Кіпр). Крім того, необхідною умовою визнання є дотримання прав людини, зобов'язання поважати існуючі кордони, право національних меншин на самовизначення.

Підводячи підсумки, бачимо, *що природа етнічного конфлікту складна і суперечлива*. Етнічна напруженість залежить від структури і змісту міжетнічних комунікацій, особливостей етнічної культури взаємодіючих спільнот та історичного характеру відносин між ними.

Типологія етнічних конфліктів показує, що існують різні види конфліктів, які відрізняються один від одного природою, характером, цілями, але призводять до глобальних наслідків.

Регулювання і припинення етнічних конфліктів є життєво важливою умовою існування будь-якої поліетнічної спільноти. Конфліктні міжетнічні відносини завжди негативно впливають на основні процеси соціально-економічного, культурного і політичного розвитку будь-якої держави. Вони не просто гальмують і порушують хід суспільного розвитку, але і здатні змінити його орієнтацію, породити нові негативні тенденції, тобто закладають основу для майбутніх конфліктів інших поколінь.

ПЛАН СЕМІНАРУ

1. Сутність, характерні риси і історія етнополітичних конфліктів.
2. Типологія і основні етапи визрівання політичного конфлікту.
3. Етнополітична конфліктологія: проблеми становлення та розвитку.
4. Причини загострення етнополітичних конфліктів у сучасному світі.
5. Основні етнічні конфлікти в сучасному світі та їх етнополітологічний прогноз.
6. Форми та способи врегулювання етнічних конфліктів.

ТЕМАТИКА КОНТРОЛЬНИХ РОБІТ, РЕФЕРАТИВ ТА ДОПОВІДЕЙ

1. Сутність, характерні риси і історія етнополітичних конфліктів.
2. Проблеми становлення та розвитку етнополітичної конфліктології.
3. Причини загострення етнополітичних конфліктів та способи їх врегулювання.
4. Проблема Косово та її етнополітичний прогноз.
5. Сепаратистські тенденції у Бельгії та Іспанії.
6. Сутність курдської проблеми та її етнополітичний прогноз.
7. Близький Схід: причини загострення конфлікту та перспективи їх вирішення.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Як трактували етнополітичний конфлікт Г. Т. Тавадов і Е. Н. Ожиганов?
2. У чому сутність суб'єкта, предмета та об'єкта етнополітичних конфліктів?
3. Які ви знаєте характерні риси етнополітичного конфлікту?
4. Коли в історії людської цивілізації виникли етнічні конфлікти?
5. Які типи етнополітичних конфліктів ви знаєте?
6. Які стадії у своєму розвитку проходить етнополітичний конфлікт?
7. У чому сутність і які причини ескалації етнополітичних конфліктів?
8. Які існують позитивні і негативні сторони етнополітичних конфліктів?
9. У чому сутність етнополітичної конфліктології?
10. Які етапи пройшла у своєму розвитку економічна конфліктологія?
11. Які ви знаєте етнополітичні, етнотериторіальні і етнополітичні причини загострення етнополітичних конфліктів у сучасному світі?

12. У чому сутність, специфіка та етнополітологічний прогноз конфлікту у Великій Британії?
13. У яких країнах сильні сепаратистські тенденції?
14. У чому сутність курдської проблеми та який її етнополітичний прогноз?
15. Яка етнополітична ситуація в Косово, чому ця ситуація стала прецедентом у міжнародних відносинах?
16. Які основні засоби врегулювання етнополітичних конфліктів?

ЛІТЕРАТУРА

1. Арон Р. Мир і війна між націями: Пер. з фр. — К., 2000.
2. Гулиев М.А., Коротец И.Д., Чернобровкин И.П. Этноконфликтология: Учебное пособие. — М., 2007.
3. Євтух В. Міжетнічний конфлікт у суспільному розвитку поліетнічних країн // Сприяння поширенню толерантності у поліетнічному суспільстві / О. Майборода, Р. Чілачава, Т. Пилипенко та ін. — К., 2002.
4. Євтух В. Концептуальні засади вирішення етнонаціональних проблем // Політичний менеджмент. — 2007. — № 1.
5. Єрмаков П. Етнополітичний конфлікт: специфіка його прояву та розв'язання у тоталітарних і демократичних системах // Політичний менеджмент. — 2007. — № 1.
6. Здравомыслов А. Г. Межнациональные конфликты в постсоветском пространстве. — М., 1997.
7. Идентичность и конфликт в постсоветских государствах. — М., 1997.
8. Котигоренко В. Причинність етноконфліктів: впливи глобалізації // Політична думка. — 2002. — № 1.
9. Маруховська О. О. Врегулювання етнополітичних конфліктів: наука чи мистецтво? // Віче. — 1998. — № 1. — С 12-23.
10. Міграційні процеси у сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри: (Понятійний апарат, концептуальні підходи, теорія та практика): Енциклопедія / За ред. Ю. Римаренка. — К., 1998.
11. Міжнаціональні відносини та національні меншини України: Стан, перспективи / За ред. Р. Чілачави. — К., 2004.
12. Садохин А. П., Грушевицкая Т. Г. Этнология: Учеб. для студ. высш. учеб. заведений. — М., 2001.
13. Сафонова О.Д. Этнополитические конфликты и региональные институты власти // Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 6. Выпуск 4. — 2007.
14. Семиволос І. Мекканський альянс заради єдності та миру // Політика і час. — 2007. — №4.
15. Тавадов Г.Т. Этнополитология. — М.: 2005.

Національні фактори в контексті глобалізації

КЛЮЧОВІ ПОНЯТТЯ ТА ТЕРМІНИ:

• глобалізація	• національна ідентичність
• фази глобалізації	• міжнародний тероризм
• дезінтеграція	• базові сценарії глобалізації
• інтеграція	• вестернізація
• антиглобалістський рух	• фрагмеграція
• іммігранти	• локалізація
• етнокультурна мозаїчність	• глокалізація
• європейська ідентичність	• теорія «золотого мільярда»
• поствестфальська система міжнародних відносин	• національні інтереси

10.1. Глобалізація: процес і його осмислення

Процеси глобалізації для сучасних політичних і соціологічних наук стали одним з найважливіших напрямків досліджень. За останнє десятиріччя суттєво збільшилось число публікацій, що торкаються різних аспектів процесу глобалізації.

Наразі поняття «глобалізація» стає найбільш актуальним і широко використовуваним. Місце і роль глобалізації в сучасних умовах не можуть бути зрозумілими без аналізу того впливу, який вона здійснює на *нації, ментальність і соціальну поведінку* людей, що активно або пасивно (у якості «суб'єктів» або «об'єктів») беруть участь у даному процесі. Від того, як в умовах глобалізації змінюються мотиви, цінності, орієнтації її учасників, соціально-типові властивості особистості і її відносини з суспільством, у загальному підсумку залежить історичний розвиток людства. Зараз особливо необхідно реалістично оцінити вплив глобалізації, тому що мода на неї, шумовий фон, створений навколо цього явища в останні роки, часто заважає відрізнити реальність від ідеологічного міфу.

Термін «глобалізація» уперше з'явився в 1983 р. у статті Т. Левіта в *«Гарвард бізнес ревью»* і позначав феномен злиття ринків окремих продуктів, вироблених окремими корпораціями. Аж до 1987 р. база даних Бібліотеки Конгресу США у Вашингтоні не містила книг, у назві яких використовувалося б поняття «глобалізація». З початком 90-х років XX ст. кількість книг і статей на цю тему стала збільшуватися в геометричній прогресії. З цього часу термін одержав загальне поширення, але одночасно став наповнюватись все більш широким набором значень.

Тому зміст, генезис і особливо подальші шляхи розвитку процесів глобалізації є сьогодні предметом гострої політичної і наукової дискусії. Темою жвавих дебатів стає буквально все — що таке глобалізація, коли вона почалася, як співвідноситься з іншими процесами в суспільному житті, у тому числі і етнополітичному, з національними державами і національними інтересами цих держав, які її найближчі і віддалені наслідки і т. ін.

Одні дослідники розуміють глобалізацію досить вузько — як об'єктивний процес «формування фінансово-інформаційного просто-

ру на базі нових, переважно комп'ютерних, технологій» — і пов'язують її початок з 90-ми роками ХХ ст. (М. Делегін).

Інші вважають, що «введення в оборот терміну «глобалізація» було пропагандистською відповіддю еліт на протести проти неолібералізму» (Б. Ю. Кагарлицький, Н. Хомський та ін.), тобто концепція «глобалізації» розглядається як нове ідеологічне обґрунтування влади транснаціональних корпорацій, насамперед — американських.

Треті вбачають у глобалізації сучасну стадію процесу інтеграції світу, формування цілісної людської цивілізації, передвістя глобального громадянського суспільства і початок нової ери світу і демократизації. Як відзначав М. М. Моїсєєв, «інтеграційні і дезінтеграційні тенденції безупинно взаємодіють в історії людства, і їх суперечливість безупинно породжує нові форми організації державного і національного життя. І немає однозначного рішення, як і немає єдиної «наукової» і до того ж «правильної» ідеології».

Автор поділяє в цьому питанні точку зору тих авторів (І. Валлерстайн, Р. Робертсон, Г. С. Батигін, М. М. Моїсєєв, М. А. Чешков і ін.), які вважають, що *глобалізація — це процес стадіального становлення світу як єдиного, взаємозалежного економічного, політичного, культурного простору*.

Незважаючи на те, що глобалізація як проблема виникла не дуже давно, (якщо подивитися на історію людства), при всій її суперечливості і неоднозначності можна знайти тенденцію до все тіснішої взаємодії територій, економік, політичної, культурно-духовної й іншої діяльності. При цьому протягом історії підстави для такого об'єднання були різними. Наприклад, у середньовічній Європі такою підставою було *християнство*, у період холодної війни — *ідеологія*, а останнім часом — насамперед *сучасні інформаційні й комунікаційні технології*.

Тобто глобалізація — це процес, що почався ще на ранніх етапах історії, однак тільки зараз став загальним.

Інтерес до проблем, що охоплюються поняттям «глобалізація», виникав постійно, коли під питання ставився сформований соціальний і міжнародний порядок. Протягом останнього століття це відбувалося, щонайменше, тричі.

Уперше подібні питання почали обговорюватися ще наприкінці ХІХ століття серед таких тем і явищ, як «геополітика», «імперіалізм», виникнення міжнародних фінансово-промислових корпорацій, конференції про мир і роззброювання, необхідність і можливість формування наднаціональних і міжнародних представницьких органів. Трохи пізніше, у 10-х роках ХХ ст., мова зайшла вже про інтеграцію Європи.

Удруге дискусії такого роду були пов'язані з осмисленням епохи колоніалізму і експансії сучасної цивілізації в країни третього світу. Нинішня, **третя** за рахунком, хвиля дискусій піднялася на початку 1990-х років. Деякі дослідники саме з періодом 1870–1914 рр. пов'язують початок глобалізації (або першу глобалізацію), що проходила тоді у формі процесів інтернаціоналізації економіки (насамперед торгівлі), політики і культури. «Нинішню глобалізацію, на думку **В. Федорова**, можна вважати другою. Перша являла собою англійський free trade, що забезпечила вільне переміщення товарів, капіталів і людей. Цей процес, що почався в 1885 р., міг би продовжуватися донині, якби не був перерваний трьома системними опозиціями — націоналізмом (Перша світова війна), комунізмом (Велика Жовтнева революція) і фашизмом (Друга світова війна). В результаті процес глобалізації був зупинений більш ніж на 70 років».

Відомий російський вчений **М. Н. Губогло** у своїй фундаментальній роботі пропонує історичне визначення «даного соціального феномену» і виділяє *три фази глобалізації*.

Перша фаза охоплює період з початку великих географічних відкриттів до початку XIX століття. Вона пов'язана з початком епохи колонізації, виходом капіталів, культур і політичних інтересів за рамки державних кордонів, формуванням світових імперій і переносом глобального політичного суперництва на всі континенти землі.

Друга фаза пов'язана з подальшою європейською колонізацією, що стимулювалась індустріалізацією і розвитком транспортних засобів і комунікацій. Цей період характеризується масовою імміграцією з країн Європи, розвитком світової торгівлі і посиленням експлуатації позаєвропейських ресурсів і охоплює період з початку XIX століття до Першої світової війни.

Третя фаза глобалізації хронологічно охоплює період структурних перетворень у світі, що почався після Першої світової війни і триває дотепер. У цей період відбувається занепад і падіння таких колоніальних імперій як Британська, Іспанська, Французька, Португальська, Нідерландська, Російська, Османська. Також відбувається зосередження етнополітичної і військової міцї спочатку в руках двох великих держав — СРСР і США, і потім тільки в руках останньої. Разом зі змінами в розселенні людей (тривалі масштабні міграції) відбувається широкомасштабний, міжцивілізаційний і міжкультурний обмін.

Існує безліч спроб дати коротке, але змістовне визначення глобалізації, але поки що прийти до спільного знаменника не вдається. Однак для багатьох прийнятне розуміння сучасного етапу глобалізації, за-

пропоноване Ентоні Гідденсом, який вважає, що *глобалізація — могутня сила, що трансформує світ, відповідальна за масову еволюцію суспільств і економік, за зміни форм правління і всього світового порядку*.

Отже, у широкому сенсі мова йде про «зростаючий взаємозв'язок і взаємозалежність усіх сегментів світової економіки і політики».

Глобалізація наразі означає новий етап інтеграційних процесів у світі і веде до втягування більшої частини людства в єдину відкриту систему фінансово-економічних, суспільно-політичних і культурних зв'язків на основі новітніх засобів інформатики і телекомунікацій. Незмінно підкреслюючи економічні основи глобальних змін, що відбуваються у світі, різні автори виділяють різні аспекти глобалізації, наприклад: організаційно-управлінський, економічний, технічний, просторовий, культурний, політичний, етнонаціональний.

В дійсності глобалізація виявилася не настільки універсальною і «глобальною», як представлялося, проте вона цілком очевидна і реальна насамперед як загальний вектор розвитку світу, свого роду *рівнодіюча найрізноманітніших сил і тенденцій*. Вона явно визначає досить важливий і впливовий клас економічних, політичних, національних та інших процесів на різних рівнях, а також задає нові принципи, норми, правила і процедури прийняття рішень, створюючи в результаті світ з безліччю взаємозв'язків, взаємодій. Характеризуючи нинішній етап глобалізації обов'язково потрібно враховувати три важливі історичні обставини:

- ♦ розпад радянського блоку і руйнування біполярної системи міжнародних відносин;
- ♦ перехід країн-лідерів світового розвитку на постіндустріальну стадію;
- ♦ регіоналізація світової економіки.

На думку А. І. Неклесси, нова якість світу — його глобалізація — проявилася також у тому, що в 1990-ті рр. майже вся планета виявилася охопленою єдиним типом господарської діяльності, капіталістичні ринкові відносини стали абсолютно домінуючими.

Процес глобалізації також впливає на зміну системи міжнародних відносин. Багато дослідників пишуть про формування *поствестфальської системи міжнародних відносин*, «привселюдно декларуючої як новий принцип їх побудови верховний суверенітет людської особистості, верховенство прав людини над національним суверенітетом». Однак наявна система міжнародних зв'язків демонструє також зміцнення принципів, для реалізації яких захист прав людини служить лише димовою завісою й ефективним знаряддям. Діючий принцип

поствестфальської системи — вибіркова легітимність (вибіркове визнання суверенності) держав, що припускає як існування владної еліти, що санкціонує цю легітимність, так і особливої групи країн-ізгоїв з обмеженим суверенітетом.

Верхівка нової ієрархії володіє не тільки цим «священним правом», але і технічними можливостями для формування світової громадської думки, що служить потім основою для легітимації і делегітимації національного суверенітету, а також для здійснення владних повноважень, пов'язаних із приведенням нового статусу держав у відповідність з політичною реальністю.

Міжнародні інститути такого роду дійсно виникають, але багато чого залишається неясним:

- ♦ чи адекватний за масштабом і наявними ресурсами цей процес потребам, які виникають під час глобалізації;
- ♦ чи можуть міжнародні інститути, що з'являються, компенсувати дефіцит керованості в межах національних держав;
- ♦ чи здійсненні глобальні суспільно-політичні практики.

Переконливих відповідей на ці питання наразі немає.

У цілому можна виділити наступні нові характеристики міжнародних відносин глобального світу:

- ♦ зростання економічного потенціалу недержавних акторів (ТНК) (за даними У. Бледсо, на ТНК приходить 70% світової торгівлі і 80% іноземних інвестицій, але на їх виробництві зайнято тільки 3% світової робочої сили) і потреба в його незалежній реалізації в міжнародному середовищі;
- ♦ витіснення недержавними акторами держав з позицій головних, системоутворюючих елементів системи міжнародних відносин;
- ♦ розмивання кордонів між внутрішньою і зовнішньою політикою держав;
- ♦ «економізація політики» і закріплення фактичної нерівності держав як акторів міжнародних відносин;
- ♦ поява нового покоління міжнародних регулювальних органів (елітарних, а не егалітарних), що проявляється, зокрема, у фактичному витісненні ООН механізмом «Великої вісімки» як провідного інституту нової міжнародної системи. Знижується і роль голосування за традиційною формулою «одна країна — один голос» при одночасному посиленні ролі непрямих, консенсусних форм прийняття рішень, що враховують вагу і вплив акторів, які беруть у цьому участь.

Крім того, глобалізація «вивела» на міжнародну арену цілу групу *нових діючих осіб* (міжнародні фінансові інститути, екологічні і правозахисні організації, релігійні рухи, терористичні групи, злочинні об'єднання, дослідницькі і впровадницькі центри і т. ін.), досить різних за своїми інтересами і цілями, що робить традиційну дипломатію лише одним з багатьох каналів міжнародного спілкування і механізмів врегулювання спірних проблем.

В умовах глобалізації — розширення і збільшення довжини й інтенсивності економічних, культурних і фінансових зв'язків в усьому світі — ми живемо все більше не в «просторі місць», а в «просторі потоків», простір «скорочується», час «зникає», світ «стискається», «скручується» і, здавалося б, стає все більш єдиним. Процеси соціальної взаємодії інтенсифікуються, здобуваючи небачену раніше динаміку. «Глобалізація підриває основи «острівної свідомості». При всьому бажанні в сучасному світі не можна надовго, а тим більше назавжди, ізолюватися від глобальних проблем. *Якщо світ стає взаємозалежним, то, виходить, він і взаємоуражений.* Таким чином, людство вступило в українську складну епоху свого існування, коли світ одночасно організується і хаотизується, глобалізується і локалізується, поєднується і розділяється. У зв'язку з цим характерна поява в соціологічній літературі 1990-х років терміну *«глокалізація»* для позначення процесів адаптації глобальних економічних процесів до місцевих умов — або, більш широко, — для визначення процесів переплетення і взаємної адаптації глобальних «потоків» і культурних традицій і соціальних підвалів «місць».

Таким чином, одержавши найбільший розвиток в економічній сфері, глобалізація на початку ХХІ століття вийшла за її рамки і стала «або розкривати реальну невідповідність між світовими економічними процесами і світовою суспільно-політичною організацією, або вже реально «перебудовувати» політичну структуру світу».

Невипадково дослідники почали формулювати і **протиріччя глобалізації**:

- ♦ між загальнолюдськими інтересами у взаємозалежному світі і національними/етнічними особливостями;
- ♦ між глобалізацією і прагненням до ідентичності, самовизначення народів, соціальних спільнот, особистостей;
- ♦ між громадянським порядком, що зберігається усередині держав, і «природним станом», що панує в рамках міжнародних відносин і ін.

10.2. Глобалізація в сучасному світі: проблеми, тенденції і перспективи національної держави

Основна частина вчених, що займаються проблемою глобалізації, вважає, що глобалізація завдасть смертельного удару по національних державах, і держава не буде силою, що домінує на світовій арені. Глобальні ринкові сили в особі транснаціональних корпорацій і банків мають сильний вплив та діють на міжнародній арені з мінімальними обмеженнями. А це, у свою чергу, може вплинути на всі сфери життя всередині держав і призвести до різного роду протиріч.

Дійсно, можливості нації-держави підриваються такими проявами транснаціональності та глобалізму, як формування міжнародних фінансових ринків, інтернаціоналізація бізнесу і капіталу, поява глобальних відкритих інформаційних мереж, *самовизначення нових націй*, мобільність населення, що різко збільшилася, глобальні проблеми сучасності і т. д. Транснаціоналізація й віртуалізація фінансового ринку, **по-перше**, полегшують приховування капіталу від контролю держави і дають можливість одержання прибутку, що обумовлений особливостями тієї або іншої території (наприклад, більш низькими податками на прибуток). **По-друге**, мобільність капіталу, що зросла, впливає на зростання влади самого капіталу. **По-третє** — наслідки: ймовірно, найістотніший з них — це те, що *національна політика стає залежною від міжнародних фінансових ринків*. На думку експертів, економічна потужність окремих держав і політико-економічна ефективність їх урядів пов'язані зі спекуляціями на міжнародних валютних ринках, про що свідчить досвід східноазійських «тигрів».

Виникає **парадоксальна ситуація**: глобалізація одночасно підвищує вимоги до політики національної держави і *зужує її можливості*. Прагнучи забезпечити конкурентоздатність «своїх» ТНК, зберегти в країні капітал і робочі місця та залучити нові інвестиції, уряди знімають із ТНК соціальну відповідальність і через це сприяють зниженню реального рівня заробітної плати, скорочують соціальні програми, руйнуючи в Європі знамениту «соціальну державу», виявляють неприпустиму в умовах глобалізації неуважність до питань захисту навколишнього середовища.

Сучасна держава в умовах глобалізації знаходиться в парадоксально важкому становищі. З одного боку, держава є основним агентом, що законно здійснює функціонування різних національних і між-

народних організацій за допомогою своєї участі в необхідних угодах і договорах. З іншого боку, держава делегує важливі повноваження наднаціональним органам, втрачаючи елементи свого суверенітету в процесі підписання таких договорів. Як наслідок, регіональні організації законно знаходять можливість обходити державні повноваження в інтересах загального блага. Поняття внутрішньої юрисдикції втратило своє колишнє значення у взаємодії суверенних держав. Наприклад, ЄС функціонує на основі демократії і розглядає свободу в якості головного організуючого принципу всієї своєї діяльності. Тому коли пронацистська партія після виборів 1999 р. в Австрії ввійшла в правлячу коаліцію, члени ЄС прийняли рішення про застосування санкцій проти Австрії доти, поки вона не відновить такі основні демократичні цінності, як терпимість до розходжень і свобода. Так само члени міжнародних структур типу Всесвітнього банку і МВФ, діючи через Південно-Африканський парламент, у буквальному значенні тиснуть на сучасні африканські держави, домагаючись від них дотримання норм демократичного державного управління.

Крім тиску зверху, держави зіштовхуються і з безліччю внутрішніх відгуків. Так, різні держави в різних регіонах світу — **Індія, Нігерія, Мексика, Південна Африка, Шрі-Ланка, Сомалі, Ірак, Іран, Туреччина, Канада, Велика Британія, Іспанія, Сербія, Молдова, Грузія, Росія, Азербайджан** — зайняті вирішенням проблем сепаратизму на своїх територіях. Вимоги етнічних рухів варіюють від автономії до виходу зі складу даної держави. Як показали дії тамільських сепаратистів у Шрі-Ланці, подібні рухи здатні до інтернаціоналізації своєї боротьби. В умовах глобалізації така боротьба ведеться на більш широкому просторі, причому по всьому світі створюється мережа віддалених один від одного альянсів. Фактично в останнє десятиліття глобалізація розширила масштаб операцій міжнародного тероризму, визначених форм фундаменталізму і злочинності взагалі. Підривні сили та їх транснаціональні альянси безсумнівно загрожують самому існуванню ряду сучасних держав у їх нинішній формі.

Таким чином, *основним конфліктом на рубежі тисячоліть стало протиріччя між дезінтеграцією і зниженням ефективності і демократичності національних держав (і всієї системи держав) з одного боку, і зростаючою економічною, культурною і політичною глобалізацією з іншого.*

Однак, відповідно до аналітичної записки, підготовленої Інститутом міжнародних відносин ПАР, «глобалізація не означає, що держави розчиняються або стають менш важливими. Скоріше вона вимагає, щоб вони трансформували свою роль у світлі необоротних технологіч-

них реалій. Тому критично важливо визначити, як держави, інститути і корпорації повинні пристосовуватися до спектру відгуків, породжених глобалізацією, включаючи появу все більш швидких і потенційно вибухонебезпечних фінансових потоків, транснаціоналізму і посилення нерівності між багатими і бідними як на внутрішньодержавному, так і на позадержавному рівні». Поряд із традиційними факторами національної могутності (територія, населення, рівень економічного розвитку, величина армії і ступінь її оснащеності, науково-технічна база, система політичних союзів і ін.) глобалізація висуває на перший план нові фактори сили:

- ♦ інформаційно-комунікаційний потенціал,
- ♦ положення на світових фінансових ринках,
- ♦ сучасні ресурсо- і енергозберігаючі технології,
- ♦ можливості впливу через міжнародні організації,
- ♦ ідейно-політичні важелі.

На думку **В. Б. Кувалдіна** в нинішніх умовах взаємопроникнення національних організмів робить сильних сильніше, а слабких — ще більш слабкими.

Процеси глобалізації вже призвели до виникнення в промислово розвинутих країнах антиглобалістського руху. Тут йдуть процеси закриття будь-яких виробництв і перенесення їх у треті країни з дешевою робочою силою, сировиною й енергоресурсами (тільки там виробництво приносить прибуток), у той час як у самих цих країнах росте безробіття. Так, у ФРН у період 1993—1997 рр. кількість робочих місць зменшилася на 1 млн, — це при тому, що німецькі фірми активно займаються будівництвом заводів у Східній Європі, Азії й Латинській Америці. В той же час травневі (2002 р.) страйки в Німеччині, під час яких висувалися вимоги збільшити на 4,5—6,5% зарплату в будівельній, поліграфічній, автомобільній, суднобудівній й ін. сферах виробництва, показали, що в розвинутих країнах вартість однієї години праці — вже найвища у світі (у Німеччині — 24,01 дол., у США — 19,86 дол., у Франції — 16,38 дол.). Це заважає конкурувати на міжнародних ринках (європейські підрозділи автовелетнів майже всі збиткові, хоча випускають 70—100 автомашин на одного виробничого працівника на рік!), і тому бізнес в основному створює нові робочі місця за кордоном.

Отже, проти глобалізації бунтують аж ніяк не злиденні маргінали, це насамперед молоді представники *середніх прошарків*, що відчують страх перед безробіттям, кризою соціальної держави, перспективою втратити своє привілейоване становище. Цей страх, як пишуть

німецькі дослідники Г. П. Мартін і Х. Шуманн, являє собою бомбу уповільненої дії, сила вибуху якої не піддається оцінці. Демократії загрожує не бідність, а страх перед бідністю.

Перший голосний виступ «мас» проти процесів глобалізації відбувся в Сіетлі наприкінці листопада — початку грудня 1999 р. під час чергової сесії Всесвітньої торговельної організації (ВТО). За цим пішли масові антиглобалістські акції у Вашингтоні, Празі, Ніцці (2000 р.), Давосі (2000 і 2001 р.), Генуї (2001 р.) і ін., де чергові з'їзди «диригентів» глобального світу викликали масові безладдя.

З часом антиглобалістський рух став більш масовим і значно «почервонілим». Наприклад, у Празі тон задавали британські троцькісти, а загони вуличних бійців в основному складалися з італійських анархістів. Політичні вимоги висуваються, але в основному все обмежується критикою світових економічних порядків, особливо глобальних ринків. Пропонується повернутися назад, убік «економіки малих ринків, що самоорганізується — демократично передбачуваної для людей, що забезпечує прожитковий мінімум кожній людині, що надихає на етичний підхід і діє в балансі і гармонії з іншими живими системами нашої планети».

Проти ряду наслідків глобалізації виступають і профспілки (зайнятість, інвестиції й ін.). Однак опозиція неоліберальної моделі глобалізації не має єдиної політичної й ідеологічної платформи. Традиційні ліві політичні ідеології і рухи опинились в глибокій кризі. Так, міжнародний комуністичний рух фактично перестав існувати, хоча комуністи зберігають владу в деяких країнах (Китай, Куба, Північна Корея).

Міжнародний соціал-демократичний рух намагається виробити власні підходи до глобалізації, обґрунтувати можливість її альтернативного, «гуманістичного» варіанту. Про це говорилося на Паризькому конгресі Соціалістичного Інтернаціоналу в 1999 р. Однак на національному рівні соціал-демократи, знаходячись при владі, нездатні реалізувати свою традиційну соціально-економічну програму і змушені проводити таку ж неоліберальну політику, як і консерватори та ліберали.

Невипадково, що рух антиглобалістів в останні роки притягнув до себе пильну увагу всього міжнародного співтовариства, став помітним фактором світової політики. Єдиного, керованого з загального центру і такого, що відстоює вищезазначені цілі, всесвітнього антиглобалістського руху в даний час не існує. У міжнародному співтоваристві діє ряд незалежних громадських організацій, створених для протистояння негативним тенденціям і наслідкам процесу глобалізації.

У першу чергу це *Міжнародний рух за демократичний контроль над фінансовими ринками і їх інститутами* (*An international movement for democratic control of financial markets and their institutions*), більш відомий як АТТАС.

Основне гасло АТТАС — «Конвергенція проти неолибералізму». Рух був створений у процесі міжнародної зустрічі в Парижі 11–12 грудня 1998 р., організованої французькою асоціацією АТТАС. Наразі АТТАС організує різні політичні акції, метою яких повинно стати об'єднання її організацій у різних країнах і усьому світі в боротьбі проти неолибералізму (розцінюваного як ідеологія глобалізації). Крім того, АТТАС виступає за створення інформаційної мережі, яка також повинна служити справі об'єднання.

Після створення цього руху у Франції, в багатьох країнах виникли подібні організації, що виступають проти неолибералізму. В АТТАС (за словами членів асоціації) немає ієрархії і географічного центру, це — співтовариство незалежних самостійних організацій, об'єднаних загальною ідеєю.

Ще один рух проти неолибералізму — «*Мережа за Глобальну економічну справедливість*». Рух був сформований в США в 1994 р. (50-та річниця існування Всесвітнього банку і Міжнародного валютного фонду). Сьогодні він об'єднує у собі близько 200 американських громадських організацій, що виступають за повне реформування Всесвітнього банку і Міжнародного валютного фонду, і співпрацює з 185 організаціями.

Міжнародна група Oxfam (ОІ) — конфедерація автономних неурядових організацій, що об'єдналися для боротьби з бідністю і несправедливістю в усьому світі. Країни-учасники: США, Бельгія, Канада, Австралія, Велика Британія, Гонконг, Іспанія, Ірландія, Нідерланди. Oxfam Нової Зеландії, Квебеку і Німеччини мають статус спостерігачів. Координуючий центр ОІ розташований в Оксфорді.

У той самий час у відповідь на ослаблення національної держави під напором процесів глобалізації виникає «локальний» націоналізм і відбувається «етнічне відродження», у тому числі й у промислово розвинутих країнах.

«Важливою складовою більшості ситуацій етнічного антагонізму є групові бар'єри і привілейований доступ до ресурсів», — відзначає Е. Гідденс. Так, у результаті масової післявоєнної еміграції, насамперед із країн «третього світу», у Сполучених Штатах і Західній Європі все більше формуються поліетнічні і мультикультурні спільноти. За даними ООН, у 2006 р. за межами рідних країн проживали 147 млн

чол. При цьому чисельність нелегальних іммігрантів оцінюється в 40 млн чол.

Здавалося б, Сполучені Штати виникли як нація емігрантів і завжди черпали життєві сили в активній імміграції, однак якщо в 1910 р. серед десяти країн, що «поставляли» найбільшу кількість переселенців, неєвропейськими були всього дві, то до 1990 р. всі десять відносяться до Східної Азії і Карибського басейну (Мексика, Філіппіни, Південна Корея, Куба, Індія, Китай, Домініканська Республіка, В'єтнам, Ямайка, Гаїті), тобто до регіонів, де ціннісні орієнтації істотно відрізняються від північноамериканських. Показова і динаміка росту еміграції з цих регіонів. Тільки за 1940–1980-ті рр. число емігрантів з Латинської Америки зросло в 27,1 рази, а з Азії — у 88 разів (!). У найближчі роки, за прогнозами Г. Найта, кожен четвертий американець буде належати до етнічної меншості. Загальний освітній і культурний рівень емігрантів вкрай низький: у 1995 р., коли 12% корінного населення США не мали повної шкільної освіти, частка таких серед легальних іммігрантів перевищувала 40%; середній рівень їх освіти був у 4 рази нижче, ніж у середнього американця. Не дивно, що долею іммігрантів виявляються робота в низькооплачуваних секторах господарства, відокремлення від корінного населення — і, як результат, виникають нові культурні бар'єри всередині країни. Нові іммігранти створюють діаспори і локальні співтовариства, що живуть за своїми законами і лише формально приймають закони нової батьківщини. Концепція «плавильного казана» виявилася неадекватною для опису всієї складності етнічних процесів в американському суспільстві. Розхожий жарт етнологів підсумовує реальні результати плюралістичної інтеграції, до якої було змушене звернутися американське суспільство: «Ми (Сполучені Штати) думали, що варимо суп, а одержали салат».

За думкою В. П. Іноземцева, ідеї мультикультуралізму, що широко поширилися останнім часом в американському суспільстві, — відбивають банальну роздробленість нації і *de facto* сповідують пріоритет прав етнічних груп над правами окремих особистостей, неприпустимий з погляду класичної ліберальної теорії.

Незважаючи на те, що країни ЄС розташовані у відносній близькості від явно перенаселених і політично нестабільних регіонів, таких, як Північна Африка і Близький Схід, а розрив у прибутках населення країн Європи і сусідніми з ними Марокко, Тунісу або Туреччини набагато масштабніший ніж розрив між США і Мексикою (у країнах Магрибу життєвий рівень у середньому в 5–10 разів нижче, ніж у кра-

їнах ЄС, що знаходяться від них у безпосередній близькості (Іспанія, Італія)), проблема формування багатонаціональних співтовариств постає в ЄС не так гостро, як у США. Хоча загальна чисельність іммігрантів, що прибули в країни ЄС, подвоїлася за 10 років (з 7,8 млн чол. у 1985 р. до 14,7 млн чол. у 1995 р.), їх частка в загальному населенні залишається не занадто високою — близько 3,8%, істотно варіюючись в залежності від конкретної країни: *від 1,8% — в Іспанії і Португалії і 2,1% — Італії до 8,9% — Німеччині і 9,1% — Австрії.*

На рубежі століть Європейський союз нараховував приблизно 20 млн проживаючих у ньому іноземців, з яких *6 млн* — вихідці з інших європейських держав, *4–5 млн* прибули з Туреччини і країн, що раніше входили до складу Югославії, 3–4 млн — з держав Магрибу й Африки, 1 млн — з азійських країн.

Проте в західноєвропейських країнах також формуються все більш великі меншини, що найчастіше створюють анклавні поселення у великих містах, де прагнуть зберегти свою етнокультурну ідентичність, засновану найчастіше на ісламі.

У 1990-тих роках у контексті впливу могутніх глобальних сил, що переміщують фінанси, технології, капітал, працю за межі національних кордонів у постійно зростаючих масштабах, саме великі міста світу стають головною ареною соціальних змін, саме сюди спрямовуються потоки нових мігрантів, саме в них вже в 2007 р. живе більша частина населення планети, виникають із усією гостротою основні проблеми сучасності.

З 1950 р. чисельність людей у світі зростала на 1 млрд кожні 12–14 років. І якщо не відбудеться яких-небудь катаклізмів, процес цей буде продовжуватися щонайменше до 2025 р., відзначає *Дж. Стайнбрунер*. Більш того, у ньому наявні дві тривожні обставини. По-перше, понад 97% росту населення приходить на прошарки з найнижчими прибутками і рівнем добробуту, а, по-друге, це населення все більше концентрується в містах: якщо в 1950 р. 2/3 населення світу складали сільські жителі, то до 2025 р., за прогнозами, 2/3 населення світу стануть городянами.

Найбільш швидким і радикальним змінам найчастіше піддаються найрозвинутіші великі міста країн Заходу. В останні роки дослідники відзначають у сучасних мегаполісах підвищення ступеню соціальної нерівності, загострення культурних і етнічних конфліктів, посилення політичної нестабільності. Причини цього такі:

- ♦ зростаюча міжнародна міграція;
- ♦ скорочення діяльності публічного сектору в містах;

- ♦ реструктуризація ринку праці у зв'язку з технологічним розвитком і міжнародною економічною інтеграцією й ін.

Модель розвитку, пов'язаного з цими явищами, свідчить про диспропорції між збільшенням населення й економічним ростом. У нижчих прошарках суспільства, де і відбувається стрімке зростання населення, протягом останніх 20 років у наявності абсолютне падіння життєвого рівня (у тому числі в США). У зв'язку з цим постають фундаментальні питання соціальної справедливості. Подальший розвиток такої моделі протягом невизначеного часу може створити серйозну загрозу підтримці базового консенсусу, необхідного для життєдіяльності будь-якого суспільства.

Для того, щоб запобігти цій загрозі, необхідно повернути назад процес зuboжіння масових прошарків населення. Однак тут, у свою чергу, виступають інші проблеми. Щоб досягти всеосяжного поліпшення, валовий економічний продукт повинен зрости приблизно в 5 разів за 50 років. Валове виробництво енергії необхідно збільшити приблизно в 3 рази, а виробництво продуктів харчування подвоїти. Але щоб уникнути потенційно катастрофічних наслідків для глобального клімату (тобто не збільшувати викид вуглекислоти в атмосферу), потрібно перевести енергетику з переважного використання викопного палива (нині більш 70%) на невикопне (довести до тих же 70%). Однак сьогодні не існує яких-небудь інституціональних структур і мотивів, здатних організувати цей перехід. Наслідки ж можуть бути дуже істотними.

На думку деяких дослідників (**Пран Чопра** (Індія) і ін.), нагромадження і загострення соціальних протиріч у постіндустріальних країнах може призвести до виникнення в них конфліктів, що будуть мати куди більш суттєве значення для людства, ніж розвиток подій на світовій периферії. При цьому апріорі великі міста є тим місцем, де більшість людей живе в тісному контакті один з одним і де виникає більшість соціальних і етнічних проблем.

У розвинутих країнах мегаполіси опинилися наразі перед великою кількістю серйозних змін у соціальній, етнічній і демографічній структурі, у самому стилі життя у зв'язку з значним припливом іммігрантів з бідних країн, що не адаптовані до нової соціальної і культурної реальності.

Як відзначають вчені, *етнокультурна мозаїчність*, що безперервно зростає, в підсумку ставить під велике питання основу основ нації — її сформовану культурно-духовну єдність.

Понад 300 років політичні зусилля європейської цивілізації, як і країн, що знаходилися в сфері впливу цієї цивілізації, були спрямовані

на створення національних *політично суверенних держав*, і дуже часто створені за допомогою цих зусиль держави в результаті виявлялися відділеними від народів, яким вони були призначені служити. Існування національних меншин суперечить логіці національної держави, її мета — один народ, один уряд і одна територія, оскільки культурна гомогенність, як передбачається, сприяє безпеці і стабільності держави.

У національній свідомості європейців, з одного боку, відбуваються зміни, що створюють певні передумови для європейської консолідації і формування стійкої і значимої європейської ідентичності. Зживаються недовіра і національні забобони по відношенню до європейських сусідів, забуваються історичні претензії й образи, опитування фіксують зниження питомої ваги «патріотів» своїх національних батьківщин. За результатами звіту програми «*Євробарометр*», опублікованого *навесні 2004 р.*, 49% європейців підтримують входження своєї країни в Європейський союз, 47% відчують реальні вигоди для своєї держави в ході європейської інтеграції. Для 43% Європейський союз має привабливий образ. Тільки 18% опитаних заявили, що це співтовариство для них непринадне.

З іншого боку, глобалізація не внесла серйозних змін у національну природу громадянства навіть у Європі, а національний інтерес як був, так і залишається головною детермінантою дій національних держав у процесі європейського будівництва (досить згадати перипетії обговорення проекту Європейської конституції в 2003 — початку 2004 рр.). Економічне життя може йти і на глобальному рівні, але люди продовжують ідентифікувати себе з *визначеною нацією*, що серйозно перешкоджає формуванню європейської ідентичності. Перехід від національної самоідентифікації до відчуття себе громадянином одночасно якоїсь однієї країни і Європи в цілому тільки почався. Тому число респондентів, що не мають почуття національної гордості, не перевищує в Західній Європі 15—19% (в Італії і Франції на початку 2002 р.). Середнє значення такого показника, як «почуття національної гордості», для 15 європейських країн склало 83% (проти 12% тих, хто зовсім не пишається можливістю бути громадянином своєї країни). Утім, середній показник «лукавий» і ховає досить істотні розбіжності для різних країн. Найбільшими патріотами є жителі Ірландії (98% проти 1%, що не відчують гордості), Німеччини (97% проти 2%), Фінляндії (93% проти 6%), Великобританії (91% проти 6%). У меншому ступені відчують гордість від факту своєї національної приналежності жителі Данії (66% проти 25%), Бельгії (77% проти 20%) і Франції (81% проти 12%).

Середній розподіл відповідей на питання про переваги європейської або національної ідентичності має такий вигляд по 15 країнам ЄС: 4% відчують себе насамперед європейцями, 8% відчують себе і європейцями, і представниками певної нації, 45% — представниками певної нації і європейцями, і, нарешті, 41% — тільки громадянами своєї країни. Таким чином, фактично для кожних 9 людей з 10 національна ідентичність набагато важливіша за ідентичність європейську. Деяке виключення з цього правила складає Люксембург, де кожен десятий респондент почуває себе винятково жителем Європи, а ще 11% відчують себе європейцями, а потім вже представниками певної нації.

Про це ж свідчить рівень масової підтримки Європейського союзу, що постійно знижується, зафіксований опитуваннями суспільної думки, критика Єврокомісії як бюрократичної структури, що постійно зростає, яка є невідомою рядовим європейцям, невисока активність виборців під час виборів Європейського парламенту й ін.

Глобальні процеси і відгуки, що їх породжують, з неминучістю стимулюють масову реакцію відторгнення. У XX ст. (із середини 1920 — до середини 1970-х років, тобто 50 років) майнова нерівність у промислово розвинутих країнах знижувалась. Починаючи з середини 1970-х років вона настільки ж стійко зростає. Так, у США в 90-ті роки XX ст., незважаючи на економічний зріст, розрив у прибутках між тими, хто має вищу освіту, і тими, хто її не має, збільшився, за рядом оцінок, на 25–30%.

При цьому 80% найманої робочої сили переживає зниження реальної заробітної платні, середній трудящий не бачить позитивного результату. Довкола нього не вистачає хороших робочих місць, більшість його співвітчизників переживає зниження реальної заробітної платні, і йому приходится боротись з іншими за своє економічне виживання. І, оскільки йому потрібні союзники в цій боротьбі і вороги, у яких можна відняти привабливі робочі місця, не дивно, що середній трудящий в наш час співчуває етнічному сепаратизму та ксенофобії. Тим більше, що він знаходить підтвердження своїх страхів і фобій у виступах політиків, які проголошують: в усіх економічних труднощах винні не ви, а «чужі» — іноземні робітники, люди з іншою мовою, іншої етнічної або расової приналежності усередині країни, іноземні конкуренти ззовні; тільки-но з ними розправимось — і все якимсь магічним чином зміниться на краще (як справедливо підмітив **К. Поппер**, *мобілізація етнічності* — найдешевший і найнадійніший засіб, за допомогою якого може просунутися політик, якому більше нічого запропонувати). У результаті США посилюють імміграційну політику і правила тимчасового

перебування на своїй території (особливо після 11 вересня 2001 р.). Для країн Європейського союзу характерними стали акцентування уваги на проблемі іноземців, обмеження прав іммігрантів, висування на перший план гасел захисту національної ідентичності та навіть застосування насильства по відношенню до етнічно і расово віддалених груп.

З початку 1990-х років правила імміграції в країни Європейського союзу стали жорстокішими, у результаті імміграція через межі ЄС з 1991 по 1995 рр. скоротилася більш ніж на третину. Число заяв на проживання, що задовольняються, у Франції упало в 3, в Австрії — у 5, у Німеччині — у 7,5 рази. Проте, негативне ставлення до іммігрантів розділяють від 27,3% французів до 39,6% німців і 41% бельгійців, що змушує уряди країн ЄС бути обережними в питаннях лібералізації імміграційної політики і приносить нові дивіденди європейським крайнім правим.

У країнах ЄС підсилюються тенденції до росту протекціонізму — в економіці і націоналізму — в політиці. Нова хвиля націоналізму, питання інтеграції в Європейський союз, глобальний порядок і т. п. можуть збільшити шанси радикального консерватизму знайти нових союзників на сформованому політичному полі.

Тому аж ніяк не випадково в країнах Західної Європи сьогодні в небачених колись масштабах проявилися відцентрові тенденції. Якщо раніше вони спостерігалися в Іспанії (Країна басків, Каталонія), Італії (проблеми Південного Тіролю, півночі і півдня країни), Бельгії (валлони і фламандці), Великобританії (Північна Ірландія), Франції (Корсика), то тепер до них додалися зростаючий рух за незалежність Шотландії, зростаюче суперництво між південними німецькими землями на чолі з Баварією, що не забуває про свій статус Вільної держави Баварія, і німецьким федеральним центром, обвинувачуванім у перевищенні повноважень. Є деякі ознаки руйнування національного консенсусу в мультилінгвістичній Швейцарії, з'явилися впливові праворадикальні партії в благополучних Нідерландах (партія П. Фортейна), Данії (Партія прогресу, Датська народна партія), Норвегії (Партія прогресу) й ін.

Зовсім не випадкові також електоральні і політичні досягнення праворадикального Національного фронту **Марі Ле Пена** у Франції (21 квітня 2002 р. у першому турі президентських виборів Ле Пен домогся безпрецедентного успіху: він пройшов у другий тур з 17,02% голосів, випередивши прем'єра соціаліста Л. Жоспена (16,07%) і поступившись тільки 2% лідерові гонки — президентові Ж. Шираку) і правопопулістської Австрійської партії свободи **Йорга Хайдера** в Австрії, стійке зростання популярності сепаратистських партій у Квебеку,

Шотландії, Фландрії, Ліги півночі в Італії й ін. Крім традиційних обвинувачень на адресу іноземців, їх політична пропаганда спрямована нині також проти неефективного центрального уряду, «брюссельської бюрократії», і як панацею містить вимоги політичного відокремлення процвітаючих «своїх» регіонів від бідних, котрі, на їхню думку, живуть за чужий рахунок.

«Подібного роду рухи, — пише **Е. Хобсбаум**, — варто розуміти як симптоми соціальної дезорієнтації, зносу і розриву тих ниток, з яких була сплетена звична мережа, що об'єднує людей у спільноті. Сила такої ксенофобії — у страху перед невідомістю, перед п'ятою, що може опуститися на нас, як тільки зникнуть кордони земель, що позначають, як нам здається, об'єктивні постійні позитивні межі нашої спільної приналежності до чогось цілого. І ця колективна приналежність, бажано до груп і об'єднань, що мають які-небудь видимі символи членства і знаки відмінності, є найбільш важливою, ніж будь-коли, щоб зруйнувати відносини, що об'єднують людських істот в різного роду спільноті».

Як вважає політолог із ФРН **Х. Вассер**, у цьому виявляється давно відомий закон історії: коли слабшає або зникає зовнішня погроза, слабшає і суспільна єдність усередині держав, і тоді виявляються приховані до пори слабкості політичних систем. Загальна мета «перегородити шлях комунізму» до часу стримувала прояв симптомів дезінтеграції і сумнівів у легітимності влади. Громадяни західних країн, як і радянські люди, були переконані в тому, що вони живуть у «кращому зі світів» і в сенсі участі в політиці, і в сенсі здатності до рішення політичних і економічних проблем.

Таким чином, криза національної держави в постіндустріальних країнах у наявності. Проте дослідники відзначають, що «як це не парадоксально, ступінь інтернаціоналізації (але не глобалізації) світової економіки лише підкреслює потребу в національній державі, однак не в її традиційній ролі єдиного носія суверенітету, а в ролі сполучної ланки між різними рівнями міжнародного управління». Дійсно, багато авторів фіксують тенденцію до звуження «внутрішньої» компетенції суверенних держав і розширення «міжнародної». Однак другий процес відстає від першого не тільки в технічному, але й у політичному сенсі, а це означає, що прийняття рішень на транснаціональному рівні відбувається поза рамками демократичних процедур, використовуваних на національному рівні, і веде до наростання нерівності між державами.

У світі з'явилася ще одна лінія конфронтації, що здобуває глобальні масштаби: держави-члени світового співтовариства проти гло-

бальних терористичних мереж. Ситуація ускладнюється тим, що міжнародні терористичні структури виявляються тісно пов'язаними з політичними радикалами в окремих країнах і зі світовими злочинними об'єднаннями, що у свою чергу процвітають на ґрунті масової бідності і відчуження.

Яскраво виражений транснаціональний характер сучасного тероризму. Ця його риса є прямою похідною глобалізації як такої. Не тільки тероризм, але і соціальні конфлікти, фінансові і торгівельні відносини, культурні й освітні контакти все частіше перетинають державні кордони без контролю, а часом і без відома урядів цивілізованих держав. Даний процес не у всіх регіонах протікає однаково стихійно, але все-таки приклади таких «чорних дір» на політичній карті світу, як Чечня з 1991 р. і Афганістан до 2002 р., свідчать про те, що концентрація й активність терористичних організацій сильніші там, де відсутня ефективна державність.

Існує, як уже відзначалося, стійка кореляція між підйомом націоналізму, релігійного фундаменталізму і перехідним станом суспільства. Сьогодні ж з'явилася ціла група нових держав — найчастіше економічно слабких, неконсолідованих і політично нестабільних. Саме вони з найбільшою ймовірністю стають зонами розгортання старих і знову породжених громадянських конфліктів і війн, що освячуються ідеями релігійного фундаменталізму, етнічного націоналізму і ведуться з винятковою жорстокістю.

Не менш важливим фактором відродження етнічного націоналізму стало закінчення «холодної війни». Сьогодні вже очевидно, що геополітичне протистояння двох наддержав — США і СРСР — визначало зміст багатьох конфліктів у країнах «третього світу». З усуненням цього глобального зовнішньополітичного фактору на перший план вийшла *етнічна* складова конфліктів у державах світової периферії.

Дж. Снайдер звертає увагу ще на одну залежність: практично завжди зростання масового націоналізму буває обумовлене ростом демократії і розширенням свободи слова і преси. Незрілість і неефективність інститутів демократії, неминуча на початковому етапі транзиту, створює сприятливі передумови для підйому націоналізму.

Періоди радикальних змін — це періоди загальної непевності. І тому люди, що програють від змін, відчувають страх перед новим, незнайомим світом, що глобалізується, звертаються до «заповітного», фундаментальних цінностей — етнічних і релігійних. «Люди рятуються від економічної непевності свого реального світу, — пише **Л. Туроу**, — відступаючи у впевненість якого-небудь релігійного світу, де їм гово-

рять, що якщо вони будуть коритися запропонованим правилам, то будуть врятовані».

Держави Азії й Африки, і насамперед мусульманські, переживають сьогодні процес етнізації. «На Заході, — пише **Е. Геллнер**, — націоналізм виникає в результаті того, що висока культура — культура грамотної меншості — поширюється до кордонів усього суспільства і стає помітною ознакою приналежності до нього кожного члена. Те саме відбувається й в ісламі, тільки тут це знаходить вираження скоріше у фундаменталізмі, ніж у націоналізмі, хоча часом ці дві течії поєднують свої зусилля.

Для нас висока форма ісламу служила сертифікатом, що підтверджує їх новий статус, перепусткою до числа городян. Вона також визначала їх відміну від переселенців, з якими довелося зіткнутися під час колоніальних конфліктів (нові колоніальні нації складалися найчастіше просто з усіх мусульман, що проживають на довільно виділеній території, і не мали до цього ніякої колективної ідентичності). Саме етнічна і конфесіональна солідарність приходить у світі ісламу на зміну національно-державної ідентичності, запозиченої у колишніх країн-метрополій. Глобалізація у формах, що нав'язуються Заходом, сприймається в цих регіонах світу як загроза подальшому існуванню, що переборюється за допомогою закликів повернутися до традиційних форм спільності — релігійної й етнічної. Тим самим, з одного боку, загострюються етнічні розходження між локальними культурами, а з іншого — поглиблюється цивілізаційний конфлікт між ісламськими країнами і Заходом. Приклад Сомалі, Іраку, Ірану, Судану й Афганістану наочно доводить правоту даного твердження. При цьому агресивна енергія етнополітичної і фундаменталістської мобілізації може виявитися в наступних основних напрямках:

- ♦ проти меншин, що піддаються ідентифікації і проживають серед більшості;
- ♦ проти сусідніх етнотериторіальних утворень з метою перегляду кордонів;
- ♦ проти імперського центру або чільної національної групи;
- ♦ проти сусіднього народу/країни, що належить до іншої цивілізації/конфесії;
- ♦ проти персоніфікації «зла глобалізації» — Сполучених Штатів Америки і Заходу в цілому.

На думку вчених, неможливо заперечувати неминучість радикальних змін світового масштабу в не настільки віддаленому майбутньому.

І це буде не просто перебудова, на яку, зокрема, неодноразово вказував **М. М. Моїсєєв**, а реконструкція загального планетарного порядку. Тільки немає згоди про план цієї глобальної реконструкції.

Звідси безліч **сценаріїв** можливого розвитку світу на найближчу і віддалену перспективу, пропонованих у дослідницькій літературі.

Відповідно до уявлень **Р. Робертсона**, потенційні наслідки глобалізації можуть бути представлені у вигляді чотирьох можливих сценаріїв розвитку світу:

- ♦ **перший** сценарій припускає формування «всесвітнього села» (**М. МакЛюен**), де кожен житель за допомогою новітніх ЗМК може стати очевидцем подій світової важливості або подій у далеких країнах і де існує загальнопланетарний консенсус у питаннях, що стосуються основних цінностей і ідей. Глобальне село — це світ повсякденних «електричних» взаємозв'язків. Він не має аналогів у минулому. Світ цей є перманентно вибухонебезпечним. Тому до нього потрібно інженерне, управлінське, менеджеріальне ставлення»;
- ♦ **другий** сценарій — *мондіалістський* — припускає уніфікацію національних держав під егідою якогось «світового уряду» (або, як пише **З. Бжезинський**, «створення системи глобальної безпеки, орієнтованої на новий орган всесвітньо-політичної влади»);
- ♦ відповідно до **третього** сценарію, світ може являти собою в недалекому майбутньому мозаїку взаємно відкритих суверенних національних держав, включених у процес інтенсивного економічного, політичного і культурного обміну;
- ♦ нарешті, відповідно до **четвертого** сценарію, світ може перетворитися в мозаїку закритих обмежених спільнот, рівноправних і унікальних у своїй інституціональній і культурній упорядкованості або ієрархічних з одною ведучою спільнотою.

Цей останній сценарій все більше привертає увагу дослідників.

Також ряд авторів на основі існуючих розробок і прогнозів виділяють так звані *базові сценарії глобалізації*, що на стадії глобальної невизначеності реалізуються одночасно й у різних зонах планети.

1. Глобалізація = «вестернізація», культурна асиміляція Заходом модернізованих територій, що залишились, і становлення глобальної цивілізації з гомогенізованою культурою: цінності лібералізму й універсалізму домінують, рамки задають глобальні ринки і глобальні фінансово-економічні інститути типу ВБ, МВФ і т. п., покликані регулювати конкурентні відносини між корпоративними гравцями, у

число яких попадають і національні держави, і міждержавні утворення — федерації, конфедерації й інші регіональні союзи.

Фундамент даного неоліберального сценарію глобалізації викладений Ф. Фукуямою у його *«Кінці історії»* (цей концепт означає загальносвітову перемогу ліберальних цінностей). Торжество ліберальних і демократичних цінностей центральної цивілізації веде до формування глобальної цивілізації на основі базових і універсальних норм Заходу з терпимістю і відкритістю до інших «неворожих» культур. Сформований «трикутник сил» (Північна Америка — Європейське співтовариство — Східна Азія) повинен підтримувати динамічну рівновагу в глобальному світі, де головний регулятор — глобальний ринок. «Велика вісімка» поряд із ВТО, ВБ, МВФ, інститутами ООН відіграє роль органів глобального управління і т. д.

Подальший розвиток і практичну реалізацію цей сценарій одержав у вигляді доктрини, неформально прийнятої провідними капіталістичними країнами і послідовно втіленої в життя ВБ і МВФ. Мова йде про так званий вашингтонський консенсус 1992 р.

Принципи вашингтонського консенсусу такі:

- ♦ лібералізація торгівлі;
- ♦ фінансова лібералізація;
- ♦ приватизація;
- ♦ дерегулювання;
- ♦ усунення бар'єрів для прямих іноземних інвестицій;
- ♦ забезпечення прав власності;
- ♦ уніфіковані і конкурентні курси обміну валют;
- ♦ скорочення державних витрат (фінансова дисципліна);
- ♦ переключення державних витрат на першочергові заходи охорони здоров'я, освіти і розвитку інфраструктури;
- ♦ податкова реформа, спрямована на розширення податкової бази, зменшення граничних ставок оподатковування і встановлення менш прогресивної шкали оподатковування;
- ♦ «соціальні мережі безпеки».

Послідовне проведення відповідних соціально-економічних реформ у країнах Латинської Америки й інших регіонах світу, з одного боку, призвело до того, що корумповані бюрократії країн, що одержують фінансову допомогу задля національного розвитку, постали під твердий контроль міжнародних економічних інститутів. У результаті суб'єктами національного розвитку фактично стають наднаціональні органи.

Можливі прогнозовані результати здійснення цього сценарію — «однополярний світ» із США у ролі гегемона, а у випадку ослаблення США — боротьба за гегемонію, тому що, за прогнозами на 2020 р. економічне лідерство у світі повинен посісти уже Китай.

2. Фрагментація (термін, що означає сполучення процесів інтеграції і фрагментації; введений Дж. Розенау) припускає формування і зміцнення (інтеграцію) блоків і союзів національних держав у вигляді складних ієрархічних систем, що і поведуть боротьбу за ресурси, при цьому фрагментація політичної карти світу — процес утворення нових національних держав — продовжуватиметься. Колишні глобальні ринки будуть розділені між цими угрупованнями під час локальних війн, яким ООН не здатна запобігти.

Культурна поляризація навряд чи дозволить скластися глобальній людській цивілізації в багатополярному або, можливо, біполярному світі (Північ — Південь; християнська — мусульманська цивілізації). Цей сценарій найбільш повно і послідовно викладений у відомій концепції С. Хантінгтона *«Зіткнення цивілізацій»* — відповідно до неї, тенденція до глобалізації світу заміняється контртенденцією розколу глобальної цивілізації в результаті конфронтації цивілізаційних «вогнищ» у боротьбі за виживання етносів, у першу чергу — західнохристиянського з ісламським.

3. Локалізація припускає консолідацію етнічних і цивілізаційних утворень на основі фундаменталістських ідеологій, що надихають політику культурної ізоляції як сурогатної форми соціальної і культурної нетерпимості, що унеможливорює формування глобальної цивілізації, тому що в економіці будуть домінувати тенденції відновлення традиційних (автаркічних) способів ведення господарства, у тому числі і під прапором захисту навколишнього середовища й необхідності економії природних ресурсів. Співіснування широкого спектра колективістських ідентичностей (трайбалізм, фундаменталізм, націоналізм, фашизм, соціалізм, комунізм, комунітаризм, фемінізм, екологізм), що відрізняються один від одного ступенем радикалізму, свідомо породжує ситуацію культурного плюралізму, порушувану постійними претензіями на винятковість окремих форм соціальної ідентифікації, тобто війнами.

У зв'язку зі сценаріями фрагментації і локалізації на перший план, зокрема, виходить питання про можливість формування і природу потенційних світових суперрегіонів. Поки переважає ідея відкритого регіоналізму, коли внутрішня інтеграція йде рука об руку з розвитком зв'язків між регіонами. Деякі оптимістично налаштовані аналітики

(наприклад, А. І. Неклесса) йдуть далі, вважаючи, що в такий спосіб закладаються основи нового політичного устрою світу. На їх думку, суперрегіони рухаються в напрямку інтегрій — наднаціональних політичних об'єднань зі своєю валютою, моделями економічного регулювання, правовими інститутами, структурами управління, системами безпеки. Тому в перспективі можна говорити якщо не про державні, то про квазідержавні утворення. Однак приймаючи визначені обриси, суперрегіони ще не мають політичного обличчя (за винятком, можливо, Європейського союзу).

4. Глокалізація — термін, запропонований керівником японської корпорації «Соні» **Акіо Моріта**, який впевнений, що століття домінування національної держави добігає кінця. Глокалізація припускає сполучення процесів модернізації локальних культур з досягненнями глобальної мультикультурної цивілізації, що формується.

Регулювати розвиток глобальної цивілізації повинні інститути глобального громадянського суспільства (їх прообрази — різні міжнародні неурядові організації).

В ситуації «глобальної невизначеності», що характерна для сучасності, знайшли своє вираження всі чотири мегатенденції, і не виключена можливість здійснення кожного з названих сценаріїв.

10.3. Глобалізація і національні інтереси

Наразі переглядається два варіанти розвитку міжнародних відносин в умовах глобалізації. Один з них — використання її можливостей в основному для індустріально розвинутих країн, що представляють так званий «золотий мільярд» людства, з метою забезпечення їх стабільності, стійкого економічного і соціального розвитку і благополуччя. Другий — об'єднання національних зусиль для вирішення проблем глобалізації, створення механізмів регулювання її процесів в інтересах усіх членів світового співтовариства.

Співвідношення глобалізації і національних інтересів, суверенітету держави відноситься до однієї з кардинальних проблем сучасних міжнародних відносин. Зараз знову звучать твердження, що глобалізація де-факто нівелює суверенітет. З'явилася чергова версія доктрини «обмеженого суверенітету» національної держави.

У світовій політичній практиці зустрічаються випадки добровільної або примусової (частіше) передачі частини державного суверенітету іншій державі або взаємно погоджена відмова від його реалізації на

національному рівні і здійснення на міждержавному, наднаціональному. Мабуть, найбільш цікава практика, що склалася в інтеграційному розвитку Європейського союзу. Держави, що його утворюють, передають частину своїх суверенних прав наднаціональним органам управління. Раніше це стосувалося економічних питань, тепер — валютно-фінансових, питань зовнішньої політики й оборони.

Звернемо увагу на наступне. Наднаціональні органи управління діють строго відповідно до мандата, рамки якого визначені національними державами, реалізують загальний інтерес у зазначених сферах, погоджених демократичним шляхом, шляхом відповідних процедур та механізмів. Тим самим національні інтереси консолідуються в Євросоюзі в результаті складного пошуку, компромісу між національними державами.

Проте потрібно відзначити, що немає відмови і від національних інтересів. Їх реалізація передається підконтрольному органу, і сама національна держава, її представники беруть участь у цьому процесі, відсутнє механічне або автоматичне обмеження суверенних прав або ігнорування національних інтересів.

Недостатньо також пояснити проблеми, які виникають у процесі глобалізації і мають масштабний характер, тим, що національна держава не в змозі з ними впоратись тільки тому, що не має необхідних фінансових і матеріальних ресурсів на відміну від корпорацій.

Виступаючи на економічному форумі в Давосі (січень 1999 року) на тему «Зовнішня політика в ХХІ столітті», Р. Херцог пропонує покінчити з «анархією політики національних інтересів» і перейти до «глобалізованої зовнішньої політики як внутрішньої політики світу». Іншими словами, державам пропонується відмовитися від своїх національних інтересів на користь глобальної зовнішньої політики. Оманою було б розраховувати на те, стверджує він, що після розпаду біполярної системи національні держави одержать нове майбутнє й у якості незалежних «акторів» міжнародної системи замінять обидві супердержави. Від політики національних інтересів потрібно переходити до глобальної політики відповідальності. США, вважає Р. Херцог, можуть здійснювати роль світового поліцейського.

Але припускати, що держави відмовляться від своїх національних інтересів — це дійсно омана. ХХ століття — триумф національних держав, 2/3 яких виникли в минулому столітті головним чином у результаті розпаду колоніальної системи і радянської багатореспубліканської держави. Та й ліквідація біполярного світоустрою сприяє утвердженню національних інтересів у системі міжнародних відно-

син. Сама глобалізація не формується з чогось «усевишнього», вона розвивалася з національного рівня і повинна служити йому, збагачуючи політичні, економічні, технічні, просторові й організаційні можливості його реалізації.

Ігнорування національної держави, її суверенітету й інтересів — це помилковий шлях, що веде до конфліктів. Держава як представник суспільства, реалізатор його суверенної влади ще довго буде виступати основним його представником в системі міжнародних відносин, брати участь у виробленні їх регуляторів на двосторонньому, регіональному і глобальному рівнях. Світове співтовариство поки не має і довго ще не буде мати інструментарію з регулювання на національному рівні політичної демократії, фінансової й економічної систем, забезпечення соціальних і громадянських прав.

Повага до суверенітету держави, її інтересів повинна залишатися головним незаперечним принципом міжнародного життя. Ніяка глобальна система не стане життєздатною, якщо не буде відкрита національним інтересам, не буде побудована на взаємодії держав. Це можна порівняти з тим, що, проголошуючи права особистості, можна одночасно придушувати волю людини до самореалізації. Тим більше, що сам національний інтерес не виступає чимось чужорідним глобальному, оскільки є синтезом внутрішніх і зовнішніх факторів. Глобальної ж відповідальності можна домогтися, якщо вона буде враховувати і реалізовувати національні інтереси. Тільки на цьому шляху може бути переборена їх «анархія». В цілому глобалізація і національні інтереси держав — не взаємовиключні, а взаємодоповнюючі структурні елементи світоустрою, що розвивається.

Зміцнення держави в системі міжнародних відносин — в інтересах членів світового співтовариства, оскільки їй немає альтернативи у міжнародних відносинах, хоча прихильники мінімізації її ролі зазвичай посиляються на те, що крім держави на міжнародній сцені активно діють і інші актори, зокрема — транснаціональні компанії й неурядові організації.

І тут постає питання демократизації міжнародних відносин. Той факт, що сьогодні їх акторами, носіями виступають не тільки держави, але і транснаціональні компанії, неурядові організації, говорить про зростаючий плюралізм міжнародних відносин. Перші контролюють сьогодні, за оцінкою фахівців, до половини світового промислового виробництва і ще більше — в області зовнішньої торгівлі.

У світі також існує кілька десятків тисяч неурядових організацій. Наявність на міжнародній сцені, крім держави, інших акторів є про-

явом глобалізації й одночасно свідчить про демократизацію міжнародних відносин. Однак з цього не випливає, що суверенітет держави або її роль у міжнародних відносинах повинні зменшуватися. На відміну від транснаціональних корпорацій і неурядових організацій, що виступають «акторами» в окремих сценах і епізодах спектаклю, держава виконує функції режисера, що відповідає за весь спектакль, — від декорації до гри акторів. Спектакль без режисера — це демократія без правил і меж. Зовсім невиправдані твердження, що основним гравцем на світовій арені стає суверенний індивідум, а не суверенна держава. Це передчасний висновок: гарантом прав людини залишається держава і ніхто інший. Тому мова не може йти про усунення держави від регулювання розвитку міжнародних відносин. При цьому потрібно мати на увазі, що процедура прийняття державою рішень з різних питань міжнародного життя все частіше спирається на узгодження позицій з тими ж неурядовими, транснаціональними корпораціями.

В умовах, коли відсутня світова система влади, затвердження демократії як політичного режиму в міжнародних відносинах представляється єдиною альтернативою в справі підтримки і зміцнення стабільності й безпеки як на глобальному, так і регіональному рівні. І в цій тенденції також одна з істотних характеристик багатопольного світу, що формується, суть якого не в кількості «полюсів», а у відсутності гегемонізму.

Як дотримання норм і принципів демократії, прав людини і свобод на національному рівні складає одну з основ забезпечення і збереження світу, так і повага національного суверенітету, територіальної цілісності держав відноситься до підвалин міжнародної безпеки і стабільності. При цьому світове співтовариство в змозі сьогодні вийти на погоджене розуміння того, *що* на національному, а також глобальному рівні може створювати загрозу безпеці. Автори британської версії «Концепції міжнародного співтовариства» намагаються визначити сфери національного життя, які можуть стати загрозою міжнародному світу, і тому до них можна не застосовувати принцип невтручання у внутрішні справи. Але логічно також зняти «табу» невтручання в деякі «глобальні фактори», безконтрольність яких обертається дестабілізацією на національному рівні. Наприклад, поведінка транснаціонального капіталу, здатного через свої спекулятивні цілі завдавати значної шкоди цілим державам, позбавляючи їх стійкості в розвитку і політичній стабільності.

ПЛАН СЕМІНАРУ

1. Сутність і осмислення, основні фази та протиріччя глобалізації.
2. Глобалізація в сучасному світі: проблеми, тенденції та перспективи національної держави.
3. Глобалізація і національні інтереси.

ТЕМАТИКА КОНТРОЛЬНИХ РОБІТ, РЕФЕРАТИВ ТА ДОПОВІДЕЙ

1. Глобалізація: деякі підходи до осмислення феномену.
2. Основні фази і протиріччя глобалізації.
3. Проблеми, тенденції і перспективи національної держави у контексті глобалізації.
4. Антиглобалістський рух у сучасному світі.
5. Глобалізація тероризму та її наслідки.
6. Основні сценарії можливого розвитку світу.
7. Глобалізація і національні інтереси.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Чому актуальна проблема глобалізації?
2. Хто і коли вперше ввів в обіг термін «глобалізація»?
3. Як відомий російський вчений, М. Н. Губогло трактував три фази глобалізації?
4. У чому сутність поствестфальської системи міжнародних відносин?
5. Які ви знаєте основні протиріччя глобалізації?
6. Які нові фактори сили висуває на перший план глобалізація?
7. Наскільки, на вашу думку, ефективний антиглобалістський рух у сучасному світі?
8. У чому причини підвищення ступеню соціальної нерівності, загострення культурних і етнічних конфліктів, посилення політичної нестабільності в сучасних мегаполісах?
9. Громадяни (жители) яких країн є найбільшими патріотами?
10. Як Р. Робертсон трактував можливі сценарії розвитку світу в контексті глобалізації?
11. Обґрунтуйте основні принципи вашингтонського консенсусу (1992 р.).
12. Які ви знаєте базові сценарії глобалізації?

13. У чому сутність фрагментації та глокалізації?
14. Які проглядаються варіанти розвитку міжнародних відносин в умовах глобалізації?

ЛІТЕРАТУРА

1. Азроянц Э. Глобализация: катастрофа или путь к развитию? Современные тенденции мирового развития политических амбиций. — М., 2002.
2. Арон Р. Мир и война между народами. — М., 2000.
3. Богомолов Б.А. Глобализация: некоторые подходы к осмыслению феномена // Вестник Московского университета. Серия 12. Политические науки. — 2004. — № 3.
4. Бэттлер Т. Контуры мира в первой половине XXI века и чуть далее // Мировая экономика и международные отношения. — 2002. — № 1.
5. Вебер А.Б. О глобализации: общий взгляд на проблему // Глобализация и Россия. — М., 2001.
6. Гаджиев К. К. Системные характеристики миропорядка: синергетический подход // Международные процессы. — Т. 3. — 2005. — № 3.
7. Гринин Л.Е. Национальный суверенитет и процессы глобализации // Полис. — 2008. — № 1.
8. Губогло М.Н. Идентификация идентичности. Этносоциологические очерки. — М., 2003.
9. Иванов В.Д. Теоретические модели глобализации // Вестник Санкт-Петербургского университета. — 2007. — Выпуск 4.
10. Когарсницкий Б.Ю. Глобализация и международные радикальные движения (поколение Сизглы) // Глобализация и постсоветское общество. — М. — 2001.
11. Макаренко С.А. Эволюция государства. — Научная попытка деконструкции // Полис. — 2008. — № 1.
12. Лебедева М.М., Мельвиль А.Ю. «Переходный возраст» современного мира. Хрестоматия в 4 т. / Сост. Т. А. Шаклеина. Т. 1. Исследования. — М., 2002.
13. Садохин А.П. Этнология. М., 2004.
14. Сатановский Е.Я. Глобализация терроризма и ее последствия // Международная жизнь. — 2001. — № 9-10.
15. Соловьев Э.Г. Новый мировой порядок: Толерантный мир или апофеоз конфронтационности // Вестник Московского университета. Серия 18. — 2002. — № 3.
16. Удовик С.П. Глобализация: семантические подходы. — М., 2002.
17. Уткин А.И. Россия и Запад: история цивилизаций. — М., 2000.
18. Федорова В. Терроризм и глобализация // Космополис. — 2003. — № 3.
19. Шабаетов Ю.П., Садохин А.П. Этнополитология. — М., 2005.

ТЕМА

11

Генеза ідеї національного відродження та національної самосвідомості в Україні

КЛЮЧОВІ ПОНЯТТЯ ТА ТЕРМІНИ:

• національне відродження	• інтегральний націоналізм
• національне відродження України	• національна самосвідомість
• панславізм	• самоідентифікація
• Кирило-Мефодіївське товариство	• фактор росту національної самосвідомості

11.1. Становлення і розвиток поглядів на проблему національного відродження України

Національне відродження України і підвищення росту національної самосвідомості її громадян є могутнім чинником у становленні суверенної, правової, демократичної держави — України. Рішення цієї задачі можливо лише в умовах політичної й економічної *стабільності*, внутрішньої *згоди* і, що вкрай важливо, в умовах багатонаціональної української держави, рівноправності всіх етнонаціональних спільнот, що проживають на території України.

Актуальність даної проблеми визначається наступними обставинами:

- ♦ посиленням уваги суспільства до історичного минулого, у надрах якого визрівала і проявлялася ідея національної самосвідомості, національної державності;
- ♦ суперечливими, часом протилежними судженнями про національне відродження, що висловлюються на всіх рівнях — від побутового до офіційного;
- ♦ процесом демократизації сучасного суспільства, традиції якої завжди були ключовими в національному відродженні України;
- ♦ перспективами побудови правової суверенної, багатонаціональної держави, заснованої на традиціях минулого, з урахуванням сучасних тенденцій;
- ♦ необхідністю через національне відродження забезпечити прогрес економіки, підвищення добробуту народу України, розвиток її культури.

Ідея національного відродження давно стала однією з головних у суспільно-політичній думці України, залучаючи і хвилюючи кращі уми українського народу. Її засновниками були перший ректор Києво-Могилянської академії **П. Могила**, творець першої Конституції України гетьман **Пилип Орлик**, український філософ, поет, педагог **Г. Сковорода**. А найбільший розвиток вона одержала в середині XIX ст. у документах **Кирило-Мефодіївського товариства**, працях **М. Костомарова**, **П. Куліша**, **В. Антоновича**, **М. Драгоманова**, **М. Грушевського**.

Прослідкуємо генезу, еволюцію цих поглядів.

Чільне місце в ідейно-політичному житті українського суспільства належить **Петру Могилі** (1597–1647) — політичному, церковному, культурному діячеві та засновнику *Києво-Могилянської академії* (першого навчального закладу для східних і південно-східних слов'ян).

Створення академії активно сприяло вихованню української інтелігенції та еліти, підготовці молодого покоління до дієвої участі в суспільно-політичному житті, становленню універсальної політичної думки. Це був надзвичайно важливий період в історії України, коли українці не мали власної держави і вели боротьбу за національне визволення. За цих умов єдиним чинником у протистоянні польському королю та польсько-шляхетському пануванню був релігійний, а саме: влада та авторитет православної Церкви. Цю ідею обґрунтовував П. Могила. Він підносив роль Церкви у житті суспільства, *домагався рівноправності православ'я з католицизмом, пробуджував етнічну самосвідомість українського народу, звертаючись до давньоруської історії, звеличення героїв-князів і місцевих святих, особливо Володимира, історичного значення Десятинної церкви, Софійського собору.*

На початку XIX ст. в Україні, як і в інших слов'янських землях, набуває панівного становища «всеслов'янська» ідея — ідея слов'янського відродження та об'єднання усіх слов'янських народів. Цей загальнослов'янський рух дістав назву панславізм. Внаслідок зазначених процесів в Україні ідея консолідації усіх слов'ян набула значення національної ідеї.

Панславізм (від грецьк. *пан* — усе і «слов'яни» — спільна назва цілого ряду східноєвропейських народів). Цим терміном означають теорію всеслов'янської єдності в тій чи іншій формі та відповідний політичний рух, що формувався як природний наслідок боротьби слов'янських народів за звільнення від турецького та австро-угорського панування.

Особливу роль у розвитку етнополітичної думки в цей *період відіграє Кирило-Мефодіївське товариство (1846–1847)*. Його засновниками та активними діячами були: М. Костомаров, П. Куліш, Б. Білозерський, М. Гулак, О. Навроцький, О. Маркович, Т. Шевченко та ін. Товариство свої ідеологічні принципи сформулювало у програмних документах: Статуті, відозвах та «Законі Божому» (Книгах буття українського народу). Учасники таємного Товариства, ідеологом якого був М. Костомаров, спираючись на ідеї демократичного панславізму, розробили модель суспільства з такими головними принципами, як справедливість, рівність, свобода, братерство. *Головною метою Товариства*

була перебудова суспільства на засадах християнства й об'єднання всіх слов'янських народів в одну федерацію, в якій кожний народ зберігав би свою внутрішню свободу.

Програмні документи Товариства гарантували усім слов'янським державам, що належали б до федерації, право вільного виходу, самостійності у вирішенні всіх внутрішньонаціональних та міжнародних проблем, повагу до національної мови та культури. Провідна роль у федерації призначалася Україні.

Значний ідейний вплив на етнополітичні погляди кирило-мефодіївців, як загалом і на всю вітчизняну суспільно-політичну думку, мала діяльність **Тараса Шевченка** (1814–1861) — поета, прозаїка, художника, геніального виразника духу і самосвідомості українського народу. Безкомпромісно засуджуючи феодально-кріпосницьку систему й самодержавний лад, він виступив на історичній сцені із демократичним світоглядом, у якому домінують етнополітичні ідеї українського державництва, самостійності, соборності. Т. Шевченко вірив, що Україна ввійде в «коло народів вільних», і багатостраждальний український народ розкріпачиться.

Етнополітичні засади кирило-мефодіївців стали орієнтиром у подальшому розвитку українського руху, який був оформлений у мережу громад — напівконспіративних гуртків, демократично зорієнтованої інтелігенції.

Одним з лідерів громад був видатний український вчений **Володимир Антонович** (1834–1908). Він перший з науковців назвав Київську Русь українською державою, сповідуючи ідеї демократизму, автономізму і федералізму.

Теоретико-методологічне значення має обґрунтування В. Антоновичем природного походження нації. Він задовго до О. Бауера, відомого авторитета у психологічній теорії нації, визначив необхідність урахування при характеристиці нації насамперед особливостей характеру, зумовлених як природними факторами, так і набутими історією нації, її культурою. Ознакою національності треба вважати сукупність таких прикмет, якими одна група людності відрізняється від ряду інших груп, — підкреслював В. Антонович. Прикмети бувають двох видів: одні природжені, спадкові, що залежать від раси, від впливу природи місцевої; їх можна знайти антропологічно, дослідженням анатомії та фізіології людини. Інші набуваються шляхом виховання і залежать від розвитку культури та від минулого народу, себто від його історії. Їх сукупність являє нам етнографічну індивідуальність, окрему національність... Нація — це група людей, споріднених спільністю терито-

рії, з характерними особливостями натури, хисту, вдачі, темпераменту. В цьому спорідненні спостерігаються дві речі: особність та відмінність, якими сама природа наділила людей, з якими вони входять у життя: як природжені, так і набуті нацією історично, її культурою, вихованням і залежать від перебігу історії нації.

Аналізуючи історію формування громадсько-політичної думки, і як її складову — етнополітичні ідеї в Україні у XIX–XX ст., український політолог **І. Лисяк-Рудницький** виділяє в її розвитку такі напрями: *демократично-народницький, консервативний, комуністичний та інтегрально-націоналістичний*.

Таку класифікацію вчений здійснив з позицій європейських критеріїв, вироблених наприкінці XIX — на початку XX ст. В українській політологічній «модерній» добі він спостерігав, по суті, всі течії та ідеології, властиві західноєвропейській політичній культурі, що набули специфічної форми в Україні. **І. Лисяк-Рудницький** в основу такої структури покладав ідеологічні цінності, здатні об'єднувати громадсько-політичні рухи навколо консолідуючих ідей творення суверенної української держави.

З подібною концепцією напрямів української політичної думки виступив політолог **В. Потульницький**. Він, зокрема, вирізняє в її історії *народницький, консервативний і національно-державницький напрями*.

Вагомий внесок у розробку концепції етнополітичного розвитку України зробили передусім представники демократично-народницького напрямку **М. Грушевський, С. Шелухін** та ін.

На арену українського політичного руху **М. Грушевський** (1866–1934), виступив з чітко *визначеними ідеями федералізму*. У статті «*Конституційне питання і українство в Росії*», що була опублікована в «Літературно-науковому віснику», він аналізує тогочасне становище в Росії, місце українського руху в контексті загальноросійського. Друга частина присвячується спростуванню поглядів російських лібералів і викладу нового конституційного проекту, спрямованого на відродження національно-державних прав як українського народу, так і інших. **М. Грушевський** пропонував здійснити децентралізацію імперії, провести прямі парламентські вибори, забезпечити регіональну автономію з наданням широких прав місцевим органам влади, гарантувати права національним меншинам і їх пропорційне представництво в органах місцевого самоврядування.

У збірнику «*Визволення Росії та українське питання*» (1907 р.) **М. Грушевський** зазначав: «Вірні завітам українського визвольного руху, висунувши федеративний принцип як основу майбутнього

устрою відносин політичних і національних і незмінно проводячи його, починаючи з ... Кирило-Мефодіївського товариства, ми проголошуємо федеративні форми найбільш досконалим засобом поєднання державного союзу з інтересами вільного і неутисненого розвитку національного життя». М. Грушевський бачив два шляхи становлення федерації — через об'єднання двох і більше держав з їх ініціативи або з ініціативи зверху, коли унітарна держава стає федерацією, поділивши суверенітет із територіями.

Однак при цьому важливо звернути увагу на таку обставину. Згодом, коли М. Грушевський очолив Українську Центральну Раду і приступив до практичної реалізації своїх ідей, у його поглядах відбулася еволюція щодо цієї проблеми. Фактично він ніде у своїх працях, виступах не висував ідеї реформування державного ладу в Україні на засадах як територіальної автономії, так і федерації. Він та його однодумці теоретично обґрунтували і втілили в етнополітику принцип позатериторіальної «національно-персональної автономії».

В історії етнополітичної думки особлива роль належить *ліберальному напрямку*. Він мав свою специфіку в Україні і відрізнявся від європейського класичного лібералізму тим, що містив також соціалістичні ідеї (в основному прудонівського типу), ідеї демократично-народницької школи. Найяскравішими представниками цього напрямку є **М. Драгоманов** (1841—1895) та **Б. Кістяківський** (1845—1911).

Своїми теоретичними розробками М. Драгоманов вказав на перспективу історичного розвитку України, кінцевим моментом якого має бути її самостійне політичне існування на Європейському континенті. Зіткнувшись під час перебування за кордоном з німецьким шовінізмом стосовно слов'янських народів та політикою російського самодержавства щодо численних народів, які населяли Російську імперію, М. Драгоманов глибоко утверджується у думці про перспективність федералістичної програми, висунутої свого часу Кирило-Мефодіївським товариством, обґрунтовує перевагу федеративно-демократичних ідей розвитку багатонаціональних країн над протилежними унітарно-централістськими принципами державної політики Росії й Німеччини. Вчений пише: «Ми не хочемо панування однієї народності над іншою. Ми прихильники широкої федерації і переконані, що кожен народ може розвиватися успішно тільки на основі самостійного життя і повної свободи».

М. Драгоманов розробив конституційний проект перетворення Російської імперії на децентралізовану федеративну державу — «Проектъ основаній устава украинскаго общества “Вольный союзъ” —

“Вільна спілка” (1884). Адміністративний устрій у проєкті нагадує федеративні республіки США, Швейцарії. У ньому М. Драгоманов вперше в межах Російської імперії не тільки дав ґрунтовний перелік основних прав людини і громадянина, а й визначив гарантії їх реалізації та захисту.

На думку М. Драгоманова, забезпечення громадянських прав і самоврядування створять певні передумови для політичного, економічного, культурного розвитку та звільнення українського народу. Зaslугою його є й те, що, розглядаючи права людини як єдиний взаємопов’язаний і взаємообумовлений комплекс прав і свобод, він нарівні з політичними, економічними та іншими правами людини виділяє й національні. Під ними М. Драгоманов розумів широкий загал етнічних, культурних, соціальних прав та свобод, закріплення, гарантованість та захист яких є невіддільною умовою прав людини загалом.

Значну увагу питанням етнополітичного розвитку надавали представники *консервативного напрямку*, серед яких помітними постатями були П. Куліш (1819–1891), М. Міхновський (1873–1924), В. Липинський (1862–1931), В. Кучабський (1895–1945) та ін.

На позиціях українського консерватизму стояв М. Міхновський, який у праці «Самостійна Україна» найближчою метою партійної діяльності вважав боротьбу за самостійну державу, ідеалом якої є «Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від гір Карпатських аж по Кавказькі».

Ідеологічні засади М. Міхновського щодо рішучого відмежування України від Росії, ставка на силові методи досягнення української визвольної мети, проголошення виключно етнічного принципу формування нації (Україна для українців) стали у перспективі базовими ідеями націоналістичної ідеології.

Найвизначнішим представником українського консерватизму був В. Липинський. Концептуальні підходи щодо української етнополітики він виклав у праці «Листи до братів-хліборобів». Розробив оригінальну цілісну теорію держави-нації, у якій визначив шляхи і засади побудови незалежної Української держави, наголосив на потребі створення української політичної нації.

Ототожнюючи поняття «нація» та «державу», вчений відхилив проблему кристалізації модерної української нації, замінив її проблемою створення держави, основною умовою якої виступає єдність: регіональна, політична, організаційна, національна.

Етнополітична програма В. Липинського ґрунтувалася на таких *основних підвалинах*: ідеї територіального патріотизму (на противагу

поширенням у той час етнічним формам патріотизму); гаранті прав і свобод особистості, незалежно від національної, конфесійної чи соціально-класової ознак; стабільному державному правопорядку; поділу державної влади; об'єднанні всіх українських земель в одній державі (ідея соборності); запереченні українського шовінізму.

Проблемам етнополітичного розвитку, концептуальним засадам етнополітики в Україні відводили чільне місце у своїх працях представники націоналістичного напрямку в українській політичній думці. Головним теоретиком цього напрямку був Д. Донцов (1883–1973), який, як і М. Міхновський, на початку своєї ідейної еволюції віддавав данину соціалістичним ідеям і навіть був членом української соціал-демократичної партії. Потім змінив власні позиції і започаткував в українській політичній думці течію так званого *інтегрального націоналізму*, основні принципи якого виклав у праці «*Націоналізм*». Сутність їх полягає у тому, що нову національну ідею треба будувати не на розумі, а на волі нації — інстинктивному прагненні її до експансії, жадоби панування і підкорення всього чужого; у прагненні боротьби й усвідомленні її неминучості; що національна ідея має бути перейнята духом романтики, релігійного панування, містичного пориву, ірраціоналізму; маси надихають до експансії насильства за торжество своїх ідей; романтизм і фанатизм, що забезпечують національним почуттям релігійний зміст, а ідеям — догматичний характер; національній ідеї вибухову силу в історії надає непримиренність, фанатизм, брутальність та аморальність; право сильних націй організовувати й вести інші народи для зміцнення й розвитку людської цивілізації; кожна нова ідея, щоб здобути собі право на життя, має опиратися на ініціативну меншість, що використовує творче насильство для суспільного поступу, та ін.

Д. Донцов вважав, що інтересам українського народу найбільше відповідає політичний сепаратизм, спрямований насамперед проти російської державності, а також наголошував на несумісності демократії і гуманізму з національною волею та ідеєю.

У поглядах на засади етнополітики Д. Донцов, на відміну від М. Грушевського, М. Драгоманова та ін., які відстоювали федерацію різних держав, передусім слов'янських, забезпечення прав національних меншин, у тому числі на національно-культурну автономію, рішуче відмовлявся від федералістських традицій в українській політичній думці; не визнавав права на будь-яке самовизначення іноетнічного населення України.

Свою модель майбутньої української державності з широким використанням ідеологічних підвалин націоналізму Д. Донцова виклав

один із лідерів ОУН **М. Сціборський** (1897–1941). Основні риси його доктрини сформульовані у праці «Націократія». Піддавши гострій критиці демократію, соціалізм, комунізм і монархізм, він запропонував створення державного утворення «націократії» як «режиму панування нації у власній державі». За моделлю М. Сціборського — «Нація понад усе!»; «нація та держава виступають як одноціла та найвища в її ідейній і реальній вартості мета, що означається поняттям державної нації». *Тільки через власну державу*, підкреслював **М. Сціборський**, *нація стає творчим чинником історії і повноправним господарем власної долі*. За М. Сціборським, українська держава має бути авторитарною і спиратися на працюючі верстви української нації, а політичним суб'єктом влади має стати національна диктатура.

Історичні моделі української державності, засади її етнополітики активно розроблялись у працях мислителів, які належали до такого напрямку в політологічній думці України, як *національно-державницький*. Він пов'язаний насамперед з іменами **І. Франка**, **С. Дністрянського**, **В. Старосольського**, **О. Бочковського**, **С. Рудницького** та ін. Основними принципами їхньої ідеологічної течії були такі: вони висунули, на відміну від представників націоналістичного напрямку, ідею нації політичної (як сукупності громадян держави); відстоювали синтез національних і загальнолюдських інтересів; вважали базовим принцип самовизначення нації в етнічних кордонах у формі національно-демократичної держави; допускали участь України як самостійної держави у конфедеративних і федеративних об'єднаннях.

Основні засади державницької концепції отримали розвиток у працях **В. Старосольського** (1878–1942), зокрема у його основній роботі «Теорія нації», де сформульовані головні тези щодо нації й національного питання: нація є «твором психології, а не витвором національного думання». Нею керується стихійна воля, яка не знає мети та обмежень, а має тільки напрям; нація за самою своєю природою *му*с*ить* спрямувати зусилля на «опанування» державою; нація не тільки народжується з волею політичного самовизначення, а й перестає існувати саме як нація, коли втрачає таку волю; лише через передачу нації як спільності всіх компетенцій держави можна досягнути вирішення національного питання.

Цінними для сьогодення є думки, висловлені **О. Бочковським** (1884–1939), — одним з провідних не тільки українських, а й європейських фахівців з теорії нації та національних відносин, який *започаткував новий напрям наукових досліджень: націологію*. До неї вчений зарахував *історичну, або генетичну націологію, націоаналітику*,

етнополітику, націософію. Суть основних ідей О. Бочковського полягає в тому, що: нація найактивніше виявляє вольовий момент саме у прагненні до утворення власної держави; політичним ідеалом нації є об'єднання в етнічних кордонах держави; метою українського народу має бути здобуття націократії, тобто політичного самовизначення в окремій державі; націократія — новий тип української держави, яка здатна задовольнити самостійницькі прагнення кожного культурного народу, що проживає в Україні.

Найяскравішим інтелектуальним представником націонал-комунізму був **М. Хвильовий** (1893–1933), який вважав невідкладними завданнями, що постали перед Україною, подолання комплексу меншовартості («малоросійства»); відмежування від Росії; орієнтація на європейську культуру (засвоєння культурної спадщини «психологічної Європи»). За М. Хвильовим, культурні процеси тісно пов'язані з політичними і тому боротьба за самостійність української культури є складовою боротьби за кристалізацію української нації та створення самостійної радянської соціалістичної республіки, незалежної від Москви.

Отже, українська політологічна думка, і як її складова — теоретичне обґрунтування можливих засад етнополітики, у другій половині XIX — на початку XX ст. пройшла у своєму розвитку важливий етап свого становлення, характерною ознакою якого було переважання народницької ідеології.

У міжвоєнний період в українській політичній думці, крім народницького, визначальними стають такі напрями, як консервативний, національно-державницький, націонал-комуністичний й націоналістичний, ідеологи яких обґрунтували різноманітні концепції української державності, моделі регулювання міжетнічних відносин.

Осмислення уроків Української революції започаткували праці видатних діячів національно-визвольної боротьби **М. Грушевського, В. Винниченка, П. Христюка, Д. Дорошенка, І. Мазепи** та ін.

Другою важливою обставиною, що вплинула на піднесення наукового рівня української політичної думки, стало широке використання вітчизняними вченими (В. Липинським, С. Томашівським, С. Дністрянським, В. Старосольським, О. Бочковським та ін.) у методологічному плані теоретичних концепцій європейських вчених. Зокрема, ідеї М. Вебера, Р. Міхельса, Л. Гумпловича, Г. Елінека, В. Парето та ін. сприяли виокремленню наукових інтересів політології.

Українська етнополітична думка у міжвоєнний період розвивалась здебільшого в еміграції, а до початку 1930-х років і в Україні.

На початку 30-х років в Україні у зв'язку із згортанням політики українізації посиленням впливу сталінської диктатури на всі сфери суспільного життя дослідження української державності, етнонаціональних процесів стало неможливим.

Гальмувала розвиток української політологічної думки в іншій частині України — Галичині й Волині — колонізаційна політика польського уряду.

У післявоєнний період етнополітичну сферу в Україні в основному вивчали українські вчені в діаспорі.

До них передусім належать такі визначні зарубіжні науковці українського походження, як **Б. Крупницький, І. Лисяк-Рудницький, Е. Пизюр, Я. Пеленський, О. Мотиль, О. Прицак, М. Потічний, Р. Шпорлюк** та ін. У середині 80-х років директор Канадського інституту українських досліджень **Б. Кравченко** здійснив фактично першу спробу дослідити вплив національної еліти, соціальних і політичних змін в Україні на розвиток національної свідомості українців у ХХ ст., проаналізувати етнічні суперечності між українцями і росіянами, показати драматичну боротьбу національно-патріотичних сил різного політичного спрямування проти імперської експансії Росії, простежити значення етнічних символів у формуванні почуттів національної ідентичності.

У той самий час в Україні, як і загалом в колишньому СРСР, в умовах адміністративно-командної системи з її тотальною установкою на апологетичне висвітлення етносоціальних і етнополітичних процесів зусилля вчених суспільствознавців зосереджувались на розробці двох основних напрямів: марксистсько-ленінської теорії націй і національних відносин та національної політики КПРС і її здійснення в республіках.

Незважаючи на ідеологічний диктат, радянські вчені **П. Кушнер, М. Чебоксаров, С. Арутюнов, Ю. Бромлей** та ін. домоглися наукових здобутків в розробці теорії етносу.

Важливо підкреслити і те, що в Україні у шістдесяті та сімдесяті роки політична думка була збагачена працями українських дисидентів **І. Дзюби, В. Мороза, Є. Сверстюка, М. Осадчого, В. Чорновола** та інших, провідною темою яких було національне питання. Зокрема, українські інакодумці протестували проти обмеження державних прав України, русифікаторської політики, здійснюваної в усіх сферах українського суспільства, дискримінації української мови у духовно-культурному житті, відстоювали верховенство права у регулюванні соціальних відносин, у тому числі й міжнаціональних, вимагали за-

безпечити культурні права українським меншинам в інших частинах СРСР тощо.

11.2. Сутність, основні етапи, рівні і фактори росту національної самосвідомості в Україні

Говорячи про джерела *національної самосвідомості*, необхідно наперед мати на увазі, що всі шляхи, що ведуть до джерел, органічно пов'язані з етнічністю. Ми ніколи не зрозуміємо суть і специфіку національної самосвідомості, якщо підійдемо до нації як до цивільного співтовариства, співгромадянства. Тому що усередині кожної держави його громадяни можуть дотримуватись різних національних ідентифікацій, представляти різні спільноти. Частина громадян зовсім не приймає загального розпорядження бути інтегральним сегментом подібної нації, бо у них зовсім інша національна самосвідомість, самоідентифікація. Росіянин, наприклад, не буде визнавати себе представником казахської, литовської «громадянської нації», як корсиканець — французької, баск або каталонець — іспанської, абхазець або осетин — грузинської і т. д. На питання: хто ви за національністю — вірмен і у Франції, і в Америці відповідь — вірмен.

Щоб порушувати питання про джерела національної самосвідомості і знайти правильні шляхи його рішення, треба спочатку розглянути структуру, з'ясувати, з яких елементів, частин воно складене.

Ю. В. Бромлей ввів у науковий обіг вузьке і широке розуміння *етнічної самосвідомості*. У вузькому розумінні етнічна самосвідомість інтерпретується як усвідомлення приналежності до етнічної спільноти, у широкому — воно означає і уявлення людей про культуру, мову, історичне минуле свого народу, у тому числі про державність, територію.

У 70-х роках ХХ століття також проводилися дослідження з вивчення національної самосвідомості. Розуміння вже відрізнялося від того, яке давав Ю. В. Бромлей, тим, що включало, крім виділених ним компонентів, також інтереси, усвідомлювані людьми як етнічні. Можна погодитися з Л. Н. Дробіжевою і в узагальненій формі в структуру самосвідомості по горизонталі включити: усвідомлення приналежності до етнічної групи, «образ — ми» і «етнічні інтереси». Під «образом — ми» маються на увазі не тільки автостереотипи, тобто уявлення про характерні риси групи, але й інші уявлення про свій народ, його культуру, території і т. д.

Разом з тим треба враховувати й інший важливий аспект проблеми: структура національної самосвідомості має не тільки *горизонтальний*, але і фундаментальний — *вертикальний зріз*. У цьому сенсі можна говорити про глибокі основи національної самосвідомості: психологічні, культурні та історичні. До них ми неминуче прийдемо навіть у тому випадку, якщо згаданий вище горизонтальний зріз розглянемо в його вертикальному історичному розвитку. У такому підході «образ — ми» — центральна ланка триєдиного структурного розподілу буде представляти психологічне сприйняття культурно-мовної і духовної індивідуальності спільноти на даній етнічній території в її історичному доленосному розвитку.

Самоідентифікація, усвідомлення індивідом своєї приналежності до даної національної спільноти — первинний, основний показник національної самосвідомості.

Самоідентифікація і є суб'єктивна цементуюча основа національної спільноти, ядро її суб'єктивного самовідчуття і самосвідомості. Вона виявляється на двох рівнях, виражаючи якісні рівні національної психології і самосвідомості:

- ♦ повсякденно-масові форми настроїв, відчуттів і уявлень про саму себе;
- ♦ знання і уявлення більш високого, концептуального рівня у формі ідейно-теоретичних узагальнень і концептуалізації.

Самоідентифікація на **першому рівні** фіксує характерні риси своєрідного поведіння, національні традиції, звичаї, звички, що лежать в основі установок, ціннісних орієнтацій. У мові виражаються психологічні особливості індивідуальності людини. Звідси випливає, що люди, які говорять різними мовами, і світ сприймають по-різному.

Ми говорили також про величезне значення історії, культури і духовного життя у формуванні етнічної, національної психології особистості. Етнічні цінності, символи, святині, що складають зміст історичної пам'яті і формують національний характер, лежать в основі національної самоідентифікації особистості.

Другий рівень — збагнення індивідом характеру народу. Національна психологія як динамічна і психоідеологічна духовна єдність детермінує багатошаровість національної самосвідомості. Другий рівень виявляється як збагнення індивідом характеру народу, умов і факторів духовного і матеріального розквіту національного життя. Сам національний характер як ядро, згусток національної психології виражає більш розвинуті форми психічного життя, стійкі традиції і риси. Національний характер стоїть поруч з рівнем розвитку, коли відбуваєть-

ся ідентифікація на основі більш розвинутої здатності до узагальнень і концептуалізації.

Саме **другий**, теоретико-концептуальний рівень національної самосвідомості, а також ідентифікація на цьому рівні створюють ідейно-моральну соціальну базу протистояння з націоналізмом, чого не може дати самосвідомість на масовому, повсякденному рівні.

Одна з ведучих тенденцій суспільного буття на сучасному етапі — це бурхливий ріст **національної самосвідомості** як етнонаціональних спільнот, так і окремих особистостей, що виявляється в різних сферах — політичній, економічній, духовній. Процес національного відродження переживають, по суті, всі етнонаціональні спільноти, що населяють Україну, хоча в окремих регіонах (Крим, Донбас) цей процес має свою специфіку. Наявний у суспільстві останнім часом сплеск національної самосвідомості значною мірою — реакція на деформації в сфері етнонаціонального життя, що нагромадилися в минулому.

Національна самосвідомість — невід’ємний атрибут національного життя і найбільш характерне його вираження, усвідомлення своєї національної приналежності на основі представлень про типові її риси, етнічну територію, мову, історичні і духовні цінності, релігійні погляди, корені її генези й умови розвитку.

Зростання національної самосвідомості істотно впливає на стан етнонаціональних відносин, що у різні періоди життя етнічних спільнот визначаються підйомом або спадом національної ідеї. У періоди соціальних криз ця ідея наповнюється ще і сильним емоційним почуттям і стає пріоритетною.

Політико-ідеологічне, вольове втручання в етнонаціональне життя етнічних спільнот в **Україні** привело до значних втрат цими групами їхньої національної специфіки, що в цілому відбилося на етнонаціональних відносинах. Саме тому природним для всіх етнічних спільнот є прагнення **відродити** своє національне життя, мову і культуру.

Багатий історичний досвід різних держав показує, що в поліетнічному середовищі нехтування інтересами і потребами окремих етносів не може продовжуватися довго. Настає такий час, коли їх нівельоване національне життя породжує конфлікти з основним етносом країни. Це можна простежити, зокрема, на прикладі **США**, де поліетнічність стала своєрідною вибухівкою, що змінила національний вигляд країни. У США довгий час панувала політизована концепція «плавильного казану», відповідно до якої етнічна розмаїтість повинна було переплавитися в єдиного, уніфікованого американця.

У книзі «*Український досвід у США. Симпозіум*» дослідник цих проблем американський політолог П. Магочи відзначав, що ріст етнічної самосвідомості чорних американців став стимулом для представників інших етнічних груп. До цього процесу, що почався в 60-ті роки, було непопулярним визнавати себе американцем іноземного походження. Але вже при святкуванні 200-річчя США з боку вищих урядових кіл були офіційно дозволені і заохочені збереження і пропаганда етнічної розмаїтості і з'явилися італійці-американці, греки-американці, українці-американці і т. д. Українська етнічна громада вижила в США завдяки свободі розвитку, що існує в цій країні, і завдяки збереженню освіти рідною мовою, церкві.

Етнічна самосвідомість, незважаючи на її тривале нівелювання у угоду поточній соціальній політиці, завжди знаходить свій прояв у прагненні відстояти національні традиції, звички, культуру в цілому. Таке прагнення національного самозбереження особливо закономірне для кожної етнонаціональної спільноти, що знаходиться в поліетнічному середовищі.

В умовах розпаду поліетнічного конгломерату, яким був СРСР, нові національно-державні утворення є також поліетнічними. Після проголошення суверенітету перед Україною постала задача — забезпечити відповідність демократичної сутності республіки щодо усіх без винятку етнічних і національних спільнот, які на демократичних засадах *прагнуть відродити своє національне життя*.

Еволюція національної самосвідомості в Україні має свою внутрішню логіку і пройшла у своєму розвитку кілька *етанів*:

1. Почався процес із середини 80-х років із розвитку в суспільстві демократії, гласності, національних рухів, із прийняття Верховною Радою України 16 червня 1990 року Декрету про суверенітет; у цей час пробудження національної самосвідомості — характерна прикмета стану суспільства.

2. Проголошення Верховною Радою України 24 серпня 1991 р. України незалежною суверенною державою, а також закріплення цього акта всенародним референдумом, у ході якого більш 90 відсотків учасників висловилися за незалежність; важливим фактором зростання національної самосвідомості етнонаціональних спільнот, які проживають в Україні, стало прийняття Верховною Радою України Декларації прав національностей України (1991 рік).

3. Утворення в грудні 1991 року Співдружності Незалежних Держав (СНД) і скасування СРСР, що дало Україні можливість одержати

не тільки юридичну, але і фактичну незалежність; з цього часу починається визнання української держави іншими державами планети.

Як свідчать численні факти, національна самосвідомість виявляється на *двох рівнях*:

1. На *рівні масової, повсякденної свідомості* в ньому переважають емоційні, почуттєві прояви.

2. На *проблемно-аналітичному* рівні з'являються усвідомлене ставлення до своєї історії, сьогодення і майбутнього, уявлення про національні інтереси, невирішені проблеми, турбота про історичні долі нації.

В Україні в останні роки відбувається бурхливий ріст національної самосвідомості.

Фактори росту національної самосвідомості:

- ♦ *зростання інтересу до історії свого народу*. В Україні видані роботи М. Грушевського («Історія України-Русі»), Д. Яворницького («Історія запорізьких козаків»), О. Субтельного («Україна. Історія») та ін. дослідників, яких раніш обвинувачували в буржуазному націоналізмі;
- ♦ *відродження інтересу до національної символіки, національних традицій*. Установлення Конституцією (стаття 20) державних символів — Державний (жовто-блакитний) прапор, великий і малий Державні герби (в основі герба — тризуб), Державний Гімн, створене українське козацьке товариство, Верховна Рада України визнала вихідним днем Різдво і т. д.;
- ♦ *формування більш повних уявлень про національну культуру*. Відновлено такі імена як М. Хвильовий, Г. Косинка, В. Підмогильний, І. Дзюба, В. Стус, Л. Курбас, Є. Сверстюк, Г. Снегірьов, на яких навішувався ярлик націоналістів;
- ♦ *закріплення в Конституції України (стаття 10) державного статусу української мови*, усебічний розвиток і функціонування якого забезпечує держава. На цій підставі розширюється сфера його вживання, особливо в державних установах, зростає число українських шкіл, україномовних видань.

ПЛАН СЕМІНАРУ

1. Актуальність проблеми національного відродження.
2. Становлення і розвиток поглядів на проблему національного відродження в Україні.
3. Сутність, основні етапи, рівні і фактори росту національної самосвідомості в Україні.

ТЕМАТИКА КОНТРОЛЬНИХ РОБІТ, РЕФЕРАТИВ ТА ДОПОВІДЕЙ

1. Основні етнополітичні ідеї та принципи Конституції Пилипа Орлика.
2. Роль Кирило-Мефодіївського товариства у розвитку національного відродження України.
3. Національно-державний напрям в політологічній думці України.
4. Погляди Д. Донцова та М. Сціборського як представників націоналістичного напрямку української етнополітологічної думки.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Які етнополітичні ідеї та принципи Конституції Пилипа Орлика?
2. Яка роль Києво-Могилянської академії в етнокультурному розвитку України?
3. Яку роль відігравало у розвитку національного відродження Кирило-Мефодіївське товариство?
4. Дайте аналіз етнополітичних та етноісторичних орієнтацій В. Антоновича.
5. На яких засадах ґрунтується автономно-федералістська концепція М. Драгоманова?
6. Проаналізуйте ідеї державотворення В. Липинського.
7. У чому сутність етнополітичної доктрини М. Грушевського в розвитку вітчизняної суспільно-політичної думки?
8. У чому полягає сутність інтегрального націоналізму Д. Донцова?
9. Які характерні риси націократії М. Сціборського?
10. Які етнополітичні ідеї думки, концепції сповідували представники демократично-народницького напрямку?
11. Яких найвідоміших українських мислителів, що презентували українську етнополітичну думку першої половини ХХ ст. ви знаєте?
12. Що таке національна самосвідомість?
13. Які найбільш важливі фактори росту національної самосвідомості?

ЛІТЕРАТУРА

1. Бебик В.М. Політологія для політика і громадянина: Монографія. — К., 2003.
2. Винниченко В. Відродження нації. — К., 1991.
3. Головатий М.Ф. Соціологія політики: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. — К., 2003.
4. Грабовський С., Ставряні С., Шкляр Л. Нариси з історії українського державотворення. — К., 1995.
5. Гунчак Т. Україна: перша половина XX ст. Нариси політичної історії. — К., 1990.
6. Дашкевич Я. Національна самосвідомість українців на зламі XVI–XVII ст. // Сучасність. — 1992. — № 3.
7. Дорошенко Д. Нарис історії України: У 2 т. — К., 1991.
8. Драгоманов М. Вибране. — К., 1991.
9. Зайцев О. Український націоналізм і фашизм (1920–1930 рр.) // Українські варіанти. — 1998. — № 1.
10. Карамзіна М. Світ Миколи Міхновського // Нова політика. — 1998. — № 6.
11. Кирилюк Ф.М. Історія політології. Підручник для вищих навчальних закладів. — К., 2001.
12. Кухта Б. З історії української політичної думки. — К., 1994.
13. Лисяк-Рудницький І. Нариси з історії нової України. — Львів, 1991.
14. Міхновський М. Самостійна Україна. — Київ, Львів, 1991.
15. Орлик П. Конституція, маніфести та літературна спадщина: Вибр. твори. — К., 2006.
16. Політологія. Кінець XIX ст.: Хрестоматія / За ред. О. І. Семківа. — Львів, 1996.
17. Потульницький В. Історія української політології. — К., 1992.
18. Салтовський О.І. Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки (Від витоків до початку XX сторіччя). — К., 2002.
19. Струкевич О.К. Від етнічного самоусвідомлення до захисту національних інтересів // Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / Редкол.: А. В. Смолій (від. ред.) та ін. — К., 2007. — Т. 2.

ТЕМА

12

Етнонаціональні спільноти в Україні, їх становлення та розвиток

КЛЮЧОВІ ПОНЯТТЯ ТА ТЕРМІНИ:

• українська народність	• динаміка етносів
• українська нація	• етнонаціональні спільноти
• етнічні українці	• етногенез
• етнонаціональні спільноти в Україні	• національно-культурне відродження
• етногенез українського етносу	• Всеукраїнський перепис населення
• етнічні групи в Україні	• територіальна концепція формування політичної нації в Україні
• еміграція	
• реєміграція	• етнічна концепція
• міграція	• етнотериторіальна концепція

12.1. Становлення української народності та нації

Розвитку етнонаціональних спільнот в етнонаціональному середовищі деякою мірою властиві загальні закономірності. Але в кожному конкретному випадку варто враховувати умови й історію формування цих спільнот у тій чи іншій країні. Це допоможе краще зрозуміти конкретні проблеми, які виникають як усередині таких спільнот, так і в їх відносинах з етнічною більшістю країни проживання. Це особливо актуально для **України**, де етнонаціональні спільноти формувалися в умовах, коли етнічна більшість, тобто українці, змушені були вести боротьбу за збереження національної самобутності.

Етнічні українці, як другий за чисельністю слов'янський народ та визначальний суб'єкт етнополітики України, являє собою сталу етнічну спільноту людей, яка історично склалася на певній території і відзначається характерними стабільними особливостями етнічної самосвідомості, культури, мови, психічного складу, побуту. Українські вчені вказують на неоднорідність українців і за типологічними ознаками **виділяють**:

- ♦ традиційний етнічний масив, окреслений сучасними адміністративними кордонами України. Сюди український етнограф В. Наулко зараховує й суміжні ареали компактного розселення українців поза державними кордонами;
- ♦ групи українського етносу, які проживають за межами основного етнічного масиву (східна і західна діаспора);
- ♦ субетнічні групи, що складаються як з етнорегіональних, так і етнографічних угруповань.

В питанні початку етногенезу українського народу більшість точок зору можуть бути систематизовані в три узагальнюючі концепції: **трипільсько-арійську, ранньосередньовічну та пізньосередньовічну**.

Згідно з **трипільсько-арійською** концепцією український етнос зароджується в добу неоліту, в V–IV тис. до н. е., в період існування високорозвиненої трипільської культури. Відповідно, всі подальші культури на території України розглядаються представниками цієї концепції як етапи формування і розвитку саме українського народу. Таку гіпотезу висунули українські історики та археологи **В. Хвойка, В. Петров** та ін.

Прихильники *ранньосередньовічної концепції*, засновником якої став **М. Грушевський**, вважають, що український етногенез бере свій початок від слов'янських племен — склавинів (словенів), венедів та антів (середина — друга половина I тис. н. е.). Різні варіації ранньосередньовічної концепції етногенезу українців цілком вписуються в універсальні закони етноісторичного розвитку Європи, за якими зародження більшості великих етносів середньої смуги Європи сталося в ранньому середньовіччі. Сьогодні ця концепція у різних варіантах є доволі розповсюдженою серед українських дослідників (**Я. Дашкевич**, **М. Брайчевський**, **Я. Ісаєвич** та ін.).

Згідно з позицією прихильників останньої, *пізньосередньовічної концепції*, етногенез українців припав на XVI–XVII ст. Ця версія була розповсюдженою в радянський період і, по суті, базувалася на більш ранній імперській концепції давньоруської народності. На сьогоднішній день ані класична пізньосередньовічна концепція (**В. Мавродін**), ані нові її модифікації не є розповсюдженими і не витримують критики опонентів, одним з головних аргументів яких є те, що, пройшовши період монголо-татарської навали, українське населення зберегло безперервність свого мовного, культурного та політичного розвитку і, отже, вже тоді було етносом.

Крім зазначених концепцій, існують й інші, за якими український етногенез не вписується у визначені вище хронологічні рамки.

За однією з них початок української державності та націогенезу українців було закладено з об'єднанням у ранньофеодальний період (IX — початок XII ст.) східнослов'янських племен (полян, сіверян, дулібів, бужан, білих хорват, уличів, тиверців, дреговичів, бровників, берендеїв тощо) і створення ними давньоруської східнослов'янської держави — Київської Русі зі столицею в Києві.

Крім того, багато вчених, виходячи за рамки як ранньо- так і пізньосередньовічних концепцій, сходяться на думці, що етногенез українців як народності відбувався приблизно з XII — до середини XVII ст., на території, що охоплювала південно-західні землі колишньої Київської Русі, в три етапи.

Перший етап (XII–XIII ст.) відзначений пробудженням етнічної самосвідомості українського народу з притаманними їй функціями самовідчуття та самооцінки. Два політичні центри — західний (Галичина і Волинь) та східний (Чернігів) у цей час конкурують і змагаються за лідерство на теренах Південної Русі. 1187 р. в одній з найстаріших пам'яток староруської культури — *Іпатіївському літописі* — вперше згадується назва «Україна», яку поступово перебирає вся Південна

Русь. У першій половині XIII ст. руські князівства підпадають під ярмо татаро-монгольських завойовників, яке загальмувало, але не зупинило етнокультурний розвиток українців.

Другий етап (XIV — друга половина XVI ст.) характеризується захопленням території України іншими сусідніми державами: центральні райони відійшли до Литви, західна частина земель підпала під владу Польщі, а Закарпаття — Угорщини. Проте становлення українського етносу тривало далі. Відбувається подальше формування його визначальних етнічних ознак: мови, релігії, права, особливостей психічного складу і національної психології тощо.

Третій етап припадає на період XVI — першу половину XVII ст., коли відбувається процес остаточної консолідації українського етносу. У боротьбі за національну державність український народ переміг, створив Козацьку республіку. Визначилась територія України, утвердилась її самоназва, сформувалась українська розмовна мова, своєрідні риси української етнічної культури, побуту та звичаїв.

Поступово у процесі історичного розвитку українська народність як початковий етап націогенезу українського етносу трансформувалася в **українську націю**. В питанні хронологічних меж даної трансформації дослідники також не мають єдиної точки зору. За найбільш розповсюдженою з них формування української нації розпочалося з національно-визвольної боротьби українського народу у другій половині XVII—XVIII ст. Саме тоді оформилися національні інтереси, визначилися національна ідея, національні гасла та атрибути. Нездаремно за часів Запорізької Січі українців називали «нацією козаків». Однак процес націогенезу українців «дозрівав», проходячи ряд етапів, відомих як «національно-культурне відродження». Розпочавшись у XIV ст. як військово-політичне відродження, воно тривало до кінця XVIII ст. у сфері культури й духовності, у 20-х роках XX ст. — як державно-політична розбудова, нарешті у наші дні — у формі загального національного піднесення, охоплюючи всі важливі сфери життя українського народу — державотворення, культуру, науку, побут.

Однією з визначних проблем державної етнополітики в Україні став вибір шляхів формування сучасної **політичної нації**. С. Гелей, С. Рутар виділяють три концептуальні моделі, що мають місце у вітчизняному суспільствознавстві.

Територіальна концепція передбачає формування нації за територіально-громадянським принципом, ігноруючи пріоритетність у зазначеному процесі українського етносу. В ній особлива увага зосереджується на закріпленні статусу двомовності, федеративного устрою України,

запереченні національно-державної української символіки. Ця концепція утверджує поняття «народ України», обираючи шлях формування української нації, характерний для тих країн, що формувалися на політичній основі, враховуючи етнокультурні інтереси багатьох або кількох з них (як у народів США, Канади, Швейцарії).

Етнічна концепція ґрунтується на таких положеннях: примордіалістський підхід до генези нації; визнання українського етносу українською нацією, єдиним суб'єктом державотворення; юридичне закріплення пріоритетів корінного народу порівняно з національними меншинами в усіх сферах суспільного життя; надання українського громадянства всім українцям, незалежно від місця їх проживання; представники національних меншин отримують громадянство, якщо вони знають українську мову, лояльно ставляться до української держави, поважають її закони тощо.

Етнотериторіальна концепція передбачає формування української нації за територіально-громадянським і етнічним принципами. Територіально-громадянський принцип цієї концепції передбачає, що члени української нації — це представники і українського етносу, і національних меншин, котрі є громадянами України. Попри те, національні меншини мають право на створення національно-культурної автономії. Сутність етнічного принципу цієї концепції полягає у визначенні права українського народу на політичне самовизначення. Це право виражається в тому, що національна держава набуває назву від українського етносу, його мова, традиційна символіка отримують національно-державний статус. Тобто національна ідентифікація відбувається насамперед на основі головних етнокультурних цінностей українського народу.

На думку **О. В. Каргунова**, при формуванні нації можливі три варіанти: 1) будування етнічної нації, що вимагатиме асиміляції корінних народів та етнонаціональних меншин і викличе їхній опір і посилення відцентрових тенденцій; 2) формування політичної нації, що призведе до зростання національного нігілізму, консервації наслідків русифікації, збереження розколотості суспільства, невдоволення української етнічної нації, розчарування корінних народів і нечисленних етнонаціональних меншин та ескалації конфліктів; 3) творення етнополітичної нації, об'єднуючим ядром якої буде українська етнічна нація, а консолідуючими чинниками — українська мова як мова між-етнічного спілкування (при гарантії збереження інших мов і культур) та основні державні символи. Цей варіант є найскладнішим, але — найоптимальнішим. Лише він сприятиме консолідації суспільства,

інтеграції в нього корінних народів та етнонаціональних меншин при збереженні їхньої етнічної самобутності та досягненні гармонійних етнополітичних відносин.

Особливості етно- та націогенезу українців багато в чому були обумовлені тими політичними умовами, в яких довгий час перебували українські етнічні землі. У другій половині XVII ст. вони стали об'єктом колонізації Речі Посполитої, Угорщини, Росії, Австрії, Румунії, Туреччини тощо. Такий розвиток подій обумовив те, що в культурно-етнографічному плані український етнос продовжував формуватись на території кількох держав. Історичні умови вплинули на національний характер і формування певних особливостей національної самосвідомості окремих груп українського народу. На світогляд українців, які перебували у складі різних держав, на їх погляди щодо політичних подій, історії України, її майбутнього впливали панівні в цих країнах ідеології, політика, релігія, мова, культура. Роз'єднані українці мали різні умови для національно-культурного розвитку, зазнавали неоднакових інокультурних впливів, національних утисків, до них застосовувались різні засоби асиміляторської політики держав їх проживання. Внаслідок цього український народ до кінця XIX — початку XX ст. не мав єдиної самоназви. Водночас «...етнічну мозаїчність українського етносу, — зазначає **А. Пономарьов**, — не треба розуміти як його послаблення, розпорошення або руйнацію. Навпаки, розмаїття субтворень, зокрема етнографічна мозаїчність, забезпечує життєздатність етносу, підтримуючи етнічну єдність через внутрішнє неантагоністичне між ними суперництво...»

Далі вчений підкреслює: «...у цьому плані український етнос — надзвичайно стійка система, позаяк вона має складну субетнічну структуру, що формувалася біля витоків його зародження. Протягом століть вона підтримувалася, набуваючи нових забарвлень: починаючи з XV ст., до її складу зараховувалися нові етнотериторіальні одиниці — історично-етнографічні регіони».

Внаслідок об'єктивних чинників, а саме: традиційної етнокультурної основи, яка склалася з різних племінних об'єднань, територіально-політичних утворень феодальної епохи — князівств, політичної розпорошеності українських етнічних земель у зв'язку з їх колонізацією іншими державами, сформувалися певні регіональні відмінності між різними територіальними групами єдиного українського етносу.

До того ж варто підкреслити, що залежно від історичного часу дії чинників, які обумовлювали регіональний поділ, у науковій літе-

ратурі розрізняються як відносно давні і порівняно нові територіальні відмінності.

Якщо взяти за критерій лише історичний фактор, то за ним територію України можна поділити на дві великі етнографічні групи. Перша — це ті області, які тривалий час перебували у складі Російської імперії та СРСР до 1939 р.: область Східного, Центрального і Південного регіонів разом з Кримом. Другу групу становлять ті регіони, що тривалий час перебували у складі держав Центральної і Південно-Східної Європи (Австро-Угорщина, Польща, Чехословаччина, Угорщина, Румунія): Закарпаття, Галичина, Волинь, Буковина.

Етнонаціональний склад України був різноманітним здавна. На території сучасної України проживають різні етнічні спільноти, представники як закордонних етносів, так і тих, які були об'єднані у межах колишньої Російської імперії, а потім і колишнього СРСР.

Причини заселення етнічної території українців іншими етносами:

- ♦ завоювання частини земель іншими державами;
- ♦ розпад поліетнічних держав;
- ♦ змушена й добровільна еміграція та міграція з метою освоєння вільних земель;
- ♦ мобілізація з усього Радянського Союзу на ударні будівництва.

У різні періоди історії в результаті як військових дій, так і різних директив влада ініціювала переселення на Україну людей інших етносів.

Динаміка заселення України іншими етносами:

- ♦ прихід поляків і угорців (X—XI ст.);
- ♦ друга хвиля поляків, що пов'язана із загарбницькими діями Польщі на Правобережній Україні (XIV—XVI ст.);
- ♦ цигани, як етнічна спільнота, що з'явилася в XVI ст.;
- ♦ греки й німці, які за розпорядженням Катерини II почали облаштовувати своє національне життя в заснованих ними колоніях (кінець XVIII ст.);
- ♦ у радянський період масовий приїзд до України росіян, молдаван і представників інших етносів на ударні будівництва.

Історично так склалося, що населення України вирізнялося своєю поліетнічністю, у свою чергу, це зумовило формування традицій мирного співжиття, культурної взаємодії та взаємовпливів між різноманітними етнічними спільнотами.

У цьому середовищі викристалізовувався психічний склад українського етносу (під психічним складом розуміють стійкі риси психіки

людей, що склались на основі тривалого шляху історичного розвитку народу, які проявляються у звичках, традиціях, емоційному сприйманні людиною навколишнього середовища та темпераменті).

На психічний склад українців наклав відбиток і той чинник, що впродовж багатьох віків вони не мали своєї державності і були розділені кордонами кількох держав, внаслідок чого зазнавали різних політичних, економічних, соціальних, духовно-культурних впливів і не завершили власної етнічної консолідації. Це проявилось у тому, що до кінця XIX — на початку XX ст. вони не мали спільного *етноніму* (від грецьк. *ethnos* — народ і *опута* — ім'я) — власної самоназви. Українці, які проживали на території Російської імперії, називались малоросами; в Австро-Угорщині, Польщі — русинами. Саме завдяки цьому в українців відсутній синдром великодержавності. Відчуваючи на собі національний гніт, поділяючи долю недержавного етносу разом з іншими етнічними групами різних держав, українці не були зорієнтовані на пригноблення інших.

Багатовікова етнічна гетерогенність населення стала, поряд з іншими факторами, визначальною складовою також у становленні особливостей менталітету українського народу — його цілісної системи образів, уявлень, ціннісно-сміслових утворень і «своєрідних правил життя», зокрема культурної та релігійної толерантності, що допускає можливість існування в суспільстві інших переконань і систем цінностей, носіями яких є представники інших етносів.

Основу етнодемографічного потенціалу України становлять *18 найчисельніших етнічних груп* (українці, росіяни, євреї, білоруси, молдавани, кримські татари, болгари, угорці, румуни, поляки, вірмени, греки, татари, цигани, азербайджанці, грузини, німці, гагаузи).

Формування етнічної гетерогенності населення України в історичному просторі, як підкреслює В. Євтух, відбувалося двома основними шляхами. **По-перше**, через автохтонів, до яких зараховують передусім українців, певною мірою росіян, білорусів, представників деяких інших етносів, тобто ту їх частину, яка веде свій родовід від племен, що населяли територію України в її нинішніх географічних межах у давні часи. **По-друге**, у процесі міграції вихідців з різних народів під впливом найрізноманітніших чинників.

Для сучасної етнонаціональної структури українського соціуму характерною ознакою є зростання етнічної самосвідомості усіх його структурних етнокомпонентів та прагнення зберегти власну ідентичність.

12.2. Основні етнонаціональні спільноти в Україні

У процесі історичного розвитку внаслідок дії різного роду чинників, передусім багатовекторної міграції, в Україні сформувався поліетнічний склад населення, на території країни поряд з автохтонним українським етносом проживають представники інших народів.

Згідно з даними *останнього Всеукраїнського перепису (5 грудня 2001 р.)* в Україні проживає *130 національностей*, з яких найчисельнішим є український титульний етнос — 37,5 млн осіб (77,8% усього населення). Сьогоднішнє етнічне різноманіття населення нашої держави є результатом тривалих змін його кількісного та якісного складу. Грунтуючись на результатах переписів населення на території України (Таблиця 1), звернімо увагу на динаміку проживання на території нашої держави вже згаданих вище 18 найчисельніших етнічних груп. Ця таблиця дозволяє не лише прослідкувати динаміку чисельності тієї чи іншої національності, але й побачити її позицію за результатами кожного з переписів (позначена напівжирним курсивом під кількістю осіб) (див. табл. 12.1).

Вже розкривши особливості та основні етапи формування українського етносу, зазначимо лише, що за даними наведених переписів українці завжди складали абсолютну більшість населення України.

Друге за чисельністю місце посідали і посідають *росіяни* (самоназва — «русские»). Заселяти українську територію росіяни почали приблизно з XV–XVII ст. Спочатку це була Слобожанщина, а пізніше, у XVIII ст. — Новоросія, Бессарабія, Буковина та інші регіони. Найбільший потік росіян-переселенців йшов у порівняно малозаселені південні та східні райони сучасної України — Причорномор'я, Приазов'я, Слобожанщину. Особливістю останніх було те, що на відміну від давніх українських земель вони освоювалися і заселялися одночасно українцями та росіянами, а також нечисленними групами інших народів з переважанням у цілому українського етносу. На Правобережжя росіяни переселялися загалом мало, оскільки цей регіон доволі пізно увійшов до складу імперії, мав своє значне населення і тут не було великих резервів неосвоєних земель.

Причинами розселення росіян були урядова та поміщицька колонізація, а також стихійне розміщення, або «вільна» колонізація. Спочатку переважала урядова колонізація, пов'язана з переселенням царизмом з Росії різних категорій «службово-ратних людей», які несли тут військову службу. За це вони отримували певні свободи та земельні

Таблиця 12.1

Динаміка найчисельніших етнічних груп, що проживають в Україні
(тис. осіб/позиція за чисельністю)

№	Національності	1926*	1959	1970	1979	1989	2001
1	Українці	23218,9 1	32158,5 1	35283,9 1	38489,0 1	37489,1 1	37541,7 1
2	Росіяни	2677,2 2	7090,8 2	9126,3 2	10471,6 2	11355,6 2	8334,1 2
3	Євреї	157,4 6	840,3 3	776,0 3	632,6 3	486,3 3	103,6 10
4	Білоруси	75,8 9	290,9 5	385,8 4	406,1 4	440,0 4	275,8 3
5	Молдавани	257,8 5	241,7 6	265,9 6	293,6 5	324,5 5	258,6 4
6	Болгари	92,1 8	219,4 7	234,4 7	238,2 7	233,8 6	204,6 6
7	Поляки	476,4 3	363,3 4	295,1 5	258,3 6	219,2 7	144,1 9
8	Угорці	0,9 15	149,2 8	157,7 8	164,4 8	163,1 8	156,6 7
9	Румуни	1,5 13	100,9 10	112,1 9	121,8 9	134,8 9	151,0 8
10	Греки	104,7 7	104,4 9	106,9 10	105,0 10	98,6 10	91,5 12
11	Кримські татари	—	—	3,6 18	6,6 18	46,8 14	248,2 5
12	Вірмени	10,6 12	28,0 12	33,4 12	38,6 12	54,2 12	99,9 11
13	Татари	22,3 10	61,5 11	72,7 11	83,9 11	86,9 11	73,3 13
14	Цигани	13,6 11	22,5 14	30,1 13	34,4 13	47,9 13	47,6 14
15	Азербайджанці	—	6,7 16	10,8 17	17,2 16	37,0 16	45,2 15
16	Грузини	1,3 14	11,8 15	14,7 16	16,3 17	23,5 18	34,2 16
17	Німці	393,9 4	—	29,9 14	34,1 14	37,8 15	33,3 17
18	Гагаузи	—	23,5 13	26,5 15	29,4 15	32,0 17	31,9 18
	Все населення України	29019,7	41869,0	47126,5	49609,3	51452,0	48052,0

* Без Криму, Закарпаття, Західної України, Північної Буковини та Бессарабії.

наділи. З цієї категорії людей формувалося ядро місцевої адміністрації, яке слугувало опорою російській імперській політиці в краї. Значна частка росіян налічувалася у складі військових поселенців — державних селян, обов'язком яких, крім сплати поземельної ренти, було постачання в разі необхідності солдат у територіальні військові формування. Росіяни спільно з українцями заселяли оборонні «лінії», які споруджувалися для захисту південно-східних українських земель від нападів кримських татар. Поселенці в подальшому поступово переходять від виконання воєнізованих функцій до господарських.

Серед російських переселенців в Україну значну частину становили старовіри й інші «розкольники», які рятувалися від релігійних переслідувань. Так, перші старовірські поселення виникли на Чернігово-Сіверщині у 60-х роках XVII ст. У 30-х роках XVIII ст. їх поселення з'являються в Єлизаветградському повіті.

До останнього часу Україна була одним із найпривабливіших регіонів для росіян, які мігрували за межі своєї етнічної території. За рахунок цього показники абсолютного приросту росіян протягом кількох століть набагато перевищували зростання чисельності будь-якої іншої національності України. Тільки за період 1926—1989 рр. чисельність росіян зросла у 4,3 рази.

Характерною особливістю міграції росіян в Україну, особливо починаючи з другої пол. XIX ст., була її спрямованість у міста. Внаслідок цього частка росіян у міському населенні збільшувалася: 1926 р. — 25,0%, 1959 р. — 29,0%. У 60–70-ті — стабілізувалася на рівні 30,0%.

Здавна на території України проживають *євреї* (самоназва єгудим — на івриті, ід чи аїд — на їдиш), динаміка чисельності яких в Україні є цікавою для дослідження. З таблиці видно, що єврейський етнос, починаючи з перепису 1959 р. (840 тис.) до перепису 1988 р. — має постійне 3 місце, а вже за останнього перепису 2001 р. (103, 6 тис.) — 10 місце. За 40 років кількість євреїв скоротилося більш ніж у 8 разів, це найнегативніша динаміка з усіх 18 етносів таблиці. Вперше про них згадується у літописах часів існування Давньоруської держави. У X ст. вони проживали в основному в Києві, куди прибували з кримських грецьких колоній. Та особливо збільшився їх потік після розгрому Хозарського каганату київським князем Святославом Ігоровичем. Частина євреїв переселилася в Україну з Візантії.

У XVI–XVII ст. відбувається масова міграція євреїв з Польщі. У другій половині XVIII ст. внаслідок трьох розподілів Польщі (1772, 1793, 1795 рр.) розпочався новий інтенсивний етап переселення євреїв в Україну.

Традиційно склався дисперсний тип їх розселення з переважним тяжінням основної маси євреїв до великих міст та орієнтацією на міські види діяльності. Переважна більшість євреїв заселяла західний регіон України.

На долю представників цього етносу випало немало трагедій: утисків, погромів, державних кампаній проти іногородців та навіть масових вбивств. Найбільшими трагедіями для євреїв України стали наступні події:

- 1) повстання Богдана Хмельницького (1648—1657 рр.) та наступні російсько-польська 1654—1667 рр. і польсько-шведська 1656—1660 рр. війни (загинуло не менше 100 тис. євреїв);
- 2) погроми серед. XVII ст. і погроми гайдамаків у серед. XVIII ст. (загинуло близько 20 тис. євреїв);
- 3) погроми у період 1881—1921 рр. (забрали життя від 100 до 250 тис. євреїв).
- 4) численні погроми в період з 1917 по 1921 рр. (загинуло від 100 до 200 тис. осіб);
- 5) німецька окупація (на українських теренах загинуло 1 млн 400 тис. євреїв усіх вікових груп).

Можна стверджувати, що протягом останніх 100 років в Україні відбувається потужна депопуляція та асиміляція євреїв. Основною причиною депопуляції з 1945 р. була примусова або свідомо асиміляція, а з 1967 р. — масова еміграція до Ізраїлю, США та Німеччини декількома хвилями. За період дозволеної еміграції чисельність українських євреїв зменшилася приблизно на 90%. Якщо за весь період по закінченні Другої світової війни і до 1970 р. з України до Ізраїлю виїхало лише 2 тис. осіб, то в 70-ті роки — майже 81 тис., причому в 1975—1979 рр. — 2/3 з них.

Однак особливо швидко еміграція євреїв посилюється з 1987 р. внаслідок лібералізації правил виїзду. У цей рік дозвіл на виїзд на постійне місце проживання в Ізраїль отримали 3 тис. осіб, у 1988 р. — 10 тис., у 1989 р. — 33,2 тис. осіб.

Ще одним численним етносом України є *білоруси* (самоназва — беларуси). Їх розселення на території України відбулось рівномірно, проживають вони, як і росіяни, в усіх без винятку регіонах. Найдавніші поселення білорусів в Україні розташовані у смузі українсько-білоруської етнічної території (Рокитнівський район Рівненської області). Після першого поділу Польщі 1772 р. значна кількість представників цього етносу переселилася із Білорусі у східні райони Українського Полісся — на Чернігівщину та на Слобожанщину. Причиною міграції було

малоземелля у місцях колишнього проживання. У XVIII — на початку XIX ст. виникає ряд білоруських поселень у Новоросії внаслідок потреби захисту південних земель від турецько-татарських нападів. Білоруським поселенцям, переселеним примусово, надавались права іноземних колоністів з певними пільгами. У другій пол. XIX ст. характер та спрямування міграційних процесів дещо змінюються. У зв'язку з вичерпанням фонду вільних земель на півдні України більшість білоруських переселенців цього періоду зрештою ставали робітниками на промислових підприємствах. Так, процес утворення інших білоруських поселень на Півдні був обумовлений саме його промисловим розвитком і потребою робочої сили в цьому регіоні. Переселення білорусів у промислові райони України тривало і за радянських часів. Протягом тридцятилітнього періоду з 1959 р. кількість білорусів в Україні зросла на 51,3%.

Індустріальна праця та міський спосіб життя, що прийшли на зміну порівняній замкнутості колишніх сільських громад, значно прискорили процеси розмивання та асиміляції відносно нечисленного білоруського населення України. Тим не менше, в період 1926–1989 рр. білоруська спільнота України зберігала позитивну динаміку росту.

Процес заселення української території *молдаванами* (самоназва — молдовень) значною мірою був спричинений утисками, яких зазнавав молдавський народ з боку шляхетської Польщі та турецько-татарських завойовників. З XVI ст. молдавські селяни, втікаючи від гноблення місцевих феодалів та репресій турецьких загарбників, під владою яких була Бессарабія, цілими сім'ями поселялися в Україні. Майже до середини XVIII ст. молдавани заселяли райони Лівобережжя, Поділля, південні частини Брацлавського і Київського воєводств, інші місцевості. Прибували вони з Бессарабії, «ханської Туреччини» (нижньої Наддніпрянщини), Буковини, і навіть Криму. Багато молдаван увійшло до складу військових поселень XVIII ст. Дослідники свідчать, що вони заснували ряд населених пунктів у межиріччі Дніпра й Синюхи у складі гусарського і пандурського піхотних полків, а також у Слов'яно-Сербському і Бахмутському повітах.

Багатовікову історію заселення України мають *болгари* (самоназва — болгары). Воно розпочалося у другій половині XVIII ст. і тривало до кінця 70-х років XIX ст. Цей процес був пов'язаний з османським пануванням в Болгарії, кінець якому поклала російсько-турецька війна 1877–1878 рр. У другій половині XVIII ст. перші болгарські поселення виникли у роки російсько-турецьких воєн, коли болгари масово переселялися в Росію, рятуючись від турецьких репресій щодо хрис-

тиянського населення. На початку другої половини XIX ст. понад 30 тис. болгар переселилися з Південної Бессарабії (за Паризьким мирним договором 1856 р. ця територія була відведена до складу Румунії) у Приазов'я. Громадянська війна в Україні, голод 1921–1923 рр. змушували деяких колоністів покидати обжиті місця і повертатися до Болгарії.

Період політики коренізації, який всебічно сприяв національному розвитку болгар, змінився періодом репресій 1937–1938 рр., під час яких майже весь цвіт болгарської національної літератури в Україні було знищено. У середині червня 1941 р. було проведено термінову депортацію болгар з числа заможних і середніх власників до Сибіру разом із родинами. У 1944 р. поголовно були виселені на схід кримські болгары (близько 12 тис. осіб) разом з іншим корінним населенням півострова.

Болгары східних і південних регіонів України підпали під тотальну політику русифікації. Хоча, згідно з переписом 1970 р., в Україні проживало 234,4 тис. болгар (що становило 0,5% її населення), далеко не кожний з них володів рідною мовою.

Однією з найдавніших національних меншин в Україні є *поляки* (самоназва — поляци). Поляки з'явилися на території сучасної України ще у XI ст. Основна маса польського населення оселилася на українських землях у період XIV–XVI ст. під час колонізаторських навал литовських та польських феодалів, які, користуючись занепадом Київської Русі, захопили західні землі Правобережної України. З 1359 р. влада Польщі поширилася аж до Дніпра. Тому розселення поляків в Україні передусім пов'язане з Правобережжям та Східною Галичиною, де сформувалися численні польські поселення. Після третього поділу Польщі (1797 р.) значну кількість поляків у 1845 р. царський уряд переселяє в Катеринославську губернію. Поляків поселяють на Донбасі для роботи на Луганському ливарному заводі. Відомі також пізніші переселення поляків на територію України, наприклад, до Волинської губернії у 90-х роках XIX ст. з Привісленського краю.

Після Першої світової війни потік польського населення у західні області посилюється у зв'язку з входженням цього регіону до складу Польщі. Тривалий соціальний та національний гніт, під яким перебували українські землі, колонізація призвели до зміни етнічності українського населення, яке населяло Правобережну і Західну Україну. Частина українців за походженням стали називати себе поляками. У межах Радянської України перепис 1926 р. зафіксував 467,4 тис. поляків, які за чисельністю займали на той час третє місце серед національних

меншин України (після росіян та євреїв). Основна частина польського населення була сконцентрована у західному регіоні країни. Після остаточного утвердження репресивного сталінського режиму в СРСР, починаючи з 1932—1934 рр., розпочинаються масові депортації польського населення з місць його компактного проживання «як ворожих і ненадійних елементів» до східних регіонів України, Казахстану, Сибіру, а також до концентраційних таборів. У 1936 р. було депортовано майже 36 тис. поляків. Друга хвиля переселень на схід (90 тис.) почалася 1939 р. після приєднання до СРСР Західної України. З початком у 1939 р. Другої світової війни міграційні процеси знову посилюються. В Україні знаходять притулок понад 1,25 млн емігрантів з Польщі. По закінченні війни у 1945 р. мають місце масові переселення поляків до Польщі.

Поляки — національна меншина, в якій відбуваються процеси української акультурації та асиміляції. Поряд зі значним зниженням чисельності поляків за останні 30 років (що істотно пов'язане зі зміною етнічної самосвідомості), у період 1959—1989 рр. зменшилася кількість осіб, які визнають польську мову рідною.

Численну національну меншину в Україні становлять *угорці* (самоназва — мадяри), які проживають в основному у Закарпатській області. Заселення сучасних районів Закарпаття угорським населенням відбувалось у кілька етапів. Перший етап розпочався в XI ст., коли цей край захопили угорські королі та феодалі. Другу велику хвилю переселення в XIII ст. спричинили спустошливі татаро-монгольські набіги. Особливо посилюється цей процес після загарбання Угорщини Туреччиною. Втікаючи від турецького гніту і феодальної експлуатації, багато угорців переселялось у віддалені пригірські й гірські райони.

Темпи абсолютного приросту угорського населення нижчі, ніж будь-якої з інших національних груп, які проживають у Закарпатті. Якщо з 1980 по 1992 р. із Закарпаття до різних країн виїхало загалом 8852 особи, то з них до Угорщини — 4860 осіб. Від 1987 р. середньорічна кількість тих, хто від'їжджає для постійного проживання до Угорщини, порівняно з попередніми 7 роками зросла у понад 4,5 рази.

Поява в Україні *румун* (самоназва — роминь) припадає на XIII ст., коли вихідці з північно-західної Валахії (Мараморщини) і південної Трансильванії заснували найдавніші румунські села в нашому краї. Зокрема, на території сучасних Тячівського і Рахівського районів Закарпатської та в деяких районах Чернівецької областей. У XIV ст. почали з'являтися інші румунські поселення.

У кін. XIX — на поч. XX ст. відбувається значна румунізація українського населення Північної Буковини. Етнічна самосвідомість буковинських українців тісно поєднувалася з релігійною, православна віра називалася «волоською», тобто румунською, що сприяло етнічній асиміляції українців з румунами — домінуючою етнічною групою на Північній Буковині. У Закарпатті в довоєнний період румуни випереджали у кількісному відношенні, крім представників титульної нації, угорців та євреїв, їхня питома вага у структурі населення Закарпаття повільно, але неухильно збільшувалася.

Після Першої світової війни, внаслідок якої Північна Буковина і Північна Бессарабія увійшли до складу Румунії, посилюється процес переселення румун у Чернівецьку область.

Багатовіковою колонізацією південноукраїнських земель зумовлене сучасне розселення *греків* (самоназва — «румеї» та «уруми») в Україні. У давні часи перші колонії грецьких держав — метрополії — виникли на узбережжі Чорного моря.

Це загальновідомі античні держави Північного Причорномор'я, що існували з середини першого тисячоліття до н. е. до III–IV ст. н. е., (поселення на о-ві Березань, Тіра, Ольвія, Пантікапей, Тірітаку, Німфей, Керкінітіда, Херсонес Таврійський). Згодом ці грецькі колонії перетворилися на самостійні рабовласницькі поліси.

Новий великий період грецької колонізації Півдня України розпочинається з середини XVIII ст., що було обумовлене зовнішньою політикою Російської імперії, щодо боротьби з Османською імперією за південні землі України. Це спричинило російсько-турецьку війну 1768–1774 рр., яка викликала найчисельнішу хвилю грецької еміграції на територію України, що мала політичний характер.

Втікаючи від національних і релігійних утисків Кримського ханства, греки з дозволу Катерини II прийняли підданство Російської імперії і переїхали у відведені їм Приазовські степи. Масове переселення греків, а з ними переселялись і вірмени, грузини, волохи, почалося навесні 1778 р., коли 9 травня 6 тис. підвід з 31098 переселенцями вирушили з Криму до Приазов'я. Чимало з них загинуло в дорозі, частина повернулася до Криму, решта оселилася на узбережжі Азовського моря, де заснувала 1779 р. Маріуполь, а також 23 грецькі поселення. За мовою вони були поділені на дві групи: греків-еллінів (новогрецький діалект) і греків-татар (тюркська мовна група).

У результаті перемоги Російської імперії над Туреччиною у війні 1806–1812 рр. у 1783 р. до Російської імперії був приєднаний Крим, після чого, поряд із греками-старожилами там почали з'являтися нові

грецькі переселенці. На поч. XIX ст. грецьке населення Криму, за деякими даними, становило 16,5 тис. осіб. Крім того, до складу Російської імперії ввійшла Бессарабія, що зумовило подальше кількісне зростання грецького населення півдня України.

Суттєві зміни у кількісному складі грецького населення півдня України відбулися за радянських часів, коли на долю цього народу випали тяжкі сталінські репресії. У 1944 р. разом з іншими народами, а саме кримськими татарами, вірменами та болгарами, з Криму було депортовано 14,7 тис. греків.

Етнічно стабільнішим виявилось грецьке населення Приазов'я — нащадки переселенців з Криму, які становлять основну частину сучасної грецької діаспори України.

Слід зазначити, що і в останні два десятиліття між трьома переписами населення 1970, 1979 і 1989 рр. кількість грецького населення зменшилась. Це спричинене не лише етнічними процесами та природним рухом в їхньому середовищі, а й міграцією за межі України, до інших держав СНД, до своєї етнічної батьківщини.

Ще однією етнічною спільнотою України є *кримські татари* (самоназва — Крим татарлар, тобто кримські татари, яку останнім часом намагаються замінити на «кримли» — «кримці»), суттєва динаміка чисельності яких за даними переписів обумовлена трагічною для цього народу депортацією 1944 року та поступовим поверненням їх на рідну землю.

Етнічна історія кримських татар охоплює період від середини XIII ст. донині й поділяється на кілька періодів:

- 1) монголо-татарський і золотоординський (близько 1261–1437 р.)
- 2) Кримського ханства — самостійного (1437–1478 рр.), залежного від Османської імперії (1478–1772 рр.), від Росії (1772–1783 рр.);
- 3) у складі Російської імперії, згодом СРСР (1783–1944 рр.; до тотальної депортації кримських татар 1944 р. до Середньої Азії).
- 4) Новий період етнічної історії з моменту поступового повернення в Україну та Крим (початки рееміграції — кін. 70-х років XX ст.).

Поворотним пунктом у розвитку кримськотатарської спільноти стало захоплення Криму Російською імперією у 1783 р. З того часу почалося заселення Криму росіянами, українцями, чужоземними колоністами (1802 р.), набирала обертів русифікаторська політика влади.

Починаючи з другої половини XVIII ст. демографічна ситуація в Криму поступово, але неухильно змінювалася не на користь кримських татар. Культурне відродження почалося у другій половині XIX ст. На цей період припадає консолідація сучасної кримськотатарської спільноти. Серед політичних течій помітний вплив починають справляти ідеї кримськотатарського сепаратизму (1909—1917 рр.). У 1917 р. (25 березня) було створено Курултай, що висунув Мусульманський виконком (уряд), який взяв участь в організації кримськотатарських військових ескадронів. У період після утворення Кримської автономної радянської республіки у складі СРСР хвилі патрунування над кримськими татарами («татаризація») змінювалися терором і репресіями, насамперед щодо інтелігенції, яка втратила 35—40 тис. осіб (з 1928 р. і пізніше, особливо в 1937—1938 рр.). Цей процес завершився тотальною депортацією кримських татар у 1944 р. Повернення їх на рідну землю почалося в кінці 70-х років і, як видно з результатів переписів, в подальшому набирало динаміки, хоча й наражалося на сильний опір, провокації, контрпропаганду на місці. За даними кримськотатарських дослідників, 1979 р. у Криму мешкало 5 тис. кримських татар, 1988 р. — 17,5 тис.

Майже тисячолітню історію має перебування в Україні *вірмен* (самоназва — хай). Перші їх колонії на сучасній території України виникли у Криму в X—XI ст. Еміграція вірмен була зумовлена загарбанням їхньої території арабами, турками-сельджуками та антивірменською політикою Візантії. У XIII—XVIII ст. з'являються поселення вірмен у Західній та Правобережній Україні. Найбільші з них були у Львові, Кам'янці-Подільському, Володимирі, Луцьку, Станіславі, Бродах. У другій половині XVI ст. виникла вірменська колонія в м. Барі, на початку XVII—XVIII ст. — у Бучачі, Жванці, Підгайцях, Бережанах, Тульчині.

У вірменських колоніях високого рівня досягла культура: розвивалися історіографія, літописання (половецькою та вірменською мовами), народна творчість, книгодрукування (у Львові у 1616—1618 рр. була вірменська друкарня), освіта. У Львові діяла школа вищого типу — вірменська колегія (1664—1781 рр.), з 1701 р. — вірменсько-українська колегія, вірменські бібліотеки, театри (зокрема, в другій пол. XVII ст. протягом п'яти років діяв вірменський шкільний театр). Збудовані вірменами культові й громадські споруди збереглися до нашого часу, зокрема церква Саркіса в Феодосії XIV ст. та ін. У повоєнний період з'явилися нові форми культурних взаємозв'язків: обмін радіо- та телепередачами, організація кінофестивалів. Розвивалися зв'язки між літературно-художніми об'єднаннями, зокрема, ім. Т. Шевченка з

українського м. Стрия Львівської обл. і вірменського м. Іджеван. Вірменською мовою перекладено твори Тараса Шевченка, Лесі Українки, Павла Тичини, Максима Рильського, Павла Загребельного, збірки дитячих творів українських письменників.

В Україні *татари* (самоназва — татар) представлені переважно двома етнографічними групами — казанськими (поволзькими) та кримськими. Кожна з них має різну етногенетичну основу.

1920 р. у м. Харкові при Наркомосвіті було утворено татарську секцію у складі Ради нацменшин, яка докладала всіх зусиль для підняття рівня освіти та культури серед татар України, зокрема серед татар Донбасу: на початку 1928 р. у Донбасі було 28 шкіл, 5 клубів, 2 бібліотеки.

Загальна кількість газет і журналів татарською мовою протягом 1905–1925 рр. становила 301 назву.

Предки *циган* (самоназва — рома) на території України з'явилися в середині XV ст. Сейм Речі Посполитої 1558 р. видав закони про виселення циган у віддалені області, тобто Україну. Цигани розселилися в різних містах і утворили кілька етнічних груп. Так, цигани, розселені на Волині, Поліссі й частково на Полтавщині, належали до балтійської групи; територію Поділля заселили влахи, близькі до бессарабських і румунських циган. Найбільша група циган — серви (колишні вихідці з Сербії) — розселені по всій Україні. Згодом в Україні оселилися й угорські цигани. Цигани не мали особливих прав чи привілеїв на українських землях. У другій половині XVIII ст. розпочався примусовий масовий перехід циган на осілий спосіб життя, що спричинило появу сіл, зокрема, с. Циганівка Каменецького повіту Подільської губернії, с. Цигани Червоноградського повіту у Галичині та ін.

Матеріали переписів (див. табл. 12.1) свідчать про постійне, хоч і незначне, збільшення кількості циган.

Перші, доволі численні поселення *грузин* (самоназва — картвели) були засновані в Україні у 40-х роках XVIII ст. на базі військових та поміщицьких осередків, типових для Південної України того часу. Грунтуючись на матеріалах переписів, можна говорити про подальше постійне (але незначне) збільшення представників цього етносу на території України.

Перші згадки про *німців* (самоназва — дойче) в Україні зустрічаються в документах часів Київської Русі. Німці прибували на наші землі як купці, мандрівники, у складі посольств. З XI ст. невеликі групи німців з Відня, Любека, Ренегбурга, Майніца започатковують торговельну справу в Києві, Володимирі-Волинському, Луцьку та інших

містах. Німецька колонізація українських земель розширюється після загарбання їх Польщею і Литвою.

Німці поселялися переважно серед міського населення. Нова сторінка в історії українських німців розпочинається в роки правління Катерини II (1762–1796), коли російський уряд почав масово запрошувати в країну переселенців. Згідно з маніфестами Катерини II від 4 грудня 1762 р. і 22 липня 1763 р. німецьким поселенцям надавалися широкі привілеї: свобода віросповідання, звільнення від податків і військової повинності, право на місцеве самоврядування та ін. У 1870 р. ці особливі права були скасовані. У 80-ті роки XVIII ст. німці заселяють Південь України — цілинні землі Приазов'я, Причорноморські степи, Крим. Перші поселенці були в основному з Гессена, Франконії, Пфальца, Рейнської області, пізніше — зі Швабії та Ельзасу.

Тяжкі випробування випали на долю німців України з початком Першої світової війни 1914 р. Царський уряд, наляканий наближенням фронту до місць поселення німецьких колоністів, вилучав у них землю і переселяв їх в інші райони Російської імперії, переважно у Сибір. Депортовані німці-колоністи почали повертатися в Україну лише у 1918 р. і до кінця 1920 р. більша частина їх повернулася до своїх покинутих осель. Проте економічна розруха, до якої призвели Перша світова і громадянська війни, антиселянська аграрна політика радянської влади, голод 1921–1922 рр., що уразив південні регіони України, болісно вдарили по німецьких колоніях. В результаті тільки з 1922 по 1924 р. з України до Америки та Канади емігрувало понад 8 тис. німців. Еміграційні тенденції мали місце і в подальшому, зокрема наприкінці 20 — на поч. 30-х років. Цього разу найголовнішими причинами еміграції (не кажучи вже про політичний та релігійний терор) були хлібозаготівлі, колективізація села та інші прояви більшовицької економічної політики.

Новий етап переселення німців припадає на 1939 р., коли Західна Україна увійшла до складу УРСР. Під наглядом змішаної радянсько-німецької комісії більшість німецького населення, що проживало на західноукраїнських землях, переїхало до Німеччини або в зони її впливу.

Етнічне ядро *гагаузів* (самоназва) знаходиться на території сучасної Молдови.

У 1861–1862 рр. група гагаузів оселилася в Таврійській губернії. З дозволу й адміністративного сприяння влади Російської імперії кілька колоній гагаузів у 1861–1862 рр. переселилися на Мелітопольщину.

У Приазов'я мігрували гагаузи з Бендерського, Белградського, Акерманського повітів та Бессарабської губернії.

Адміністративне закріплення гагаузьких поселень у складі України відбулося у 1940 р., коли внаслідок національно-територіального розмежування між Українською РСР і Молдавською РСР землі навколо м. Ізмаїл увійшли до складу Ізмаїльської (згодом — Одеської) області України.

У 1959—1989 рр. чисельність гагаузів зростає, однак у 70-ті роки їх приріст скоротився в 2,5 разу порівняно з 60-ми роками через асиміляторську політику республіканської влади. У 70-ті роки третина гагаузів проживала в містах, решта — у сільській місцевості. На рубежі 80-х років частка городян збільшилася до 36%. Відносно стійко зберігалася володіння рідною мовою.

12.3. Кількісна та якісна динаміка розвитку етнічних груп в незалежній Україні

Дана динаміка заслуговує на окрему увагу.

Допоможе в цій справі порівняння результатів переписів населення України 1989 та 2001 років (див. табл. 12.2).

Загальний аналіз етнодемографічних процесів у 90-х роках ХХ ст. свідчить, що разючих змін у розселенні національних меншин не спостерігалось. Ті з них, які внаслідок перших міграційних хвиль оселилися на території України компактно, зберегли цей тип розміщення (кримські татари, угорці, гагаузи, греки, румуни, болгари та ін.) Більшість етнічних спільнот не зазнала суттєвих кількісних змін (окрім євреїв, тенденція до зменшення кількості яких у 90-ті роки лише прискорилося, та кримських татар, кількість яких суттєво збільшилася за рахунок повернення додому депортованих представників цього етносу та їх нащадків).

Проаналізуємо результати переписів 1989 та 2001 років більш детально.

За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року абсолютна і відносна кількість українців у порівнянні з 1989 роком зростає в 13 областях (Волинській, Дніпропетровській, Донецькій, Закарпатській, Запорізькій, Івано-Франківській, Львівській, Миколаївській, Одеській, Рівненській, Харківській, Херсонській, Чернівецькій), містах Києві та Севастополі. При цьому має місце скорочення абсолютної кількості українців у Вінницькій, Житомирській, Київській, Кірово-

Таблиця 12.2

**Чисельність і склад населення України
за підсумками перепису населення 2001 року**

	Кількість (тис. чоловік)	В % до підсумку		2001 рік в % до 1989 р.
		2001 р.	1989 р.	
Українці	37541,7	77,8	72,7	100,3
Росіяни	8334,1	17,3	22,1	73,4
Євреї	103,6	0,2	0,9	21,3
Білоруси	275,8	0,6	0,9	62,7
Молдавани	258,6	0,5	0,6	79,7
Болгари	204,6	0,4	0,5	87,5
Поляки	144,1	0,3	0,4	65,8
Угорці	156,6	0,3	0,4	96,0
Румуни	151,0	0,3	0,3	112,0
Греки	91,5	0,2	0,2	92,9
Кримські татари	248,2	0,5	0,0	в 5,3 р.б.
Вірмени	99,9	0,2	0,1	в 1,8 р.б.
Татари	73,3	0,2	0,2	84,4
Цигани	47,6	0,1	0,1	99,3
Азербайджанці	45,2	0,1	0,0	122,2
Грузини	34,2	0,1	0,0	145,3
Німці	33,3	0,1	0,1	88,0
Гагаузи	31,9	0,1	0,1	99,9

градській, Луганській, Полтавській, Сумській, Черкаській, Чернігівській, Тернопільській і Хмельницькій областях, хоча питома вага їх у складі всього населення збільшилась і коливалась від 58% — у Луганській області до 94% — у Вінницькій.

Однією з особливостей перепису 2001 року є те, що під час його проведення була облікована кількість осіб окремих етнографічних груп

українського етносу, а саме: бойків, гуцулів, лемків, литвинів, поліщуків, русинів, які проживають в Україні. Загальна їх кількість становила 32,4 тис. осіб і основним місцем проживання субетносів є дві західні області (Закарпатська — 10,2 тис., або 81,5% усієї кількості та Івано-Франківська — 21,5 тис., або 66,3%).

Серед етнографічних груп найбільшу становлять гуцули (21,4 тис., або 66%) та русини (10,2 тис., або 31,4%). Лемки нараховували 672 особи, бойки — 131 особу, литвини — 22 особи, поліщуки — 9 осіб.

Як рідну мову гуцули, лемки та бойки визнають українську (99,9%, 95,4%, 83,6%), тоді як русини здебільшого віддають перевагу мові своєї етнографічної групи (66%), і лише третина з них (31%) — українській. Серед бойків налічується 10,7% осіб, для яких рідною мовою є мова власної етнографічної групи.

За переписом 2001 р. в Україні, крім українців, проживає 10,7 мільйона (22,2%) представників етносів інших державних утворень. Повторюючи тезу про те, що основу етнодемографічного потенціалу України становлять 18 її найчисельніших етнічних груп, розглянемо динаміку їх існування в період 1989–2001 рр.

Згідно з даними перепису 2001 року, кількість росіян становила 8,3 мільйона осіб і була на 3 мільйони (26,6%) менша, ніж у 1989 р.; питома вага знизилася відповідно з 22,1% до 17,3%, або на 4,8 відсоткового пункту. Із розпадом СРСР та утворенням незалежної України і Російської Федерації міграційний приріст росіян в Україні на поч. 90-х років навіть дещо зростає порівняно з попереднім десятиріччям, досягши 72,5 тис. осіб у 1991 р. і 69,9 тис. — у 1992 р. Однак уже у 1993 р. міграційне сальдо росіян вперше за мирного часу стає від'ємним (-15,8 тис. осіб). У 1994 р. від'ємне сальдо міграції російського населення досягає 85,5 тис. осіб.

Головну роль у переважанні відтоку росіян з України над притоком відіграють, очевидно, економічні причини, зокрема зростаюче відставання від Росії за рівнем життя. Крім того, не варто забувати, що частина росіян в умовах незалежної України могла просто змінити свою самоідентифікацію і назвати себе українцями. Цьому цілком сприяє культурна та мовна близькість двох етносів.

Абсолютна і відносна кількість російського населення скоротилася в усіх регіонах. Українські росіяни розселені по території України нерівномірно. Крім Автономної Республіки Крим і Севастопольської міськради, де частка росіян становить відповідно 58,3% і 71,6% усіх жителів, найбільше їх проживає у Донецькій (1,8 млн осіб, або 14,2% від усієї кількості). Луганській (991,8 тис. осіб, або 11,9%), Хар-

ківській (742 тис. осіб, або 8,9%), Дніпропетровській (627,5 тис. осіб, або 7,5%), Одеській (508,5 тис. осіб, або 6,1%) та Запорізькій (467,7 тис. осіб, або 5,7%) областях. Питома вага росіян відносно усього населення в цих регіонах також є високою і коливається від 17,6% — у Дніпропетровській до 39% — в Луганській області. Загалом на зазначених територіях проживає 54,3% (5,2 млн) усіх росіян, а з урахуванням Автономної Республіки Крим і м. Севастополя цей показник становить 71,6% (6,6 млн).

Сьогодні 9 з кожних 10 росіян — жителі міст, передусім великих індустріальних центрів півдня і сходу країни.

Національно-культурні інтереси етнічних росіян в Україні представляють 27 всеукраїнських і регіональних громадських товариств і об'єднань. Зокрема, в Києві працює 4 товариства: всеукраїнське товариство «Русь» (створене у 1990 р.), київське культурно-просвітницьке товариство «Руське зібрання» (працює з 1990 р.), Пушкінське товариство (виникло у 1991 р.) і національно-культурне товариство «Київська Русь» (діє з 1993 р.).

Державно-політична консолідація національностей України великою мірою залежить від вирішення росіянами проблеми своєї ідентифікації — формування у них почуття причетності до української держави. Як свідчать дані опитування, більшість росіян не відчують себе в Україні чужими (таку відповідь дали 90% російських жителів Криму, 89% — у східному регіоні, 86% — у центральних і південних областях та 68–72% — у західних областях). Близько 3/4 опитаних висловили тверде бажання залишитися жити в Україні за будь-яких обставин.

Разом з тим формування у росіян чіткої ідентифікації себе з українською державою за всієї традиційної толерантності стосунків українців і росіян і значною мірою адаптованості до місцевих умов є процесом психологічно складним і потребує певного часу.

Щодо *євреїв*, то останнього часу, порівняно з 1989 р., їх чисельність зменшилася майже на 79%, з 486 тис. до 103,5 тис. (0,2% населення України за переписом 2001 р.), з яких лише 3% зберегли рідну мову; решта розмовляє російською (83%) та українською (13,5%). Дві третини (63%) усіх євреїв проживають у Києві (18 тис. осіб), Дніпропетровській (13,8 тис. осіб), Одеській (13,4 тис. осіб), Харківській (11,6 тис. осіб) та Донецькій (8,8 тис. осіб) областях. Нинішня чисельність євреїв в Україні зрівнялася з такою на кінець XVI ст.

Така динаміка стала результатом тривалої еміграції євреїв в Ізраїль та країни Заходу. Найбільше дозволів на виїзд до Ізраїлю було видано в 1990 р. — 68 тис. Щодо напрямів єврейської еміграції, то, крім

Ізраїлю, куди виїздила більшість емігрантів (70%), здійснювався виїзд і в інші країни, насамперед до США і ФРН. Упродовж 1991—1993 рр. еміграція євреїв дещо уповільнилася, а в 1994 р. знову почала інтенсивно зростати у зв'язку з погіршенням економічної ситуації. В цілому євреї становили майже 50% емігрантів. У подальшому цей відсоток буде знижуватися, але лише внаслідок зменшення кількості євреїв, які залишилися, порівняно з іншими категоріями емігрантів.

В Україні створено велику кількість єврейських товариств різних спрямувань, які об'єднані у всеукраїнські організації. Найбільші з них — Асоціація єврейських організацій та общин України (у складі 120 об'єднань) і Товариство єврейської культури України, яке має відділення в багатьох містах. Офіційно зареєстровано також 29 релігійних юдаїстських громад.

Згідно з переписом 2001 р. на третє місце за чисельністю, яке раніше займали євреї, вийшли **білоруси**, яких нараховується 275,8 тис. осіб, що становить 0,57% населення України (1989 р. — 0,9%). Серед них: у Донецькій області — 44,5 тис. осіб (16%), Дніпропетровській — 29,5 тис. осіб (10%), АР Крим — 29,3 тис. осіб (10%), Луганській — 20,6 тис. осіб (7%), м. Києві — 16,5 тис. осіб (6%). За рідну мову білоруську вважають 19,7%, українську — 17,4%, російську — 62,4%, молдавську — 42%. Головною причиною інтенсивного зменшення кількості білорусів в Україні (38%) є еміграція та (в більшій мірі) асиміляція. Серед білорусів в Україні переважає міське та високоосвічене населення, яке є наймобільнішим у цих процесах. Щодо втрати характерних етнічних ознак, то у Донецькій області вважають рідною білоруську мову лише 10,4% білорусів, російську — 85,5%, українську — 3,9%. У Рівненській області, де білоруси є переважно сільськими жителями, вважають рідною українську мову 80%, а білоруську — 11,2%, що також є безперечним показником асиміляції. Навряд чи можна говорити про суттєве природне зменшення українських білорусів (навіть з урахуванням загального скорочення населення країни на понад 7%).

Однак, не дивлячись на статистику, в Україні успішно і доволі активно функціонують ряд громадських об'єднань білорусів: Всеукраїнська спілка білорусів з осередком у Києві, Білоруське культурно-просвітницьке товариство у Сімферополі, Обласне земляцтво білорусів у Вінниці, Волинське товариство білорусів у Луцьку, Закарпатське обласне товариство білорусів «Сябри» в Ужгороді, Товариство білорусів «Мінськ» у Запоріжжі, Білоруська громада Львівської області у Львові, Рівненське обласне управління «Білорусь» та інші.

На четверте місце за останнім переписом вийшла *молдавська національна меншина* (258,6 тис. осіб, що на одну п'яту менше, ніж 1989 р.). Майже 74% молдаван України — це жителі двох областей: Одеської (127 тис. осіб, або 47,8% від усієї кількості представників цієї національності) та Чернівецької (67,2 тис. осіб, або 26%). Ще 11% їх розселено у трьох областях — Миколаївській (13,2 тис. осіб), Кіровоградській (8,3 тис. осіб) та Донецькій (7,2 тис. осіб), в решті регіонів нараховується від 1,4 до 4,4 тис. осіб.

Молдавани є одним із найменш урбанізованих численних етносів України (міське населення — 27%), що дозволяє говорити про менший вплив на них асиміляційних процесів. Підтверджує цю тезу і мовний показник — 70% молдаван вважають рідною мовою молдавську (17% — російську, 10% — українську).

За переписом 2001 р. в Україні нараховувалось 204,6 тис. *болгар*, або 0,4% усіх жителів країни. Загалом порівняно з 1989 р. їх кількість зменшилась на 29 тис. осіб. З них в Одеській обл. — 150,7 тис. осіб (73%), Запорізькій — 277,6 (13%), Миколаївській — 5,6 тис. осіб, Донецькій — 4,8 тис. осіб. Вважають рідною болгарську мову 131, 2 тис. осіб (64%), українську — 10,3 тис. осіб (5%), російську — 62,1 тис. осіб (30%), молдавську — 0,2 тис. осіб. У місцях компактного розселення: болгарську — 78%, російську — 19%, українську — 2%.

Нині основне болгарське населення України і Молдови зосереджене в 57 болгарських селах, міське — переважно у містах Болград та Ізмаїл. Найкомпактніше болгарами заселений Болградський район на Одещині, створений у 1940 р. після возз'єднання Бессарабії з СРСР.

Процес національно-культурного відродження болгар починається зі створення національних освітніх закладів, насамперед шкіл.

В Одесі виходить болгарський тижневик «Роден край». Річний обсяг радіомовлення для болгар Одещини становить 40 год, а через теледіакомпанію «Крим» — 13 год. Культурно-мистецьке життя болгар представляють 107 самодіяльних художніх колективів.

В Одесі створено Асоціацію болгарських національно-культурних товариств і організацій України, яка об'єднала 8 товариств: товариство болгарської культури «Содружество» (м. Приморськ Запорізької обл., 1992 р.), товариство болгарської культури (м. Запоріжжя, 1991 р.), Київське товариство болгарської культури «Родолюбие» (1990 р.), товариство болгар «Алфатар» (с. Вільшанка Кіровоградської обл., 1990 р.), Болгарське культурно-освітнє товариство (с. Тернівка Миколаївської обл., 1989 р.), Болгарське товариство ім. Кирила і Мефодія (м. Бол-

град Одеської обл., 1989 р.), Кримське культурно-освітнє товариство (м. Сімферополь).

За останнім переписом в Україні проживає 144,1 тис. осіб (або 0,3% від усіх жителів країни) **польської національності**. За даними 2001 року мову своєї національності вважають рідною 12,9%, українську — 71,0% (66,6% у 1989 р), російську — 15,6%.

Значні за чисельністю популяції етнічних поляків зосереджені у Житомирській (49,0 тис. осіб), Хмельницькій (23,0 тис), Львівській (18,9 тис.) областях та у м. Києві (6,9 тис. осіб) — близько 68% їх загальної кількості. Невеликі за кількістю (4–2 тис. осіб) групи поляків розселені у Донецькій, Тернопільській, Вінницькій, Чернівецькій, Дніпропетровській, Одеській, Київській областях та АР Крим.

Ренесанс етнічної самосвідомості, що охопив народи СРСР у період «перебудови» наприкінці 80-х років, не оминув і поляків України. Процеси етнічної мобілізації та сприятливі умови, що склалися в Україні внаслідок певних успіхів державної етнополітики цього часу, спричинили початок (поки ще досить слабкий та повільний) національно-культурного, мовного й духовного відродження польської етнічної групи. У 1988 р. у рамках Українського відділення товариства радянсько-польської дружби та Українського товариства дружби й культурних зв'язків із закордоном було створено Польську культурно-освітню секцію, невдовзі перетворену на Культурно-освітнє товариство поляків в Україні (КОТП). Підрозділи товариства були створені у Києві, Житомирі, Вінниці, Хмельницькому, Харкові, Одесі, Кременчуці. В грудні 1988 р. організовано Товариство польської культури Львівщини. Упродовж подальших двох років виникло чимало інших таких товариств — у Чернівцях, Тернополі, Івано-Франківську, Луцьку, Рівному, Житомирі, Стрию, Самборі.

Після 75-річної перерви у 1993 р. відновлено видання польськомовної газети «Дзенник Кійовскі», а з грудня 1990 р. розпочато видання «Газети львівскей». Двічі на тиждень радіостанція «Львівська хвиля» транслює радіопередачі польською мовою.

У роботі I конгресу поляків України (травень 1990 р., Київ) взяли участь понад 500 делегатів і гостей. II конгрес поляків України відбувся у жовтні 1991 р. На ньому було створено Спілку поляків в Україні (СПУ). Згодом засновано Федерацію польських організацій в Україні (ФПОУ).

За даними перепису 2001 р., в Україні проживає 156,6 тис. **угорців** (1989 р. — 163,1 тис.), з яких вважає рідною мовою угорську 95%, українську — 3%, російську — 0,9%.

Угорці становлять більшість населення у Берегівському районі, у 1989 р. їх було 66,9%. Високою є питома вага осіб цієї національності в Ужгородському і Виноградівському районах — відповідно 34,8 і 24,8%, доволі значною в Мукачівському районі — 12,3%, а також у містах Мукачевому й Ужгороді — відповідно 14,9 і 14,3%. Угорське населення проживає переважно у сільській місцевості. Останні десятиліття спостерігається тенденція активнішої міграції його у міста.

Система культурних, освітніх закладів, видавництв, засобів масової інформації, громадських об'єднань, яка почала складатися в Закарпатті одразу після Другої світової війни з урахуванням потреб угорського населення, сьогодні дає можливість задовольняти широкий їх спектр. Діють, зокрема, кількості самодіяльних угорських мистецьких колективів. Щороку проводяться обласні фестивалі угорського фольклору під назвою «Народні джерела».

На відміну від інших національних меншин, *румун* у міжпереписний період (1989–2001 рр.) за своєю кількістю зросли на 12% і становлять 151 тис. осіб, але їх питома вага серед усього населення не змінилася і залишилася на рівні 1989 р. — 0,3%.

Румун територіально розміщені в Чернівецькій (75,9%) та Закарпатській (21,3%) областях.

В Україні, за переписом населення 2001 р., проживало 151,0 тис. румун (1989 р. — 134,8 тис.); вони найкраще зберегли мову своєї національності як рідну (91,7%).

Серед радіопередач на першому місці (94,8%) — румунськомовні. У румун (поряд з угорцями та самоідентифікованими русинами) найбільше розвинуті етнонаціональні потреби.

Для задоволення потреб румунської меншини виходять такі газети, як «Конкордія», «Зоріле Буковиней», «Аркашул», «Жуніма», «Плай роминеск», «Куріерул де Чернець» та ін.

Закарпатський книжковий фонд бібліотек мовами національних меншин видає 3,2 тис. книг румунською мовою. Важливу роль у національно-культурному житті румун відіграють такі громадські організації, як Всеукраїнська науково-педагогічна асоціація «Арон Пумпул», Товариство румунської культури ім. М. Емінеску, Християнсько-демократичний альянс румун України, товариство румун Закарпаття ім. Дж. Кожбука, товариство «Триколон» тощо.

В Україні проживає 91,5 тис. осіб *грецької національності*, що на 7 тисяч менше порівняно з 1989 р. З них рідною мовою вважають грецьку 6%, російську — 88%, українську — 4,7%. Не дивлячись на такі показники, греки зберігають високий рівень самоідентичності.

Проживають греки переважно у Донецькій області (85% загальної чисельності), АР Крим (3%), Запорізькій та Одеській областях (понад 2 тисячі осіб в кожній). Чисельність українських греків зменшується внаслідок еміграції до країн Заходу, СНД та історичної батьківщини (особливо в 90-ті рр.).

Процес національно-культурного відродження греків почався з утворення національних освітніх закладів. У 1991—1995 рр. у навчально-виховних закладах новогрецьку мову як предмет вивчало 582 учні, факультативно — 226 учнів. Крім того, діти опановували рідну мову в 5 недільних школах. Річний обсяг телепередач новогрецькою мовою на Донеччині становить 27 год, у Криму — 26 год. У Маріуполі щотижня виходить в ефір 30-хвилинна радіопередача новогрецькою мовою. Інтереси греків в Україні представляє Федерація грецьких товариств України, що об'єднує товариства, які функціонують у різних регіонах України та здійснюють різноманітну роботу, спрямовану на відродження та розвиток національних культурних традицій свого народу, проводять щорічний фестиваль грецької музики, пісні та танцю в регіонах компактного проживання греків в Україні.

Нині в Україні п'яте місце посідають *кримські татари*, чисельність яких у міжпереписний період зросла у 5,3 разу і становила 248,2 тис. осіб (у 1989 р. їх було 46,8 тис. осіб). Такий стан обумовлений наслідком їх повернення в Україну з місць депортацій, яке розпочалося ще в середині 80-х років (у 1989 р. Верховна Рада СРСР формально засудила депортацію) і особливо набуло масового характеру наприкінці 90-х років ХХ ст.

В АР Крим проживає 243, 4 тис. осіб, що становить 98% загальної чисельності кримських татар в Україні та 12% загального населення півострова. За переписом 2001 р., 92% кримських татар вважають рідною мову власної національності, 6% — російську мову.

Кримські татари сьогодні — консолідована національна меншина зі значною політичною активністю та високим рівнем організованості й дисциплінованості.

Кримськотатарський другий Курултай (перший у 1917 р.) ухвалив 1991 р. у Сімферополі декларацію про національний суверенітет, затвердив національні прапор і гімн. Постійне представництво — Меджліс (до якого, однак, входять не всі політичні організації кримських татар) офіційно невизнаний, має свої регіональні меджліси на місцях. У Верховній раді Криму є депутатська фракція «Курултай». У Сімферополі діють Кримськотатарський національний театр, Кримськотатарська національна картинна галерея, Кримськотатарський

фонд культури, Кримськотатарська бібліотека та ряд асоціацій, створених за професійною ознакою. Є кримськотатарські засоби масової інформації — радіо- та телепередачі, щоправда, з обмеженою програмою, преса. Почалося відновлення культурно-освітньої мережі.

За даними перепису 2001 р., *вірменська національна меншина*, як і румунська, за своєю чисельністю збільшилась на 47,5 тис. осіб. У 1989 році в Україні налічувалося 54,2 тис. вірмен, в той час як в 2001 році — вже 99,9 тис. Дані свідчать про зростаючу імміграцію вірмен, спричинену, певно, економічною ситуацією на їх батьківщині. Мову своєї національності вважають рідною 50,6 тис. (50%), російську — 43,1 тис. (43%), українську — 5,8 (5%). Переважна більшість вірмен (70%) проживає у Донецькій, Дніпропетровській, Луганській, Одеській, Запорізькій областях, Автономній Республіці Крим та у м. Києві.

В Україні створено національно-культурні товариства, головна мета яких — сприяти всебічному співробітництву між народами України та Вірменії. Нині існує 13 таких товариств: у Криму, Вінницькій, Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій, Івано-Франківській, Львівській, Миколаївській, Сумській, Одеській, Харківській областях, у Києві, Севастополі. Почали працювати недільні школи для дорослих і факультативи для дітей з вивчення вірменської мови та літератури. Уроки вірменської мови відбуваються на базі українських шкіл.

В Україні, за переписом населення 2001 р., налічувалося 73,3 тис. *татар* (1989 р. — 86,9 тис. осіб). Мову своєї національності вважали рідною 35,2%, українську — 4,5%, російську — 58,7%. Динаміка чисельності, а також мовна характеристика даної етнічної групи свідчить про початок процесів асиміляції.

Однак, нині в Україні діє недільна школа татарської діаспори «Татар теле». З 1998 р. у Києві існує Всеукраїнський татарський культурний центр «Туган Тел» («Рідна мова»). До нього входять 13 регіональних татарських товариств. Треба відзначити плідну просвітницьку роботу культурного центру «Алтан Ай» (у Запоріжжі). Понад 10 років існує народний жіночий хор «Шатлик» («Радість»); показовий дитячий ансамбль «Лейсен» є лауреатом міжнародного фестивалю тюрксько-татарської творчості «Нащадки Сююмбіки-2001». Татарський культурний центр у Києві є єдиною організацією національних меншин, яка випускає власний щомісячний ілюстрований журнал «Дуслик», що татарською означає «дружба».

За даними перепису населення 2001 р., в Україні проживає 47,6 тис. *циган* (1989 р. — 47,9 тис. осіб). Нині 70,8% українських циган — мешканці міст.

Найбільше циган проживають у Закарпатській області — 12,1 тис. осіб. Значна кількість циган проживає також на сході та півдні країни: у Донецькій області — 4,8 тис. осіб, Дніпропетровській — 4,1 тис. осіб, Луганській — 3,4 тис. осіб, Херсонській — 2 тис. осіб, у АР Крим — 1,7 тис. осіб.

З початку 90-х років почали створюватися перші ромські організації, що спрямовують свої зусилля на збереження циганської мови, підвищення освітнього рівня циган, дотримання прав людини. З 1999 року в Ужгороді циганською, українською та російською мовою виходить газета «Романі Яг».

Нині в Україні діють 17 циганських національно-культурних товариств, 8 з яких — у Закарпатті. В Ужгороді функціонує 2 ромські школи; в м. Ізмаїлі Одеської області діє ромський центр, при якому працює недільна ромська школа. В Україні створено Асоціацію Ромів України.

В Україні, за даними перепису 2001 р., проживає 45,2 тис. *азербайджанців* (1989 р. — 36,9 тис.). Найбільше їх у Донецькій (8,1 тис.), Харківській (5,7 тис.), Дніпропетровській (5,7 тис.), Луганській (3,1 тис.), Одеській (2,8 тис.), Запорізькій (2,5 тис.) областях, АР Крим (3,7 тис.) та м. Києві (2,6 тис.). Дані свідчать про зростаючу імміграцію азербайджанців, головним мотивом якої, скоріше за все, є мотив економічний.

В Україні рідною мовою представники даного етносу вважають азербайджанську — 24,0 тис. осіб (52%), українську — 3,2 тис. осіб (7%), російську — 17,0 тис. осіб (37%), кримськотатарську — 0,1 тис. осіб (0,2%). Такий мовний розподіл дозволяє вести мову про високий рівень внутрішньоетнічної консолідації азербайджанців.

Головним громадським об'єднанням азербайджанців є Конгрес азербайджанців України.

За переписом 2001 р., в Україні налічувалося 34,2 тис. *грузинів* (1989 р. — 23,5 тис. осіб). Переважна більшість проживає у південно-східних областях (Донецька, Дніпропетровська, Луганська, Одеська, Запорізька) та м. Києві. Мову своєї національності вважають рідною 12,4 тис. осіб (52,9%), російську — 10,0 тис. осіб (29%), українську — 1 тис. осіб (4,1%), іншу — 0,4%.

В Україні створено чотири національно-культурних товариства грузинів: в Криму, Львівській та Одеській областях. Головна мета цих товариств — сприяти всебічному співробітництву між народами України та Грузії.

Нині в Україні проживає 33,3 тис. осіб *німецької національності*, що на 4,5 тис. менше, ніж 1989 року. Розселені німці переважно у До-

нецькій (4,6 тис. осіб), Дніпропетровській (3,8 тис. осіб), Запорізькій (3,6 тис. осіб), Одеській (2,9 тис. осіб), Закарпатські (2,2 тис. осіб) областях та в АР Крим (2,5 тис. осіб). Вважають рідною мовою російську 64%, українську — 22%, німецьку — 12% (1989 р. — 23,2%). Упродовж останніх років до України повернулися 2 тис. німців, які поселилися переважно у південних областях, але загальна їх чисельність скоротилася за рахунок еміграції до ФРН.

Інтереси німців представляють 33 національно-культурні об'єднання. У 1992 р. для сприяння реалізації та захисту громадянських, економічних, соціальних і культурних прав і свобод німецької меншини створено товариство німців України «Відербург». З 1992 р. у Києві працює центр німецької культури «Відерштраль».

За даними перепису 2001 р., в Україні проживає найбільша *гагаузька* діаспора — 31,9 тис. осіб (у 1989 р. — 32,0 тис.). З них в Одеській області — 27,6 тис., Донецькій — 0,5 тис., Запорізькій — 0,3 тис. Переважна більшість гагаузів (71%) рідною вважають гагаузьку мову (у 1989 р. — 79%), розмовляють також російською (18%) та українською (3%).

Етнічний ренесанс, що охопив усі етноси й етнічні групи держав колишнього СРСР, виявився і в етнокультурному розвитку гагаузів. Гагаузька етнічна спільнота в Україні переживає двоєдиний соціокультурний процес: національної ідентифікації у складі поліетнічної української нації та організаційного оформлення міцних каналів культурної та гуманітарної комунікації з осередком у Молдові. Після тривалого процесу деетнізації та русифікації закладаються підвалини національного культурного відродження (законодавча база, формування національних кадрів, створення мережі національної освіти, культурно-мистецького розвитку).

Так, видавництво «Маяк» в Одесі розпочало випуск книг гагаузькою мовою. У 1992 р. у м. Ізмаїл створено Фонд гагаузької культури (відродження гагаузької культури і мови). У Белградському районі Одеської області діє гагаузько-болгарський художній колектив — ансамбль танцю «Кадинжа», в селах організуються самодіяльні колективи. Етнічному відродженню гагаузів України сприяє діяльність національно-культурного товариства.

Узагальнюючи все вищесказане, зазначимо, що *розселення представників усіх зазначених етносів на території України у різні часи мало вагомий вплив на розвиток української нації*.

Міграція активізувала розвиток нових форм підприємницької діяльності й товарно-грошових відносин. Через мігрантів в українське

суспільство проникали передові політичні та філософські ідеї Заходу, реформації, гуманістичні погляди на розвиток суспільних відносин. І нарешті, з безпосередньою їх участю розвивалися нові тенденції в духовному житті України, пов'язані з гуманізацією основних мистецьких ідей. Наприклад, у XVI ст. цілими групами приїждять в Україну архітектори — італійці, уродженці Швейцарії, Ломбардії, Феррари, Болонії, Риму, які сприяють поширенню італійського Ренесансу. Вступаючи у місцеві цехи, архітектори не тільки несли нове в культуру українського народу, а й самі українізувалися у своїй творчості. Підтвердженням цього може слугувати ряд культових споруд на Львівщині. В архітектоніці українських іконостасів широке застосування знаходить ренесансова декоративна різьба. Співтворче сприймання західних впливів дало ґрунт для розвитку українського бароко.

В якості висновку, ґрунтуючись на наявному довідковому та статистичному матеріалі, можна виокремити головні тенденції етнополітичного розвитку України у XX — початку XXI ст.:

1. Синхронізація розвитку більшості етнічних спільнот України у XX столітті. Вона дозволяє вивести кілька періодів, типових для всіх етнічних груп України:

- ♦ **Період Центральної Ради.** Активізація діяльності етнічних груп, їх участь у вирішенні державних справ (шляхом обрання депутатів від етнічних груп).
- ♦ **Період політики «коренізації».** Активна діяльність етнічних груп в усіх сферах життя суспільства: місцеве самоврядування, мистецтво, наука, освіта і т. і.
- ♦ **Період сталінських репресій.** Введення жорсткої державної політики щодо етнічних груп, головними складовими якої стала тотальна русифікація та депортація окремих етнічних груп (кримських татар, болгар, німців та ін.).
- ♦ **Початок 60 — кінець 80-х рр.** Поступова активізація діяльності етнічних груп, початок національного відродження багатьох з них.

2. Національно-культурне відродження більшості етнічних груп України, яке чітко демонструє аналіз міжпереписного періоду 1989–2001 рр.

3. Зростання за міжпереписний період 1989–2001 рр. кількості осіб, які ідентифікують себе як українці. Така тенденція обумовлена не природним ростом і скоріше є результатом відновлення ідентичності частиною української етнічної спільноти та частковою асиміляцією українським етносом етнічно близьких груп (білорусів, росіян та ін.).

Таблиця 12.3

**Динаміка чисельності населення України
у період 1 січня 2001 — 1 січня 2008 роки (тисяч осіб) ***

	Чисельність населення України		2008 рік в % до 2001 року
	На 1 січня 2001 року	На 1 січня 2008 року	
Автономна Республіка Крим	2100,7	1969,8	93,8
Вінницька	1799,1	1670,5	92,9
Волинська	1054,2	1036,2	98,3
Дніпропетровська	3678,0	3395,2	92,3
Донецька	4893,6	4533,8	92,6
Житомирська	1420,5	1304,3	91,8
Закарпатська	1282,0	1242,5	96,9
Запорізька	1983,9	1831,3	92,3
Івано-Франківська	1453,7	1382,2	95,1
Київська	1810,5	1735,7	95,9
Кіровоградська	1152,9	1038,3	90,1
Луганська	2607,4	2352,4	90,2
Львівська	2703,3	2558,2	94,6
Миколаївська	1286,8	1202,4	93,4
Одеська	2491,7	2394,2	96,1
Полтавська	1660,2	1523,3	91,8
Рівненська	1184,4	1151,7	97,2
Сумська	1318,8	1195,4	90,6
Тернопільська	1151,1	1097,9	95,4
Харківська	2940,7	2793,4	95,0
Херсонська	1213,0	1106,4	91,2
Хмельницька	1447,2	1349,2	93,2
Черкаська	1435,2	1314,2	91,6
Чернівецька	929,2	904,1	97,3
Чернігівська	1267,6	1134,1	89,5
Київ (міськрада)	2637,1	2741,4	104,0
Севастополь (міськрада)	388,4	379,3	97,7
Україна	49291,2	46337,3	94,0

* За даними Державного комітету статистики України.

Загальне зменшення кількості населення України, яке не може не впливати на кількісний склад та співвідношення етнічних груп України. Ця тенденція зафіксована переписом 2001 р., а її подальше продовження може бути підтверджене порівнянням чисельності населення України в 2001 та 2008 роках (див. табл. 12.3).

Як бачимо, абсолютно в усіх регіонах України (окрім м. Київ) спостерігається тенденція до зменшення населення.

Розрахунки зміни чисельності населення України (прогноз) показали, що до 2015 р. населення України може скоротитися на 8,4 млн осіб (16,1%). При цьому зменшення населення може перевищити втрати населення України за період Великої Вітчизняної війни (8 млн чол.). До 2025 р. кількість населення може бути меншою, ніж у 1939 р. (зменшення на 12,9 млн чол., або 27%). До 2035 р. чисельність населення України може виявитися меншою, ніж у 1913 р. (зменшення на 15,3 млн чол., або 29,3%). А до 2050 р. кількість населення України може зменшитися на 25 млн. осіб, або на 47,9%. Причому результати розрахунків співпадають з прогнозом ООН, згідно з яким населення України до 2050 р. може скоротитися на 20 млн. осіб (40%).

ПЛАН СЕМІНАРУ

1. Генеза української народності та нації.
2. Причини та динаміка заселення України іншими етносами.
3. Основні етнонаціональні спільноти в Україні.
4. Кількісна та якісна динаміка розвитку етнічних груп в незалежній Україні.

ТЕМАТИКА КОНТРОЛЬНИХ РОБІТ, РЕФЕРАТИВ ТА ДОПОВІДЕЙ

1. Становлення та розвиток української народності.
2. Генеза української нації.
3. Причини та динаміка заселення України іншими етносами.
4. Основні етнонаціональні спільноти в Україні.
5. Порівняльна характеристика даних двох останніх переписів населення (1989 і 2001 років) в Україні.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Які ви знаєте концепції в питанні початку етногенези українського народу?
2. Які ви можете назвати етапи генези української народності?
3. Як М. Грушевський трактував ранньосередньовічну концепцію початку етногенези українського народу?
4. Коли трапилось становлення української нації?
5. Які ви можете виділити причини й етапи заселення України іншими етносами?
6. Які ви знаєте найчисельніші етноси, що мешкають на території України?
7. Коли в Україні відбувся останній перепис населення і які його основні результати?
8. Чому кількість євреїв, що мешкають на території України, зменшилась у вісім разів (перепис 1989 р. — 840 тис.; перепис 2001 р. — 103, 6 тис.)?
9. З чим пов'язане початкове стабільне збільшення кількості росіян, що мешкають на території України, а за даними останнього перепису населення — їх значне зменшення?
10. Чисельність яких етносів, що мешкають на території України, за останні роки збільшилась?
11. Назвіть причини постійного зменшення населення в Україні та надайте прогноз по цій проблемі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абетка етнополітолога / За ред. Ю. І. Римаренка. — К., 1996. — Т. 1-2.
2. Бородинов В.Д. Политология. Учебное пособие. — Донецьк, 2006.
3. Дністрянський М. Етнографічна структура населення України. // Педагогічна думка, 2005. — № 2. — С. 12-15.
4. Євтух В.Б., Трошинський В.П., Галушко К.Ю., Чернова К.О. Етнонаціональні структури українського суспільства. Довідник. — К., 2004.
5. Калакура О.Я. Поляки в етнополітичних процесах на землях України в ХХ столітті. — К., 2007.
6. Крисаченко В.С., Степико М.Т. Власюк О.С. та ін. Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / За ред. В. С. Крисаченка. — К., 2003.
7. Малий етнополітичний словник / О. В. Антонюк, В. І. Волобуєв, М. Ф. Головатий та ін. — К., 2005.
8. Наумко В. Хто і відколи живе в Україні. — К., 1998.
9. Національний склад населення України та його основні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. — К., 2003.

10. Політолого-етнологічні проблеми розвитку сучасної України / Редкол.: М. Ф. Головатий (голова) та ін. — К., 2007.
11. Ребкало В.А., Обушний М.І. Майборода О.М. Етнонаціональні процеси в сучасній Україні: досвід, проблеми, перспективи. — К., 1996.

ТЕМА

13

Українська діаспора як об'єкт етнополітологічного дослідження

КЛЮЧОВІ ПОНЯТТЯ ТА ТЕРМІНИ:

• діаспора	• українська діаспора
• ознаки діаспори	• еміграція
• функції діаспори	• українська еміграція
• рідна мова	• вірменська діаспора
• етнічна культура	• українська діаспора в Європі
• етнічна самосвідомість	• єврейська діаспора
• політичні функції діаспори	• типологія діаспори
• українська діаспора в Австралії	• українська діаспора в близькому зарубіжжі
• українська діаспора в Латинській Америці	• українська діаспора в Північній Америці

13.1. Поняття, основні ознаки, функції й типологія діаспори

Поняття «*діаспора*» має грецьке походження (*diacpora*) і означає розсіювання, перебування певної частини етносу поза країною його походження.

❖ *Діаспора — це стійка сукупність людей єдиного етнічного походження, що проживає в іноетнічному оточенні за межами своєї історичної батьківщини (або поза ареалом розселення свого народу) і має соціальні інститути для розвитку й функціонування даної спільноти.*

Особливо варто виділити таку найважливішу ознаку як здатність до самоорганізації, що у значній мірі визначає, чи можна назвати дану етнічну спільність діаспорою. Ця здатність дозволяє діаспорі функціонувати тривалий час, при цьому залишаючись відносно самодостатнім організмом.

В історії поява діаспор пов'язана з подіями VI ст. до Р. Х., коли вавилонський правитель Навуходоносор II після завоювання Палестини насильно переселив євреїв у Вавілонію, де вони жили до завоювання перським володарем Кіром.

Це поняття, вживане у конкретному випадку, надалі — у процесі історичного розвитку людства, стало застосовуватися до всіх етнічних груп, які з тих або інших причин були відірвані від свого етносу й продовжували не просто жити, але й зберігатися як особлива етнічна спільнота. Дослідники вважають, що в I столітті н. е. чисельність євреїв сягала 4,5 млн чоловік, з яких тільки 1 млн мешкав у Палестині. Точно не можна сказати, за рахунок чого це відбулося — за рахунок міграцій євреїв, чи прийняття іудаїзму місцевим населенням. Особливо швидкими темпами розселення відбувалося після римської окупації Палестини наприкінці I ст. до н. е., що незабаром була перетворена в провінцію Іудею. Після антиримських повстань (I і II ст. н. е.) велика частина єврейського населення була насильницьким шляхом виселена з Палестини і розселилася по усьому світові. В цілому у всьому світі

на початок третього тисячоліття нараховувалося від 14 до 17 мільйонів євреїв. Така велика розбіжність пояснюється тим, що чисельність єврейського населення доводиться часто з'ясовувати за непрямими даними. Найбільші ареали проживання євреїв знаходяться в США (більш 6 млн чоловік), Ізраїлі (близько 4,5 млн чоловік), Франції (близько 550 тис. чоловік), Великої Британії (близько 350 тис. чоловік), Росії (близько 350 тис. людина), Канаді й Аргентині (по 300 тис. чоловік), Бразилії (150 тис.), ПАР (120 тис.), Україні (більш 100 тис.). Значні єврейські діаспори також мешкають в Німеччині, Угорщині, Мексиці, Австралії й інших країнах. В одному тільки Нью-Йорку проживає 1 млн 750 тис. євреїв.

У Середні віки після завоювницьких походів, війн, в умовах етнічних і релігійних переслідувань і обмежень, кількість діаспор постійно зростала. Зокрема, одна з найбільш організованих діаспор — вірменська, бере свій початок с XIV століття після вторгнення орд Тимура у Вірменію й винищення значної частини населення. Завоювання Вірменії Туреччиною і Персією в XVI–XVII ст. спричинили масові втечі вірмен за межі своєї Батьківщини. Криваві вірменські погроми у Західній Вірменії, вчинені турками наприкінці XIX — на початку XX ст. призвели до нового збільшення вірменської діаспори та утворення колоній вірмен у ряді країн Європи, Америки, Близького та Середнього Сходу. В сучасних умовах життєдіяльності вірменської діаспори обумовлена наявністю ряду соціальних інститутів, що забезпечують внутрішню згуртованість вірменських громад, консолідацію її членів навколо визначених етнокультурних цінностей. Вирішальну роль у збереженні етнічної самобутності вірмен діаспори грають вірменська апостольська церква, вірменські школи і друк, численні організації — політичні партії, земляцькі, культурні, благодійні, наукові, спортивні, студентські, жіночі та інші союзи, суспільства й асоціації. Важливим фактором, що обумовлює життєдіяльність вірменських громад, є також вплив навколишнього соціально-культурного середовища, форма розселення (компактне або дисперсне) вірменських меншин, ступінь інтенсивності зв'язків з Вірменією.

У період нової й новітньої історії діаспори стали з'являтися у зв'язку з економічними перетвореннями, що вимагали значних трудових ресурсів (Австралія, США, Канада, Латинська Америка, ПАР, Індія й т. д.), а також з аграрним перенаселенням.

Основні ознаки діаспори:

- ♦ перебування етнічної спільноти людей за межами країни (території) їхнього походження в іноетнічному оточенні. Цей від-

рив від своєї історичної Батьківщини й утворює ту первинну відмінну ознаку, без якої неможливо вести мову про сутність даного феномену;

- ♦ діаспора має основні характеристики етнонаціональної самобутності свого етносу, зберігає їх, підтримує та сприяє їх розвитку: мови, культури, свідомості;
- ♦ внутрішня здатність до самореалізації, що дозволяє довгий час діаспорі функціонувати, залишаючись при цьому відносно самодостатнім організмом (організаційні форми, починаючи від земляцтв і закінчуючи наявністю суспільних національно-культурних і політичних рухів). Інакше кажучи, не можна віднести до діаспори будь-яку групу осіб певної національності, якщо в них немає внутрішнього імпульсу, потреби до самозбереження, що обов'язково припускає певні організаційні функції;
- ♦ здійснення діаспорою соціального захисту конкретних людей;
- ♦ важливою ознакою діаспори є релігійний фактор. Історія діаспор демонструє, що релігія в ряді випадків стала цементуючим фактором у консолідації представників одновірців. Так, греко-католицька церква відіграла й відіграє велику роль у згуртуванні українців у Канаді й Латинській Америці, особливо сильно роль релігії проявляється в житті вірменської діаспори.

Найважливішою обставиною, що великою мірою визначила долю вірменського народу, був монофізитський вибір, зроблений вірменською церквою V ст. н. е. Монофізитство представлялося єретичним як для католиків, так і для православних, і тому воно остаточно виділило вірменів в етнос-релігію. Подібно до інших народів, у яких існував зв'язок етносу і релігії (євреї, наприклад), у вірмен вона призвела до особливої стійкості етносу, його опірності асиміляції. В середині століття етнічні бар'єри були дуже слабкими, а перехід із одного етносу в інший — справою відносно легкою. Але для вірменів, як і для євреїв, хоча й меншою мірою, він наштотхувався на необхідність переходу в іншу віру.

Діаспори мусульманських народів також консолідує релігія, що пронизує всю їх культуру і визначає життєдіяльність. Отже, релігія в одних етносів у більшій мірі, в інших — у меншій, сприяє формуванню і функціонуванню діаспори.

Історія кожної діаспори своєрідна й неповторна як індивідуальне життя кожної людини. У той же час у діяльності діаспор можна виділити багато **спільних функцій**:

Найбільш розповсюдженою функцією діаспор як вираження їхнього самозбереження є активна участь у *підтримці, розвитку і зміц-*

ненні духовної культури свого народу, у культивуванні національних традицій і звичаїв, у підтримці культурних зв'язків зі своєю історичною батьківщиною.

У зв'язку з цим особливе місце займає *збереження рідної мови*. Безумовно, мова повною мірою реалізується в компактному середовищі мешкання, а в умовах дисперсного проживання може втратити свою комунікативну роль. І, як правило, повноцінне функціонування мови залежить від її статусу в тій або іншій державі. Діаспора, що формується, звичайно використовує рідну мову в неформальному спілкуванні і дуже рідко у викладанні в школі, у діловодстві, засобах масової інформації і т. д. Саме за досягнення цього їй приходится боротися. Рідна мова є ретранслятором національної культури, її втрата впливає на деякі компоненти останньої, насамперед у духовній сфері (звичаї, традиції, самосвідомість). Проте у реальності ми можемо спостерігати ситуації, коли багато з тих, хто відкололися від свого етносу, втративши частково або цілком рідну мову, продовжують функціонувати як діаспора (наприклад, німецька громада в Україні або вірменська громада у Львові, яка існувала з XI століття і втратила до XVII століття вірменську мову, перейшовши на польську і тюркську). Точно так втратили свою мову вірмени в Стамбулі, Сирії, Єгипті. Але від цього вони не перестали бути вірменами, не розчинилися серед народів, що їх оточували, як не розчинилася і частина євреїв, що забули свою мову. Отже, *збереження рідної мови інколи не є визначальною ознакою діаспори*. Проте її поступова втрата свідчить про розвиток асиміляційних процесів. Таке положення може посилюватися близькістю культурної дистанції між етносами — титульними і діаспоричними. І якщо не існує інших ознак, які згуртовують етнічну спільність, або вони також утрачені, то її розпад у результаті асиміляції близький і практично неминучий.

Не менш важливо для функціонування діаспори *збереження її представниками своєї етнічної культури*, під якою розуміються компоненти матеріальної, духовної і соціонормативної діяльності, що відрізняються тією чи іншою мірою від іноетнічної і надетнічної культури. Найбільш чітко ці компоненти виявляються в літературі, мистецтві, етнічній символіці, традиціях, деяких формах матеріальної культури (особливо в харчуванні, одязі, фольклорі). Збереження етнічної культури, безумовно, є ознакою діаспори. Однак *протягом деякого часу, етнічна культура діаспори вже не є ідентичною культурі етносу, від якого відкололася етнічна спільність*. На неї накладає відбиток культура іноетнічного оточення, а в результаті можливої втрати зв'язку з материн-

ським етносом втрачається наступність культурних традицій. Ситуація погіршується труднощами збереження етнічної культури в урбанізованому середовищі, яке створює визначені стандартизовані еталони матеріальної і духовної культури. *Збереження етнічної культури і всіх її проявів багато в чому залежить від:*

- ♦ культурної дистанції між діаспорою й іноетнічним оточенням;
- ♦ толерантності держави;
- ♦ бажання самої групи зберегти свою культуру.

Ключовою функцією є *збереження етнічної самосвідомості або почуття приналежності до визначеного етносу*. Тут основну роль відіграє сама назва членів діаспори ім'ям своєї нації, що вже припускає свідомість спільності. Крім того, чітке розуміння того, що діаспорна спільнота є окремим утворенням усередині держави (тобто, по суті, сприйняття навколишнього світу за схемою «ми — вони»), у таких випадках має винятково позитивне значення. Необхідне також уявлення про спільність походження й історичних доль, зв'язок з «рідною землею» і «рідною мовою». *Зміна етнічної самосвідомості є показником завершення асиміляції національної діаспори.*

Найважливішою функцією діаспор виступає *захист соціальних прав представників даного народу*. Ця функція містить у собі регулювання міграційних потоків, зайнятості, допомоги в професійному самовизначенні, участь у житті країни мешкання. Соціальні функції торкаються і проблеми громадянства. Сюди варто віднести і зусилля діаспор з подолання різних проявів шовінізму, антисемітизму і т. п.

Усе більшого значення набуває *економічна функція*, яку прагнуть реалізувати деякі діаспори. Мова йде про розвиток таких форм економічної діяльності, у яких реалізуються специфічні види виробництва народних ремесел, товарів народного споживання. Це збагачує життя не тільки представників даної діаспори, але і людей інших національностей.

Крім того, не можна не звертати увагу на той факт, що ряд діаспор виконують і *політичні функції*. Це виявляється:

- ♦ по-перше, у тому, що вони лобіюють можливості одержання додаткових прав і можливостей для своїх народів, одержання особливих гарантій для їхнього ефективного розвитку, розширення повноважень як усередині країни, так і на міжнародній арені;
- ♦ по-друге, діаспори, вірніше, ряд їх організацій, виступають як опозиції правлячому режимові, які згуртовують всі можливі

сили — від видання газет до організації суспільної думки — для боротьби з неприйнятними для них політичними силами;

- ♦ по-третє, діаспори впливають на міжнародні позиції країни проживання.

Типологію діаспор більшість етнополітологів розглядають із погляду на те, кого представляє діаспора, які країни або етноси відносяться до їхньої історичної Батьківщини або історичного минулого:

- ♦ діаспори, що мають власні національні держави (німці, поляки, українці, вірмени й ін.);
- ♦ діаспори, які представляють етноси, що не мають (або втратили) своєї державності й живуть дисперсно (цигани, курди, ассирійці та ін.);
- ♦ діаспори, в яких проживає більша частина етносу, ніж на історичній Батьківщині (євреї, вірмени).

Діаспори можна класифікувати і за тими **основними видами діяльності**, які вони виконують. Найбільш поширена діяльність, яка зв'язана з **духовною культурою народу**, з виконанням культосвітніх функцій, спрямованих на пропаганду національної літератури, мистецтва, поширення і підтримку рідної мови, створення умов для розвитку національної самосвідомості членів діаспори. Аналіз реально існуючих діаспор показує, що 60–70% з них зорієнтовані на вирішення національно-культурних проблем. Одержали поширення **релігійні організації національних діаспор**, особливо в тому випадку, якщо сповідувана даним народом релігія не збігається з православ'ям, як основною формою релігійної орієнтації українського народу. Деякі діаспори мають організації, зайняті **економічною діяльністю**, що зазвичай пов'язано зі створенням виробництв з випуску національних товарів і послуг, розвитку народних промислів і ремесел. Останнім часом значення національних діаспор зросло ще і тому, що вони стали активно і цілеспрямовано створювати організації, які здійснюють **соціальні функції** — захисту, охорони прав, одержання гарантій і забезпеченості людей відповідно до проголошеної ООН Декларації прав людини. І нарешті, особливою формою діяльності для ряду діаспор є виконання ними **політичних функцій**, коли основну увагу створюваних ними організацій зосереджено на підтримці цілей незалежності, досягненні національного примирення, протистоянні негативним політичним процесам у своїх країнах.

Діаспори можна розглядати і з **погляду згуртованості**: вони охоплюють або прагнуть охопити основні сфери життя своїх членів або зосереджуються лише на окремих процесах їхнього життя.

Діаспори можуть розглядатися також з погляду позитивності і деструктивності. У цілому, це позитивне явище, але іноді вони зосереджені на національних, екстремістських цілях і цінностях. Вони можуть виступати у вигляді лобістів специфічних національних інтересів. Не виключений і кримінальний аспект у їхній діяльності, тому що існує таке специфічне явище, як етнічна злочинність. Саме ці деструктивні аспекти і порушують питання про джерела і причини їх виникнення й існування, докладний аналіз демонструє неможливість їх пояснення тільки виходячи з історії і реального життя даного народу: як правило, ці причини мають більш широкий характер і залежать від більшого кола проблем.

Слід зазначити, що здатністю створювати діаспору володіє не кожний етнос, а тільки етнос, стійкий до асиміляції. Якщо об'єктивно стійкість досягається завдяки чиннику організації діаспори (органи самоврядування, навчальні, культурні, політичні й інші організації), то суб'єктивно — існуванням певного стрижня, будь-то національна ідея, історична пам'ять, релігійні погляди або щось інше, що згуртовує, зберігає етнічну спільноту і не дозволяє їй розчинитися в іноетнічному середовищі.

13.2 Українська діаспора в сучасному світі

Українською діаспорою називають сукупність українців (осіб українського походження), що проживають за кордоном, за межами України. Термін «українська діаспора» утвердився в українській публіцистиці й наукових дослідженнях відносно недавно. Раніше говорили про українців поза межами України (територіального ядра етносу), про українські меншини в сусідніх країнах, про емігрантів, в окремих випадках — про політичну еміграцію.

Характер зв'язків зарубіжних українців із батьківською землею залежав від багатьох об'єктивних і суб'єктивних факторів, насамперед, від суспільно-політичної ситуації в країнах поселення та в Україні, позицій різних поколінь української діаспори. Та, незважаючи на перипетії історії, українські поселенці в західному світі, зокрема за океаном, завжди прагнули до поріднення із землею, яку полишили емігранти і якої не бачила більшість їхніх нащадків. Це прагнення втілювалося в рухах солідарності й допомоги українському народові, започаткованих вже в перші десятиліття перебування поза межами рідної землі. Українська діаспора, передусім, у Канаді й США, котра була найбільш

зорганізованою, вписала в свою історію яскраві сторінки солідарності з прабатьківщиною. У скрутні для України часи зарубіжні українці завжди були поряд із народом, від якого пішло їх коріння.

Українська держава існуватиме доти, доки житиме український етнос, складовою частиною якого є українська діаспора. Тому, дбаючи про зарубіжних українців, захищаючи їхні інтереси, наша держава дбає про своє майбутнє.

Висвітлення життя української діаспори, особливостей її розвитку, контактів з Україною, ролі й місця, які займають українські громади в суспільно-політичному житті різних країн має велике значення для сучасного розвитку України, допомагає правильно будувати відносини нашої країни з багатьма розвиненими країнами, краще розуміти їх народи. У той же час Україна високо цінує зусилля й допомогу української діаспори в утвердженні її державної незалежності й міжнародного авторитету, у формуванні позитивного іміджу України на міжнародній арені.

За межами України проживає близько 13 млн українців (табл. 13.1).

Таблиця 13.1

Кількісний склад української діаспори

Країна	Кількість	Країна	Кількість
США	2 200 000	Велика Британія	30 000
Канада	1 100 000	ФРН	25 000
Бразилія	500 000	Польща	350 000
Аргентина	75 000	Країни колишньої Югославії	6 000
Австралія	45 000	Словаччина	39 260
Франція	40 000	Чехія	15 322

Найбільш численними, динамічними й організованими виступають українські діаспори в **США й Канаді**. Невелика за чисельністю, але схожа за організованістю й внутрішньою динамікою, українська громада в **Австралії** також належить до її категорії. Досить великі українські діаспори у Бразилії та в Аргентині. У Західній Європі — **Великобританії, Франції й Німеччині**, відносно нечисленні українські діаспори, кожна з яких має свої специфічні проблеми. Завдяки своєму ключовому положенню в Європі й територіальній близькості до України, їх

роль, особливо в Німеччині, підвищується, і вони для України вкрай важливі. Також виділяються середньоевропейські українські громади, які межують із Україною — **Польща** (найбільш велика), **Словаччина**, **Чехія**, а також колишня **Югославія**.

У державах, утворених на пострадянському просторі, українська діаспора тільки формується (табл. 13.2).

Таблиця 13.2

**Кількісний склад українців
у новостворених країнах колишнього СРСР (у тис. осіб)**

Країна	Всього українців	Українців від загальної чисельності населення	З них вважають рідною українську мову
Росія	4368	2,9	42,8
Казахстан	896,2	5,4	36,6
Молдова	600,3	13,8	61,6
Білорусь	291	2,9	45,4
Узбекистан	153,2	0,8	49,2
Киргизстан	108	2,5	34,1
Латвія	92,1	3,4	49,5
Грузія	52,4	0,9	53,4

З таблиці видно, що найбільша кількість українців в **Росії**, а у відсотковому відношенні до загальної кількості населення — у **Молдові**; також у цій державі більше за всіх українців (61,6%) вважають рідною українську мову.

В **Росії** найбільша кількість українців проживає на Кубані (більше 2 млн), у Тюменській області — до 800 тис., у Воронізькій, Брянській, Омській областях, Ставропольському і Приморському краях. У Молдові проживають 600 тис. українців, що становить 13,8% населення республіки. У 1998 році уряд Республіки Молдова ухвалив постанову «Про заходи щодо забезпечення розвитку української національної культури в республіці».

Процес становлення української діаспори, а потім її поповнення в основному відбувається за рахунок еміграції.

Еміграція — це добровільне або вимушене переміщення населення із країн постійного проживання в інші країни.

В історії України чітко виділяються чотири хвилі еміграції:

- 1) з останньої чверті XIX століття до початку Першої світової війни;
- 2) період між двома світовими війнами;
- 3) період з 1945 по 1991 роки;
- 4) період еміграції з незалежної України.

Причини або мотиви еміграції були різноманітні й включали соціально-економічні, політичні, етнічні, релігійні й інші аспекти. Еміграція тісно пов'язана як із соціально-економічним розвитком тих або інших країн, так і з їх занепадом.

Українська діаспора відрізняється від діаспор інших народів тим, що вона не мала повнокровних зв'язків із Батьківщиною. Вона існувала не лише в географічній, а й у культурній, політичній, і, навіть, родинній ізоляції від рідного краю. Та попри все це, діаспора жила Україною, виховувала дітей на українських ідеях, мріяла про незалежну Україну. Традиційно історики розглядають *чотири хвилі української діаспори*.

I хвиля. 1861-й вважається роком початку масової еміграції українців, яка тривала до 1914 року і привела за океан понад 180 тисяч українців. Переважну більшість становили вихідці з Галичини, Буковини та Закарпаття — земель, що входили до складу Австро-Угорської імперії. Більшість з них приїжджали цілими родинами. Селилися компактно, отож мали змогу зберегти свою мову, традиції та обряди. Усюди виростали православні та греко-католицькі церкви, народні доми і читальні «Просвіти». Основна маса емігрантів не вміла читати і писати, але вони були національно свідомими і віруючими людьми.

II хвиля. Після перерви, викликаной Першою світовою війною, з 1920-го по 1930 рік за кордон ринула друга хвиля українських емігрантів. Ця хвиля отримала назву політичної еміграції. Цього разу Батьківщину покинули не тільки селяни, а й робітники, представники інтелігенції, ветерани армії Української Народної Республіки. Після розпаду Австро-Угорської імперії Галичина була окупована Польщею, Буковина — Румунією, а Закарпаття — Чехословаччиною. Тут українців також спіткали тяжкі економічні умови, які ще не раз призводили до масового виїзду за океан. З другою хвилею, прибуло понад 67 тисяч осіб. Вони оселилися не лише у степах Західної Канади, а й у великих промислових містах східної частини країни, де знаходили роботу на фабриках і заводах.

Близько 200—250 тисяч українців опинилися у *Західній Німеччині*, втікаючи від радянської окупації.

У різних країнах Європи залишилося близько 80 тисяч українців. Вся решта емігрували до **США, Канади**, менше — в **Південну Америку та Австралію**. Це були люди переважно молодшого та середнього віку, які пройшли крізь горнило боротьби і належали до інтелігенції. Це призвело до створення в діаспорі дуже динамічної структури, яка охоплювала все: від спортивного життя до літературних гуртків та видань. Частково активна українська громада охопила і попередні генерації іммігрантів. Велику роль тут відіграли національні церкви — Українська православна й Українська греко-католицька зі своїми митрополіями, єпархіями, владиками, семінаріями.

ІІІ хвиля. Найбільш потужною була *третя хвиля еміграції, викликана Другою світовою війною*. У 1945 році у звільненій від гітлерівської окупації Європі перебувало **14 мільйонів** громадян СРСР:

- ♦ 5 мільйонів «остарбайтерів» — людей, примусово вивезених працювати у німецькому державному та приватному господарствах;
- ♦ військовополонених в'язнів концтаборів;
- ♦ заможних жителів Західної України, що пересувалися на Захід разом із залишками німецької армії.

У 1945 році під егідою ООН була створена Міжнародна організація біженців, що займалася організацією їхнього добробуту на нових землях. За її допомоги в 1945—1951 роках третя хвиля українських біженців поширилася планетою, намагаючись переїхати туди, де вже пустили корені українці: 80 тис. — у США, 35 тис. — у Велику Британію, 35 тис. — у Канаду, 30 тис. — в Австралію, а також в Аргентину, Бразилію, Чилі, Уругвай, Францію.

ІV хвиля. З 1991 по 2005 роки за океан прибуло з України тільки в Канаду — майже 40 тис. емігрантів.

Четверта хвиля дуже вирізняється від трьох попередніх. Більшість людей подалися в дорогу через скрутні економічні умови, що настали після розвалу Радянського Союзу. Основна маса має вищу освіту або технічну спеціальність, володіє англійською мовою, що дає змогу знайти роботу в Канаді. Ці люди намагаються одразу влитися в канадське суспільство і не знаходять спільної мови з представниками старої імміграції, бо в багатьох з них світогляд залишився радянський, а розмовна мова — російська. Ця четверта хвиля викликала шок у старій української діаспори, оскільки вона не очікувала такого байдужого ставлення до української мови, культури, традицій.

У *першій хвилі* еміграції переважали соціально-економічні мотиви, це була повністю трудова еміграція; у *другій* — спостерігалось поєднання соціально-економічних і політичних причин з перевагою перших; у *третьій хвилі* — домінування політичних мотивів; у *четвертій* — знову соціально-економічні.

13.2.1 Українська діаспора в США

За всі роки свого існування українська діаспора в США боролася за свої права і свободи, проти дискримінації, за визнання рівноправності українського етносу й можливість його розвитку, збереження звичаїв, традицій, культури рідної землі. Головне гасло, головна мета української діаспори — «Інтеграція, а не асиміляція!» Щоб досягти її, українській діаспорі потрібно було вирішити кілька завдань:

- ♦ продовжити створення організацій, товариств: релігійних, професійних, жіночих, студентських, земляцтв і т. д.;
- ♦ засновувати культурні об'єднання (наукове товариство імені Т. Г. Шевченка, Український культурний центр «Просвіта» та ін.);
- ♦ розвивати освіту. Існує ряд великих інститутів і університетів: Український Інститут Америки, Український Вільний Університет (Нью-Йорк, США).
- ♦ розширювати мережу засобів масової інформації: газети, радіо- й телепередачі українською мовою.

За даними перепису населення Сполучених Штатів Америки 1990 р., в цій країні проживало 2,2 млн осіб українського походження. Нині українці за чисельністю посідають 21-е місце серед усіх етнічних груп цієї країни. Приблизно 4/5 американців українського походження народилися в Сполучених Штатах. Протягом 10 років, що минули від часу останнього перепису, чисельність українців у США зросла на 10,7 тис. чоловік, або на 1,5%. Американці українського походження проживають здебільшого компактними групами. Більшість з них зосереджена в північно-східних промислових штатах — половина з яких мешкає в Пенсільванії, до 20% — у Нью-Йорку та Нью-Джерсі. Значна кількість американських українців зосереджена також у штатах Массачусетс, Коннектикут, Огайо, Іллінойс, Мічиган, Міннесота, Північна Дакота. У деяких штатах та містах, зокрема, у Вашингтоні, Балтиморі (Меріленд), Майамі (Флорида), Сан-Франциско, Лос-Анжелесі (Каліфорнія), Х'юстоні (Техас), Мілоукі

(Вісконсін) кількість українців та осіб українського походження за останній час зросла.

Перші українці з'явилися у Північній Америці ще в XVII–XVIII ст. Відомо, що у Громадянській війні брав участь генерал Василь Турчин — особистий друг президента А. Лінкольна. У 1865 р. з Києва прибув сюди Андрій Гончаренко, який видав газету «Аляска Геральд». Його вважали одним із перших українських емігрантів у США.

Початком масової еміграції українців до США вважається 1877 р., коли група українців-русинів із Закарпаття приїхала працювати на шахтах Пенсільванії. У розвитку організованого життя української громади США виокремлюються **три етапи**:

- 1) період до Першої світової війни, що характеризується становленням організаційної мережі та формуванням чіткої національної ідентичності;
- 2) період між двома світовими війнами, коли відносно невелика внаслідок обмежень імміграційного законодавства політична еміграція значно активізувала діяльність існуючих і створила нові українські організації;
- 3) період після Другої світової війни, коли політичні емігранти, що прибули з таборів для біженців і переміщених осіб у Німеччині й Австрії, обмежилися незначною участю в роботі існуючих українських організацій, створюючи в основному свої власні.

Та перша найбільша хвиля української імміграції до США, яка складалася майже повністю з неосвічених селян, перервалася з початком Першої світової війни. Виняткове значення в налагодженні життя цих перших емігрантів на Американському континенті мала Церква, що сприймалася ними не як певний релігійний догмат, а як звичаєва інституція. Церква була також найважливішим чинником консолідації та збереження етнічної ідентичності українських емігрантів.

Всього між 1899 і 1912 роками з усіх українських земель до США прибуло 155,6 тис. українців. Проте, як зазначають дослідники, ця цифра не враховує тих українців, яких реєстрували як австрійців, угорців, поляків або росіян. Уважне зіставлення даних різноманітних джерел, а також врахування осіб, народжених уже в Америці, підвищує загальну чисельність українського населення США напередодні Першої світової війни приблизно до 500 тис. (за іншими розрахунками — навіть 700 тис.) людей.

Робітники-українці добували золото й срібло в штатах Колорадо, Монтана, Айдахо, Вашингтон; олово — в Міссурі; мармур і вапно — в Пенсільванії. Працювали в металургійній та металообробній промис-

ловості в штатах Нью-Йорк, Пенсільванія, Нью-Джерсі, Іллінойс, на виробництві цементу, на цукрових заводах, у будівництві, лісорозробках, спорудженні залізниць тощо.

Розселення українців обумовлювалося ринком праці. Вони їхали туди, де була потреба в робочих руках. Найбільша концентрація українських іммігрантів спостерігалася на північному сході США. Тут зосередилося понад 98% усіх переселенців. На початку ХХ ст. 52% всіх українців проживало в штаті Пенсільванія, в основному, в містах Шенандоа й Піттсбург, і 20% — у штаті Нью-Йорк. Проте в пошуках постійної роботи українські іммігранти нерідко змінювали місце проживання, тому якоїсь сталої картини розселення та роду занять не існувало.

Однією з найактуальніших проблем внутрішнього життя українських емігрантів першої хвилі була консолідація громади на базі утвердження у всіх її членів української *національної ідентичності*.

У міжвоєнний період внаслідок обмежень, пов'язаних із введенням у США нового імміграційного закону, українська еміграція до цієї країни не сягнула рівня, що був характерний для першої хвилі. Основний потік українських емігрантів до США у цей час спрямовувався із Західної України. У цілому в міжвоєнний період у Сполучених Штатах осіло від 20 до 40 тис. українців.

Великий вплив на національну самосвідомість української громади мало її поповнення нечисленними, але краще освіченими політичними емігрантами. Ці емігранти, котрі були вихідцями з обох частин — західної та східної — України, активно включилися в життя української громади, значно підняли рівень її політичної, соціальної, освітньої та культурної активності.

Впродовж 1960–70-х рр. активність української громади в Сполучених Штатах зумовлювали: 1) збір коштів на побудову пам'ятника Тарасу Шевченку, урочисте відкриття якого відбувся в 1964 р. у Вашингтоні; 2) прибуття на Захід Львівського митрополита Йосипа Сліпого, звільненого з концентраційних таборів Сибіру, і спроби переконати Українську католицьку Церкву в необхідності створити Український патріархат; 3) утворення кафедри українських студій у Гарвардському університеті; 4) проведення першого Світового конгресу вільних українців у Нью-Йорку, який уперше дозволив координувати зусилля українських організацій у діаспорі, а також засвідчив певний рівень її консолідації; 5) нова хвиля дисидентського руху в радянській Україні, що справила значний вплив на активізацію громадської й політичної активності українських американців, особливо молоді.

Від часу появи в США перших поселенців докорінно змінився соціально-економічний статус українських американців. Соціально-економічний поступ українців у Сполучених Штатах є, за словами дослідників, типовою американською історією. Почавши як малописьменні селяни з некваліфікованої праці, вони впродовж життя двох-трьох поколінь досягли вищого за середньоамериканський рівня в галузі освіти, професійної діяльності й прибутку.

У 20-х роках у США почали виникати перші організації, що об'єднували українців. Українці США протестували проти загарбання Польщею західноукраїнських земель. Відомими стали пікетування українськими жінками Білого дому з цього приводу (січень 1922 р.), демонстрації в багатьох штатах, 20-тисячна демонстрація у Філадельфії (грудень 1930 р.) та інші антиокупаційні акції.

У 1953 р. була організована Федерація українських студентських організацій в Америці. Особливо відомою була студентська громада в Клівленді. Великі досягнення цієї громади видно хоч би з їхнього видання «Юкрейніан Стьюдент Ньюз», яке не тільки служило справі студентської організації (бо духовно і ідейно об'єднувало розсіяних по просторах США українських студентів), але також було поважним вкладом у поширенні серед англомовного світу інформації про Україну.

У 1989 р. у США створили громадянські організації, які надають матеріальну допомогу Україні, а також підтримують діяльність окремих громадських організацій. Серед них «Народний фонд допомоги Україні», «Фонд допомоги дітям Чорнобиля».

Сьогодні найбільш сталими українськими інституціями в США є ті, що були засновані першими емігрантами: церкви та братські асоціації. Католицька церква включає близько 200 парафій і 285 тис. віруючих, православні організації налічують близько 125 тис. парафіян, а протестанти — понад 50 тис. Серед братств найбільше й найвпливовіше — «Український народний союз», що об'єднує 85 тис. людей. Він видає найдавніший та найбільш читаний на Заході тижневик «Свобода», а також інформативний англомовний «Український тижневик». Близько 25 тис. налічує «Український братський союз», що видає газету «Народна воля» і журнал «Форум». В «Асоціацію українських католиків» входять 19 тис. людей, вона видає щоденну газету «Америка».

Раніше представницьким і координуючим органом усіх українських організацій США виступав «Комітет конгресу українців Америки». Однак в 1980 р. в результаті розколу на противагу їй була створена інша організація — «Координаційна рада українців Америки». Отже,

американські українці втратили єдиний загальноновизнаний орган, який законно представляв їх загальні інтереси.

Серед організацій, створених в основному східними українцями, слід виділити «Українську вільну Академію наук», «Об'єднання демократичної української молоді» (ОДУМ) та ін. Чисельні професійні спільноти об'єднують українських лікарів, інженерів, професорів, вчителів, журналістів, бізнесменів. Діють молодіжні танцювальні ансамблі й хори, які можна зустріти майже в кожній українській громаді.

У 1968 р. при Гарвардському університеті був відкритий Український науковий інститут. Цей проект цікавий тим, що він був реалізований завдяки добровільним громадським пожертвуванням. Історія української еміграції тривалий час вивчається центром досліджень історії еміграції при Міннесотському університеті. У Клівленді діє громадський комітет сприяння українському мистецтву. У 1989 р. Ратгерський університет увів шевченківські читання. У Гарвардському, Іллінойському, Каліфорнійському, Колумбійському і Лассальському університетах є можливість одержати диплом фахівця з української мови.

Тут також знаходиться Українська академія мистецтв і наук, інститути української літератури і мови, Українське історичне товариство, Український документальний центр, Український публіцистично-науковий інститут і безліч інших наукових установ, що займаються дослідницькою і видавничою діяльністю, організацією наукових конференцій за участю вчених-українознавців із західних країн.

Українське культурне життя в США почалося з організації хорів, переважно церковних. Перший український хор організував Володимир Сіменович у 1887 році в місті Шенандоа (Пенсільванія).

Отже, в США існує безліч друкованих видань українською і англійською мовами, видавані українцями, наприклад, такі, як «Америка», «Шлях», «Свобода», «Народна воля», «Форум».

Американські українці є членами Української католицької, Карпаторуської католицької, Російської православної, римо-католицької й інших церков. Завдяки гарній освіті, американські українці займають помітне місце в суспільно-політичному житті країни. До 1993 р. надзвичайним і повноважним послом США в Україні був українець за походженням Роман Попадюк.

13.2.2. Українська діаспора в Канаді

Перепис населення Канади 1991 р. зафіксував 1 млн 54,3 тис. осіб українського походження. 406,6 тис., або 38,6%, з них відзначили своє єдине українське (обоє батьків — українці), а 647,6 тис. або 61,4% — змішане походження (один з батьків — неукраїнець). Обидві ці групи склали 3,8% усього канадського населення, що робить українське етнічну спільноту одною з найбільших етнічних меншин Канади. За чисельністю вона займає п'яте місце серед етнічних співтовариств цієї країни, уступаючи тільки британцям.

Взагалі ж історія українських поселенців у Канаді має понад сто років. У національних архівах Канади збереглося чимало документів і матеріалів, які свідчать, що українські емігранти були чи не найбільш важливими серед тих, хто прибував у цю країну. Вони часто не мали навіть мінімуму в 25 доларів, що їх за імміграційними правилами мусили мати переселенці для проживання на перших порах у цій країні.

Незважаючи на подібні перешкоди, еміграція до Канади набула масового характеру. До початку Першої світової війни сюди прибуло близько 170 тис. українців, майже всі (90–95%) — з австро-угорської частини України. Вони направлялися переважно в новоутворені степові провінції — Манітобу, Саскачеван та Альберту, де канадський уряд надавав поселеним так звані гомстеди — земельні ділянки площею 65 гектарів.

Протягом 15 років (до 1905 р.) українські поселення вирости по всій території прерій Західної Канади, перетворивши ці цілині, мало заселені корінними жителями землі в освоєну й економічно продуктивну зону.

Внесок українців у розбудову цього краю дає підставу стверджувати, що концепція народів-засновників, до яких у Канаді традиційно зараховують англійців і французів, потребує певного уточнення. Коли мова йде про канадський Захід, то до народів-засновників цих провінцій Канади безумовно належать, на нашу думку, також українці.

Щоб перебороти ці упередження та негативні стереотипи щодо себе, українські переселенці мусили довести свою волю й спроможність успішно адаптуватися до умов канадського суспільства. Для цього необхідно було, передусім, докласти значних зусиль щодо піднесення свого освітнього та фахового рівня, виявити себе в сфері політичної та громадської діяльності. Завдяки наполегливій і самовідданій праці українські емігранти досить швидко досягли перших успіхів, що зму-

сило англосаксонське населення змінити своє ставлення до українців, ще до Першої світової війни українські ферми зміцніли, українські діти стали навчатися в канадських школах, а самі емігранти дедалі активніше прилучалися до бізнесу та громадського життя. На смугах українського поселення, що простяглися по канадських преріях від Південно-Східної Манітоби до Едмонтона, з'явилися перші суто українські заклади, церкви й народні доми, читальні й просвіти. Сформувалися загально-канадські українські організації.

Це посилювало серед них почуття відчуженості від решти канадського суспільства й прагнення створити на канадському ґрунті, особливо в сільській місцевості західних провінцій, своєрідні «малі України», тобто, осередки з характерними ознаками культурного, суспільного, економічного життя українців. Складовими їх елементами були невеликі торгівельні та промислові підприємства, продуктові й галантерейні крамниці, кредитні спілки й кооперативи, діяльність яких здебільшого обмежувалася обслуговуванням членів самої української громади. Створення мережі таких підприємств відіграло значну роль у виживанні української спільноти, проте не могло стати основою її інтегрування в соціально-економічний організм країни. Потрібні були структурні зміни в середовищі української еміграції, зокрема, суттєве збільшення частки міського населення (80% канадських українців у 1921 р. займалися землеробством), залучення значно більшого числа українців до сфери промисловості та бізнесу. Тогочасні українські поселення в Канаді зберігали багато рис українського села, українського побуту.

Необхідно зазначити, що офіційна політика канадського уряду щодо українських емігрантів еволюціонувала від байдужості і настоженості до загального визнання високої працездатності, моралі, національної та людської гідності, демократизму, громадської і політичної активності українців. Значний внесок української громади в культурну скарбницю та економіку держави неодноразово був високо оцінений урядом Канади.

Після закінчення Першої світової війни відновилася широко-масштабна еміграція із Західної України, зумовлена значною мірою політичними переслідуваннями, насамперед з окупованої Польщею Галичини в роки правління режиму Ю. Пілсудського. Особливої інтенсивності еміграційні процеси набули після ухвалення Канадського імміграційного акту 1923 р., згідно з яким дозволялася еміграція з території країн, що були раніше воєнними противниками Канади. Однак із початком Великої депресії 1929 р. еміграція українців у Канаду фактич-

но припинилася. Всього до початку Другої світової війни сюди прибуло приблизно 68 тис. українців, переважно з Галичини та Волині.

В 1960-ті роки виникла проблема, яка сильно захопила українців: проблема багатокультурності. Під враженням активних виступів франко-канадців у провінції Квебек етнічні групи, що належали до так званого «третього елементу» (тобто не англо- і франкомовні), висунули урядові свої вимоги в сфері культури. Українці були в перших рядах тих, хто добився успіхів у тиску на уряд, змусивши його виробити основні принципи політики мультикультуралізму, і в 1987 р. внести їх до конституції.

У 1971 р. федеральний уряд запропонував політику співіснування культур. Він виділяв кошти на видавництво книжок, на проведення масових етнічних заходів тощо. За рахунок місцевих бюджетів фінансується освіта і наука. Значним центром досліджень з українознавства у світі став Канадський інститут українських студій в Едмонтоні (провінція Альберта).

Українці стали брати активнішу участь у політичному житті Канади. З найбільш великих організацій української діаспори можна відзначити Лігу українців і Лігу українок Канади, українсько-американську організацію «Воля». Взагалі канадські українці набагато міцніше організовані, ніж їхні брати в Сполучених Штатах. Наприклад, канадським українцям вдалося зберегти єдину визнану всюди представницьку організацію — «Комітет українців Канади» (КУК). Крім того, Торонто є базою «Всесвітнього конгресу вільних українців». До того ж в Канаді добре розвинена мережа українських професійних і бізнес-клубів, що об'єднують енергійних молодих українців, зайнятих у царині престижних і сучасних професій. Особливою популярністю в онуків та правнуків перших емігрантів користуються багаточисельні танцювальні ансамблі. Тільки в Західній Канаді існує 150 таких колективів, в яких зайнято близько 10 тис. людей.

Українці беруть активну участь у громадському житті Канади. Близько 100 з них входили в провінційні законодавчі органи, близько 30 — у федеральний парламент, п'ять українців ставали сенаторами, 10 займали міністерські посади. Наприклад, генерал-губернатором Канади був Раймон Гнатишин, тимчасовим повіреним у справах Канади в Україні — Нестор Раєвський — українці за походженням. Світову славу канадському мистецтву приніс Василь Курилик. Панно, автором яких він є, прикрашають інтер'єр канадського парламенту. Канадські українці поважають національну культуру. На території країни встановлені пам'ятники князеві Володимирі, Маркіяну Шашкевичу,

Тарасові Шевченку, Лесі Українці, Василю Стефанику, Іванові Франку, пам'яті голодомору 1933 р., у пам'ять Чорнобиля посаджений дуб, символом української громади стала 20-метрова писанка у Вегрівілі. Однак об'єктивно процес асиміляції неухильно посилюється. Українською розмовною мовою в родинях користується ледве більш 20% українців Канади.

Українська діаспора Канади всіляко підтримувала Україну в її прагненні до незалежності: створена велика українознавча література, багато тисяч коштовних книг передані українською діаспорою бібліотекам України (зокрема, Центральній науковій бібліотеці ім. Вернадського в Києві і Донецькій обласній бібліотеці). Після Чорнобильської трагедії Україні надана гуманітарна допомога.

13.2.3. Українці в Латинській Америці

Перші поселенці з'явилися в Латинській Америці в другій половині XIX століття, коли на Західній Україні, що входила до складу Австро-Угорщини, відкрилися емігрантські бюро. Через безземелля люди масово виїжджали до США, Канади, Аргентини, Бразилії, Парагваю, Уругваю, Венесуели. Уряди цих країн виділяли землю у необмеженій кількості, щоправда, її потрібно було ретельно упорядковувати. На сьогоднішній день українська діаспора залишилась лише в трьох країнах Латинської Америки: 500 тисяч — у Бразилії, 250 тисяч — в Аргентині та 30 тисяч — у Парагваї. До недавніх пір були невеликі общини в Уругваї та Венесуелі, але асиміляція поглинула їх. Там залишились українські церкви та деякі пам'ятники, тим не менш, нащадки українців вже вважають себе уругвайцями або вефесуельцями. Чим є українське життя у Латинській Америці? Це кілька могутніх общин, які створили свої культурні центри. Кожна община має танцювальний колектив (які тут називають балетом). В українських клубах Бразилії, Аргентини й Парагваю двісті-триста дітей займаються танцями, грають на бандурах. Общини мають українські бібліотеки і бари, де разом святкують дні народження та весілля.

Українська діаспора в Аргентині. До Аргентини українські переселенці почали прибувати у 1897р., а за період Першої світової війни сюди емігрувало майже 10 тис. вихідців з України. У міжвоєнний час еміграція із Західної України активізувалася (в т. ч. з Волині та Полісся), і кількість переселенців досягла понад 50 тис. осіб. Повоєнна українська еміграція була незначною — до 6 тис. осіб. Вони розселені пере-

важно у північних провінціях (у столиці та провінціях Буенос-Айрес, Місійонез, Чако, Мендоса, Формоса, Кордоба, Ріо-Негро) і займаються здебільшого землеробством. На півночі Аргентини і прилеглих до неї південних районах Бразилії, а також у Парагваї та Уругваї українці та громадяни українського походження проживають компактними групами, що уповільнює процес асиміляції.

Українська діаспора в Бразилії. Тут перші українці-емігранти з'явилися ще у 1872 р., до державного оформлення Бразилії і тому є фактично однією з найстаріших іноетнічних груп. Вважається, що першими поселенцями була родина М. Морозовича — родом з Галичини. Масове переселення українців до Бразилії розпочалося з 1885 р., коли агенти італійських пароплавних ліній привезли сюди 15 тис. найбідніших галичан. Кількість українців у Бразилії сягає нині 500 тис. Лише 7–8% з них народжені в Україні, решта — уродженці Бразилії. 85% українців мешкають у сільській місцевості, у так званих колоніях і займаються переважно сільським господарством. Одним з перших об'єднань українців у Бразилії стала «Просвіта», заснована в 1902 р. Серед інших — Хліборобсько-освітнє об'єднання у Куритибі, яке сприяє розвитку культури і мистецтва серед українців, Товариство прихильників української мови, Бразильський осередок українських студій, Українсько-Бразильська центральна репрезентація тощо.

Середньостатистичний українець у Латинській Америці не залишився й досі землевласником, як це було спочатку. Готується до виходу книга «Видатні постаті українства за кордоном» («Засоби масової інформації та культурні пам'ятки української діаспори» вже видали), у якій розповідатиметься про видатних українців від покійного генерал-губернатора Канади Раймонда Гнатишина й до депутатів районного рівня. Серед українців Латинської Америки є губернатори, мери, префекти, бізнесмени, лікарі, вчені... Почесний консул України у Парагваї Андрій Процюк належить до кола найбільших землевласників. В рідному місті він побудував українську школу, утримує церковну общину й танцювальний гурток. Пан Магняк з Аргентини — один з найкрупніших експортерів цитрусових у Європу. Загалом українці живуть так, як живе їхня держава. Наприклад, сьогодні в Бразилії високим є відсоток безробіття, він торкнувся й українців. Велика їхня кількість виїжджає на заробітки у Іспанію, Португалію, Італію. Але держава не робить з цього проблему, вона взяла ці питання під свій контроль. Створене спеціальне відомство з роботи із бразильцями за кордоном, що пропонує робочу силу на міжнародному ринку праці.

Українська художня культура в еміграції живе повноцінно і плідно. В Бразилії Віра Селянська-Вовк переклала та видала португальською мовою «Антологію української літератури» та збірник сучасної української поезії.

13.2.4. Українці в Австралії

Перші українці-поселенці з'явилися в Австралії ще в XIX ст. За даними друкованих джерел, у 1832 р. серед австралійських медиків згадується сім'я Джона Луцького, народженого у Львові. На о.Тасманія він обіймав посаду «державного ботаніка». Найбільш визначним з них був Міклухо-Маклай, етнограф та натураліст, що відвідав Австралію в 1878 році. Він спромігся побудувати Першу австралійську біосферну станцію в затоці Уотсона. Після Другої світової війни уряд Австралії видав низку законодавчих актів, які давали змогу приймати дешеву робочу силу з інших країн. У 1948 р. на австралійську землю вступили українці — переміщені особи з британської зони окупації Німеччини. Емігранти підписували контракти на роботи у різних галузях економіки, сфери обслуговування.

Сьогодні існує невеличка українська община з кількістю 45000 осіб. Живуть вони переважно в Мельбурні та Сіднеї. Існують також великі українські центри в Джилонзі та Канберрі.

1950-ті роки побачили велике народження громадських організацій, церков та центрів. Вони принесли з собою найдорожче: їх Християнську віру, їхні традиції та семисотрічну культуру. У 1950 р. на першому конгресі організації української діаспори було створено «координаційний і репрезентативний центр» — Союз українських організацій Австралії. Після років поселення українці завдяки важкій праці та відданості побудували мережу церков, громадських центрів, фінансових установ та мовних шкіл по всій Австралії, а також заснували українські студії в університетах Монеша та Макуайра. Українські школи забезпечують можливості для студентів вивчати мову, історію, літературу та культуру українців. Громадські центри служать місцем зустрічі для молоді, жінок та старшого покоління для здійснення соціальної активності, відпочинку, концертів тощо. Танцювальні колективи регулярно представляють українців на численних фестивалях, а хор виконує різноманітні пісні та концерти.

Інформування австралійської общини загалом про політичну ситуацію та про відсутність громадянських та політичних прав в Україні

спричиняло велику турботу громади, доки Україна не отримала незалежність.

У 1975 році Австралія розпочала політику мультикультуралізму. Побачило світ по всій країні радіомовлення на українській мові, разом із розширенням можливостей для груп артистів та мовних класів.

У 1980-ті роки, по мірі зростання руху до незалежності в Україні через політику так званої гласності та перебудови, українські політики почали відвідувати Австралію. Місцева громада залишила в минулому практику непідтримки офіційних контактів та почала активно шукати шляхи співпраці із чиновниками України. В Мельбурні існує консульство. У листопаді 1996 року до Австралії з візитом прибув перший український Президент Л. Кравчук. Делегати общини почали, в свою чергу, відвідувати Україну. Розпочався культурний обмін, де групи артистів з обох країн проводили тури по Україні та Австралії.

Важливим пріоритетом общини є інтеграція нещодавно прибулих українців в існуючі громадські структури.

Українська австралійська громада активно долучається до діалогу з іншими общинами. Українці приймають активну участь в розбудові мультикультурного суспільства, що поважає релігійні та етнічні розбіжності.

Австралійські українці прагнуть до активної участі в міжнародних подіях, зокрема через Всесвітній конгрес українців та позитивну роботу з урядами та опозиційними політиками. Община українців в Австралії намагається пом'якшити сувору іммігрантську політику Австралії по відношенню до українців, які бажають відвідати Австралію. У березні 2004 року делегація українських парламентарів та бізнесменів відвідала Австралію.

Головним напрямком Державної програми *«Українська діаспора»* залишається формування міжнародно-правової бази захисту національних прав українців у країнах їхнього проживання шляхом укладання міждержавних і міжвідомчих договорів. Все більшу актуальність здобуває робота з українською молоддю діаспори, про що свідчить проведення в Україні Всесвітніх конгресів українських молодіжних організацій під девізом *«Майбутнє України в руках молодих»*.

Отже, у цей час державним і громадським організаціям України для підвищення ефективності співробітництва з діаспорою необхідно вирішити наступні проблеми:

- ♦ відкриття консульських установ у державах компактного проживання українців;

- ♦ відкриття українських культурно-інформаційних центрів у країнах проживання українців;
- ♦ розробка на основі двосторонніх домовленостей програм і організація випуску наукової, художньої, навчальної та дитячої літератури для української діаспори;
- ♦ відкриття міжнародного культурно-інформаційного центру «Українська діаспора» в Україні;
- ♦ створення в Україні спеціального фонду української діаспори для надання допомоги в облаштуванні українців-переселенців;
- ♦ розробка схеми можливого розселення українців, які будуть повертатися на Україну з урахуванням їх працевлаштування, забезпечення житлом.

Перспективи світового українства сьогодні пов'язана насамперед із розвитком Української держави. Українська діаспора, яка не тільки прагне зберегти свою ідентичність, а й робить помітний внесок у становлення української державності, розуміє це і спрямовує свої зусилля в напрямку розбудови України як демократичної, правової і процвітаючої держави, яка стала б справжнім духовним центром і серцем українства. Таким чином, Україна має навчитися, враховуючи досвід інших країн, становити й відстоювати інтереси і потреби своєї діаспори на міждержавному рівні.

ПЛАН СЕМІНАРУ

1. Діаспора: сутність, історія, основні ознаки, функції і типологія.
2. Українська діаспора в сучасному світі.
3. Становлення та розвиток української діаспори в Канаді.
4. Історія, сучасний стан української діаспори в США.
5. Українська діаспора у Північній Америці та Австралії.

ТЕМАТИКА РЕФЕРАТІВ (КОНТРОЛЬНИХ РОБІТ)

1. Найбільш великі діаспори в сучасному світі.
2. Єврейська діаспора: історія і сучасний стан.
3. Вірменська діаспора у сучасному світі.
4. Українська діаспора: причини появи, динаміка і сучасний стан.

5. Порівняльна характеристика українських діаспор у Канаді та США.
6. Українська діаспора в Австралії.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. Які причини виникнення діаспор?
2. Чому не кожний етнос, що проживає за межами своєї історичної Батьківщини, може вважатися діаспорою?
3. Що є свідомим остаточної асиміляції діаспори?
4. Назвіть діаспори, в яких проживає більша частина етносу, ніж на історичній Батьківщині.
5. Чому українська діаспора — одна з найбільш численних? Які причини її появи?
6. Які мотиви переважали у кожній з чотирьох хвиль еміграції з України?
7. Яка специфіка діаспор у Канаді, США, Австралії та Північній Америці?
8. На яких принципах заснований механізм співробітництва України з власною діаспорою?
9. Розкрийте специфіку становлення і діяльності діаспор у Латинській Америці.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абліцов В. Галактика «Україна». Українська діаспора: видатні постаті. — К., 2007.
2. Ажнюк. Національна ідентичність і мова в українській діаспорі // Сучасність. — 1999. — № 3.
3. Бачинський Ю. Українська імміграція в Сполучених Штатах Америки. Друге видання. — К, 1995.
4. Головацька О. Передумови першої хвилі української еміграції. Особливості поселення українців у Канаді // Схід. — 2003. — № 8.
5. Діаспори як фактор в сучасній зовнішній політиці Канади (на матеріалах американо-канадської історіографії) / Записки історичного факультету. — Вип. 9. — Одеса, 1999.
6. Дятлов В. Диаспора: попытка определиться в понятиях // Диаспоры. — 1999. — № 1.
7. Євтух В., Трошинський В., Попок А., Швачка О. Українська діаспора. Соціологічні та історичні студії. — К., 2003.
8. Євтух В., Ковальчук О. Українці в Канаді. — К., 1993.
9. Енциклопедія Українознавства. — Львів, 2000. — Т. 8.

10. Економічна еміграція з України: причини і наслідки. Матеріали круглого столу «Економічна еміграція з України: причини і наслідки» (26 квітня 2003 р., м. Київ). — К., 2003.
11. Імміграційна політика Канади: історія та сучасність. // Питання міграції. — 1998. — № 4.
12. Курас І.Ф. Етнополітологія. Перші кроки становлення. — К., 2004.
13. Маркус В. Чому діаспора: спроба ідентифікації поняття // Українська діаспора. — 1992. — № 1.
14. Океан не перепона. Формування українсько-канадських відносин і роль в цьому української діаспори // Політика і час. — 1998. — № 10.
15. Попок А., Лазебник С. Історична батьківщина — діаспора: європейський досвід взаємин. — К., 2003.
16. Розвиток концепції полікультурності в Канаді: уроки для південного регіону України / Матеріали науково-практичної конференції «Сучасна етнокультурна та етнополітична ситуація на Півдні України і актуальні проблеми державного управління», Одеса, 10-11 грудня 1996 р.
17. Слабошпицький М. Україна і діаспора // Хроніка. — 2000. — № 31, 32.
18. Трощинський В., Шевченко А. Українці в світі. — К., 1999.
19. Трощинський В. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. — К., 1994.
20. Українська діаспора в Канаді як фактор сучасних українсько-канадських відносин // Актуальні проблеми політики. — 1998. — № 4.
21. Українська зарубіжна діаспора // Дзвін. — 1991. — № 3.
22. Четверта хвиля еміграції: регіональні особливості. Стенограма круглого столу «Четверта хвиля еміграції: регіональні особливості» (22 серпня 2002 р., м. Київ). — К., 2002.
23. Фігус-Ралько А.А. Українська Канада. — К., 2003.
24. Шендеровський В. Славні постаті української науки // У майбутнє — в ім'я України! Матеріали III Всеукраїнського форуму українців. — К., 2001.

ТЕМА

14

Етнонаціональна політика в Україні

КЛЮЧОВІ ПОНЯТТЯ ТА ТЕРМІНИ:

• етнонаціональна політика	• принцип рівноправності
• право націй на самовизначення	• принцип суверенітету
• тоталітарна етнонаціональна політика	• принцип територіальної цілісності
• авторитарна етнонаціональна політика	• демократична етнонаціональна політика
• політика українізації	• етнічна політична партія
• подвійне громадянство	• мовна політика
• ліберальна етнонаціональна політика	• регіональна національна політика

14.1. Сутність, основні типи та функції етнонаціональної політики

Основними тенденціями розвитку етнополітичних питань у сучасному світі є прагнення етносів до збереження і розвитку самобутності, культурного і політичного самоствердження, участі в суспільному і державному житті. Сутність етнонаціональної політики держави залежить не тільки від етнонаціонального складу країни, але й традицій, досвіду, їх взаємодії, від характеру їх облаштованості в єдиній державі.

Вихід етнонаціональностей на політичну арену призводить до ускладнення політичної ситуації, виявом чого є зростання напруженості останньої, зокрема, у стосунках між етнонаціональною більшістю та етнонаціональною меншістю. За таких умов головним завданням етнонаціональної політики є пошук шляхів гармонізації міжнаціональних відносин, налагодження і поглиблення всебічних зв'язків — основи співробітництва, збереження миру і злагоди в суспільстві. Тому для всіх країн як сьогодні, так і в перспективі, залишається актуальною потреба в ефективній та продуктивній етнонаціональній політиці.

❖ *Етнонаціональна політика — це цілеспрямована діяльність держави з регулювання етнонаціональних процесів і організації взаємодії етнічних спільнот у різних сферах життя суспільства, вирішенні етнонаціональних проблем і конфліктів.*

У розробці та реалізації етнонаціональної політики величезна роль належить *державі*. Саме вона має:

- ♦ забезпечити права та свободи громадян, незалежно від їх національної належності;
- ♦ здійснювати контроль за виконанням усіма громадянами своїх обов'язків;
- ♦ створювати умови, за яких кожен громадянин мав би можливість розмовляти та навчатися рідною мовою, дотримуватися звичаїв і традицій, близьких йому;
- ♦ всіляко підтримувати корінні народи та меншини.

Держава — не етнічна спільнота, а співтовариство людей, які живуть на одній території. Держава не належить певному етносу, вона поліетнічна.

Етнонаціональна політика держави може бути:

- ♦ **реакційною** — вирішення етнічних проблем репресивними засобами;
- ♦ **консервативною** — збереження старих інститутів і форм між-етнонаціональних взаємодій;
- ♦ **стабілізуючою** — збереження всього цінного, недопущення деструктивних змін у взаємовідносинах між суб'єктами та об'єктами етнонаціональної політики;
- ♦ **інноваційною** — впровадження нових політичних інститутів.

Метою етнополітики може бути консолідація на основі створення рівних можливостей для участі всіх громадян у державотворчих процесах суспільства незалежно від ознак раси, кольору шкіри, політичних, релігійних переконань, статі, етнічного і соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних або інших ознак; міжетнічна інтеграція; зближення націй; захист національного від впливу інонаціонального; здобуття національного суверенітету тощо. Етнонаціональна політика повинна враховувати не лише теперішні повсякденні потреби та інтереси етнонацій, але й своєчасно помічати нагальні проблеми, не дозволяти перетворювати їх у конфліктні ситуації.

На Заході політику, що регулює етнополітичні відносини, називають або національною, або етнічною. В Україні в науковій літературі вживаються як близькі за змістом три поняття: «національна політика», «етнічна політика» та «етнонаціональна політика». Застосування поняття «національна політика» тут недоречне, оскільки Україна є не багатонаціональною, а поліетнічною державою. Поняття «етнічна політика» також не зовсім повне, оскільки тут окрім етнічних меншин існує ще й українська нація. На думку українського етнополітолога **О. В. Картунова**, в умовах *України* більш коректною можна вважати назву «**етнонаціональна політика**».

Етнонаціональну політику можна поділити на два різних, діаметрально протилежних типи: **антидемократичну** і **демократичну**.

Антидемократичну етнонаціональну політику варто також поділяти на: **тоталітарну** й **авторитарну**; а демократичну — на **демократичну** та **ліберальну**.

Тоталітарна етнонаціональна політика проводилася колишніми колоніальними імперіями й тоталітарними державами. Її суб'єктами

була пануюча етнонація та підпорядкована їй держава; людина та решта спільнот були лише об'єктами. Мета такої політики — забезпечення потреб та інтересів пануючої етнонації за рахунок і на шкоду іншим підлеглим спільнотам і для запобігання національно-визвольним революціям. Ця політика спиралася на закон сили і діяла за принципом «поділай і володарюй». Вона застосовувала силові методи, зокрема етноцид, сегрегацію, депортацію нескорених етнонаціональних спільнот тощо. Прикладами є: *фашистська Німеччина, мілітаристська Японія, СРСР 30 — 50-х років, колоніальні імперії* тощо.

Авторитарна етнонаціональна політика ведеться в державах з авторитарними режимами. Її мета — забезпечення потреб та інтересів пануючої етнонації, запобігання посиленню дезінтеграційних процесів, злиття етнонаціональних спільнот у «єдиний народ» (радянський народ, наприклад). Методи цієї політики дещо м'якші. Ставка робиться на примусову асиміляцію підлеглих спільнот і пропаганду концепцій «пролетарського інтернаціоналізму», «дружби народів» та ін. В окремих випадках може бути застосована і збройна сила. Саме така політика здійснювалось в *СРСР у 60–80-х рр.*, а сьогодні проводиться в деяких пострадянських державах.

Демократична етнонаціональна політика притаманна країнам із демократичним устроєм. Її мета полягає в забезпеченні потреб та інтересів домінуючої етнонації за достатньо байдужого ставлення до потреб та інтересів субординованих етнонаціональних спільнот, збереженні етнополітичної стабільності. Методи такої політики загалом демократичні, найбільш поширеним серед них є напівдобровільна-напівпримусова асиміляція субординованих спільнот. Прикладом тут можуть бути більшість західних демократичних країн, зокрема сучасні *Італія, Німеччина, Франція* та ін.

Ліберальну етнонаціональну політику проводять лише кілька справді демократичних, правових держав. Мета цієї політики — забезпечення потреб та інтересів кожної людини, всіх етнонаціональних спільнот, досягнення та збереження гармонійних етнополітичних відносин, інтеграція суспільства. Така політика користується виключно правовими, гуманістичними методами. Зразковими прикладами тут вважаються *Швейцарія, Голландія, Канада та Скандинавські країни*. Часто така політика називається також політикою «етнічного плюралізму» або «багатокультурності».

Етнонаціональна політика також може бути *змішаного типу*, тобто мати ознаки кількох підтипів. Скажімо, етнонаціональну політику *Великобританії* можна охарактеризувати як демократичну, але авто-

ритарну (щодо Північної Ірландії), політику Російської Федерації як тоталітарну (щодо Чеченської республіки) та як авторитарну (щодо інших республік Північного Кавказу) і демократичну — (щодо Татарстану та ін.). Етнонаціональну політику *України* можна вважати переважно демократичною.

Реалізація етнонаціональної політики може здійснюватись за допомогою таких заходів як толерантність, насильство, репресії та ін.

Результатами етнополітики можуть бути злагода, співробітництво, напруга, дружба, конфронтаційність, ворожість, недовіра, етнічна війна.

Історії людства відомо чимало прикладів, коли діяльність держави в сфері національних відносин призводила до жорсткого кровопролиття, сіяла ворожнечу та недовіру між націями.

Проблема пошуку цивілізованих форм співжиття етнонаціональних спільнот у багатонаціональних за складом свого населення державах віддавна є предметом національної уваги і турботи світового співтовариства. Пошуки у цьому напрямі розпочалися з початком територіального поділу світу й утворенням багатонаціональних держав — імперій, посиленням національно-визвольної боротьби на рубежі XIX ст. Визначальним орієнтиром розв'язання етнонаціональних проблем як у минулому, так і сьогодні, залишається дотримання основоположних універсальних, фундаментальних **принципів**, які базуються на міжнародному праві (документи ООН, ОБСЄ та ін.) і апробованих більшістю демократичних країн світу

Право на самовизначення, яке стосується кожної людини та всіх етнонаціональних спільнот.

Цей принцип ґрунтується на демократії, в ньому гармонійно поєднані ідеї національної єдності і взаємодовір'я між націями. Принцип самовизначення передбачає право кожної нації на її відокремлення від держави, до якої вона входить, і утворення власної національної держави. «Всі держави, — записано у Міжнародному пакті про громадянські і політичні права (прийнятому Генеральною Асамблеєю ООН у 1966 р.), — повинні відповідно до положень Статуту ООН заохочувати здійснення права на самовизначення». При цьому зауважено, що відокремлення не є єдиною формою національного самовизначення. Воно може означати, наприклад, вільну етнонаціональну самоідентифікацію особи залежно від її свідомості; національно-територіальну або національно-культурну автономію; гарантоване представництво в органах державної влади як місцевого, так і вищого рівня тощо.

Принцип рівноправності.

Рівноправність індивідів полягає у визнанні рівності прав і свобод кожної людини, незалежно від її національного або етнічного походження, соціального статусу, політичних уподобань, віросповідання тощо. ***Рівноправність етнонаціональних спільнот*** — рівність прав і свобод незалежно від чисельності, культури, політичного та соціально-економічного розвитку.

Демократична етнонаціональна політика має відповідати багатьом вимогам. Зокрема, вона повинна бути науково-обґрунтованою; базуватися на демократичних принципах і конституційно-правових засадах; бути чітко визначеною (це стосується, перш за все, державної концепції етнонаціональної політики); послідовною, але водночас і гнучкою; здатною до інновацій; «прозорою», тобто досить відкритою і зрозумілою; без подвійних стандартів; інформаційно й матеріально забезпеченою та ін. Водночас вона не повинна бути всеохоплюючою та всепроникаючою, оскільки етнічні/національні почуття людини є її особистою справою, а етнонаціональні спільноти є природними, самодостатніми та, значною мірою, ***самоврядними*** феноменами.

Принцип суверенітету, який означає верховенство і незалежність влади, стосується лише етнонації, народу (політичної нації) та держави. Отже, суверенітет поділяється на національний, народний і державний.

Національний суверенітет — це сукупність суверенних прав нації, що гарантують її існування та створення власної держави чи державного утворення.

Народний суверенітет означає верховенство, незалежність і повновладдя народу в державі як єдиного законного та правочинного носія верховної влади.

Державний суверенітет — це верховенство, єдність і самостійність державної влади, її незалежність від будь-якої іншої влади всередині держави, а також поза нею.

Принцип невтручання у внутрішні справи держав, що впливає з принципу суверенітету. Однак світова спільнота все наполегливіше обстоює думку, що етнонаціональна політика не є виключно внутрішньою справою окремих держав. Сьогодні порушення прав людини та етнічних меншин у деяких країнах (особливо в умовах етнічних війн, етнічних «чисток» і «зачисток») розглядаються як прояви етноциду (знущення та знищення людей за етнічною ознакою) та виклик світовій спільноті і гостро засуджуються. Більше того, посилюється тен-

денція прямого втручання міжнародних організацій у внутрішні справи таких держав (надсилання до них інспекційних комісій, введення «блакитних шоломів» ООН та військ НАТО, бомбардування тих сил, які здійснюють злочини та ін.). Формально такі дії є грубим порушенням принципу невтручання. Однак їх можна зрозуміти і певною мірою виправдати, якщо: 1) порушення прав людини та етнонаціональних спільнот набувають масового характеру; 2) вичерпано всі інші шляхи та методи впливу на порушника — дипломатична ізоляція, політичний тиск та економічні санкції; 3) втручання відбуваються за спеціальним рішенням ООН; 4) застосування сили є адекватним; 5) втручання виключає нові жертви серед мирного населення, а матеріальні збитки чи шкода докільню зведені до мінімуму.

Принцип територіальної цілісності, що передбачає недоторканість кордонів держави та її територіальну цілісність. Звичайно, сьогодні в умовах могутніх інтеграційних процесів недоторканість кордонів не лише не виключає, а навпаки, передбачає їх відкритість для пересування людей, ідей, капіталів тощо. Та й саму територіальну цілісність не варто абсолютизувати. До того ж принцип територіальної цілісності суперечить принципові права націй на самовизначення, точніше, вони виключають один одного. І все ж таки протиборство двох зазначених принципів — це не квадратура кола (тобто питання, що не має рішення), як вважають деякі теоретики та практики етнонаціональної політики. Це питання має вирішення, але шукати його слід виключно на шляхах вдосконалення ліберальної етнонаціональної політики.

Демократична етнонаціональна політика виконує досить багато різноманітних і важливих **функцій**. Основними серед них є:

- ♦ **управлінська**, яка полягає в розробці основних напрямів розвитку етнонаціональної політики й управління етнополітичними процесами та відносинами;
- ♦ **мобілізаційна**, призначення якої — мобілізувати людські, духовні та матеріальні сили етнонаціональної спільноти для досягнення поставленої мети;
- ♦ **організаційна**, що має сприяти налагодженню організованого життя та цілеспрямованої діяльності етнонаціональних спільнот, зокрема створенню організаційних структур, здатних забезпечувати їхні потреби й інтереси;
- ♦ **контрольна**, яка полягає у здійсненні контролю за дотриманням всіма суб'єктами етнонаціональної політики законів і норм, що визначають етнополітичні відносини;

- ♦ **захисна**, що спрямована на забезпечення етнополітичної безпеки людини, етнонаціональних спільнот, усього поліетнічного суспільства;
- ♦ **стабілізаційна**, що підпорядкована збереженню етнополітичної стабільності та зміцненню національної безпеки;
- ♦ **інтеграційна**, що полягає в збільшенні внутрішньої єдності етнонаціональних спільнот, їх інтеграції в суспільно-політичне життя, у зміцненні національної єдності поліетнічного суспільства та територіальної цілісності держави;
- ♦ **етнопримирювальна**, що має на меті узгодження специфічних потреб та інтересів різних етнонаціональних спільнот між собою та із загальносуспільними інтересами, запобігання ескалації етнополітичних конфліктів та їх цивілізоване розв'язання;
- ♦ **функція етнічної та політичної соціалізації**, тобто формування етнічної та політичної свідомості, включення людини в етнополітичне життя;
- ♦ **виховна**, завданням якої є формування високої етнополітичної культури як сплаву й синтезу високої політичної культури та культури міжетнічного спілкування;
- ♦ **інноваційна**, що покликана вести постійні пошуки і запроваджувати нові засоби та методи вдосконалення етнонаціональної політики;
- ♦ **прогностична**, що вимагає моніторингу (відстежування) етнополітичних процесів і відносин, з'ясування тенденцій їх розвитку та передбачення наслідків.

14.2. Найважливіші принципи та динаміка етнонаціональної політики в Україні

У будь-якій поліетнічній державі, у тому числі й в Україні, необхідно наукове, зважене, з урахуванням своєї специфіки, продумане регулювання етнонаціональних процесів. Головним механізмом цього регулювання виступає етнонаціональна політика, що покликана пояснити роль етнічності як політичного фактора у взаєминах між етнонаціональними державами і етносами, які проживають на їхніх територіях, між різними етнонаціональними спільнотами усередині України.

Після здобуття незалежності Україна взяла курс на відродження власної демократичної етнонаціональної політики. Про це свідчать положення «Декларації про державний суверенітет України», «Де-

кларації прав національностей України», Закону України «Про національні меншини в Україні», відповідних статей Конституції України та інших нормативно-правових документів, а також деякі практичні заходи держави, спрямовані на задоволення потреб та інтересів усіх етнонаціональних спільнот.

Етнонаціональна політика буде успішною й ефективною, якщо при її розробці і здійсненні будуть втілюватися наступні принципи:

- **гармонійне поєднання норм, принципів і стандартів міжнародного права з національними особливостями України.** Формуючи правову базу етнополітики, українські законодавці виходили з принципів, що закладені в міжнародних документах, які стосуються етнонаціональної сфери, у першу чергу, захисту прав націй і національних меншин: Загальна Декларація прав людини (1948 рік), Конвенція ООН про заборону всіх форм расової дискримінації (1965 рік), «Про правову основу й основні механізми етнонаціональної політики», підписану в Гельсінкі в рамках укладеного пакту з безпеки та співробітництва в Європі (1975 рік), Європейська хартія регіональних мов і мов національних меншин (1992 рік);
- **залучення всіх громадян та етнонаціональних спільнот до активної участі в суспільно-політичному житті, державному управлінні та самоврядуванні;**
- **здійснення найширшого національного самовизначення;**
- **досягнення не тільки юридичної, але і фактичної рівності для всіх етнонаціональних спільнот.** Ця рівність повинна втілюватись у всіх сферах життя українського суспільства: економічній, політичній, соціальній і духовній, і, насамперед для національних меншин. Жодна державна етнополітика не матиме успіху, якщо не буде здійснюватися на принципах поваги до національних меншин, визнання їх юридичної і фактичної рівноправності з корінною нацією;
- **глибока аналітичність і науковий прогноз в етнонаціональній сфері,** що припускає володіння точною інформацією, знання ситуації, проведення соціологічних досліджень, здатність передбачати, моделювати наслідки прийнятих рішень, в першу чергу — з недопущення ескалації етнічних конфліктів;
- **пріоритет прав особистості над правами будь-яких етнонаціональних спільнот.** Практика досить переконливо демонструє, що етнонаціональна нестабільність породжується в першу чергу тим, що права нації ставляться вище прав особистості; а

це — прямий шлях до шовінізму, геноциду, етнічних конфліктів і війн;

- *заборона будь-яких обмежень прав громадян за ознаками національної, мовної та релігійної приналежності;*
- *формування високої етнополітичної культури;*
- *заборона громадських об'єднань і організацій, а також пропаганди і агітації, спрямованих на розпалювання національної та релігійної ворожнечі;*
- *формування на принципах демократизму, права національної єдності і взаємної довіри між етнонаціональними спільнотами, толерантності в етнонаціональних стосунках, поваги традицій, звичаїв і віросповідання.*

Ці принципи українська держава, державні структури, що регулюють етнонаціональну сферу життя суспільства, повинні проводити постійно і послідовно. У протилежному випадку в українському суспільстві буде зростати напруга, що в підсумку може привести до серйозних етнонаціональних конфліктів у суспільстві.

Ефективність етнонаціональної політики в кінцевому результаті залежить від того, наскільки правильно її принципи відображають стан етнонаціональної ситуації, уміння урядових кіл враховувати етнонаціональні інтереси і, зрештою, гармонізувати їх.

З урахуванням цих принципів доцільно простежити динаміку етнополітики в Україні, що містить у собі три основних періоди:

1. *В Україні 20 — початку 30-х років був короткий період етнічного і національного ренесансу, пов'язаний із політикою українізації,* яка була спрямована на формування національних кадрів і національної культури. При цьому досить повно враховувалися інтереси інших національностей, що населяли республіку. Із 30 млн жителів України того часу 20% складали представники різних національностей і етнічних груп. Ті з них, що проживали компактно, виявляли себе не тільки в духовній сфері, але і в політичній, і в адміністративній. Наприкінці 20-х років в Україні були створені районні національні Ради: до 1931р. їх було 25, у тому числі 8 російських, 7 німецьких, 3 єврейських, 3 болгарських, 3 грецьких і 1 польська. Було створено більше тисячі селищних і сільських національних Рад: російських, німецьких, єврейських, польських, болгарських, грецьких і т. д. У 1929—30 навчальному році в республіці функціонувало більш 3,5 тисяч шкіл, у яких навчальний процес проходив рідними мовами національних груп — німецькою, єврейською, польською, болгарською, чеською, вірменською.

Мовами національних меншин функціонували 42 національних технікуми, кілька інститутів народної освіти, 634 бібліотеки, 96 клубів, більше 500 газет, театри болгарською, грецькою і єврейською мовами.

У Донецькій області були російські, грецькі, німецькі сільські національні Ради, діяли школи з українською, російською, грецькою, татарською, вірменською, єврейською мовами навчання, виходили газети грецькою, татарською мовами, існував грецький театр.

У проведенні політики українізації припускалися однак і перегини, перекоси, тому її не слід ідеалізувати. Але в цілому це було прогресивне явище, що сприяло росту національної самосвідомості. У другій половині 30-х років ця політика була згорнута грубими насильницькими методами, притаманними сталінізму.

2. Друга половина 30-х — початок 90-х років. У цей період політика держави була спрямована на *придушення національної самосвідомості в Україні*. Почали здійснюватися масові репресії проти національних кадрів і представників української культури. У 30-ті роки були розстріляні прозаїк Г. Косинка, поет Д. Фальківський, публіцист К. Буревій, покінчили із собою нарком освіти України Н. А. Скрипник, письменник М. Хвильовий, арештовані письменники М. Яловий, О. Вишня, М. Івченко. Викачувались сировинні ресурси, особливо — зерно. У 1932—1933, 1948—1949 роках в Україні було два штучних голодомори. Відбувалося згортання української культури і культур інших етнонаціональних спільнот, що проживають на території України. Рішенням ЦК КП(б)У в березні 1939 року були ліквідовані національні райони. Широкого розмаху набула русифікація — впровадження в школах і вузах викладання російською мовою.

У роки війни відбулась насильницька депортація з України цілих народів: німців, кримських татар, частини греків. У роки застою сфера національних відносин була закрита для об'єктивного наукового дослідження, абсолютизувались досягнуті результати в області національної політики, етнонаціональні проблеми не вирішувались, а заганялись вглиб. У ці роки здійснювався моральний терор проти української інтелігенції (В. Стус, Є. Сверстюк, Г. Снегирьов, І. Дзюба). В країні проводилась політика русифікації. Українська мова зникала з вживання у вищих навчальних закладах, в багатьох державних установах.

3. 90-ті роки — відродження національної самосвідомості в Україні. У першу чергу воно пов'язане з проголошенням у серпні 1991 року незалежності України. Важливим правовим втіленням основних принципів етнополітики на державному рівні стало прийняття в листопаді

1991 року Верховною Радою України Декларації прав національностей України, де в статті першій говориться, що українська держава гарантує всім етнонаціональним спільнотам і громадянам, які проживають на її території, рівні політичні, економічні, соціальні і культурні права. Закон «Про національні меншини в Україні» (1992 рік) юридично закріпив це положення. Позитивним фактором удосконалювання етнополітики є розвиток освіти і культури етнонаціональних спільнот, що проживають на території України.

Наразі в Україні функціонує більше 600 шкіл із польською, новогрецькою, молдавською, румунською, угорською й іншими мовами викладання, у яких навчаються більше 120 тисяч школярів. Створено більш ніж 1,7 тисяч факультативних груп, у яких близько 40 тисяч учнів вивчають 25 мов. У Києві відкрито єврейську школу. З метою сприяння подальшому відродженню і розвитку національних культур Кабінет міністрів у 1995 році затвердив Концепцію розвитку культур національних меншин. У Києві відкритий Республіканський центр національних культур. На радіо відкрито нову програму на мовах національних меншин, видається 57 газет 38-ма мовами.

14.3. Основні задачі та напрямки формування нової концепції етнонаціональної політики в Україні

Наразі нова концепція національної політики в Україні формується і розвивається, звільняючись від ідеологічних схем, переборюючи звичні канони, стаючи більш дієвою, реальною і прагматичною. Вона виходить із двох основних положень:

1. Гарантованість з боку держави рівних прав в усіх сферах життя всім етнонаціональним спільнотам, що проживають на території України.

2. Права людини як особистості можуть бути гармонійно забезпечені в умовах одночасного дотримання її національних прав.

Етнополітика української держави має *за мету* трансформуватись із потенційно можливого джерела етнонаціональних протиріч і конфліктів в опору і силу України. Держава повинна стати при цьому гарантом відродження і розвитку всіх етнонаціональних спільнот України.

Виходячи з поставленої мети, а також із наявності окремих етнонаціональних проблем, Українська держава спрямовує власну етнополітику на вирішення *найважливіших задач*:

- ♦ адаптація різних етносів з урахуванням їх інтересів та історії до нових умов розвитку держави, до моделі демократії: пошук і знаходження балансу інтересів всієї держави і етнонаціональних, місцевих спільнот із урахуванням їх специфічних потреб, безпеки та єдності держави;
- ♦ досягнення гармонізації міжетнонаціональних відносин, між-національного миру, утвердження у відносинах між етнічними групами атмосфери толерантності, дружби, високої взаємної довіри, поваги до мов, культур, звичаїв, традицій;
- ♦ розробка та вдосконалення нового, так званого «етнополітичного законодавства», що покликане регулювати етнополітичні відносини;
- ♦ всім громадянам України — правове забезпечення рівних можливостей у керуванні державними і суспільними справами, зміцнення гарантій, які б виключили прояви шовінізму, дискримінації громадян за етнічними, релігійними або мовними ознаками;
- ♦ заборона та кримінальне переслідування діяльності щодо підризу національної безпеки держави, збудження соціальної, етнічної, мовної та релігійної ворожнечі в усіх сферах етнoderжавних і міжетнічних відносин;
- ♦ захист прав біженців та іммігрантів;
- ♦ відродження культурної й етнічної самобутності етнічних українців;
- ♦ розширення і поглиблення контактів із 14 мільйонами своїх співвітчизників, що проживають за межами України;
- ♦ створення необхідних умов для розвитку національних меншин, захист їх культурної, етнічної, релігійної і мовної самобутності;
- ♦ необхідність врахування специфіки різних регіонів (особливо Криму, Донбасу, Закарпаття), що склалася через історичні, культурні, географічні, економічні і інші причини;
- ♦ вироблення ефективних шляхів і методів вирішення етнічних конфліктів, їх прогнозування, попередження і вирішення;
- ♦ формування високої етнополітичної культури.

Важлива роль у правовому вирішенні цих проблем належить Конституції. Норми, що містяться в статтях 10, 11, 12, покликані врегулювати основи етнонаціонального розвитку й етнонаціональних відносин в Україні.

Конституція України зобов'язує державу сприяти меншинам у їх культурних прагненнях, формуванні у громадян почуття взаєморозуміння, миру, злагоди.

Стаття 11 фіксує: «Держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України».

Держава покликана спрямовувати свої зусилля на те, щоб створити всім суб'єктам етнонаціонального процесу необхідні умови для їхнього самовираження, максимального урахування і збалансування їх інтересів.

Конституція України накладає на державу обов'язок забезпечення захисту етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності національних меншин.

Ефективність найважливіших задач державної етнонаціональної політики багато в чому залежить від ступеня її реалізації в усіх сферах життя українського суспільства.

У соціально-економічній сфері:

- ♦ розроблення державних, регіональних програм соціально-економічного розвитку, зорієнтованих насамперед на збереження основ життєдіяльності етнічних груп;
- ♦ створення соціально-економічних підвалин реалізації духовно-культурних потреб і запитів етнічних груп;
- ♦ формування ринкової економіки, яка з урахуванням регіональних, географічних особливостей реально впливає на стабілізацію етнополітичних процесів;
- ♦ сприяння розвитку традиційних форм господарської діяльності та різноманітних форм власності з урахуванням національної специфіки етнічних груп;
- ♦ залучення на основі спонсорської і благодійницької діяльності українських та зарубіжних підприємницьких кіл до програм допомоги співвітчизникам, що повертаються в Україну;
- ♦ матеріальна підтримка вирішення проблем депортованих;
- ♦ залучення капіталів етнічних українців зарубіжних країн для розвитку національної економіки.

У політико-правовій сфері:

- ♦ розробка пропозицій щодо вдосконалення законодавства у сфері регулювання міжнаціональних відносин;
- ♦ створення механізмів попередження конфліктів у міжнаціональних та міжетнічних відносинах;

- ♦ відпрацювання ефективного механізму управління міжнаціональними відносинами по вертикалі з урахуванням специфіки усіх рівнів влади та широким залученням представників етнічних груп до участі у державотворчих процесах;
- ♦ створення розгалуженої державної структури міграційної служби.

У духовно-культурній сфері:

- ♦ збереження історичної, духовно-культурної спадщини усіх етнічних груп, що проживають в Україні;
- ♦ формування атмосфери взаємодії і взаєморозуміння та між-етнічної злагоди між усіма етнокомпонентами українського суспільства — українською нацією, корінними народами і національними меншинами;
- ♦ забезпечення полікультурного розвитку українського суспільства;
- ♦ формування духовно-культурної єдності Українського народу;
- ♦ забезпечення всебічного розвитку і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя; гарантування вільного розвитку, використання і захисту російської, інших мов національних меншин;
- ♦ розширення гуманітарного співробітництва із зарубіжними українцями та особами іншого етнічного походження — вихідцями з України;
- ♦ забезпечення гарантій недопущення екстремізму, шовінізму, національної та релігійної нетерпимості;
- ♦ забезпечення свободи вибору кожною етнічною групою свого шляху у загальноцивілізованому процесі;
- ♦ регулювання регіональних демографічних проблем з точки зору збереження популяцій різних національних груп.

У зовнішньополітичній сфері:

- ♦ участь у роботі міжнародних інституцій з метою вдосконалення національного законодавства з питань етнополітики та використання міжнародного досвіду у цій галузі;
- ♦ використання у міжнародній політиці інтеграційних тенденцій для вирішення проблем соціально-економічного розвитку держави в цілому та її окремих регіонів із врахуванням національного фактору;
- ♦ співпраця з міжнародними організаціями щодо забезпечення прав зарубіжних українців;

- ♦ вирішення проблем депортованих; ініціювання переговорів та консультацій з метою поліпшення становища осіб, що належать до національних меншин;
- ♦ розроблення концепції співробітництва прикордонних регіонів України з сусідніми регіонами інших країн; розширення співробітництва з іншими державами та міжнародними організаціями з проблем іммігрантів та біженців;
- ♦ постійне співробітництво з державами щодо запобігання та розв'язання міжнаціонального напруження.

Важливими складовими державної етнополітики виступають такі два її аспекти, як залучення науковців до осмислення етносоціальних, етнополітичних, етнокультурних, етнодержавознавчих проблем розвитку України та постійний аналіз і вивчення ситуації у міжнаціональній сфері.

Перший аспект пов'язаний з активною співпрацею державних органів з ученими. Без ґрунтовних наукових розробок неможливо в сучасних умовах формувати етнополітику держави, ефективно впливати на етнополітичні процеси в суспільстві, приймати важливі управлінські рішення.

Другий аспект передбачає необхідність здійснення систематичних діагностик (соціологічних моніторингів) самопочуття етнічних груп в Україні, тенденцій міжетнічних процесів з метою прийняття державними органами своєчасних рішень, спрямованих на зниження суспільно-небезпечного перенапруження у цій галузі.

Державна етнополітика України також має бути науково обґрунтованою, базуватися на знанні історії, етнополітології, етнографії, демографії, психології, лінгвістики, культури, особливостей господарської діяльності етнічних груп.

Вирішення етнополітичних проблем України потребує значних зовнішньополітичних зусиль держави. Невипадково найбільш серйозні ускладнення у цій сфері Україна має саме у прикордонних регіонах. Укладення дво- і багатосторонніх угод про визнання кордонів і територіальної цілісності, про взаємний захист національних меншин, розвиток співпраці, економічних і гуманітарних обмінів із сусідніми державами значно полегшить задоволення інтересів національного розвитку різних етнічних груп, що проживають в Україні.

Поки що в Україні, на відміну від багатьох інших посттоталітарних держав, вдавалося уникнути ескалації етнополітичних конфліктів і зберегти етнополітичну стабільність. Звичайно, становлення демократичної етнонаціональної політики України не обійшлося без пев-

них прорахунків. До них можна віднести зволікання із прийняттям державної концепції етнонаціональної політики (і це при тому, що науковці давно вже зробили кілька її варіантів); гальмування розвитку етнополітичного законодавства; передчасну й нічим не виправдану ліквідацію Комітету у справах національностей і міграції та деякі інші.

14.4. Роль політичних інститутів у формуванні етнонаціональної політики в Україні

Основними суб'єктами етнополітики є *держава, етнічна еліта та політичні партії*.

Держава є могутнім генеруючим суб'єктивним чинником в етнополітичних процесах, який розробляє і здійснює етнонаціональну політику, створює з цією метою відповідні структури. Держава, згідно з чинним українським законодавством, зосереджує зусилля на вирішенні таких завдань:

- ♦ визначає стратегію розвитку етнополітичної сфери шляхом прийняття на рівні Президента, Верховної Ради України державницьких етнополітичних рішень;
- ♦ через відповідні органи у структурі виконавчої влади організує розробку конкретних заходів, підходів та засобів впровадження прийнятих рішень;
- ♦ вирішує питання реалізації державної етнополітики в регіонах.

Другим суб'єктивним фактором етнополітичної політики виступає *етнічна еліта*. Її функціональна **роль** полягає в тому, що вона:

- ♦ формує стратегічний курс політики, який спрямовується на формування толерантності у міжнаціональних, міжетнічних взаємовідносинах;
- ♦ виробляє ідеологію в етнополітиці, яка мінімізує джерела етноконфліктної ситуації;
- ♦ спрямовує діяльність засобів масової інформації, які відіграють важливу роль у формуванні міжетнічних установок та стереотипів.

До суб'єктів етнополітики, які активно впливають на сутність і характер розвитку етнополітичного процесу, належать також *політичні партії*. Особливо цей вплив посилюється у тих країнах, для яких притаманне національне відродження, на фоні якого відбувається становлення реальної багатопартійної системи.

Розпочинаючи напружену політичну боротьбу, політичні партії стикаються з необхідністю визначатись зі ставленням та поведінкою у такій найгострішій сфері суспільного буття, як етнополітика. При цьому варто підкреслити, що партії, **по-перше**, можуть у зверненнях до електорату акцентувати чи не акцентувати увагу на будь-яких етнічних проблемах. Тут багато що залежить від програмних положень і орієнтацій самих партій в етнічній політиці. **По-друге**, важливим є також питання етнічного складу основних політичних партій, зокрема, наскільки він відображає етноструктуру суспільства, а також у яких регіонах (з урахуванням етнічної структури населення) функціонують партійні осередки тієї чи іншої партії.

Діяльність політичних партій в сфері етнічної та мовної політики необхідно досліджувати в **двох аспектах**:

1. Діяльність етнічних політичних партій.
2. Діяльність політичних партій в сфері національної політики.

Якщо подивитися на перелік українських політичних партій, наданий ЦВК України, то можна нарахувати близько 10 партій **етнічної спрямованості**. При цьому абсолютна більшість серед них є партіями, що позиціонують себе як партії українського та російського етносів. Виключення становлять Демократична партія угорців України та Політична партія «КМКС «Партія угорців України».

Разом з тим, викликає сумніви фактичний рівень відповідності цих партій визначенню «етнічні партії». Більшість із них створювалися «зверху» — елітами етнічних груп. Відповідно, ці політичні утворення не є повноцінними представниками відповідних етнічних груп і не мають під собою необхідного рівня підтримки (що, до речі, в повній мірі відображається на рейтингах етнічних партій). Отже, існуючі в Україні етнічні партії є скоріше спробою маніпулювання самоідентифікацією виборців, певною електоральною технологією. Головними **причинами** неактуальності етнічних політичних партій для України на сьогодні є, **по-перше**, відносно задовільний рівень дотримання прав національних меншин України та задоволення їх потреб і, **по-друге**, наявність надмірної заполітизованості українського суспільства, що базується не на етнічному факторі.

На сьогоднішній день в Україні єдиними більш-менш повноцінними політичними утвореннями етнічної спрямованості є різного роду політичні об'єднання кримських татар (такі як Меджліс кримських татар). Їх політичні організації хоча й створювалися у більшості своїй так само представниками еліти етносу, все ж мають реальну підтримку серед представників своєї етнічної групи. Така ситуація пов'язана,

перш за все, з тим, що у зв'язку зі складним соціально-економічним становищем кримських татар, обумовленим складнощами їх повернення на етнічну батьківщину, виникла необхідність захисту інтересів кримських татар як на рівні АРК, так і на загальноукраїнському рівні. Отже, можна зробити попередні висновки, що питання діяльності етнічних партій в Україні ще не є гостро актуальним. Однак задля унеможливлення прояву негативних результатів їх функціонування у майбутньому вже зараз необхідно розробляти чітку нормативно-правову базу для їх створення та позитивної участі в здійсненні української етнонаціональної політики.

Більш широкою темою для дослідження є *етнополітична* діяльність решти політичних партій України.

Як демонструє історія незалежної України, питання формування та реалізації її етнополітики, проблеми мовної політики, питання загальнонаціональної єдності, які є найбільш актуальними для нашої держави, традиційно опиняються в епіцентрі публічної риторики політичних сил саме під час виборчих кампаній. Партії та виборчі блоки у цей період зосереджують свою увагу здебільшого на питаннях мовної політики. Зокрема політичні сили експлуатували цю проблематику під час як парламентських виборів 2002-го та 2006 років, так і президентських виборів 2004 року.

Проте в період урядової чи парламентської діяльності тема етнонаціональної політики зазвичай опиняється поза увагою політичних сил. Одним із доказів, який яскраво ілюструє цю тезу, є певна статичність, «підвишеність» законодавчого забезпечення етнополітики держави: безнадійно застарів Закон України «Про мови в Українській РСР», який був прийнятий ще до розпаду СРСР у 1989 р., фактично незмінним є Закон України «Про національні меншини в Україні», прийнятий у 1992 року. Досі не ухвалено й такий важливий для будь-якої держави нормативно-правовий акт як Концепція державної етнополітики.

Тим не менше певна динаміка в розробці законодавчої основи етнонаціональної політики нашої держави все ж існує. Верховна Рада прийняла Закон України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин 1992 р.», який вступив у дію з 1 січня 2006 року.

Розглянемо позиції щодо етнічних та мовних питань тих партій, які за результатами позачергових парламентських виборів 2007 року подолали 3-відсотковий бар'єр: Партії регіонів, Блоку Юлії Тимошенко, Нашої України — Народної Самооборони, Комуністичної партії України та Блоку Литвина. Ці політичні сили мають великий потен-

ціал у процесі модернізації української етнополітики, адже саме вони, пройшовши до Верховної Ради України, формують законодавчу гілку влади і мають можливість виступати з законодавчими ініціативами щодо питань етнополітики.

Партія регіонів. У розділі «Єдність та багатоманітність» виборчої програми ПР (на дострокових виборах 2007 року) під назвою «Стабільність та добробут» наведені положення, фактично тотожні до положень програм попередніх виборчих кампаній (в т. ч. президентської кампанії В. Януковича): «Ми — різні: на Півночі та Півдні, Заході та Сході, але ми — громадяни єдиної країни. У цьому — запорука нашої сили і процвітання. Регіони з їх особливостями і традиціями становлять духовну скарбницю України та її самобутність, яку необхідно зберігати та розвивати спільними зусиллями!» Стосовно мовної політики вказується, що регіонали виступають «за надання російській мові статусу державної мови». Тут же вказано на умову та механізм досягнення цієї мети: «Для цього необхідна стійка більшість у Верховній Раді. Ми — послідовні прихильники гасла: «Дві мови — один народ!»

Після оголошення результатів виборів під час формування парламентської коаліції органи місцевого самоврядування, де більшість становили представники ПР, стали виносити на сесійні засідання питання про надання російській мові статусу регіональної згідно зі згаданою вище ратифікованою Хартією. Першою стала на цей шлях Харківська міська рада, яка ще 6 березня 2006 року ухвалила рішення про надання російській мові статусу регіональної в окремо взятому м. Харкові, 25 і 26 квітня аналогічні рішення було ухвалено Луганською обласною радою і Севастопольською міськрадою, пізніше — Донецькою облрадою. В результаті більша частина таких рішень була опротестована прокуратурою.

Значна частина зареєстрованих у ВР законопроектів від регіоналів стосується, як і варто очікувати, можливостей підвищення статусу російської мови.

По закінченню передвиборчої кампанії та формуванню правлячої коаліції позиції регіоналів щодо мовної та етнічної політики не зазнали змін. Це дає підстави говорити про продовження балансування ПР між прихильниками зміни статусу російської мови і їх супротивниками.

Блок Юлії Тимошенко. Тематика гуманітарної регіональної політики, мовні питання та етнополітика є предметом політичної риторики і для БЮТ. У програмних засадах партії «Батьківщина» наголошується, що у сфері етно- та мовної політики необхідно «домагатися відродження і розвитку національної культури і мови, культури і мови

національних меншин, які повинні стати головним чинником консолідації громадян України». Щоправда, в який саме спосіб БЮТ збирається це робити, у програмі не вказується. Треба також зазначити, що згадана проблематика майже не знаходила відображення в законотворчій діяльності бютівців. У парламенті було зареєстровано лише законопроект народного депутата Б. Фельдмана стосовно модернізації законодавства про національні меншини в Україні, але сталося це ще в 2005 році — під час третьої сесії ВР IV скликання. На сьогодні цей документ так і залишається проектом.

Питання етнічної та мовної політики, проблеми гуманітарної регіональної політики фігурували й у програмі дій уряду, на чолі якого перебувала Ю. Тимошенко під час свого першого прем'єрства. В ній було сказано: «уряд забезпечуватиме: задоволення освітніх та культурних потреб національних меншин України, створення належних умов для відродження, збереження і всебічного розвитку етнічних спільнот, їх національно-культурних традицій, функціонування української мови як державної, вільний розвиток російської та інших мов згідно із законом про мови і Європейською хартією регіональних мов та мов національних меншин».

Програма передбачала вироблення чітких планів діяльності органів виконавчої влади, що підпорядковуються уряду, створення концепцій, подальшу деталізацію заходів. Проте необхідних кроків так і не було зроблено, зокрема не з'явилося ні державної програми реформування сфери культури, ні постанов уряду стосовно цієї площини, ані жодних законодавчих ініціатив.

У своїй передвибірній риториці 2007 року Ю. Тимошенко стала приділяти більше уваги мовній політиці. Позиція її політичної сили деталізована у розробленій БЮТ програмі стратегічного розвитку України під назвою «Український прорив: до справедливої і конкурентоспроможної країни».

Зокрема, третій пункт цієї програми, в якому йдеться про інформаційний прорив, передбачає створення громадського телебачення і радіомовлення та захист національного інформаційного простору.

Виступаючи під час міжпартійного з'їзду БЮТ 5 серпня 2007 року, Ю. Тимошенко заявила, що наразі недоречно обговорювати питання про надання російській мові статусу другої державної, принагідно наголосивши, що політичні сили і державні чиновники повинні відмовитися від спекуляцій на цьому питанні.

Блок «Наша Україна — Народна самооборона». У програмі виборчого блоку політичних партій «Наша Україна-Народна самооборона»

«Для людей — а не політиків!» на дострокових виборах 2007 року однією зі стратегічних цілей значилося прагнення «Об'єднати націю через духовне відродження. Українські традиції і духовні цінності зцементують країну». Інший пункт цієї програми обстоював захист «нашої ідентичності — української мови та культури», формування єдиного інформаційного простору країни. Водночас тут ідеться й про забезпечення розвитку «мов і культур усіх меншин, що проживають в Україні».

Разом з тим, фактична позиція цієї політичної сили щодо багатьох питань етнополітики є вкрай розмитою, з наявністю розбіжностей усередині блоку. Так, критика одними членами блоку місцевих рад, які надали російській мові регіонального статусу, сполучалася з політикою відмовчування чи наголошення на вторинності даного питання.

Комуністична партія України. У сфері мовної політики КПУ традиційно обстоює необхідність надання російській мові статусу офіційної чи державної. Особливо подібна риторика набула популярності після ухвалення ВР Закону України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин 1992 р.». Після вступу цього нормативно-правового акту у дію органи місцевого самоврядування, в яких депутати від КПУ ввійшли до складу спільних із ПР коаліцій, підтримали рішення місцевих рад про надання російській мові статусу регіональної. Деталізуючи позицію своєї партії, лідер українських комуністів Петро Симоненко висловив переконання, що одним із шляхів розв'язання «мовної проблеми», а власне, зміни статусу російської мови, є референдум. На його думку «процес розширення ареалу використання української мови необхідно проводити природними, еволюційними, а не революційними методами».

У позачерговому виборчому циклі 2007 року КПУ обіцяла виборцям «забезпечити соціально-економічні та мовно-культурні потреби людей усіх національностей, що проживають в Україні, та гарантувала, що «нова редакція Конституції, запропонована комуністами, надасть російській мові статус другої державної при реальному забезпеченні державного статусу української мови. Неухильно буде виконуватися Європейська хартія регіональних мов та мов меншин». Симптоматично, що поряд із цим пропонуються запровадити й «інститут подвійного громадянства на підставі міжнародних угод».

Блок Литвина. Позиція В. Литвина щодо мовної політики була озвучена ще під час перебування його на посаді спікера ВР IV скликання та до сьогодні не зазнала суттєвих змін. Головним чином її можна витлумачити як статус-кво у «мовному питанні». Він виступав проти внесення змін до законодавства, що регулює вживання мов в Україні.

Таке ставлення лідера однойменного блоку до мовного питання стало офіційною позицією його політичної сили на виборах 2006 та 2007 року. В ході виборчої кампанії до українського парламенту в 2006 році В. Литвин критикував ініціативи ПР щодо проведення мовних референдумів, заявивши зокрема, що виступає проти референдуму про статус російської мови. На його погляд, російська мова повинна залишитися мовою міжнародного спілкування, проте якщо буде запроваджено двомовність, то залишиться тільки одна державна мова — російська.

У травні-червні 2006 року В. Литвин, як і представники «пома-ранчевого табору», виступав із критикою рішень новообраних місцевих рад про надання російській мові регіонального статусу. На його думку, така ситуація виникла внаслідок того, як здійснювалася мовна політика в Україні. Однак шляхів виправлення ситуації ним запропоновано не було.

Грунтуючись на програмних документах та офіційних заявах вищезгаданих політичних сил, доцільно побудувати узагальнюючу таблицю. Це, з одного боку, допоможе окреслити найбільш дискусійні та часто згадувані питання української етнополітики, а з іншого — визначити позиції політичних сил щодо них на останніх парламентських виборах.

Таблиця 14.1

Політична сила	Російська мова як друга державна	Подвійне громадянство	Загально-національна єдність
Партія Регіонів	+	0	+
БЮТ	—	—	+
НУ-НС	—	—	+
КПУ	+	+	+
Блок Литвина	—	0	+

Як бачимо, найбільш «популярними» серед політичних сил українського парламенту на сьогодні є *мовне питання, питання громадянства та тема загальнонаціональної єдності населення України*. При цьому найбільш актуалізованою є тема мови. За роки незалежності

чітка позиція щодо мовного питання стала практично обов'язковою для існування політичної сили, яка хоче отримати електоральну підтримку. Питання подвійного громадянства, остання актуалізація якого в загальнонаціональному масштабі припала на президентську кампанію 2004 року, на сьогоднішній день все частіше відходить на задній план. Серед політичних сил Верховної Ради VI скликання відкрито виступає за впровадження подвійного громадянства лише КПУ. Єдиною об'єднуючою категорією для політичних сил українського парламенту на сьогодні є тема єднання українського народу. Щоправда, не виключено, що кожна з них має різні розуміння цього процесу чи, принаймні, бачить різні плани його здійснення.

В якості висновку щодо діяльності українських партій в сфері етнополітики цілком обґрунтовано можна припустити, що етнічність в політичному полі України носить інструменталістський характер. З одного боку, її використовують етнічні партії, намагаючись спекулювати на самоідентичності представників етнічних груп країни. З іншого боку, рештою політичних партій мовна, етнополітична та регіональна тематика в період виборів використовується як засіб для побудови виборчих кампаній та підкріплення сформованого в суспільстві поділу на «свій — чужий». На сьогодні мовна та етнічна політика й питання формування спільної української суспільної ідентичності в силу особливостей регіонального розвитку залишаються у фокусі уваги політичних сил, проявляючись лише в процесі боротьби між ними за владу. Дуже важливим для врівноваженого етнополітичного розвитку України є усвідомлення того, що заходи та законодавчі ініціативи в сфері етнополітики повинні гармонізувати ситуацію та дозволяти адекватно вирішувати проблеми, а не актуалізувати та загострювати протиріччя. Поки що політичні сили недостатньо усвідомлюють ці вимоги сьогодення.

14.5. Етнонаціональна політика у Донбасі: особливості і тенденції

Однією з найважливіших і насущних задач етнонаціональної політики в Україні є необхідність врахування специфіки різних регіонів, що склалася в силу історичних та економічних причин. Одним із таких регіонів є *Донбас*.

Тісне переплетіння історичного та економічного розвитку Донецької і Луганської областей України, а також спільність певних етно-

політичних процесів обумовили неформальне об'єднання їх у єдиний історико-культурний, економічний та етнічний регіон Донбас. Донбас є одним із найбільш багатонаціональних регіонів України. За даними останнього Всеукраїнського перепису населення 2001 р., тут проживають представники близько 130 національностей та народностей. Це пояснюється цілим рядом факторів історичного, політичного та економічного характеру.

За час свого заселення цей регіон пережив як мінімум півтора десятка значних міграційних хвиль, особливо відчутними серед яких були післявоєнні. В усі часи домінуючими етносами Донбасу були *українці та росіяни*. На початку заселення регіону велику роль у цьому процесі відігравали запорізькі й донські козаки, які заснували тут свої поселення — «зимовники» і «хутори». Вже пізніше, коли завдяки політиці держави почався інтенсивний промисловий розвиток регіону з суттєвим зростом населення (в 5 разів швидше, ніж в інших регіонах Російської імперії), за висновками багатьох дослідників рівень інтенсивності заселення Донбасу українцями та росіянами був приблизно однаковим.

Цей процес мав певну закономірність, результати якої ми можемо спостерігати і сьогодні. За даними перепису 1897 р., у гірничозаводській промисловості Донбасу росіяни становили 74% робітників, а українці — 22,3%. При цьому першооснову такого розподілу не варто шукати в різній спеціалізації переселенців, селяни переважали як в одному, так і в іншому переселенському потоці. Вся справа в тому, що промисловці прагнули приймати на роботу безземельних селян з великоросійських губерній. І справа тут не в етнічних симпатіях. Просто капіталісти були зацікавлені в постійних працівниках, які не будуть періодично відлучатися на сільськогосподарські роботи. У результаті такої економічної політики і сьогодні ми можемо спостерігати чітку закономірність — в селах регіону українська мова є більш розповсюдженою, ніж в містах (особливо великих).

За останніми офіційними даними, в Донецькій області співвідношення українців та росіян дорівнює 56,9% до 38,2%, у Луганській області — 58% до 39%. Уваги заслуговує динаміка співвідношення цих етносів за період між двома останніми переписами (1989–2001 рр.).

За роки, що пройшли після перепису населення 1989 року, чисельність українців зросла на 1,9%, а їхня питома вага серед жителів Донецької області — на 6,2%. Чисельність росіян у порівнянні з переписом 1989 року зменшилася на 20,4%. Відсоток росіян у загальній кількості населення зменшився на 5,4 пункти й становить 38,2% (див. табл. 14.2).

Таблиця 14.2

**Розподіл населення Донецької області
за найбільш численними національностями**

	Кількість (тис. осіб)	Частка від загальної маси населення, %		2001 рік у % до 1989
		2001 рік	1989 рік	
Українці	2744,1	56,9	50,7	101,9
Росіяни	1844,4	38,2	43,6	79,6
Греки	77,5	1,61	1,58	92,6
Білоруси	44,5	0,92	1,45	57,9
Татари	19,2	0,40	0,48	75,2
Вірмени	15,7	0,33	0,19	155,1
Євреї	8,8	0,18	0,53	31,4
Азербайджанці	8,1	0,17	0,08	у 1,9р.б.*
Грузини	7,2	0,15	0,07	у 1,9р.б*
Молдавани	7,2	0,15	0,25	53,8
Болгари	4,8	0,10	0,14	67,0
Німці	4,6	0,10	0,12	73,0
Поляки	4,3	0,09	0,13	63,0
Цигани	4,1	0,08	0,09	85,4
Інші національності	22,7	0,47	0,59	72,8

* р.б. — разів більше.

У Луганській області за цей же період кількість українців зменшилася на 0,7%, а питома вага в загальній чисельності жителів області зросла на 6,1%. Чисельність росіян у порівнянні з переписом 1989 року зменшилася на 22,5%. Відсоток росіян у загальній чисельності населення зменшився на 5,8 пунктів й становить 39,0% (див. табл. 14.3).

Отже, в обох областях намітилася тенденція зменшення кількості росіян та збільшення кількості українців. Скоріше за все така динаміка обумовлена зміною самоідентифікації частини населення Донбасу з «росіянин» на «українець», адже про суттєві міграційні процеси в роки незалежності мова йти не може.

Таблиця 14.3

**Розподіл населення Луганської області
за найбільш численними національностями**

	Кількість (тис. осіб)	Частка від загальної маси населення, %		2001 р. у % до 1989 р.
		2001 р.	1989 р.	
Українці	1472,4	58,0	51,9	99,3
Росіяни	991,8	39,0	44,8	77,5
Білоруси	20,6	0,8	1,2	61,4
Татари	8,5	0,3	0,4	71,6
Вірмени	6,6	0,3	0,1	у 1,7 р. б.*
Молдавани	3,3	0,1	0,2	56,2
Азербайджанці	3,1	0,1	0,1	у 1,5 р. б.*
Євреї	2,7	0,1	0,3	32,2
Цигани	2,3	0,1	0,1	67,8
Поляки	2,1	0,1	0,1	56,4
Грузини	2,1	0,1	0,1	у 1,2 р. б.*
Болгари	1,6	0,1	0,1	63,1
Німці	1,6	0,1	0,1	79,4

* р.б. — разів більше.

Третім за чисельністю етносом, що проживає в Донбасі, є *греки*. За переписом 2001 року в Україні проживає 91,5 тисяч греків, з них 77,5 тисяч (84,7%) — в Донецькій області. На сьогоднішній день греки Приазов'я становлять основну частину грецької діаспори України і є найбільшою компактно проживаючою грецькою діаспорою СНД.

Грецькі поселення в Приазов'ї виникли в 1780-ті роки. Переселенню греків у межі Російської імперії, на землі, відвойовані в Туреччині, сприяла політика, здійснювана Катериною II. Масове переселення грецького населення почалося навесні 1778 року, коли близько 30 тис. переселенців вирушили з Криму до Приазов'я. З самого почат-

ку осілі в Приазов'ї греки складали дві групи: греки-елліни (румеї) і греки-татари (уруми). Греки-елліни у 1779 р. заснували м. Маріуполь і 12 сіл біля нього. Греки-татари — 10 сіл. З часом поблизу них виникли й інші поселення. Відомі також пізніші заселення греків у Приазов'ї. Так, 1829 р. грецькими переселенцями з Туреччини було засновано с. Анадолю. У сучасному Приазов'ї греки-румеї та греки-уруми проживають роздільно. У Першотравневому районі Донецької області селища Ялта та Урзуф є поселеннями румеїв, а селище Мангуш (районний центр) — урумів.

Етнічне й духовне відродження греків почалося в 20-х роках ХХ століття в період українізації. У цей час було утворено три національних райони, 250 сільських національних Рад, виходило 4 газети грецькою мовою, функціонували школи із грецькою мовою навчання, у Маріуполі був відкритий Грецький Національний театр. Однак у 1938 році генеральна лінія партії та уряду щодо розвитку національних мов дкорінно змінилася. Наприкінці 1989 року в Донецьку було створене Регіональне товариство греків України, головна мета якого — робота із забезпечення етнічних і культурних запитів у сфері освіти та культури, а в 1995 році була створена Федерація Грецьких Товариств України (ФГТУ), яка об'єднує більше 50 громадських організацій, що діють на території 12 областей України й республіки Крим. Тісні відносини ФГТУ підтримує з Грецією. В 1999 році відбувся перший візит президента Греції в Маріуполь. Греція неодноразово надавала своїм співвітчизникам гуманітарну допомогу, особливо в медицині. ФГТУ разом із Всесвітньою Радою греків зарубіжжя провели велику підготовчу роботу з проектування й будівництва двох діагностичних центрів у Донецьку та Маріуполі.

Одержали подальшого розвитку грецька освіта, культура й ЗМІ. У деяких школах області факультативно вивчається курс новогрецької мови й літератури, щорічно проводяться обласні олімпіади з новогрецької мови. Фахівців із новогрецької мови та літератури для навчально-виховних закладів готує Маріупольський державний гуманітарний університет. Річний обсяг телепередач новогрецькою на Донеччині становить 27 годин. У Маріуполі щотижня виходить в ефір 30-хвилинна радіопередача новогрецькою мовою.

Четвертою за чисельністю етнічною групою Донбасу є *білоруси*. За даними останнього перепису, в цьому регіоні проживає 65,1 тис. представників цього етносу. Це складає приблизно 23% білорусів України. Характерною рисою білоруського населення Донбасу є те, що переважна їх більшість є городянами (Донецька область — 93,7%, Луган-

ська — 92,9%). Причини цього варто шукати в історії міграційних потоків білорусів до Донбасу.

У другій половині XIX ст. у зв'язку з вичерпанням фонду вільних земель на півдні України велика кількість білоруських переселенців ставали робітниками на промислових підприємствах Донбасу, які швидко розвивались. Такі обставини прибуття білоруських переселенців зрештою й обумовили високий рівень їх урбанізованості. Подібна тенденція збереглася і в XX ст. Відродження зруйнованої війнами економіки країни розпочиналося з відбудови об'єктів першочергової ваги, зокрема шахт Донбасу, а також металургійних і машинобудівних підприємств півдня України. В той період майже половина сезонних робітників з Білорусі прямувала у Донбас. Якщо в 1924–1925 рр. їх було 6,2 тис., то в 1925–1926 рр. — вже 21,3 тис. Аналогічний зріст спостерігався й у майбутньому, аж до післявоєнної відбудови 1943–1950 рр. В подальшому темпи зростання білоруської етнічної групи в Донбасі сповільнилися, а близькість мов та спорідненість культур з домінуючими на цій території українцями та росіянами зумовили початок процесів асиміляції представників цього етносу в регіоні. Як результат — за період 1989–2001 рр. в регіоні спостерігається зменшення кількості осіб, які ідентифікують себе як білоруси (див. табл. 14.2, 14.3).

Ще однією етнічною групою, на яку варто звернути увагу, є *татари*. У Донецькій та Луганській областях проживає 19,2 тис. та 8,5 тис. татар відповідно. Ще у 1920 р. у м. Харкові при Наркомосвіти було утворено татарську секцію у складі Ради нацменшин, яка докладала зусиль для підняття рівня освіти та культури серед татар України, зокрема серед татар Донбасу: на початку 1928 р. у Донбасі було 28 шкіл, 5 клубів, 2 бібліотеки. З отриманням Україною незалежності для татар настає період відродження. У 90-ті рр. в Донецьку була побудована мечеть, відкритий перший в Україні ісламський університет. В 1998 р. зареєстрований Донецький обласний Татарський культурний центр. Робота в ТКЦ ведеться за наступними напрямками:

- ♦ співробітництво з регіональними культурними організаціями та об'єднаннями національних меншин (грецькими, вірменськими, угорськими);
- ♦ розвиток національної культури (діяльність танцювальних колективів, татарських бібліотек);
- ♦ встановлення дружніх відносин з національно-культурними організаціями в Україні та за кордоном.

З наведених даних видно, що в 90-ті роки XX ст. як для татар, так і для більшості інших етнічних груп Донбасу настає період етнічного та

духовного відродження, зростання рівня національної самосвідомості. Так, в цей період були створені обласні національні культурні спільноти вірменів, асирійців, німців, євреїв, росіян і т. д. На сьогоднішній день їх життя та діяльність широко представлені населенню. Так, у 2007 р. відвідувачі Донецького обласного краєзнавчого музею мали змогу ознайомитися з першою в історії Донбасу виставкою «Етнічна мозаїка Донеччини», яка відбивала всю етнічну різноманітність регіону.

Разом з тим, на основі статистичних даних двох останніх Всеукраїнських переписів населення, можна прослідкувати чітку динаміку в розвитку етнічних груп Донбасу в період 1989–2001 рр., яка полягає в зменшенні серед населення регіону кількості представників більшості етнічних груп. Позитивну динаміку зберігають (не враховуючи українців) лише азербайджанці, вірмени та грузини.

Донбас, як регіон надзвичайно цікавий для дослідження в контексті нашої теми, має кілька суттєвих особливостей етнополітичного розвитку:

- ♦ поліетнічний склад населення Донбаського регіону. Донбаський регіон, як вже відзначалося вище, один із найбільш поліетнічних в Україні. У силу різних причин тут у різний час оселилися представники біля 130 етносів;
- ♦ Донбас — найпотужніший за обсягами виробництва і найчисельніший за населенням промисловий район України. Тут розміщені найбільші заводи, комбінати, шахти. Тільки в Донецькій області проживає 4841,0 тис. чоловік, а разом з Луганською областю — 7387,2 тисячі чоловік. Підтвердженням важливості значення економічних показників Донецької області для України є розроблена Донецькою облдержадміністрацією спільно з Національною академією наук України, широким колом наукових організацій регіону, окремими вченими та провідними фахівцями Програма науково-технічного розвитку Донецької області на перспективу до 2020 року;
- ♦ високий рівень урбанізації, який є результатом цілеспрямованого промислового розвитку регіону в період Російської імперії та СРСР. Зараз в Донбасі проживає 88% міського населення (це один з найвищих показників у Європі). Практично у всіх великих містах (Донецьк, Макіївка, Маріуполь, Горлівка, Харцизьк, Краматорськ, Луганськ, Лисичанськ, Алчевськ) переважає російськомовне населення (про причини цього вже йшла мова). Урбанізація призвела до згортання народної культури, що традиційно зберігається в сільському середовищі. Хоча й у

селах Донецької області народна культура також не одержала широкого поширення. Села тут «тяжіють» до міської культури; села Донеччини в цьому плані істотно відрізняючись від сіл Полтавської або Вінницької області;

- ♦ специфічна мовна ситуація. Полягає у великій питомій вазі російськомовного населення. Східна Україна перебувала під домінуючим у всіх сферах впливом Росії більше 300 років. Індустріалізація Донбасу сприяла потужним міграційним процесам росіян у регіон. Вже за переписом 1926 року, росіяни склали 42% робітників Донецького регіону. На сьогоднішній день російська мова в Донбасі за рівнем свого розповсюдження є мовою міжнаціонального спілкування. Тому ідея введення на Україні російської мови як другої державної має в Донбасі багато прихильників, періодично актуалізуючись у виступах окремих представників регіональної та загальноукраїнської політичної еліти.

Розглянемо співвідношення російської та української мов серед росіян та українців Донбасу (табл. 14.4).

Таблиця 14.4

Мовний склад росіян та українців Донбасу

	Вважають рідною мовою, %			
	мову своєї національності	українську	російську	іншу мову
Українці Донецької області	41,2	41,2	58,7	0,1
Росіяни Донецької області	98,6	1,3	98,6	0,1
Українці Луганської області	50,4	50,4	49,4	0,02
Росіяни Луганської області	98,2	1,7	98,2	0,02

Серед інших етнічних груп регіону від 54 до 95 % також вважають російську мову рідною. Загалом українську мову вважали рідною 27,05% населення Донецької області та 30,0%

населення Луганської області, російську мову визначили як рідну 71,85% населення Донецької області та 68,8% населення Луганської області;

- ♦ орієнтація в політичній і економічній сферах на Росію. Ця особливість населення та регіональної еліти Донбасу була вкрай відчутною у перші роки незалежності України, коли втрачена радянська ідентичність населення регіону в силу історичних обставин не могла бути замінена ідентичністю українською, а економічні зв'язки регіону в абсолютній більшості були зорієнтовані на Росію та інші країни колишнього СРСР. На сьогоднішній день економіка Донбасу є вже більш різновекторною, відкривши шляхи на Захід, а радянська ідентичність поступово відходить на задній план, поступаючись місцем українській та регіональній. Загалом, проросійська орієнтованість населення регіону хоча й продовжує бути важливою в сприйнятті населенням Донбасу внутрішньої та зовнішньої політики України, все ж суттєво втратила за роки незалежності свою впливовість.

Вищеозначені особливості етнополітичної складової життя населення Донбасу обумовили три тенденції в розвитку етнонаціональних процесів регіону:

1. Більша частина етнонаціональних спільнот регіону своїми діями сприяє політичній стабільності й громадянському миру в Донбасі. З одного боку, як вважають деякі дослідники, це обумовлене тим, що Донбас став першим регіоном СРСР, де керівництву КПРС дійсно вдалося «сформувати історичну спільноту радянських людей» без яскраво виражених національних ознак. З іншого ж боку, етноси регіону (як і країни в цілому), навчені гірким досвідом сепаратизму й етнічних конфліктів в інших країнах, цінують і підтримують в основному врівноважену національну політику України.

2. Під впливом загальнополітичних, загальносоціальних і загальнонаціональних факторів, а також через географічні, економічні й етнічні своєрідності в Донбасі проявляється регіоналізм, а часом — міжетнічна напруженість (подібна ситуація також у Криму, Закарпатті).

3. Серед населення регіону доволі розповсюдженою є наявність регіональної, донбаської ідентичності. Основи цього конструкту були закладені в радянський період, коли культивовані десятиліттями радянські міфи про героїку праці, стаханівський рух, шахтарську славу й т. і. змінили у свідомості людей, з одного боку, інтернаціонально-комуністичну ідеологію, з іншого боку — думку про винятковість свого краю. В майбутньому, вже за часів незалежної України, ця ідея осо-

бливості Донбасу отримала підтримку регіональної еліти регіону та активно експлуатується в боротьбі за політичну владу.

Особливості та тенденції етнополітичного розвитку Донбасу не можна не враховувати при виробленні й реалізації основних принципів і напрямків етнополітики в регіоні, а також при складанні наукового етнополітичного прогнозу в оцінці майбутніх етнонаціональних процесів. При цьому важливим є розумний компроміс, баланс між прагненням до національного відродження й інтересами, правами національних груп, які проживають як на території Донбасу, так і на території інших регіонів України. В даному контексті слід згадати тему українізації Донбасу. Важко не погодитися з українським істориком **Я. Грицаком**, на думку якого гострота протистояння у рамках цієї теми викликана тим, що україномовні інтелектуали в більшості випадків виступають прихильниками мовної, а не політичної українізації, що є неприйнятним як для Донбасу зокрема, так і для російськомовних громадян сходу й півдня України загалом. Нерозуміння хибності таких стратегій, з одного боку, сприяє політизації цього питання та підвищенню її маніпуляційного потенціалу, а з іншого — може сприяти реальному загостренню як внутрішньорегіональної, так і загальнодержавної ситуації.

Таким чином, у сучасній незалежній Україні відбувається процес становлення нової концепції етнополітики на основі принципів рівності, національної єдності і взаємної довіри між різними етносами, що проживають в Україні. Майбутнє української етнополітики більшою мірою залежить від гнучкості її механізмів, що чуйно могли б реагувати на зміни, які відбуваються в суспільстві. За таких умов реальною залишається перспектива збереження безконфліктності і згоди в етнонаціональних відносинах.

ПЛАН СЕМІНАРУ

1. Сутність, основні типи та функції етнонаціональної політики.
2. Найважливіші принципи та динаміка етнонаціональної політики в Україні.
3. Основні задачі та напрямки формування нової концепції етнонаціональної політики в Україні.
4. Роль політичних інститутів у формуванні етнонаціональної політики в Україні.
5. Етнонаціональна політики у Донбасі: основні особливості та тенденції.

ТЕМАТИКА КОНТРОЛЬНИХ РОБІТ, РЕФЕРАТИВ ТА ДОПОВІДЕЙ

1. Роль держави в розробці та реалізації етнонаціональної політики.
2. Визначальні універсальні фундаментальні принципи етнонаціональної політики, що базуються на міжнародному праві та ступінь їх реалізації в Україні.
3. Основні етапи генези етнонаціональної політики в Україні.
4. Ціль, основні задачі формування нової концепції етнонаціональної політики в Україні ті її практична реалізація.
5. Етнополітична складова діяльності політичних партій України.
6. Основні особливості та тенденції регіональної етнонаціональної політики у Донбасі.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Що таке етнополітика, яка її модель?
2. Яка роль держави в розробці та реалізації етнонаціональної політики?
3. Які типи етнонаціональної політики ви знаєте?
4. Які ви знаєте фундаментальні та універсальні принципи етнонаціональної політики, що базуються на міжнародному праві?
5. Як еволюціонувала етнонаціональна політики в Україні на різних історичних етапах розвитку держави?
6. Які причини спонукали партійно-державне керівництво СРСР згорнути політику українізації?
7. На яких засадах формується нова концепція етнонаціональної політики в Україні?
8. Від чого залежить ефективність реалізації задач в етнонаціональній політиці?
9. Які основні економічні задачі покликана вирішити держава в політико-правовій і духовній сферах життя суспільства?
10. Яка роль політичних партій в етнонаціональному житті українського суспільства?
11. Яка суттєва різниця в програмних документах і діяльності політичних партій і блоків України в етнонаціональній сфері?
12. Чому одною з найважливіших задач національної політики в Україні є необхідність врахування специфіки різних регіонів?
13. Які тенденції та особливості ви можете виділити в розвитку етнонаціональних процесів на Донбасі?

ЛІТЕРАТУРА

1. Абдулатипов Р.Г. Этнополитология. Учебное пособие. — М., 2004.
2. Антонюк О.В. Формування етнополітики в Україні: історичні та теоретико-методологічні засади. — К., 1999.
3. Горбунов С.Н., Миронов В.О., Молчанов Б.А. Права коренных народов на благоприятную окружающую среду. — Владимир, 2002.
4. Губогло М.Н. Идентификация идентичности: этнонационалистические очерки. М., 2003.
5. Дністрянський М. Етногеографічна структура населення України: основні параметри та тенденції // Педагогічна думка. — 2005. — № 2. — С. 12-15.
6. Дробышева М.М. Этничность в современной России: этнополитика и социальные практики // Россия: трансформирующееся общество. — М., 2001.
7. Зорин В.Ю. Национальная политика в России: история, проблемы, перспективы. М., 2003.
8. Кокзиоров Я.В. Этнополитика: Справочно-библиографическое издание. — СПб., 2003.
9. Кресіна І.О. Українська національна ідея і сучасні політичні процеси. Етнополітичний аналіз: Монографія. К., 1998.
10. Етнополітичний розвиток України: досвід, проблеми, перспективи / Відп. ред. І.Курас. — К., 1997.
11. Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність / За ред. В. І. Наулка. — К., 2001.
12. Майборода А.Н. Теория этнополитики в западном обществознании. К., 1993.
13. Міжнаціональні відносини та національні меншини України: стан, перспективи / Упоряд.: Р. Ш. Чілачава, Т. І. Пилипенко. — К., 2004.
14. Тощенко Ж.Т. Этнократия: история и современность. Социологические очерки. — М., 2003.
15. Шабаев Ю.П., Садохин А.П. Этнополитология: Учеб. пособие для студентов вузов. — М., 2005.

Навчальне видання
БОРОДІНОВ Валерій Дмитрович
ЕТНОПОЛІТОЛОГІЯ
Навчальний посібник

Технічний редактор *Є. Кирієнко*

Підписано до друку 18.07.08. Формат 60х84/16.
Гарнітура Newton. Папір офсет. Друк Riso.
Обл.-вид. арк. 24,75. Умовн. друк. арк. 23,02.
Тираж 500 прим. Зам. № 130.

Видавництво та друк ТОВ «Каштан»
83017, м. Донецьк, б. Шевченка, 29.

Свідомство про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру ДК № 1220 від 05.02.2003 р.